

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტი

მერაბ ტიკაძე

არაბული ძვეყნები ოსმალთა
ბატონობის პერიოდში
(XVI ს. – XIX ს. დამდეგი)

გამომცემლობა „ენიკერსალი“
თბილისი 2012

**მეცნიერს და მეგობარს, პროფესორ
დავით (დევი) კაციტაძეს უუძღვრია**

ნაშრომი მოიცავს არაბთა ისტორიის იმ მონაკვეთს, რომელიც ოსმალთა ბატონობის პერიოდის სახელწოდებას იტარებს. ამ დროს (XVI-XIX სს.) თითქმის მთელი არაბული სამყარო ერაყიდან მაროკოს საზღვრებამდე ოსმალეთის ვრცელი იმპერიის ნაწილს შეადგენდა. XVI საუკუნიდან მოკიდებული, რიგ არაბულ ქვეყნებში ფეხი მოიკიდა ოსმალურმა სამხედრო-ფეოდალურმა სისტემამ, გაერცელდა თურქული ენა, მაგრამ ისლამური ინსტიტუტები დარჩნენ და გაძლიერდნენ კიდევ. ახლო აღმოსავლეთის ორი დიდი ხალხი – სუნიტი არაბები და თურქები შეადგენდნენ სახელმწიფოს მუსლიმი მოსახლეობის აბსოლუტურ უმრავლესობას, რომლის სათავეში იდგა თურქი სულთანი-ხალიფა. ვინაიდან ოსმალთა ბატონობა არაბულ ქვეყნებში არ იყო ერთნაირი, მიზანშეწონილია აღნიშნული პერიოდის შესწავლა ცალკეული ქვეყნების და რეგიონების მიხედვით. შუა საუკუნეებისა და ახალი ისტორიის მიჯნაზე ჩრდილოეთ აფრიკასა და ახლო აღმოსავლეთში განვითარებული მოვლენების ცოდნა საშუალებას მოგვცემს განვსაზღვროთ ოსმალთა ბატონობის ხასიათი და ის შედეგები, რაც მან მოუტანა არაბებს საზოგადოებრივი განვითარების ან სტაგნაციის თვალსაზრისით.

სახელმძღვანელო განკუთვნილია უმაღლესი სასწავლებლების პუბლიცისტური ფაკულტეტების სტუდენტებისთვის და შეუძლია სამსახური გაუწიოს ყველას, ვინც დაინტერესებულია ახლო აღმოსავლეთის და არაბული ქვეყნების ისტორიით.

The work studies the period of the Arabs history, known as the Period of the Otoman Rule. At this time (16 th – 19 th centuries) almost all Arab World from Iraq to the frontiers of Morocco made a part of a vast Ottoman Empire. From the 16 th century in several Arab Lands there was introduced military-feudal system, spread the Turkish language, but the Islamic institutes were preserved and even strengthened. Two great peoples of the Near East – Sunni Arabs and Turks made the absolute majority of the Moslem population of the state, ruled by a Turk Sultan-caliph. As the Ottoman rule in the Arab Lands Was not uniform, it would be reasonable to examine the mentioned period for individual countries and regions. Knowledge of the events, developed in the North Afrika and Near East on the threshold of the medieval and modern history will give us possibility to determine the character of the Ottoman Rule and the result it had for the Arabs from the point of view of the social development or stagnation.

The textbook is intended for the students of the faculty of humanities for the higher education institutions and would be useful for everybody, interested in the history of the Near East and Arab Lands.

რედაქტორი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
გოჩა ჯაფარიძე

რეცენზენტები ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი
ნოდარ შენგელია

ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი,
საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტი **აპოლონ სილაგაძე**

Editor Professor Gotcha Djaparidze

Critiques Professor Nodar Shengelia
Professor Apollon Silagadze

© მ. ტიკაძე, 2012

გამომცემლობა „UNION PRESS“, 2012

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის ბაზა. 19. ☎: 222 36 09, 5(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-17-554-1

სარჩემი

ავტორის წინასიტყვაობა	7
შესავალი	8

თ ა გ ი I

ოსმალთა ექსპანსია არაბულ ქვეყნებში

1. სირიის დაპყრობა ოსმალთა მიერ	10
2. სულთან სელიმ I-ის ლაშქრობა ეგვიპტეში და მამლუქთა სასაულთნოს დაცემა	14

თ ა გ ი II

ეგვიპტე XVI-XVIII საუკუნეებში

1. ოსმალთა გამგებლობა ეგვიპტეში	20
2. მამლუქების ბრძოლა ძალაუფლებისათვის და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი	25
3. ნაპოლეონ ბონაპარტის ლაშქრობა ეგვიპტეში და მისი შედეგები	32
4. განათლება და მეცნიერება ეგვიპტეში (XVI ს. - XIX ს. დამდეგი)	39

თ ა გ ი III

წინა აზიის არაბული ქვეყნები და ოსმალეთი

1. ოსმალური სამხედრო-ლენური სისტემა სირიასა და პალესტინაში	47
2. 'აზშების გამგებლობა სირიაში	53
3. ქართველი მამლუქი სირიის პოლიტიკურ სარბიელზე (ოსმან ფაშა ალ-ქურჯი)	57
4. ზაჰირ ალ-უმარი და მუჰამმად ფაშა ალ-'აზში	59
5. აჰმად ჯაზზარ ფაშა	63
6. სირია-პალესტინა XIX საუკუნის დამდეგს	66
7. განათლება და მეცნიერება ოსმალთა ბატონობის პერიოდის სირიაში	68

თ ა გ ი IV

ლიბანი მა'ანთა და შიჰაბთა გაგებლობის პერიოდში

1. ფახრ ად-დინ II და ლიბანის გაერთიანება	75
2. შიჰაბთა გვარის ამირები და ოსმალეთი	80

თ ა გ ი V

ერაყი და ოსმალეთის პოლიტიკა სპარსეთის ყურეში

1. ირან-ოსმალეთის ბრძოლა ერაყისათვის (XVI ს. - XVII ს. პირველი ნახევარი)	84
2. ქუღემენების გამგებლობა ერაყში	87
3. პორტუგალიის, ირანის და ოსმალეთის ბრძოლა სპარსეთის ყურისთვის	92

თ ა გ ი VI
არაბეთის ნახევარკუნძული და ოსმალეთი

1. არაბეთის ნახევარკუნძული XVI-XVII საუკუნეებში	95
2. ეპაპიზმი და სა'უდიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნა	99

თ ა გ ი VII
ოსმალეთი სამხრეთ არაბეთში და წითელი ზღვის აუზის ქვეყნებში

1. ოსმალეთის ექსპანსია იემენში და ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში	107
2. ზაიდიტები და ოსმალეთი (ოსმალების მეორე და მესამე ლაშქრობა იემენში)	111
3. აღმშენებლობა, განათლება და მეცნიერება ერაყსა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე	114

თ ა გ ი VIII
არაბული მადრიბი და ოსმალეთი

1. მუსლიმი მეკობრეები და ესპანეთი ჩრდილოეთ აფრიკაში, ოსმალეთის ექსპანსია	118
2. ოსმალური რეჟიმის კრიზისი და არაბული მადრიბი XVII-XVIII საუკუნეებში	123
3. ისლამური განათლება და მეცნიერება არაბული მადრიბის ქვეყნებში (XVI-XVIII სს.)	131

თ ა გ ი IX
არამუსლიმური კონფესიები არაბულ ქვეყნებში

1. არამუსლიმური კონფესიების სტატუსი და სტრუქტურა	134
2. ქრისტიანული კონფესიები და არაბთა კულტურული აღოშენების ნიშნები თანზიმათის წინ	148

შ ე ნ ი შ გ ნ ე ბ ი	154
----------------------------------	-----

ბ ი ბ ლ ი თ გ რ ა ფ ი ა

1. ეგვიპტე	171
2. სირია, ლიბანი, პალესტინა	177
3. ერაყი და სპარსეთის ყურის არაბული ქვეყნები	181
4. არაბეთის ნახევარკუნძული და აღმოსავლეთ აფრიკა	182
5. არაბული მადრიბის ქვეყნები	183
6. ოსმალეთი, არაბული ქვეყნები და ახლო აღმოსავლეთი (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი)	185
7. ენციკლოპედიები, ლექსიკონები და ბიბლიოგრაფიული ლიტერატურა	189

დ ა ნ ა ტ ი

არაბულ-თურქული (ოსმალური) ტერმინები	191
---	-----

ახტორის ჟინასიტყვაობა

„არაბული ქვეყნები ოსმალთა ბატონობის პერიოდში“ გაგრძელებაა წიგნისა, რომელიც 2008 წელს გამოვიდა სახელწოდებით „არაბთა ისტორია (V-XV საუკუნეები)“. იგი წარმოადგენს ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში აღმოსავლეთმცოდნეობის ფაკულტეტზე წაკითხული ლექციების კურსს და ოთხი ათეული წლის მანძილზე გაწეული სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის შედეგს. ნაშრომი ეყრდნობა ქართველი მეცნიერების, პირველ რიგში არაბისტებისა და თურქოლოგების მრავალრიცხოვან გამოკვლევებს და გამოქვეყნებულ წყაროებს, აგრეთვე უცხოელ მეკვლევართა მონოგრაფიებს და სტატიებს. გათვალისწინებულია, როგორც რედაქტორისა და რეცენზენტების, ასევე – პროფ. ირინე გოციიძის, პროფ. მარიამ ჩაჩიბაიას და პროფ. მერაბ რობაქიძის რჩევა და შენიშვნები. ჩვენთვის ძნელად ხელმისაწვდომი მასალები მოგვაწოდა გერმანიიდან ახალგაზრდა არაბისტმა ანა დავითაშვილმა. ავტორი მადლობას უხდის ყველას, ვინც ამა თუ იმ სახით ხელი შეუწყო ჩვენს მუშაობას აღნიშნულ ნაშრომზე.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდის არაბული ქვეყნების ისტორია ქართულ ენაზე პირველად ქვეყნდება და ალბათ დაზღვეული არ იქნება ხარვეზებისგან. მიუხედავად ამისა, იმედია, იგი საშუალებას მისცემს მკითხველს მიიღოს სრული წარმოდგენა არაბთა ისტორიის იმ მონაკვეთზე, რომელიც წინ უძღოდა ოსმალურ რეფორმებს და არაბთა აღორძინების (ან-ნაჰდა) ეპოქას.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

1516-17 წლებში სულთან სელიმ I-ის ლაშქრობამ სირიასა და ეგვიპტეში დასაბამი მისცა არაბულ ქვეყნებში ოსმალთა თურქების ოთხსაუკუნოვან ბატონობას. მართალია, XVII-XVIII საუკუნეებში ზოგიერთი მათგანი ფაქტობრივად გათავისუფლდა ოსმალთა ბატონობისგან და მხოლოდ ფორმალურად აღიარებდა სულთნის ხელისუფლებას, მაგრამ სხვაგან, ახალი რეჟიმისთვის დამახასიათებელი სამხედრო-ფეოდალური (თიბარული) სისტემა ძალაში დარჩა XIX საუკუნემდე. არაბული სამყაროს თითქმის ყველა ქვეყანაში ამა თუ იმ სახით განიცადა ოსმალურ-თურქული გავლენა. გარდა იმისა, რომ ყურანი და შარიათი აახლოებდა ორ ხალხს, ოსმალეთის ვრცელი, ისლამური იმპერიის არსებობა თავისთავად აუცილებელს ხდიდა სუნიტი არაბებისა და თურქების თანამშრომლობას არა მარტო რელიგიის სფეროში, არამედ სახელმწიფოებრივი ცხოვრების, პოლიტიკის, სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის, და ბოლოს, სწავლა-განათლებისა და მეცნიერების ასპარეზზე. არაბულ ქვეყნებში დღემდე შემორჩა ე.წ. „თურქულ სტილში“ აგებული მზეთები, მედრესეები, ზავეიები და სასახლეები. ოსმალეთის სულთან-ხალიფა ითვლებოდა ისლამის ორი წმინდა ქალაქის – მექისა და მედინის მფარველად. ყოველწლიური „დიდი პაჯი“ პიჯაზში ასევე ოსმალეთის სულთნის პასუხისმგებლობით ტარდებოდა, რაც ხაზს უსვამდა მის პირველობას და მაღალ ავტორიტეტს ისლამურ სამყაროში.

მიუხედავად რელიგიური ერთიანობისა, ოსმალური რეჟიმი არაბულ ქვეყნებში არასოდეს ყოფილა დაზღვეული სეპარატისტული ან მოთუშეტეს სოციალური ხასიათის გამოსვლებისგან. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ცენტრალურ არაბეთში – ნაჯდში დაიწყო დღეისთვის კარგად ცნობილი ეპაბიტების მოძრაობა, რომელიც იდეოლოგიურად ძველი, ე.წ. „ჰეშმარითი ისლამის“ აღდგენას მოითხოვდა, მაგრამ პოლიტიკური თვალსაზრისით მიზნად ისახავდა არაბთა გაერთიანებას ოსმალეთის წინააღმდეგ და კატეგორიულად უარყოფდა სულთან-ხალიფას პრეროგატივებს. მაღე, ეპაბიზში გასცდა არაბთა სუბკონტინენტს და მოიცვა იმპერიის სხვა არაბული პროვინციები. ასევე ანტიოსმალური ხასიათისა იყო ეგვიპტელ მამულქთა აჯანყება 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის მეთაურობით, რასაც უფრო გვიან მოჰყვა მუჰამად 'ალი ფაშას აღზევება და ეგვიპტის ფაქტობრივი ჩამოცილება იმპერიისგან. ოსმალეთის ცენტრალური ხელი-სუფუბა შედარებით მეტი წარმატებით ებრძოდა განცალკევების ტენდენციას იმპერიის დედაქალაქთან – სტამბოლთან ახლომდებარე რეგიონებში, მაგრამ არაბეთის ნახევარკუნძულზე, ეგვიპტეში ან არაბულ მაღრიბში, ოსმალთა ბატონობა უფრო ხანმოკლე გამოდგა, ვიდრე სირია-პალესტინასა და ერაყში.

ოსმალეთის არაბული პროვინციების მოსახლეობის ერთ მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ არამუსლიმური კონფესიები (ქრისტიანები, იუდეველები), რომლებიც ე.წ. „მილეთების სისტემაში“ იყვნენ გაერთიანებული. თითოეული მილეთის ადგილი და უფლება-მოვალეობანი მტკიცედ იყო განსაზღვრული შარიათის პრინციპების შესაბამისად, რაც ნიშნავდა კონფესიების შინაგან ავტონომიას ისლამის დომინანტური მდგომარეობის პირობებში. მიუხედავად ამისა, ოსმალეთის იმპერიის რიგ არაბულ პროვინციებში (ეგვიპტეში, სირია) არამუსლიმებს ხშირად ეხედათ მაღალი რანგის მოხელეებად საფინანსო-ადმინისტრაციულ სისტემაში, ხოლო არაბული განათლებისა და მეცნიერების აღორძინების საქმეში არაბი ქრისტიანების განსაკუთრებული როლი საყოველთაოდაა აღიარებული.

სამეცნიერო ლტერატურა, რომელიც მოიცავს ოსმალთა დროინდელ არაბულ სამყაროს ქართულ ენაზე ძალიან მწირია. მართალია, ამა თუ იმ ქვეყანაში ქართული

წარმოშობის მამლუკების მოღვაწეობა საკმარისადაა შესწავლილი და აისახა კიდევ ქართველ მეცნიერთა სტატიებსა და გამოკვლევებში, მაგრამ იქ წარმოდგენილი, თავისთავად საინტერესო ფაქტობრივი მასალა, არ გვაძლევს არაბთა ოთხსაუკუნოვანი ისტორიის სრულ სურათს. ახლო აღმოსავლეთის ისტორიის ცნობილი მკვლევრის **P.M. Holt**-ის ნაშრომი „*Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*“ დაიწერა თითქმის ნახევარი საუკუნის წინ და მიუხედავად იმისა, რომ არ მოიცავს მთელ არაბულ სამყაროს, დღესაც არაბისტების და ოსმანისტების ინტერესს იწვევს. სხვა უცხოელ ავტორთა მიერ ამ თემაზე გამოქვეყნებული მონოგრაფიებიდან შეიძლება აღვნიშნოთ **აბდ ალ-ქარიმ რაფიკის** „არაბები და ოსმალები“ (1974 წ., არაბ. ენაზე), ასევე არაბი ავტორის **ლეილა საბბაღის (Leila Sabbagh)** „ოსმალთა პერიოდის არაბული პროვინციების ინტელექტუალური ცხოვრების საკითხები“ (2002 წ., ინგლ. ენაზე), და ბოლოს, რამდენიმე წლის წინ გამოცემული „არაბული ქვეყნები ოსმალთა გამგებლობის დროს“ (**Hathaway J., with contributions by K. Barbir, The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800**). თითოეული დასახელებული ნაშრომი უდავოდ იმსახურებს ყურადღებას, მაგრამ ფაქტობრივად სპეციალისტების ვიწრო წრისათვისაა ხელმისაწვდომი და თავისი სტრუქტურით სახელმძღვანელოს როლს ვერ შეასრულებს. აქედან გამომდინარე, ქართულ ენაზე აღნიშნული პერიოდის არაბთა ისტორიის მოკლე კურსის არსებობა, ვფიქრობთ, სასარგებლო და გამართლებულია.

თაზო I

ოსმალთა მესპანია პრაზულ ძეგნებაში

1. სირიის დაპყრობა ოსმალთა მიერ

XVI საუკუნის დამდეგს ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე ერთმანეთს დაუპირისპირდა სამი დიდი ისლამური სახელმწიფო: სეფიანთა ირანი, რომელიც ოფიციალურ რელიგიად შიიტურ ისლამს (შე'ა) აღიარებდა,¹ სირია-ეგვიპტის მამლუქთა სასულთნო და ოსმალეთი. მეტოქეობა ამ სახელმწიფოებს შორის არ ატარებდა მარტო რელიგიურ ან პოლიტიკურ ხასიათს და ძირითადად განპირობებული იყო ეკონომიკური ინტერესებით, კერძოდ, დიდ სავაჭრო მაგისტრატებზე კონტროლის დაწესების სურვილით. მუსლიმურ სამყაროში პირველობისათვის ბრძოლა არ აძლევდა საშუალებას ოსმალეთსა და მამლუქთა სასულთნოს ერთიანი ძალით შეეცნათ ირანისათვის. თანამშრომლობა ორ სუნიტურ სახელმწიფოს შორის, ერთი შეხედვით, შესაძლებელი ჩანდა, მაგრამ საკუთარმა პოლიტიკურმა მიზნებმა და ამბიციებმა დაწრდილეს რელიგიური ფაქტორი. ეგვიპტეში დაბნეულობა სუფევდა, ვინაიდან მამლუქთა სულთნის კარზე დიდხანს არ ჰქონდათ გარკვეული, რომელი იქნებოდა მათთვის უფრო საშიში – ერთმორწმუნე ოსმალეთი, თუ შიიტური ირანი. მართალია, მამლუქები საგანგებო ელჩების საშუალებით ინარჩუნებდნენ ურთიერთობას ორივე მხარესთან, მაგრამ რეალური სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსი რომელიმე მათგანთან მიუღწეველი დარჩა.

ახლო აღმოსავლეთის დიდ სახელმწიფოებს შორის ძალთა თანაფარდობა დაირღვა მას შემდეგ, რაც ოსმალეთში ტახტზე ავიდა სულიმ I იავეზი („მრისხანე“, 918-926/1512-1520). ისარგებლეს რა მეზობელ შიიტურ სახელმწიფოში წარმოქმნილი შინა-პოლიტიკური გაართულებებით, ოსმალები ირანში შეიჭრნენ და 1514 წლის 23 აგვისტოს ჩაღდირანის (Çaldıran) ველზე (სამხრეთ აზერბაიჯანში) ხასტიკად დაამარცხეს ყიზილბაშები, რის შემდეგაც, დროებით, ქვეყნის დედაქალაქი თავრიზიც დაიკავეს.

ჩაღდირანთან გამარჯვების შემდეგ სულიმ I-მა თვალს მიაპყრო თავისი სახელმწიფოს სამხრეთ საზღვრებს, სადაც ირანს გარდა პოტენციურ მოწინააღმდეგე ეგვიპტეზთა მამლუქთა სახელმწიფო. სულთანმა გადაწყვიტა ხელში ჩაეგდო სტრატეგიული მნიშვნელობის ტერიტორია, რომელსაც განსაკუთრებულ როლს აკეთებდა როგორც ირანთან, ასევე მამლუქებთან მოსალოდნელი კონფლიქტის შემთხვევაში. 1515 წელს მან დაიკავა ალბისტანი² და მარ'აში, რითაც ბოლო მოუღო სირიის ჩრდილოეთით ე.წ. ზუღ-კადრის თურქმენულ საფეოდალოს, რომელიც მამლუქთა ვასალად ითვლებოდა, ხოლო მისი გამგებელი 'ალა ად-დავლა სიკედილით დასაჯა (921 წ. 29 რაბი' II/1515 წ. 12 ივნისი). ამგვარად, მან გადაჭრა გზა ქურთისტანისკენ, რათა ირანისთვის საშუალება არ მიეცა ჩართულიყო კონფლიქტში მამლუქთა მხარეზე. ამავე დროს, მცადრი კონტროლი დაწესდა სავაჭრო გზებზე და შეიზღუდა ირანის საქონლის ტრანზიტე ეგვიპტეში ოსმალეთს დაქვემდებარებული ტერიტორიის გაკლით.

მიუხედავად იმისა, რომ საფრთხე დღითიდღე უახლოვდებოდა სირიას, მამლუქთა სულთანი ალ-ღაფრი (კანსაჟ ალ-ღაფრი, ან კანსუჟ ალ-ღურ, 918-926/1501-1516) კვლავ ცდილობდა მოლაპარაკების გზით აეცილებინა კონფლიქტი, რადგანაც მწვავე ფინანსური პრობლემები და უდისციპლინო მამლუქთა რაზმები სავსეოდ ხდიდნენ მის წარმატებას ომის შემთხვევაში. მამლუქები არ იხედნენ არავითარ საომარ ენთუზიაზმს, ხოლო მათმა სიხარბემ და თავაშეგებლობამ ლაშქრობის დაწყების შემდეგ ბევრი უსიამოვნება მოუტანა სულთანს. რაც შეეხება სულიმ I-ს, არაბი მემატიანის ბინ აისის ცნობით, იგი ცდილობდა თავისი ნამდვილი მიზნის შენიღბვას და ელჩების საშუალებით არწმუნებდა მამლუქთა სულთანს, რომ ეზაღდებოდა მხოლოდ ირანის წინააღმდეგ სალაშქროდ. ამაღ ადასტურებს წერილი, რომელიც მან გაუგზავნა ხანდაზმულ მამლუქ სულთანს, სადაც წერდა: „შენ მამა ხარ ჩემი და მე გათხოვ ილოცო ჩემთვის, [მაგრამ] ნუ ჩადგები ჩემსა და სუჭის [შე] ისმარ'ის შორის“ (Ibn Iyās, III, 40). სულიმ I-ის ასეთი დიპლომატიური მანევრები და სიფრთხილე ადვილად აიხსნება, თუ გავითვალისწინებთ

შემდეგ გარემოებას: შიიტურ ირანთან ოსმალეთის ბრძოლას გარკვეული გამართლება ჰქონდა თუნდაც რელიგიური თვალსაზრისით, მაგრამ სუნიტურ სახელმწიფოზე არაპროვოცირებული თავდასხმა ძნელი ასახსნელი იქნებოდა მორწმუნეებისათვის. გარდა ამისა, საომარი სამზადისი დაფარული უნდა ყოფილიყო არა მარტო მამლუკებისგან, არამედ ირანისგანაც, რომელსაც ყოველთვის შეეძლო ზურგიდან დაერტყა ოსმალეთისთვის. სტამბოლში კარგად ხელაღწევენ, რომ ექსტრემისტული შიიზმის გაძლიერების პირობებში, მამლუკთა სასულთნო არ ამჟღავნებდა სუნიტ მეზობელთან სოლიდარობის სურვილს. ჩაღდადრანთან ოსმალეთის გამარჯვებამ და ირანთან მეტოქეობაში მისმა უპირატესობამ მამლუკთა იმედგაცრუება და შეშფოთება გამოიწვია, რაც სტამბოლშიც გახდა ცნობილი და გაგებული, როგორც ეგვიპტის მხრივ ოსმალეთისადმი მტრული განწყობილების დადასტურება. ოსმალეთის რელიგიური ელიტა დიდი მუშეთის (შეიხ ალ-ისლამიის) მეთაურობით იდეოლოგიურად ამზადებდა ომს ეგვიპტისათვის. მამლუკები გამოცხადდნენ ისლამის მოღალატეებად, რომლებიც ჩაგრავდნენ მართლმორწმუნეებს და მხარს უჭერდნენ ურწმუნოებს, ე.ი. სეფიანთა ირანს.

1516 წლის გაზაფხულზე სულთანმა ალ-ღაერიმ გადაწყვიტა იარაღით შეეერთებინა ოსმალეები ჩრდილოეთ სირიაში იმ შემთხვევაში, თუ სამშვიდობო მოლაპარაკება შედგეს არ მოიტანდა. კაიროდან გასვლა მოხერხდა მხოლოდ 18 მაისს, ლაშქრობის გამოცხადებიდან 17 დღის შემდეგ. სალაშქროდ გაიწვიეს ყველა მამლუკი, რომელსაც იარაღის ტარება შეეძლო, ეგვიპტეში კი დარჩა ორ ათასამდე მოხუცი და ავადმყოფი მეომარი ტუმან ბეგის მეთაურობით. მამლუკთა ლაშქარმა გაიარა დამასკო, ჰიმსი, ჰამა და 1516 წლის 10 ივლისს პალაშში (ალეპო) შევიდა. ჩრდილოეთ სირიის ამ ქალაქში სულთანმა კვლავ სცადა სამშვიდობო მოლაპარაკება სელიმ I-თან, მაგრამ ეგვიპტელების ეს ცდაც სრული კრახით დამთავრდა: ოსმალთა სულთანმა სიკვდილით დასაჯა დელეგაციის წევრები, ხოლო თავად ელჩი მუღულ ბეგი მხოლოდ თურქი სარდლის იუნუს ფაშას შუამდგომლობით გადარჩა. მამლუკთა სულთნისთვის ახლა ნათელი გახდა, რომ ომი ოსმალეთთან გარდუეალი იყო. ჰამას მამლუკი გამაგებული ალ-ბაზალი მიზანშეწონილად თვლიდა, ტაქტიკური მოსაზრებით, ჩრდილოეთ სირიის დატოვებას და უკან დახევას, მაგრამ სულთანმა გადაწყვიტა პალაშის ჩრდილოეთით დაბიკის ველზე (მარჯ დანბიკ) დახედროდა ოსმალებს.

სირიაში სამხედრო დაპირისპირების წინ მამლუკთა სასულთნოში არსებული სამხედრო-პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ სელიმ I-ს სრული ინფორმაცია ჰქონდა. XV საუკუნის მეორე ნახევარი და XVI საუკუნის დამდეგი, აღინიშნა მამლუკთა სახელმწიფოს დასუსტებითა და დეგრადაციით, რაც აისახა კიდევ მის საშინაო ცხოვრებაზე და საგარეო ურთიერთობაზე. მძიმე სოციალური ჩავერით გამოწვეული ამბოხებები 1461 წლიდან 1498 წლამდე ერთმანეთს მისდევდნენ. საგრძნობლად შეიღუპა მამლუკთა სახლეთა ძლიერებაც განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც მათი ფლოტი, რომელსაც ამირ მუსაინი მეთაურობდა, 1509 წელს აღმირად ფრანცისკო დალმეიდას სარდლობით პორტუგალიელებმა გაანადგურეს ინდოეთის სამხრეთით კუნძულ დიუსთან. ამ მარცხმა საფრთხე შეუქმნა მუსლიმებს ინდოეთის ოკეანეზე, წითელ ზღვასა და სპარსეთის ყურეში. მალე ამის შემდეგ 1510 წელს როდოსელმა იოანიტებმა⁴ მეორე მძიმე დარტყმა მიაყენეს ეგვიპტის ფლოტს ისპანდარუნის ყურეში და ხელში ჩაიგდეს მათი 18 ხომალდი. რაც შეეხება ვითარებას მარჯ დაბიკის ბრძოლის წინ, ამის შესახებ ოსმალეთის ხელისუფლება სანდო ცნობებს იღებდა მოღალატე ხაირ ბეგისგან, რომელიც მაშინ პალაშს განაგებდა. ოსმალებისთვის ცნობილი გახდა ისიც, რომ ეგვიპტიდან გადმოსულ მამლუკებსა და სირიელებს შორის მტრული ურთიერთობა დამყარდა. არაბი მეზმეტიანის იბნ იასის ცნობით, პალაშის მოსახლეობა ისეთ ძალადობას განიცდიდა ეგვიპტელებისგან, რომ სულთანი ალ-ღაერი იძულებული გახდა ზოგიერთი მოძალადე მამლუკი ჩამოეხრჩო კიდევ (Ibn Iyas, III, 45).

სხვა სურათის ეხედეთ ოსმალთა ბანაკში: მართალია, XVI საუკუნემდე ოსმალეთისა და მამლუკების შეტაკებით ყოველთვის არ უკანასკნელთა გამარჯვებით მთავრდებოდა, რაც უარყოფით ეპიქოლოგიურ გავლენას ახდენდა თურქებზე, მაგრამ სელიმ I-მა, რომელიც თანამიმდევრულად ახორციელებდა თავის გეგმას, შეძლო ჯარში გამარჯვების რწმუნისა და ენთუზიაზმის შეტანა. მან დიდი თანხა გაიღო მეომრებისთვის საკუთარი ხაზინიდან მაშინ, როცა მამლუკები თავისი ხელფასის 40 პროცენტსაც ძლიერ იღებდნენ, ხოლო ზოგიერთ რაზმს ეს მცირე თანხაც არ ეძლეოდა. ოს-

მალთა ჯარს სიმხნევებს მატებდა ძლიერი არტილერია, რომელმაც საბოლოოდ გადაწყვიტა კიდევ ბრძოლის ბედი.

1516 წლის 23 აგვისტოს მამლუქები მოემზადნენ თავისი სახელმწიფოს გადასარჩენად გადამწყვეტი ბრძოლისათვის. კანსაქ ალ-ლაჟირი ერთგულებაზე დააყიდა თავისი ამირები (ბეგები)⁷ და ლაშქრის აენგარდი წააბარა დამასკოსა და პალაბის ნა'იბებს – სრ ბეგს და ხაირ ბეგს. იმ მიზნით, რომ ბრძოლისთვის ჯიშადის სახე მიეცათ, ეგვიპტელებს შორის გაავრცელეს ხმები, რომ მოწინააღმდეგის ბანაკში იმყოფებოდნენ სომხები და სხვა ქრისტიანები. სარწმუნო ცნობებით, მამლუქთა ლაშქრის საერთო რაოდენობა 60 ათასს არ აღემატებოდა. აქედან, ძირითად ძალას, რომლისაც ძალიან ემჩიოდა სულთა I-ს, შეადგენდა მამლუქთა ცხენოსანი ჯარი, რომელიც 12-დან 15 ათასამდე მხედარს ითვლიდა. ეგვიპტელების დასახმარებლად მოვიდა ზოგიერთი სირიელი და ლიბანელი ფეოდალი. როგორც მამლუქთა სულთნის ვასალები, ისინი ვალდებული იყვნენ მონაწილეობა მიეღოთ ბრძოლაში, თუმცა უფრო გვიან გაირკვა, რომ მათ საკუთარი მიზნები უფრო ამოძრავებდათ, ვიდრე მამლუქთა სასულთნოს გადარჩენის სურვილი. ოსმალთა ლაშქარი ბრძოლის წინ 80 ათასს აღწევდა.

სირიის ქალაქ პალაბის ჩრდილოეთით 40 კილომეტრით მოშორებულ დაბიკის ველზე 1516 წლის 24 აგვისტოს (922 წ. 25 რაჯაბი) დაიწყო დიდი ბრძოლა მამლუქებსა და ოსმალებს შორის, რომელიც მარჯვ დაბიკის ბრძოლის სახელით შევიდა ისტორიაში. მამლუქთა ცხენოსანი ჯარმა ჩვეული სისწრაფით შეუტია მტერს, დიდი ზარალი მიყენა და ბრძოლა თავის სასარგებლოდ წარმართა, მაგრამ მალე სურათი შეიცვალა. ოსმალებმა მარჯვედ გამოიყენეს არტილერია, რომელმაც არეულობა შეიტანა ეგვიპტელთა რიგებში, ხოლო მათი გადახალისებული კაეალებია კელავ ჩაება ბრძოლაში. მამლუქთა მდგომარეობა უკიდურესად გაუარესდა მას შემდეგ, რაც გამოძღვრულმა პალაბის ნა'იბის ხაირ ბეგის ლაღარც. იგი ეახლა სულთანს და მოახსენა, რომ ბრძოლა წაგებული იყო, რის შემდეგაც მიატოვა მამლუქები და პალაბისაკენ გაემართა. ამავე დროს, გაერცვლდა ხმა თითქოს კანსაქ ალ-ლაჟირი უბრძანა ჯილბანის რა'ზმს თავი აერიდებინა შეტაკებისთვის. ყოველივე ეს საკმარისი აღმოჩნდა მამლუქთა რიგებში საშინელი დაბნეულობის შესატანად და საბოლოოდ დასცა მათი სიმამაცე. ოსმალებმა, რომელთა მარჯვენა ფლანგს მეთაურობდა სინან ფაშა, ხოლო მარცხენას მუნუს ფაშა, კარგად ისარგებლეს ვითარებით და სწრაფად გადავიდნენ შეტევაზე. მამლუქები, რომლებიც უკვე მხოლოდ თავის გადარჩენაზე ფიქრობდნენ, უწესრიგოდ გაიქცნენ. სულთან ალ-ლაჟირის თავგანწირულ ცდას შეეკავებინა პანიკით მოცული რაზმები და ოსმალთა წინააღმდეგ წარმართა ისინი, შედეგი არ მოჰყოლია.

24 აგვისტოს, ნაშუადღევს, მარჯვ დაბიკის ბრძოლა მამლუქთა სრული მარცხით დამთავრდა. ეგვიპტელების ზარალი მძიმე იყო: სულთან ალ-ლაჟირი გარდა, რომელიც ბრძოლის ველზე დაეცა,⁷ დაიღუპნენ დამასკოს, ტრიპოლის, საფადის და კიშის ნა'იბები, რის გამოც სირიის დიდ ნაწილში პროვინციული ადმინისტრაცია პარალიზებული იქნა. ეგვიპტიდან გადმოსულ მამლუქთა შორის განსაკუთრებით დაზარალებულ კარანასას რაზმი. იბნ იასის ცნობით, ბრძოლის ევლი მოფინილი იყო დასახიჩრებულთა გვამებით და ამ საშინელების შემყურეს „ბავშვსაც კი გაუთვთვრებოდა თმა, ხოლო სისასტიკე რკინასაც გაადნობდა“ (Ibn Iyās, III, 48). რადგან მამლუქთა უკან დახევა სწრაფად და არაორგანიზებულად ხდებოდა; მათი ბანაკი და ამირების კარები ოსმალთა ნადავლი გახდა. ფიქრობენ, რომ მარჯვ დაბიკზე დაიკარგა ყურანის ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერი (ქ.წ. „უსმანისეული ყურანი“), რომელიც მამლუქთა ბანაკში ინახებოდა, როგორც წმინდა რელიკვია, მაგრამ ყველაზე დიდი დანაკარგი იყო სირია, რომლის შენარჩუნებაზე წაგებული ბრძოლის შემდეგ ფიქრიც არ შეიძლებოდა. სედიმ I-ის მოზანს გადაეცემა ოსმალეთი ახლო აღმოსავლეთის ძლიერ და ერცვლ სახელმწიფოდ, ახლა უკვე რეალური პერსპექტივა აქონდა (მ. ტიკაძე, იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ, 46-58).

მარჯვ დაბიკზე გადარჩენილმა მამლუქთა რაზმებმა, რომელთაც ფეხბაფებს მისდევდნენ გამარჯვებული ოსმალები, სცადეს პალაბისთვის შეეფარებინათ თავი, მაგრამ მოსახლეობამ და ხაირ ბეგმა, რომელსაც ოსმალთა მხარეს გადასვლა აქონდა გადაწყვეტილი, ისინი ქალაქში არ შეუშვეს. უკვე 1516 წლის 25 აგვისტოს ოსმალთა მოწინავე რაზმმა იუნუს ფაშამ მეთაურობით პალაბი ყოველგვარი წინააღმდეგობის გარეშე დაიკავა,

რის შემდეგაც ქალაქ პამის მიმართულებით გაემართა. ხაირ ბეგმა, რომელიც ამ დროს პიშში იმყოფებოდა, მორილეება გამოუცხადა ოსმალებს და პირადად ეახლა სელიმ I-ს.

1516 წლის 28 აგვისტოს სელიმ I თავისი ჯარის ძირითადი რაზმებით ზეიმით შევიდა პალატში. აქ იგი დაეპატრონა იმ ქონებას, რომელიც ეგვიპტის სულთანს და მის მამულს ამირებს დარჩათ. იმნ მასის გადმოცემით, ოსმალთა სულთანმა ხელთ იგდო ისეთი ძვირფასი ნივთები, რომელთა მსგავსი არც მას და არც მის წინაპრებს თვალთ არ ენახათ. პირველსავე პარასკევს ქალაქის მქონეებში ხუტბას აღაქვნიეს სელიმ I-ის სახელზე, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ოსმალთა სულთანის სეფარად აცხადებდა პრეტენზიას სირიისაზე. აქვე, მან მიიღო ზოგიერთი მამულე ბეგი, აგრეთვე შაფიიტი, მალიქიტი და პანბალიტი ყადიები, რომელთაც უსაყვედურა იმ უსამართლობის გამო, რომელსაც ისინი ეგვიპტეში სულთან ალ-ლაგის დროს. მეოთხე, პანაფიტი ყადი დამასკოში გაიქცა. სელიმ I-მა განსაკუთრებული პატივისცემა გამოიჩინა კაიროს 'აბასიანთა' უკანასკნელი ხალიფა ალ-მუთაჰაჰქილ III-ის (914-923/1508-1517, 922/1516 წ. წყვეტილ) მიმართ, დაპირდა მას, რომ დააბრუნებდა სახალიფოს ძველ დედაქალაქ ბაღდადში, მაგრამ დაპირება ვერ შესრულდა, ხალიფა კი ოსმალთა საპატიო ტკეუბაში დარჩა.

პალატში სელიმ I-მა გაატარა განსაკუთრებული ღონისძიებები, რათა მის მეომრებს არ გაეპარცათ ქალაქის მოსახლეობა, და რაც თბავიდა, დაცული ყოფილიყო ვაჭრობისათვის აუცილებელი პირობები. იტალიელი ნეოპციანტების ცნობებში კმაყოფილებითაა აღნიშნული ოსმალთა ხელისუფლების ზრუნვა მოსახლეობაზე და ვაჭრობის წახალისებისთვის გადამდგომი ნაბიჯები. ზოგიერთი ქურთი და თურქმენი ამირების პრივილეგიების აღიარებამ მას საშუალება მისცა აეცილებინა ანტიოსმალური გამოსვლები სირიის ჩრდილოეთით. პალატის პირველ გამგებლად დაინიშნა თურქი კარაჯა ამად ფაშა. დაკავებული ტერიტორიის შემოღობვების შემდეგ 1516 წლის 16 სექტემბერს სელიმ I-მა დატოვა ჩრდილოეთ სირია და მოკლე დროში დაიკავა პამა, პიში და ტრიპოლი (ტარაბულუს შარკ). არც ერთ ქალაქს არ უცდია წინააღმდეგობის გაწევა. 28 სექტემბერს ოსმალები უკვე დამასკოს კედლებთან იდგნენ.

მარჯ დაბიკის ბრძოლის შემდეგ მამულეებს არ ჰქონდათ არც შესაძლებლობა და არც სურვილი დაეცვათ სირიის მეორე დიდი ქალაქი, რომელიც მამულეთა რაზმების თარეშის გამო ანარქიით იყო მოცული. 1516 წლის 9 ოქტომბერს სელიმ I დამასკოში შევიდა. ოსმალებს წინააღმდეგობა გაუწია მხოლოდ ციხისთავმა 'ალი ბეგ ალ-აშრაფმა, რომელიც სიყვდილით დასაჯეს. სელიმ I-მა აქაც არ დაუშვა ქალაქის დარბევა და უზრუნველყო ბაზრების ნორმალური ფუნქციონირება.

დამასკოს დაკავების შემდეგ ფაქტობრივად მთელი სირია ოსმალთა ხელში გადავიდა: ქალაქები ბეირუთი, საიდა, ანტიოქია და საფადი უბრალოდ დამორჩილდნენ სელიმ I-ს. ძალის გამოყენება ოსმალებს მოუხდათ მხოლოდ ღაზას (ღაზზა) და იერუსალიმის (ალ-კუდს) აღებისას. ყველა აღნიშნულ ქალაქში ოსმალთა გარნიზონები განლაგდნენ. სელიმ I-მა გადაწყვიტა მშვიდობიანად გადაეტრა ღაზასი საიოთხი, რადგანაც ადგილობრივ ფეოდალებთან დაპირისპირებას შეეძლო საფრთხე შეექმნა ოსმალებისთვის მთელ სირიაში. დამასკოში ყოფნისას სულთანმა პატივით მიიღო ლიბანელი ამირები, დაუმტკიცა მათ თავიანთი სამფლობელოები და მცირე გადასახადი დააკისრა. სელიმ I-მა შუფის ოლქი გადასცა ამირა კურკუმას⁸, ღარბი - ამირა ჯამალ ად-დინს, ხოლო ქისრაფანი - ამირა 'ასსაფს ('Abd al-Karīm Rāfiq, Bilād al-Shām wa Miṣr, 113-114). ამიერქიდან, იმ ერცულ ტერიტორიაზე, რომელიც დღევანდელი სირიის გარდა მოიცავდა ლიბანს, პალესტინას, ისქანდარუნიის სანაპიროს (დღ. თურქეთის ნაწილი) და ცნობილი იყო სახელწოდებით ბილად აშ-შამ⁹ მქონეებში ხუტბას აღაქვნიდნენ სელიმ I-ის სახელზე, რაც ოსმალთა სულთანის რელიგიური და პოლიტიკური პრეროგატივების აღიარებას ნიშნავდა. სულთანს კარგად ესმოდა სირიის ქალაქების საეკლესიო-საგრაზნიტო მნიშვნელობა და ყოველმხრივ ცდილობდა მის შენარჩუნებას. უმაღლესი ბრძანებით ბაუები 20% - დან 5% - დე შემცირდა, ყადიებს კი მკაცრად მიეთითათ შარიათის (შარია) ნორმების დაცვის აუცილებლობის შესახებ. მოსახლეობა კმაყოფილებით შეხუდა გამომავლისა და ყაჩაღობის წინააღმდეგ მიმართულ ღონისძიებებს. მართალია, ბელურებიც, მამულეებმაც და აღმოსავლელ ადმინისტრაციასთან დაკავშირებულმა ცალკეულმა პირებმა სცადეს ქვეყნის ცხოვრებაში დაბრუნების შეტანა, მაგრამ ახალი რეჟიმისთვის ამას რეალური საფრთხე არ შეუქმნია. სელიმ I ცდილობდა დაემსახურებინა ისლამისა და მუსლიმების ჰუმანიტარული მფარველის სახელი, მით უმეტეს, რომ თავს „ორი წმინდა ქალაქის“ - მექის და

მედიწის მსახურად („ალ-ხადიმ ალ-ჰარამინ აშ-შარჰაინ“) თელიდა. მან იპილიგრიმა იერუსალიმში, მოინახულა სუფიზმის ცნობილი იდეოლოგიის მუქი ადღინ იბნ ალ-არაბის საფლავი დამასკოში და იქ მავსოლეუქის აგება ბრძანა.¹⁰ წინა აზიაში მიღწეული წარმატების შემდეგ ოსმალთა ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა მეორე დიდი არაბული ქვეყანა — ეგვიპტე.

2. სულთან სელიმ I-ის ლაშქრობა ეგვიპტეში და მამლუქთა სასულთნოს დაცემა

იმ დროს, როცა სელიმ I სირიის საქმეებით იყო დაკავებული, ეგვიპტეში მამლუქები ახალი სულთნის ალაშრაჰ ტუმან ბეგის მეთაურობით მომავალი ბრძოლისთვის ეზადებოდნენ. სელიმ I-ის წინადადება ელიარებინათ ოსმალთა სულთნისადმი ვასალური დამოკიდებულება, მამლუქებმა უარყვეს. ტუმან ბეგმა გაითვალისწინა მარჯვ დამოკის გაკეთილი და ენერგიული ზომები მიიღო, გადაახლისა ჯარი, შეიძინა არტილერია, საომარ სამხადისში სააბა დაქირავებული რაზმები და ბელუნიები.

ვიდრე საომარი მოქმედება ეგვიპტეში გადაინაცვლებდა, ოსმალეებმა, რომელთაც სინან ფაშა მეთაურობდა, 1516 წლის 21 დეკემბერს პალესტინაში ხან იუნისთან დაამარცხეს ალ-ლაზალის წინამძღოლობით გაგზავნილი რაზმი. ამის შემდეგ, მათი ძირითადი ძალები სირიიდან დაიძრნენ, გადალახეს სინას (სინა') ნახევარკუნძული და 1517 წლის იანვარში ეგვიპტეში შეიჭრნენ. ტუმან ბეგმა შეპლო გაემარებინა კაირო, მაგრამ სელიმ I-ის მოქმედება უფრო ეფექტური გამოდგა, რადგანაც იგი სარგებლობდა ალ-ლაზალისგან მიღებული ინფორმაციით. 1517 წლის 22 იანვარს (922 წლის 29 ზულ-ჰიჯჯა) კაიროს ჩრდილოეთით, რაიდანისთან (რაიდანია) მოხდა გადამწყვეტი ბრძოლა, რომელიც მამლუქთა დამარცხებით დამთავრდა. მიუხედავად იმისა, რომ ტუმან ბეგი და მისი ერთგული მამლუქები თავიანწირით იბრძოდნენ, ოსმალეებმა შეძლეს კაიროს დაკავება, ხოლო გადარჩენილმა მამლუქებმა გაქცევით უშველეს თავს. ბრძოლაში დაიღუპა ოსმალთა წარმატების მთავარი ორგანიზატორი სინან ფაშა.¹¹ რაიდანისთან გამარჯვების შემდეგ პირველსავე პარასკევს სელიმ I მოიხსენიეს კაიროს მფეთებში, როგორც „ორი სმელეთისა და ორი ზღვის პატრონი, ორი ერისაჲს სულთანი, ორი წმინდა ქალაქის მსახური და ძლევაშოსილი მეფე.“ ოსმალთა ლაშქრობის თვითმხილველ ავტორთა ცნობით, მორწმუნეები სულთანს უწოდებდნენ „ალ-იმამ ალ-ადილ“-ს ან „სულტან ალ-ჰარამინ აშ-შარჰაინ“-ს („სამართლიანი იმამი, „ორი წმინდა ქალაქის სულთანი“).

1517 წლის 29 იანვარს ტუმან ბეგი მოულოდნელად დაბრუნდა კაიროში და სათავეში ჩაუდგა აჯანყებას ოსმალთა წინააღმდეგ, მაგრამ კვლავ დამარცხდა. ქალაქის მოსახლეობამ და აჯანყებულებმა მძიმე ზარალი განიცადეს. ამის შემდეგ, 1517 წლის 15 თებერვალს (923 წ. 23 მუჰარრამი) სელიმ I შევიდა კაიროში. რაც შეეხება მამლუქთა სულთანს, იგი იძულებული გახდა თავშესაფარი ეძებნა ბელუნიებთან ბუჰირას რაიონში, მაგრამ ახალი ძალების თემოყრისა და ბრძოლის გაგრძელების იმედი ამოიწურა. ბელუნიებმა უფრო ხელსაყრელად ჩათვალეს ოსმალეებთან მორიგება და ტუმან ბეგი გასცეს. 1517 წლის 15 აპრილს მამლუქთა უკანასკნელი სულთანი ჩამოახრჩვეს კაიროში ბნ ზუვაილაზე.

თავისი ხელისუფლების განმტკიცება ეგვიპტეში სელიმ I-მა მამლუქების დევნით დაიწყო: მოსახლეობას დაევალა მათი შეპყრობა და ოსმალეთისთვის ჩაბარება. ადრინდელი მიწათსარგებლობის წესი გაუქმდა, ხოლო დამუშავებული მიწების დიდი ნაწილი ეკუთვნის გარდა, სახელმწიფო ხაზინის განკარგულებაში გადავიდა. მამლუქებს ჩამოერთვათ მთელი ქონება, მათ შორის ფიქციურად ვაჟყვად გამოცხადებული სახლები, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა რელიგიისთვის შეწირული ქონების ხელყოფას. პირიქით, ოსმალთა მიერ დაპყრობილ არაბულ ქვეყნებში ვაჟის სახით არსებული მიწების ფონდის შეზარუნებულ იქნა და გაიზარდა კოფტე. ამას ადასტურებს სხვადასხვა დროს გაცემული მრავალი სიგელი („გაჰ-ნამე“),¹² რომელიც მკაფიოდ განსაზღვრავს ვაჟყვ სტატუსს ამა თუ იმ კონკრეტულ შემთხვევაში. როგორც ოსმალთა დამპყდრებამე, ისე შემდგომაც, ვაჟის ქონებას განაგებდა ნდობით აღჭურვილი პირი — მუთაფილი.¹³ სულთნის ბრძანებით განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო ფე-

ლაქების ზედმეტი გადასახადებისგან გათავისუფლების საკითხი. ყალიბებს მიეთითათ, რომ საწივრები გულდასმით უნდა განეხილათ მომჩივნათა ინტერესების გათვალისწინებით. ეგვიპტიდან გამგზავრების წინ 1517 წლის აგვისტოში სულთანმა გამოსცა პირველი „ჟანჟნ-ნამე მისრ“-ი, რომელშიც შეჯამებული იყო ოსმალური რეჟიმის დამყარების შემდეგ ეგვიპტეში მომხდარი ცვლილებები. ამიერიდან, ქვეყნის გამგებლობა აქ მოცემული საკანონმდებლო აქტებით უნდა მომხდარიყო.¹⁴ გაუქმდა ყველა უკანონო, ზედმეტი გადასახადი, დაწესდა კონტროლი ფასებსზე. ოსმალურმა სასტიკი ბრძოლა დაიწყო ბელუნიების გამანადგურებელ რეიდებთან, მიღვეს ლიბანის ისლამური მორალის და ეთიკური ნორმების მკაცრი დაცვისათვის. ყველა ამ ღონისძიებებს მოჰყვა მოსახლეობის მხარდაჭერა და ლოიალობა სელიმ I-ისადმი, რომელიც „ღარიბთა (ქუეარა') მფარველად" გამოცხადდა. ოსმალთა რეჟიმისადმი ასევე კეთილად იყო განწყობილი არაბუსლიმი მოსახლეობაც, კერძოდ, იუდეველთა თემი, კოპტების, მართლმადიდებლების და სომეხ გრიგორიანელთა ეკლესიები.

კაიროში ყოფნისას სელიმ I-მა პატივით მიიღო მექის შარიფის (გამგებლის) მუჰამმად ალ-ბარაქათის (გარდ. 1525 წ.) შეილი აბუ ნუმაი (მუჰამმად აბუ ნუმაი), რომელმაც მამის დაჯალებით სულთანი „ორი წმინდა ქალაქის" მსახურად გამოაცხადა. თავის მხრივ, სელიმ I-მა აღიარა პიჯახის ტრადიციული ავტონომია და პაშიმიანთა უფლება სულთნის სახელით ემართათ პიჯახი. აქედან მოკიდებული, ოსმალთა სულთნები ცდილობდნენ შეესრულებინათ საპატიო რელიგიური ვალდებულება, რაც შემდეგში მდგომარეობდა: პიჯახის დაცვა ზღვიდან და ხმელეთიდან, პილიგრიმების უსაფრთხოების უზრუნველყოფა და მათი მომარაგება წყლითა და სურსათით, პიჯახის ღარიბებისა და შარიფებისთვის (ე.ი. მოციქულის შთამომავლებისთვის) ყოველწლიური საქველმოქმედო თანხის გაგზავნა და იქ საკუთრივ ადგილებისა და მენფთუბის პატრონობა. პიჯახზე ზედამხედველობა დაეკისრა ეგვიპტის ვალის, რომელსაც ემორჩილებოდა ოსმალთა გარნიზონი ჯიდდაში. ეს ქალაქი გახდა ოსმალეთის მთავარი დასაყრდენი წითელ ზღვაზე და მისი გამგებელი დიდი გავლენით სარგებლობდა. სტამბულში აქტიურად არ ეროვნა მექის საშინაო საქმეებში და შარიფად ატრიაკებდა იმ პრეტენდენტს, რომელიც უპირატესობას მიაღწევდა პირველობისთვის ბრძოლაში.

1517 წლის 10 სექტემბერს სელიმ I ეგვიპტიდან გამგზავრა, ზამთარი დამასკოში გაატარა და 1518 წლის თებერვალში სტამბულში დაბრუნდა. მან თან წაიღო მდიდარი ნადავლი, მათ შორის არაბული ხელნაწერებიც. სულთანს თან ახლდა კაიროს 'აბასიანთა უკანასკნელი ხალიფა ალ-მუთაფაქქილ III (გარდ. კაიროში 950/1543 წ.), რაც საფუძვლად დაედო უფრო გვიან დამკვიდრებულ აზრს იმის შესახებ, თითქოს მან საზეიმოდ გადასცა ხალიფას პრეროგატივები სელიმ I-ს. XVI საუკუნის არაბული და თურქული წყაროებით, ეს ფაქტი არ დასტურდება, მაგრამ გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: სამხედრო და პოლიტიკური ძლიერება, რომელსაც ოსმალთა სულთანმა მიაღწია, თავისთავად აყენებდა მას სუნიტური ისლამის სათავეში. თითქმის ოთხი საუკუნის მანძილზე ოსმალეთის სულთან-ხალიფას სახელზე ხუტბას ალავექნდნენ არა მარტო თურქები, არამედ იმპერიაში გაერთიანებული სუნიტი არაბებიც.¹⁵

ამგვარად, სელიმ I-ის ლაშქრობის შემდეგ 1516-1517 წლებში სირია და ეგვიპტე ოსმალეთის პროვინციებად იქცნენ, მაგრამ ამას არ მოჰყოლია მამლუქთა ინსტიტუტის დანახობა. სულთანმა მალე შეცვალა თავისი დამოკიდებულება დამარცხებული მეტოქისადმი და მამლუქები თავის სამსახურში მიიღო. 1517 წლის 31 აგვისტოს (923 წ. 13 შაბანი), ე.ი. კაიროდან წასვლამდე ათი დღით ადრე, სელიმ I-მა ეგვიპტე ჩააბარა მამლუქ ხაირ ბეგს (საიფ ად-დინ ხაირ ბეგ) (David Ayalon, The end of the Mamlūk Sultanate, 134). მართალია, ყოფილი როგორის სამხედრო კასტა გამოეთხოვა თავის ადრინდელ პრივილეგიებს, მაგრამ მისი, მოკორც სამხედრო ძალის შენარჩუნება, თავისთავად ნიშნავდა დამხოვლი რეჟიმის ძირითადი კომპონენტის ჩართვას ოსმალური ეგვიპტის ადმინისტრაციულ სისტემასა და პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ოსმალთა ბატონობის დამდეგს არსებითი ცვლილება არც ქვეყნის სახელმწიფოებრივ მოწყობას განუცდია: ზემო ეგვიპტე ბელუნითა ტომების შეიხებს დაექვემდებარა, ხოლო ქვემო და შუა ეგვიპტეში ხელისუფლების წარმომადგენლები გახდნენ ის მამლუქები (ქაშიუხები), რომლებმაც ერთგულება გამოუცხადეს ოსმალებს. მათ შორის პირველი იყო ხაირ ბეგი, რომელიც გახდა ოსმალთა სულთნის ნაცვალის (ნა'იბი) ტიტულით მალიქ ალ-უმარა'. მამლუქებმა დაკარგეს იტა (იტა'), მაგრამ სამხედრო საქმე კვლავ დარჩა მათ პროფესიად. ყოფილი მონების გამოყენება ამ სფეროში

იმდენად იყო გაერცყვლებული ისლამურ ქვეყნებში, მათ შორის ოსმალეთშიც, რომ ზოგიერთი მკვლევარი ე.წ. „სამხედრო მონების“ ინსტიტუტის არსებობასაც მიუთითებს. აქედან გამომდინარე, ეგვიპტელ მამლუქთა დაბრუნება სამხედრო სფეროში, თავისთავად, განსაკუთრებულ მოვლენას არ წარმოადგენდა, მაგრამ საყურადღებოა სხვა გარემოება: ეგვიპტის თვალთვლით გამოირჩეოდა იმპერიის დანარჩენი პროვინციებისგან იმით, რომ აქ ოსმალური სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა გაერთიანდა მანამდე არსებულ მამლუქთა სასულთნოს ინსტიტუტებთან.

უკვე სელიმ I-ის დროს მამლუქები შევიდნენ ე.წ. „იერქესების რაზმში“ („ჯამა'ათ აშ-შარაქისა“).¹⁶ როგორც ჩანს, სელიმ I-მა გაითვალისწინა ის გარემოება, რომ თურქულენოვანი, სუნიტი მამლუქები კარგი მეომრები იყვნენ და შეიძლებოდა მათი გამოყენება არა მარტო სამხედრო საქმეში, არამედ ადმინისტრაციაშიც. უცვლელი დარჩა მამლუქთა ყიდვის, წვრთნისა და დაწინაურების ტრადიცია.

ეგვიპტის ოსმალისაციის ნიშნები შესამჩნევად იყო პირველ რიგში სასამართლო სისტემაში. სირია-ეგვიპტის დაპყრობამდე ოსმალეთს ყავდა ორი მთავარი ყადი (კანდინ-ასქარი): ერთი განაგებდა რუმელიის, ე.ი. იმპერიის ევროპული ნაწილის საქმეებს, მეორე კი ანატოლიის მთავარ მოსამართლედ ითვლებოდა. რუმელიის ყადი ალ-ასქარი უფრო მაღალი რანგისა იყო და ხშირად შეიხ ალ-ისლამის (დიდი მუფთის) თანამდებობას იკავებდა. ჩაღღირანთან გამარჯვების შემდეგ სელიმ I-მა დანიშნა მესამე ყადი ალ-ასქარი დიარბაქირში, მაგრამ სირია-ეგვიპტის შემოერთების შემდეგ ის თანამდებობა გაუქმდა. არაბული პროვინციების სასამართლო სისტემა ისევ ანატოლიის ყადი ალ-ასქარს დაექვემდებარა, ხოლო ეგვიპტეში დანიშნა ოფიციალური ანუ ქანაფიტური მაჰზაბის მთავარი ყადი. სულთან სულაიმან კანუნის დროს გაგლენიანი შეიხ ალ-ისლამის აბუსუუდ ფუენდის (1545-1574) მოთხოვნით პროვინციების მთავარი ყადიების დანიშვნა მის პრეროგატივად გამოცხადდა, რაც კონკრეტულ დამკვიდრდა. ამიერიდან, ანატოლიის ყადი ალ-ასქარს შეეძლო დაემტკიცებინა მხოლოდ დაბალი რანგის ყადიები, რომელთაც პროვინციების მთავარი ყადიები წარადგენდნენ. ყველა არაბული პროვინციის მთავარი ყადი ქანაფიტურ მაჰზაბს ეკუთვნოდა, თუმცა შარიათის სასამართლო სისტემაში სხვა სუნიტური მაჰზაბის ყადიებიც იყვნენ ჩართული.

მამლუქთა დაბრუნებამ ასპარეზზე გამოიწვია ოსმალთა ჯარისკაცების აშკარა უკმაყოფილება. ისინი მოითხოვდნენ ხაირ ბეგისგან მამლუქებზე მეტ ხელფასს ან სტამბოლში დაბრუნებას. მას შემდეგ, რაც სელიმ I სირიიდან წავიდა, კაიროს ქუჩებში დაიწყო შეტაკებები მამლუქებსა და იენიერებს შორის, რასაც მსხვერპლი მოსდევდა. გაბოროტებული იენიერები თავს ესხმოდნენ ქალაქის მოსახლეობას, არ იცავდნენ შარიათს, ძალადობას მიმართავდნენ გოგონებისა და ბიჭების მიმართ და ხშირად წარმოადგენდნენ ბრძნის, სადაც ძნელი იყო მეთვარისა და რიგითი ჯარისკაცის გარეგნად. დაპირისპირება იენიერებსა და მამლუქებს შორის გაგრძელდა სულთან სულაიმან კანუნის დროსაც, მაგრამ ახლა ვითარება მამლუქთა სასარგებლოდ შეიცვალა კაიროშიც და სტამბოლშიც. ახალ სულთანს არ დაუშალავს თავისი გაკვირვება იმის გამო, რომ მისმა მამამ სიყვდილთ დასაჯა მრავალი გამოსივნილი მამლუქი. თუ მანამდე, ოსმალთა ყადი თავს უფლებას აძლევდა ქედმაღლურად მიეგმათა მამლუქებისთვის, ახლა, იძულებული გახდა ისინი „ბატონებად“ („ადნა'თ“) ეღიარებინა. მიუხედავად ამისა, განსხვავება მამლუქებსა და იენიერებს შორის დარჩა და იგი მარტო გარეგნობით ან ჩაცმულობით არ გამოიხატებოდა. მალე იენიერები დარწმუნდნენ, რომ მათთვის ეგვიპტეში სამსახური და მამლუქებთან თანამშრომლობა უფრო მომგებიანი იყო, ვიდრე სტამბოლში დაბრუნება, მით უმეტეს, რომ ბევრი მათგანი აკრძალვის მიუხედავად ეგვიპტელ ქალზე ქორწინდებოდა (M. Winter, The re-emergence of the Mamluks following the Ottoman conquest, 90-101).

ხაირ ბეგის გარდაცვალების შემდეგ 1522 წელს ეგვიპტის ეალიდ დანიშნულ მუსტაფა ფაშას მოუხდა ბრძოლა პირველ ანტიოსმალურ აჯანყებასთან, რომელსაც სათავეში ედგნენ ალ-ბაჰანასა და ფაიუმის ქაშიფი – ჯანნიმ ას-საიფი და ღარბიას ქაშიფი ინალი. ოსმალები სასტიკად გაუსწორდნენ ამოხეხულ მამლუქებსა და ბედუინებს. იმავე 1523 წელს ეგვიპტის ეალიდ სულთანმა დანიშნა აჰმედ ფაშა, რომელმაც ნიშნენილოვანი წვლილი შეიტანა ოსმალთა მიერ კენძულ როდოსის დაპყრობაში (1522 წ. დეკემბერი). ეგვიპტის ახალმა გამგებელმა ადვილად გამონახა საერთო ენა მამლუქებთან და ბედუინებთან, განუდგა ოსმალეთს და სცადა მამლუქთა სასულთნოს აღდგენა, მაგრამ მოსახლეობამ მისი ამბიციები არ გაიზიარა. უფრო მეტიც, კაიროში დაიწყო გამოსვლები აჰმედ ფაშას წინააღმდეგ. 1524 წლის 23 თებერვალს მე-

ამბოხე ფაშას, რომელმაც მიიღო ლაქაბი „ალ-ხანი“ („მოქალაქე“) თავს დაესხნენ აბანოში, მაგრამ მან შეძლო გაქცევა და თავის მოკავშირე ბეღლინებს შეაფარა თავი შარკიაში. აქ იგი ცდილობდა მომხრეების შეგროვებას, პაირლბოღა ბეღლინებს, რომ გამარჯვების შემდეგ უფლებას მისცემდა გამარცხეთ კაირო და სამი წლით გაათავისუფლებდა გადასახადისგან. ამასობაში, კაიროს სამხედრო რაზმებმა, რომელთაც მამლუქებიც შეუერთდნენ, მეთაურად აირჩიეს ეინში ჯანბი ალ-ამზაფი. ამავე დროს, მოვიდა ცნობა იმის შესახებ, რომ ალექსანდრიიდან კაიროსაკენ დაიძრა იენიაროთა ჯარი. გადაწყვეტილ დროს ბეღლინებმა მიატოვეს ამბოხებულ ფაშა, რომელიც გაქცევის მცდელობისას მოკლეს 1524 წლის 6 მარტს. 1525 წელს ეგვიპტეში წაიღია სულთნის ფაეორიტი, დიდი ეზირი იბრაჰიმ ფაშა, რომელმაც რეპრესიების მიმართა ბეღლინებისა და მამლუქების წინააღმდეგ, რის შემდეგაც ოსმალთა ხელისუფლება აიღება და XVI საუკუნის დამლევამდე მას სერიოზული დაბრკოლებები არ შეხვედრია.

იბრაჰიმ ფაშამ ეგვიპტეში სულ რამდენიმე კვირა დაჰყო და ქვეყანას დატოვა „კანუნ-ნამე“, რომელიც ორი ძირითადი ნაწილისგან შედგებოდა: პირველ ნაწილში ლაპარაკი იყო ეგვიპტეში განლაგებული სამხედრო კორპუსების როლისა და მოქალაქეების შესახებ, ხოლო მეორე მოიცავდა ადმინისტრაციული მოწყობისა და მართვა-გამგებლობის საკითხებს. მისი ავტორი იყო სულთანი სულეიმანი (Süleyman, ან სულეიმან კანუნ, 1520-1566), ოსმალეთის გამომჩინილი მოღვაწე და კანონმდებელი, რომელიც სულეიმან ბრწყინვალის სახელითაცაა ცნობილი. სწორედ მის დროს დაიწყო ეგვიპტის ოსმალთაუცის პროცესი, თუმცა იმპერიის სხვა პროვინციებისგან განსხვავებით, ოსმალურ-თურქულმა სამხედრო ფეოდალურმა სისტემამ ამ არაბულ ქვეყანაში მტკიცედ ვერ მოიკიდა ფეხი.

სირია და ეგვიპტე ყოველთვის განსაკუთრებულ როლს ასრულებდნენ არაბულ სამყაროში. პოლიტიკური, ეკონომიკური და არაბულ-მუსლიმური ცივილიზაციის თვალსაზრისით, ამ ორი ქვეყნის გავლენა ვრცელდებოდა ერთი მხრივ წრდილოეთ აფრიკის ვრცელ რეგიონზე, მეორე მხრივ კი მთელ წინა აზიაზე და პიჯაზზე. სირია-ეგვიპტის შესვლამ ოსმალეთის იმპერიაში ფაქტობრივად გადაწყვიტა არაბული სამყაროს ბედი და გააძლიერა თურქების მიერ შექმნილი სახელმწიფოს ისლამური ხასიათი. არაბულ ქვეყნებში, ჯერ სირიასა და ეგვიპტეში, ხოლო შემდეგ სხვა არაბულ პროვინციებში XVI საუკუნეში დაიწერა ოსმალური სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა, რომელიც მიუხედავად მრავალი სპეციფიკური თავისებურებისა, საერთო ნიშნებითაც ხასიათდებოდა.

მთავარი ადმინისტრაციული ერთეული, რომელიც ტიპური იყო ოსმალეთისთვის და არაბულ ქვეყნებშიც შეიქმნა, ცნობილია რამდენიმე სახელწოდებით: ეიალეთი (eyâlet, არაბ. იმალა), საბეგლარბეგო ან საფაშო (თურქ. pasalik), უფრო გვიან კი ვილაიეთი (ვილაიდა). საფიროა შეენიშნოთ, რომ ოსმალეთში XVI საუკუნის შუა წლებამდე „პროვინციის“ ან „ოქლის“ აღსანიშნავად რამდენიმე ტერმინი გამოიყენებოდა, XVI საუკუნის მეორე ნახევარში კი თითოეულმა მათგანმა კონკრეტული შინაარსი მიიღო. აქედან მოკიდებული, ეიალეთი ან საფაშო იყო უმაღლესი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეული ხელისუფლების მიერ ჩატარებული რეფორმებამდე (თანხმავთ),¹⁷ ე.ი. 1866 წლამდე, ვიდრე მას საბოლოოდ ეილაიეთი შეცვლიდა. ეიალეთი, როგორც წესი, აერთიანებდა სანჯაყებს (სანჯაყ, მრ. სანაჯიყი) ან ლივას (ლივა, მრ. ალვიდა), რომელიც თავის მხრივ კადად (კადა, მრ. აკდიდა), შემდეგ ნაიბად (ნაიბა, მრ. ნაიპა, ნაიბათ) იყოფოდა, ნაიბაში კი რამდენიმე სოფელი შედიოდა. თითოეული ეიალეთის სათავეში იდგა სულთნის მიერ დანიშნული მაღალი რანგის მოხელე ვალი (ვალბ, მრ. ეულან), რომელიც სამი რანგის შეიძლებადა ყოფილიყო: ერთთულიანი, ორთულიანი და სამთულიანი.¹⁸ როგორც წესი, დამასკოსა და კაიროში ამ თანამდებობაზე სულთნები ნიშნავდნენ მაღალი რანგის სამთულიან ფაშას, რომელიც „ჰაზირ ფაშად“ (არაბ. „ჰაზირ ბაშა“) იწოდებოდა, თუმცა მისი ავტორიტეტი მაინც დამოკიდებული იყო ეიალეთის სიძლიერეზე და ვალის პირად თვისებებზე. მართალია, პროვინციის გამგებელი ერთი წლით ინიშნებოდა, მაგრამ მას შეეძლო რამდენიმე წლით შეენარჩუნებინა თანამდებობა. ვალი ხელმძღვანელობდა პროვინციის ადმინისტრაციას, რომელიც მუშაობდა მის რეზიდენციაში (სარაამ ალ-ჰუქმ). ეიალეთის მაღალ მოხელედ ითვლებოდა მუთასალიმი (მუთასალლიმ), მუთასარიფი (მუთასარარბ) ან ვალის ქათხუდა,¹⁹ რომელიც აუცილებლობის შემთხვევაში დროებით ვალის მოვალეობას ასრულებდა. სანჯაყებს განაგებდნენ სანჯაყ-ბეგები, რომელთაც ვალი ან ხოჯაჯერ სულთან ნიშნავდა. პროვინციის სათაბორო ორგანოდ ითვლებოდა დივანი (დივან),²⁰ რომელშიც შედიოდნენ დიდი მოხელეები და პროვინციის გავლენიანი პირები – ა'იანები

(აიან), კერძოდ: მთავარი საფინანსო მოხელე — დავთარდარი (დავთარდარ, თურქ. დავთერდარ)²¹ ან მუხსილი, მთავარი ყადი, მუფთი, პოლიციისა და სამხედრო რაზმების მეთაურები, მაღალი რანგის რელიგიური ავტორიტეტები ('ალიმები) და ბოლოს, ეკლარხელოსანთა გაერთიანებების წარმომადგენლები. დივანის სხდომაზე ვალი იღებდა ინფორმაციას ამა თუ იმ საკითხზე, იხმენდა სხეების მოსაზრებებს, მაგრამ საბოლოო გადაწყვეტილება მას ეკუთვნოდა.

ოსმალეთის პროვინციული ადმინისტრაცია სირიასა და ეგვიპტეში ისევე, როგორც სხვა ეიალეთებში, საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვას, ფისკალური ვალდებულების შესრულებას და გარედან მომდინარე საფრთხის აღკვეთას უზრუნველყოფდა სამხედრო ბაღით, რომელსაც სხვადასხვა ქვეითი და ცხენოსანი რაზმები ქმნიდნენ. ეიალეთის სუსტად ცენტრალიზებული მართვა-გამგებლობა და პროვინციული მოხელეების ფუნქციების არასაკმარისი გამიჯვნა, აბრკოლებდა ადმინისტრაციის ფუნქციონირებას. მეკეთრად არ იყო გაყოფილი ადმინისტრაციული და სასამართლო, სამხედრო და ადმინისტრაციული, სასულიერო და საერო ხელისუფლება. ვალი სარგებლობდა არა მარტო სამხედრო-ადმინისტრაციული, არამედ საპოლიციო, საფინანსო, სასამართლო და სადამსჯელო ფუნქციებითაც. ბაზრებსა და საბაჟოებზე ზედამხედველობას ანხორციელებდნენ ვალი, დავთარდარი, ყადი, მუჰთასიბი, ზოგჯერ კი ადგილობრივი იენიხართა მეთაური — ალა.²² პროვინციული მოხელეების ფუნქციების ასეთი დუბლირება ცენტრალური ხელისუფლების შესუსტების დროს აძლიერებდა კორუფციას და სოციალური გამოსვლების მიზეზიც ხდებოდა.

კინაიდან, ოსმალთა ბატონობის ხასიათი და სიმტკიცე ყველა ეიალეთში ერთნაირი არ იყო, მათ ორ კატეგორიად ყოფდნენ: პირველ ჯგუფს ეკუთვნოდნენ „სალიანეს (ეი. წლიური შემოსავლის) არამქონე“ (თურქ. „salyānesiz“) და მეორეს „სალიანეს მქონე“ (თურქ. „salyāneli“) ეიალეთები. „სალიანეს არამქონედ“ ითვლებოდა ისეთი ეიალეთი, რომელშიც სრული სახით იყო წარმოდგენილი ოსმალური ფეოდალიზმისთვის ტიპური მიწათსარგებლობის ინსტიტუტი, რაც თავისთავად გულისხმობდა თიშარების, ზეამეთების და ხასების არსებობას და ნიშნავდა იმპერიისთვის სასიცოცხლოდ აუცილებელ საზღვრო-ღენჯური (თიშარული) სისტემის დაშლად (იხ. თავი III). ასეთ ეიალეთებში ფეხს იკიდებდა ოსმალური, სოციალური და პოლიტიკური სისტემა, ხოლო ოსმალთა ცილის პროცესისთვის ნაყოფიერი ნიადაგი იქმნებოდა. სახელმწიფოს ხასიათიდან გამომდინარე, უფრო ტიპური სწორედ „სალიანეს არმქონე“ ეიალეთები იყო. რაც შეეხება „სალიანეს მქონე“ ეიალეთებს, როგორც წესი, ისინი არ იყოფოდნენ საზღავებად, გამგებლები მათ მუღლის საფუძველზე ფლობდნენ და ნახევრად დამოუკიდებელნი იყვნენ. „სალიანეს მქონე“ პროვინციებიდან ყოველწლიური გადასახადის (ხარკის) ნაწილი იზავენებოდა სახელმწიფო ხაზინაში, ხოლო მეორე ნაწილი რჩებოდა ადგილობრივი გამგებლის (ვალის) განკარგულებაში ეიალეთის სამხედრო რაზმების და ადმინისტრაციის შესანახად (მ. სგანიძე, ოსმალეთის ისტორია (XIV-XVI სს.), თბ., 1999, 175-176). არაბული ქვეყნებიდან ასეთ ეიალეთებს ეკუთვნოდა ეგვიპტე, ხოლო „სალიანეს არმქონედ“ ითვლებოდა სირია. ოსმალთა დაპყრობების დამთავრების შემდეგ ეგვიპტის გარდა „სალიანეს მქონე“ ეიალეთები გახდნენ იემენი, კაბეში (დღ. ირთორი), ბაღდადი, ბასრა, აღ-ჰასა, ალჟირი, თუნიისი და დასავლეთ ტრიპოლი (H. Inalcik, Eyâlet. — EI, N.ed.).

ოსმალეთი დიდი მუსლიმური სახელმწიფოების მემკიდრე იყო, რაც იმას ნიშნავს, რომ მიწისმფლობელობის წესი და საგადასახადო სისტემა, რომელმაც იმპერიაში მოიკიდა ფეხი, ახლო აღმოსავლეთში კარგად ცნობილ ინსტიტუტებსა და გამოცდილებას ემყარებოდა. თეორიულად, მიწების დიდი ნაწილი სახელმწიფოს ხელში დარჩა (მაშლაქათი, მირი) და მას სულთანი განკარგავდა. იმპერიის სხვადასხვა პროვინციაში დასამუშავებლად ვარგისი მიწების ერთი ნაწილი გადაეცადა სულთნისა და მისი ოჯახის წევრების, აგრეთვე დიდი სახელმწიფო მოხელეების დროებით მფლობელობაში ხასების (ხასს) სახით. ასეთი საკარგავის მფლობელების წლიური შემოსავალი აღემატებოდა 100 ათას ახნას²³ თიშარის მფლობელი — თიშარიული (თიშარჯი) იღებდა 20 ათასიდან თითქმის 100 ათასამდე ახნას. სამხედრო ღენის მფლობელებს, რომელთაც სიფაიებსაც უწოდებდნენ, ევალებოდათ სამხედრო სამსახური და მათი უფლებები საკარგავებზე სწორედ ამ მოვალეობის შესრულებით განისაზღვრებოდა. მიწების დიდი ნაწილი კვლავ რჩებოდა რელიგიის წარმომადგენელთა განკარგულებაში

ვაჭურის სახით. რაც შეეხება მუღლის კატეგორიის მიწებს, მათი მოცულობა არ იყო დიდი და სტატუსიც არსებითად არ შეცვლილა. მუსლიმურ ტრადიციას ემყარებოდა საგადასახადო სისტემა: შენარჩუნებულ იქნა კარგად ცნობილი ხარაჯი, ჯიზია, 'უშ-რი და ზაქათი, თუმცა მათ გარკვეული სახეცვლილება განიცადეს. შარიათით რეგულამენტირებული გადასახადების გარდა გაჩნდა უამრავი დამატებითი გადასახადი, რომელსაც კრფუნდზე სხვადასხვა რეკონგებში, ხშირად ადგილობრივი ხელისუფლების ინიციატივით (მ. სგანიძე, ოსმალეთის ისტორია (XIV-XVI სს.), 91-98).

ამგვარად, ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემას საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურაში არსებითი ცვლილება არ შემოუტანია. ცნობილი თურქი ისტორიკოსის პაღილ ინალჯიკის აზრით, მოხდა „არსებულ ურთიერთობათა და კლასთა შეთავსება ოსმალურ ინსტიტუტებთან“ (H. Inalcik, Ottoman methods of conquest, 103). ახალ ხელისუფლებას ასევე არ შეეცვლია არამუსლიმების სტატუსი, რომელიც ტრადიციულ უფლებამოსილებათა აღიარებას და ვალდებულებათა შენარჩუნებას ნიშნავდა. როგორც მუსლიმი, ასევე არამუსლიმი მოსახლეობა, ოსმალურ მართვა-გამგებლობას, მიწათმფლობელობის წესს და ადმინისტრაციულ სისტემას არ მიიჩნევდა უცხო მოვლენად და მას კვლავ შარიათთან შესაბამისობით აფასებდა.

XVII-XVIII საუკუნეებში ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო ძლიერების დაქვეითებას მოჰყვა არაბულ პროვინციებში ცენტრიდანული ძალების გააქტიურება. ანტიოსმალური მოძრაობა სეპარატისტულ ხასიათს ატარებდა ან პროვოცირებული იყო ადგილობრივი ხელისუფლების ფისკალური პოლიტიკით, მაგრამ იგი, როგორც წესი, არ იყო მიმართული ოსმალეთის სულთნის წინააღმდეგ, რასაც თავისი მიზნუ ჰქონდა: არაბულ ქვეყნებში ისლამური ინსტიტუტები დომინირებდნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, რაც თავისთავად სუნიტ არაბებსა და თურქებს აერთიანებდა ერთ, მუსლიმურ თემში. ამ ორი ხალხის თანაცხოვრების რელიგიურ და სამართლებრივ ფუნდამენტს ქმნიდა ისლამი, ხოლო უმაღლეს ავტორიტეტად აღიარებული იყო ოსმალეთის სულთანი-ხალიფა. აქედან გამომდინარე, ყოველგვარი მოქმედება მიმართული სულთნის წინააღმდეგ, უკანონოდ და გაუპატიუბლად ითვლებოდა.

როგორც ტიპურ მუსლიმურ სახელმწიფოში, ოსმალეთის იმპერიაში მაღალი სოციალური სტატუსის მოსაპოვებლად არსებობდა სამი გზა: „ტარე-ი საიფ“ – სამხედრო-ადმინისტრაციული კარიერისთვის, „ტარე-ი კალამ“ – ბიუროკრატიულ აპარატში მოსახვედრად და „ტარე-ი ილმ“ – რელიგიურ, ე.ი. ისლამურ ინსტიტუტებში (განათლება, მეცნიერება, სასამართლო) მოღვაწეობისათვის. ე.წ. „კალამის ხალხის“ („აჰლ ალ-კალამ“) გაიგივება „ალიმებთან“ („წმინ, მრ. 'ულამა“) გაუპატიუბლებელი, ეი-ნაიდან პირველი ტერმინი მოიცავს ძირითადად სახელმწიფო ბიუროკრატიათთან დაკავშირებულ სოციალურ ფენას და არა ისლამური ინსტიტუტების მრავალრიცხოვან წარმომადგენლებს. „ალიმები განასახიერებდნენ შუა საუკუნეების ინტელიგენციას და ქმნიდნენ ინტელექტუალურ ელიტას, რომელიც „აჰლ ალ-ილმის“ სახელთაა ცნობილი. როგორც წესი, ქორწინება ხდებოდა ერთი სოციალური ჯგუფების შიგნით (სამხედროები, 'ალიმები, ვაჭრები, ხელოსნები, ფელაქები), რაც ხელს უწყობდა შინაგან კონსოლიდაციას. მამულე ბევრებიც ამ თვალსაზრისით გამოწვევის არ წარმოადგენდნენ (A. L. al-Sayyid Marsot, Marriage in late eighteenth-century Egypt, 283-289).

ოსმალეთის იმპერიაში გაერთიანებული არაბული პროვინციების მდგომარეობა და სტატუსი XVI საუკუნეში ერთნაირი არ ყოფილა, უფრო გვიან კი განსხვავება უფრო შესამჩნევად გახდა. აქედან გამომდინარე, მეკლევართა თვალსაწიერში ხდება არა ერთიანი არაბული საზღვარი, როგორც იმპერიის განუყოფელი ნაწილი, არამედ ცალკეული არაბული ქვეყანა ან რეგიონი როგორც საერთო, ისე განსხვავებული ნიშნებითა და ხასიათით. არაბული პროვინციები, რომლებიც XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იმპერიის მთელი ტერიტორიის 40 პროცენტს შეადგენდნენ, წარმოდგენილი იყვნენ შემდეგი ეიალეთებით: დამასკო, პალატი, ტრიპოლი (ტარაბულუს შარკ), საიდა, ალ-ჰასა (აღ-ლჰასა), ბაღდადი, ბასრა, მოსული, რაკა, ეგვიპტე, ლიბიის ტრიპოლი, თუნისი და ალჟირი (ჯაზაირი ღარბი). გარკვეული ავტონომიური უფლებებით სარგებლობდა პოჯაზი. ამ ეიალეთების ერთი ნაწილი თითქმის ოთხი საუკუნის მანძილზე დარჩა ოსმალეთის იმპერიის პროვინციად, მეორემ ადრე მიღწია დამოუკიდებლობას და მხოლოდ ფორმალურად აღიარებდა სულთნის ხელისუფლებას. ოსმალეთის ბრძოლა არაბულ ქვეყნებში თავისი პოზიციების შენარჩუნებისა და განმტკიცებისთვის გაგრძელდა ოთხი საუკუნე და საბოლოოდ მხოლოდ პირველი მსოფლიო ომის დროს დამთავრდა.

თავი II

მეფობა XVII-XVIII საუკუნეებში

1. ოსმალთა გამგებლობა ეგვიპტეში

XVI საუკუნიდან მოკიდებული ეგვიპტეს, როგორც ოსმალეთის ერთ-ერთ პროვინციას (ეიალეთს, საფაშოს, თურქ. Eyalet-i Mısır), მართავდა სულთნის მიერ დანიშნული უმაღლესი საჩიფდრო და სამოქალაქო მოხელე – ვალი (ბეგლარბეგი), რომელიც ეგვიპტის რანგისა იყო. 1524 წლის „ეგვიპტის კანუნ-ნამეს“ მიხედვით, ვალი ერთი წლით ინიშნებოდა, მაგრამ ეს წესი ხშირად ირღვეოდა: იყო შემთხვევა, როცა ქვეყანას მართავდა ერთი ვალი II წლის მანძილზე (მაგ. დავუდ ფაშა, 1538-1549). ვალის უნდა უზრუნველყო სრული წესრიგი საფაშოში და დროულად გაეგზავნა სტამბოლში წლიური გადასახადი – ორსალიე (ორსალიეზე ან მალე ორსალიეზე), რომელიც თავდაპირველად შეადგენდა 16 მლ. ფარას,²⁴ მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში 20-30 მლ. ფარამდე გაიზარდა. იმ შემთხვევაში, თუ გადასახადი, კერძოდ პროვინტი (ხორბალი, ბრინჯი, შაქარი და სხვა) გაიგზავნებოდა ხმელეთით, მას იცავდა შეიარაღებული რაზმი სულ ცოტა 500 კაცის შემადგენლობით. ვალის უნდა აღმოეჩინა სამხედრო დახმარება სულთნისთვის იმპერიის სხვადასხვა რეგიონში თუ ეს საჭიროდ იქნებოდა მინეული.

არსებული წესის მიხედვით, ვალი ნიშნავდა თავის მოადგილეს – ქათხუდას სანჯაყბეგის რანგით. თანდათანობით ეს თანამდებობა უმნიშვნელო გახდა, ბოლოს კი XVIII საუკუნეში ფაქტობრივად აღარ არსებობდა. იმ შემთხვევაში, თუ ვალის გადაყენებდნენ, რაც ხშირად ხდებოდა, ახალი ვალის დანიშვნამდე და კაიროში მისვლამდე ქვეყანას მართავდა კაიმაკამი (კა'იმ-მაკამ). თავდაპირველად კაიმაკამის მოვალეობა ეკისრებოდა მთავარ ყადის ან დაეთარდარს, მაგრამ შემდეგ ეს თანამდებობა მამულქი ბეგების ხელში გადავიდა.

მნიშვნელოვან როლს ეგვიპტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ასრულებდნენ სამხედრო კორპუსები (არაბ. ზუჯაჟე), რომელთა რაოდენობა სულთნის I-ის დროს ექვს ადწევდა, შემდეგ კი მათ შეეერთდა მეშვიდე – ჩერქეზების კორპუსი. თითოეულ მათგანს მეთაურობდა ალა და მისი მოადგილე ქათხუდა. განსაკუთრებული გავლენით სარგებლობდნენ იენიჩრების (ინქიშარი, მრ. ინქიშარიიძა)²⁵ რაზმები, კერძოდ მუსთაფიზან (მცველები), რომლებიც კაიროს და სხვა დიდ ქალაქებს იცავდნენ, აგრეთვე „აზაბთა ქვეითი, თუფენქჯის (თურქ. Tüfençî) და გიონიულლუს (თურქ. Gönüllü) რაზმი, რომელიც ძირითადად ქართული წარმომადგენლობის ჯარისკაცებისგან შედგებოდა. გადასახადების აკრეფისას იყენებდნენ ჩაფუშებს (აღ-ჯაფეუშან). სულთნის პრივილეგირებულ რაზმებს შორის გამოირჩეოდა აღ-შუთაფარიკა, რომელიც იცავდა საზღვაო ქალაქებს ალექსანდრიას, როზეტას და სუეცს. ხშირად იენიჩრები საპოლიციო ფუნქციებსაც ითავსებდნენ სპეციალური მოხელის ვალი-აღანს მეთაურობით. უკვე XVI საუკუნეში გამოიკვეთა განსხვავება ეგვიპტეში დამკვიდრებულ იენიჩრებს (თურქ. Mısır qulları) და საიმპერიო იენიჩრების რაზმებს (თურქ. Qapu qulları) შორის, რომლებსაც იმპერიის სხვადასხვა პროვინციაში უხდებოდათ სამსახური.

ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგ სასამართლო საქმეს ეგვიპტეში განაგებდა პანაფიკური მაჰაბის მთავარი ყადი, რომელსაც სტამბოლი ნიშნავდა ორი წლით. მას შეეძლო პულოდა ერთი ან რამდენიმე ეგვიპტელი მოადგილე – ნაიბი (ნა'იბ). პროვინციების ყადიებს ასევე სტამბოლი ნიშნავდა იმავე ვადით, მაგრამ XVIII საუკუნეში სასამართლო საქმე ძირითადად ეგვიპტელების ხელში გადავიდა. მთელ ეგვიპტეში დასამართლო 80-დე შარიათის სასამართლო (მაჰკამა) ფუნქციონირებდა. როგორც უკვე აღინიშნა, ოსმალეთში სასამართლო სისტემა სულთნების მიერ გამოცემულ „კანუნ-ნამეებს“ ემყარებოდა, მაგრამ XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან ასეთი კანონ-შემოქმედება შეწყდა. ამასთან ერთად, დაიწყო შარიათის და მასთან დაკავშირებული

სასამართლო პრაქტიკის განმტკიცება, რაც იმპერიის შემდგომი ისლამიზაციის და შესაბამისად, ისლამური ინსტიტუტების სიცოცხლისუნარიანობის მანქანებელი იყო. უმაღლეს საფინანსო მოხელედ ითვლებოდა დათარღარი, რომელსაც სტაჰოლი ნიშნავდა, მაგრამ შემდეგ ეს თანამდებობაც მამლუქებმა ჩაიგდეს ხელში.

XVIII საუკუნის ევროპულ წყაროებში დაცულია ცნობები იმის შესახებ, რომ ოსმალთა დროინდელი ეგვიპტე იყოფოდა 24 ადმინისტრაციულ ერთეულად, რომელთაც 24 მამლუკი ბეგი მართავდა. ეს თვალსაზრისი სამეცნიერო ლიტერატურაშიც დამკვიდრდა, მაგრამ მისი გახიზნება კრიტიკული მიდგომის გარეშე არ შეიძლება. ზოგჯერ მამლუკი ბეგები წყაროებში მართლაც სანჯაქიებად (მრ. სანჯიკი) არიან მოხსენიებული, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს, რომ ისინი ყოველთვის ადმინისტრაციული ფუნქციის მატარებელნიც იყვნენ. თუ ოსმალეთის იმპერიის სხვა პროვინციებში სანჯაყ-ბეგი (მირ-ლიმა) გარკვეული ადმინისტრაციული ერთეულის სათავეში იდგა, ეგვიპტეში ბეგის ტიტული მიუთითებდა მამლუკის უმაღლეს რანგზე და არ გულისხმობდა აუცილებლად რაიმე თანამდებობის ან სამოხელეო ფუნქციის შესრულებას. ოსმალთა რეჟიმის დამყარების შემდეგ მამლუქებიც ისევე, როგორც სხვა სამხედრო კორპუსები, მთლიანად სახელმწიფო ხაზინაზე იყვნენ დამოკიდებული. 1576 წლის შემდეგ სოფლებზე ადმინისტრაციული უფლებები ენიჭებოდათ მხოლოდ მაღალი რანგის სამხედრო მეთაურებს, მათ შორის მამლუკ ბეგებს, მაგრამ არა რიგით მამლუქებს. ამგვარად, მამლუქებმა და ბედუინთა შეიხებმა მიიღეს ოსმალეთის სანჯაყ-ბეგის უფლება-მოვალეობანი.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ეგვიპტის ადმინისტრაციულ ერთეულებს ეწოდებოდა იკლმ (მრ. აკლმ), ზოგჯერ კი ქუშუფია (ქუშუქიამა), ე.ი. ტერიტორია, რომელსაც ქაშიფი (ქაშიქ) მართავდა. ეს ტერმინი უცხო იყო ოსმალეთის ადმინისტრაციისათვის და იგი უდავოდ მამლუქთა სასულთნოდან შემოვიდა. XVII საუკუნის წყაროებში ხშირადაა ლაპარაკი პროვინციებში ქაშიფებად მამლუქების დანიშვნის შესახებ, განსაკუთრებით მაშინ, როცა იქმნებოდა ბედუინთა შემოჭრის საფრთხე. მამლუკი ბეგი პროვინციას მართავდა არა თავისი მაღალი რანგის გამო, არამედ იმ უფლებამოსილების საფუძველზე, რომელსაც იგი იღებდა როგორც ქაშიფი. სულთან სულეიმან ბრწყინვალის „ქანუნ-ნამეში“ სულ ორჯერაა ნახსენები ბეგი მაშინ, როცა ქაშიფის, როგორც პროვინციული მოხელის უფლება-მოვალეობაზე ვრცელდება ლაპარაკი (P.M. Holt, Studies ..., 182-183). XVIII საუკუნის მიწურულს ეგვიპტის პროვინციების რაოდენობა 14-ს აღწევდა. მათ შორის ყველაზე ვრცელი იყო დარბია, შარკია და მანუფია. სავაჭრო-ეკონომიკური თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ალექსანდრიას, დამიეტას (დიმნატ) და როზეტას (არ-რაშიდ) ხმელთაშუა ზღვაზე, ხოლო სუეცს (ას-სუეაის, ძვ. კულზუმი) და კუსაირს (ალ-კუსაირ) წითელი ზღვის აუზში. თუ ხმელთაშუა ზღვის ნავსადგურები ჩაბმული იყვნენ ევროპის ქვეყნებთან სავაჭრო ურთიერთობაში, სუეცი იყო ოსმალეთის ძირითადი სამხედრო ბაზა წითელ ზღვაზე და იმ მუსლიმ პილიგრიმთა თავშესაფარი ადგილი, რომლებიც აფრიკიდან პიჯაზში მიემგზავნებოდნენ საზღვაო გზით. განსაკუთრებული სტატუსი ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემაში ჰქონდა ზემო ეგვიპტეს, რომლის ცენტრი იყო ჯირჯა. ამ პროვინციას მართავდნენ ბედუინთა შეიხები (მაშაიხ ალ-ურბან, უმარა) ას-სა'იდ, მაგრამ 1576 წლიდან მოკიდებული, აქაც ოსმალთა ხელისუფლების მიერ დანიშნული მოხელის კომპლექსიცაა გაერცვლდა.

ეგვიპტეში ყოველთვის დიდი გავლენით სარგებლობდა მუსლიმ პილიგრიმთა ქარავნის მეთაური ამირ ალ-ჰაჯი. ყოველ წელს, „დიდი ჰაჯის“ დაწყების წინ კაიროში იკრიბებოდა იმპერიის უდიდესი ქარავანი, რომლის პიჯაზში ჩაყვანა და უსაფრთხოდ უკან დაბრუნება ვეალებოდა ამირ ალ-ჰაჯს. ამ მოვალეობის შესრულება დიდ სიმძნელებათა იყო დაკავშირებული და ფაქტობრივად სამხედრო ექსპედიციის ტოლფასად ითვლებოდა. ჰაჯის წარმატებით ჩატარება დიდ ხარჯებსაც მოითხოვდა: ქარავნის სულთნის სახელით პიჯაზში უნდა ჩაეტანა ხორბალი და სხვა პროდუქტები, დიდი ფულადი თანხა და რაც მთავარია, „წმინდა ქისეა“ — ქაბაზე გადასაფარებელი სპეციალური ქოვერული (ქისეა ალ-ჰაბა). ენადიან პიჯაზისაკენ მიმავალ გზაზე პილიგრიმებს მუდამ გუქერპიროდათ ბედუინთა თავდასხმები, მათ მოსაგერიებლად ამირ ალ-ჰაჯს უნდა ჰყოლოდა ძლიერი, კარგად შეიარაღებული რაზმი. უკვე XVI საუკუნეში

აღდგა ტრადიცია, როცა პილიგრიმთა მეთაურის საპატიო თანამედრობაზე ნიშნავდნენ მამლუქთა ერთ-ერთ ძლიერ და გაავლენიან ბეგს.

ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში გარკვეულ როლს ასრულებდა ვაღის სათათბირო ორგანო – დივანი, რომელშიც შედიოდნენ იენიხართა მეთაურები, დიდი მოხელეები, რელიგიის წარმომადგენლები და ვაჭარ-ხელოსანთა გაერთიანებების შეიხები. ჩვეულებრივ, დივანი მუშაობდა კაიროს ციტადელში (კალ'ა), თუმცა ეს არ იყო მისთვის განკუთვნილი ერთადერთი ადგილი. XVIII საუკუნეში დივანი რეგულარულად უკვე აღარ იკრიბებოდა, რაც მისი როლის შესუსტებაზე მიუთითებს. ხშირად ადმინისტრაციის პასუხისმგებელი პირები, დაეთარდარი და სამხედრო მეთაურები ვაღის სასახლეშიც მიდიოდნენ მიმდინარე საკითხების გასარჩევად (დრგან აჰ-ჰადირ). დიდ სახელმწიფო მოხელეებს ჯამაგიის გარდა ეძლეოდათ პროვიზია და ფურათი.

XVII-XVIII საუკუნეების ეგვიპტე თავისი განვითარების დონით გვიანფეოდალური საზოგადოებისთვის დამახასიათებელ ნიშნებს ატარებდა. ოსმალურმა თიმარულმა სისტემამ, სახელგანთქალაქების (ალექსანდრია, დამიეტა, როზეტა, სუეცი) გამოკლებით, აქ ფეხი ვერ მოიკიდა. აღნიშნული ქალაქები ოსმალეთის კაფუდან ფაშების თიმარს წარმოადგენდნენ, მაგრამ XVIII საუკუნეში მამლუქთა გაავლენა მიზეზი გახდებოდა. რამდენად სტაბილური იყო ეგვიპტეში ოსმალთა ხელისუფლება ჩანს იქიდანაც, რომ 1517-1798 წლებში, ე.ი. 280 წლის მანძილზე აქ შეიცვალა 100-ზე მეტი ვალი.

ოსმალთა პერიოდის ეგვიპტისთვის დამახასიათებელი გახდა მიწათსარგებლობის ახალი წესი, რომელსაც ილთიზამი (ილთიზამ) ეწოდებოდა.²⁷ თავდაპირველად ილთიზამი ნიშნავდა მიწის გარკვეულ ნაკვეთზე გადასახადის აკრეფის იჯარით გაცემას, მაგრამ თანდათანობით მისი მფლობელები (მულთაზიმები) ჩვეულებრივი მიწათმფლობელები გახდნენ სათანადო ადმინისტრაციული უფლებებით. XVIII საუკუნეში მულთაზიმები უმეტესად მამლუქი ბეგები იყვნენ. ასეთი სისტემა არ უწყობდა ხელს სოფლის მეურნეობის განვითარებას, ვინაიდან ფაქტობრივად გამოირიცხებოდა გადასახადის აკრეფაზე სახელმწიფოს კონტროლს და მულთაზიმს სრული განუყოფლობის საშუალებას აძლევდა. ამასთან ერთად, იგი უზრუნველყოფდა სახელმწიფო ხაზინისთვის გადასახადის დროულად გადახდას მინიმალური დანაკარგებით. მიწაზე დაწესებული გადასახადი სამ ნაწილად იყოფოდა: მირი (მალ მირი ან მალ ალ-ხარჯ) სულთნისთვის, განკუთვნილი და სტამბოლში გასაგზავნი ნაწილი, ქაშიფია (ქაშიფია) – პროვინციული ადმინისტრაციის ხარჯებისთვის განკუთვნილი გადასახადი და ფაიზი (ფა'იზ) – მულთაზიმების განაკარგულებაში დარჩენილი შემოსავალი. XVIII საუკუნეში მამლუქები სისტემატურად ითვისებდნენ მირის გადასახადს, რაც სტამბოლთან კონფორმაციის ძირითად მიზეზს წარმოადგენდა. მიწებისა და სხვა უძრავი ქონების მნიშვნელოვანი ნაწილი ვაყფის სარგებლობაში დარჩა: ხშირად ხდებოდა ფორმალურად ვაყფისათვის რიზკის, ე.ი. პენსიების სახით გაცემული მემკიდრეობითი მამულებისა და მულქის მწვების გადაცემა მათი გადასახადებისგან გათავისუფლებისა და ხელშეუხებლობის გარანტიით. გარდა ზემოაღნიშნულისა, ეგვიპტეში იყო სხვა გადასახადებიც: მაგალითად, უძრავ ქონებაზე თავისი კანონიერი უფლებების აღიარებისათვის მფლობელს უნდა გაეღო ჰულვანი, რომელიც ფორმალურად ძღვენს (ფეშკაშს) ნიშნავდა, მაგრამ რეალურად ერთჯერადი გადასახადი იყო. 1013/1605 წლის დეკრეტით ეგვიპტის მაღალ სამხედრო მეთაურებს დაევალით გადასახადის სახით სტამბოლში გაგზავნათ კარგი, გაწვრთნილი ცხენები, კერძოდ, მამლუქ ბეგებს და ბედუინთა ბელადებს შეაწერეს წელიწადში თითო ცხენი (M. Winter, The re-emergence of the Mamluks, 101). არამუსლიმი მოსახლეობა ქონებრივი მდგომარეობის შესაბამისად იხდიდა წლიურ გადასახადს – ჯიზას.

ფისკალური თვალსაზრისით, შედარებით უფრო ოპტიმალური იყო ბედუინების მდგომარეობა. ეგვიპტის ერცულ უდაბნოებში ნილოსის როგორც დასავლეთით, ასევე აღმოსავლეთით მომთაბარეობდა ბედუინების ათეულობით დიდი და მცირე ტომი. ისინი ჩართული იყვნენ ქვეყნის საერთო ეკონომიკურ ცხოვრებაში, ეწოდნენ გაცვლით ვაჭრობას ქალაქებთან და სოფლებთან, რადგანც მომთაბარეული მეურნეობის პროდუქტებზე მოთხოვნილება ყოველთვის დიდი იყო. ბედუინები აქტიურად მონაწილეობდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაშიც, მით უმეტეს, რომ მათი ძლიერი ტომები სერიოზულ სამხედრო ძალას წარმოადგენდნენ. ცენტრალურში ხელისუფლების შესუსტება და მამლუქთა გაუთავებელი შტატები იწვევდა ბედუინების გააქტიურებას, რაც

ხშირად საეკონომიკური ქარაზნების დარბევით და სასოფლო რაიონებზე ან ქალაქებზე კონტროლის დაწესებით მთავრდებოდა.

ისევე, როგორც ადრეულ შუა საუკუნეებში, ოსმალთა ბატონობის პერიოდშიც ეგვიპტისა და სხვა არაბული ქვეყნების ქალაქების მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს ეპატორ-ხელოსნები შეადგენდნენ. ხელოსნობა (ჰინა'ა, მრ. ჰინა'ათ; ჰირაჰა, მრ. ჰირაჰ) განუყოფელი იყო საქალაქო ცხოვრებისაგან და საეკონომიკური მანძილზე ჩამოყალიბებული ადამიანებისათვის განაგრძობდა არსებობას. ხელოსანთა გაერთიანებების აღსანიშნავად წყაროებში ერთ კონკრეტულ ტერმინს ვერ ვხედავთ, მაგრამ მკვლევართა აზრით, ყველაზე უფრო მკაფიოდ მათ შეეფერებოდა სახელწოდება ტაჰაჰა, (მრ. ტაჰაჰი), რაც ერთი პროფესიის ადამიანთა ჯგუფს ან გაერთიანებას ნიშნავდა. მათ საქმიანობას ხელმძღვანელობდნენ მემკვიდრეობითი შეიხები, რომლებიც დიდი გავლენით სარგებლობდნენ: აწესებდნენ ფასებს ხელოსანთა ნაწარმზე, კრეფდნენ გადასახადებს, ანაწილებდნენ დაკვეთებს და იცავდნენ ამქრების ინტერესებს. ცალკეულ არაბულ ქვეყნებში ამ თანამდებობის პირებს სხვადასხვა ტერმინით აღნიშნავდნენ, მაგალითად: სირიაში — შაჰ ალ-მაშაჰ, თუნისში — ამინ ალ-თუჟჯარ, ალჟირში — ამინ ალ-უმანა' და ა.შ. მკაცრად იყო რეგლამენტირებული ურთიერთობა შეგირდებსა და ოსტატებს შორის, ამქრებში მიღებისა და საკუთარი სახელოსნოს გახსნის წესი. XVIII საუკუნეში ხელოსანთა ორგანიზაციებთან მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებული ადგილობრივი ინისრებიც. საქალაქო ცხოვრებაში დიდ როლს ასრულებდნენ ცალკეული უბნები (ჰარა, მჰალლა), სადაც კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ერთი პროფესიის ან რელიგიური კონფესიების წარმომადგენლები. კაირში იყო რამდენიმე ათეული ასეთი უბანი, რომელთაგან თითოეულს ჰქონდა თავისი შეიხი. ეგვიპტისა და სხვა არაბული ქვეყნების დიდ ქალაქებში ერთი და იგივე პროფესიის ახალგაზრდა ეპატორ-ხელოსნები ერთიანდებოდნენ სამოვებში, რომლებიც სუფიზმის გავლენას განიცდიდნენ (ჟუთუევა). ყოველ სამოვს ჰქონდა თავისი წესდება, მისი წიგნები (ჟათა, მრ. ჟათინ) გამოირჩეოდნენ ჩაქუჩულობით, აწუბდნენ მსჯელობას თავისი დროშებით და პერალდით. მათი შეიხები ზოგჯერ პოლიტიკურ პერიპეტებშიც მონაწილეობდნენ.

XVII-XVIII საუკუნეებში ეგვიპტის დედაქალაქის მოსახლეობა დაახლოებით 263-300 ათასს შეადგენდა, მაშინ, როცა მთლიანად ეგვიპტელების რიცხვი 4 მილიონს არ აღემატებოდა. მკვლევართა აზრით, ადგილი ჰქონდა მოსახლეობის შემცირებას, რაც ეკონომიკური და პოლიტიკური ფაქტორების გარდა სტიქიური უბედურებითაც იყო გამოწვეული: შავი ჭირის გამანადგურებელმა ეპიდემიამ ეგვიპტეს გადაურა 1696, 1718, 1736, 1759, 1785 და 1791 წლებში, რამაც შეაფერხა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრება და მძიმედ აისახა დემოგრაფიულ ვითარებაზე (André Raymond, The Economic Crisis of Egypt, 687-699).

ეგვიპტეში, ისევე როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, განსაკუთრებული გავლენით სარგებლობდნენ რელიგიის მრავალრიცხოვანი წარმომადგენლები, კერძოდ „ალ-შაჰარის“ ალიმები ან შეიხები, რომლებიც XVI-XVIII საუკუნეების ყველაზე განათლებულ და ავტორიტეტულ სოციალურ ფენას ქმნიდნენ. ისინი კონტროლს უწყევდნენ ეკლესიებს, ფლობდნენ სახელოსნოებს, ეწოდნენ ეპატორებს, ეროვნულად რამდენიმე შემოსავლიან თანამდებობას იკავებდნენ და ზოგჯერ მამლუქებსაც ეძღვებოდნენ. ვინაიდან ალიმები დაკავშირებული იყვნენ როგორც მოსახლეობასთან, ასევე მმართველ წრებთან, მათ შეეძლოთ შუამავლის როლი შეესრულებინათ სოციალური გამოსწორების დროს. ოსმალები და მამლუქი ბეგები ანგარიშს უწყევდნენ ალიმებს და ცდილობდნენ კარგი ურთიერთობა ჰქონოდათ მათთან. როგორც ფიქსის მცოდნენი, ალიმები სასამართლო საქმეშიც იყვნენ ჩართული, მით უმეტეს, რომ მათ წრეს ეკუთვნოდნენ შარიათის უმაღლესი ავტორიტეტები, ოთხი სუნიტური მაჰაბის მუფთიები და შარიფების, ე.ი. მოციქულ მუჰამადის შთამომავალთა მეთაური ნაკიბ ალ-აშრაფი (ნაკიბ ალ-აშრაფ). ოსმალთა ბატონობის პერიოდში XVIII საუკუნის შუა წლებამდე ნაკიბ ალ-აშრაფს ნიშნავდა სტამბოლი, მაგრამ 1754/55 წელს პირველად ეს თანამდებობა მიიღო ვინმე ას-სანდათა, რომლის ოჯახი თავის წარმომავლობას ხალიფა ალის უკავშირებდა. XVIII საუკუნის მიწურულს ამ თანამდებობაზე ეხედავთ ალ-ბაქრის ცნობილი გვარის წარმომადგენლებს. ვინაიდან, რელიგია მუსლიმურ ქვეყნებში არასოდეს არ ყოფილა გამოყოფილი პოლიტიკისგან, ალიმები აქტიურად მონაწილეობდნენ სახელმწიფოს მნიშვნელოვანი პრობლემების გადაწყვეტაში. მაგალითად,

XVIII საუკუნის დაშლევს ეგვიპტის პოლიტიკურ ცხოვრებაში წართული აღმონჩნდენ „ალ-აზმარის“ შეიხი აშ-შარკან და ნაიბ ალ-აშრაფი „უმარ მაქრამი (იხ. ქვემოთ).

ეგვიპტის ოსმალთ გამგებლები, როგორც წესი, მცირე ხნით იკავებდნენ თავის თანამდებობას. ამიტომ, მათი ურთიერთობა ადგილობრივ მოსახლეობასთან და რელიგიურ ელიტასთან არ იყო ხანგრძლივი. მიუხედავად ამისა, მოკლე დროშიც ისინი ცდილობდნენ გაეზარებინათ პოლიტიკა, რომელიც პასუხობდა სულთნის, როგორც ისლამის და მუსლიმების მოთველის მაღალ პრესტიჟს. აქედან გამომდინარე, პროვინციული ხელისუფლება, რომელსაც პირველ რიგში ფაშა განასახიერებდა, ცდილობდა ძველი საკულტო შენობების განახლებას და ახლის შენებას, რაც ფაყის გაფართოებას და ისლამური ინსტიტუტების გაძლიერებას ნიშნავდა. მაგალითად, ეგვიპტის გამგებელს სულაიმან ფაშას (1525-35, 1537-8) აუგია ერთი შენეთი კაიროს ციტადელში, მეორე ბულაქში, მდარესე კავუნის უბანში და დერეიქის თაქშესაფარი (ზაფხად) სუკ ას-სილჰის რაიონში, აგრეთვე ქარვასლა (ხან) „ალ-აზმარის“ მახლობლად და სახლები ებრაელთა უბანში. ასეთივე საქმიანობით გამოიჩინა თავი მუჰამმად ფაშამ (1607-11), რომელმაც ააგო მჩეთები და სკოლები ისეთ პროვინციულ ქალაქებში, როგორიცაა როზეტა, დამანური და ჯირჯა. ახალი ხელისუფლება განსაკუთრებით ზრუნავდა იმ წმინდა ადგილებზე, რომელთაც საერთო ისლამური ღირებულება ჰქონდათ (ამრ იბნ ალ-ნასის მჩეთი, საიდა ზაინაბის აკლამა და სხვა). სელიმ I-ის ლაშქრობის შემდეგ მამლუქი ბეგების კუთვნილი მრავალი შენობა. გადაეცა ოსმალეთში პოპულარულ სუფიურ ორდენებს, რამაც ხელი შეუწყო მათ მოელა-პატრონობას და გადარჩენას (Doris Behrens-Abouseif, Patterns of urban patronage in Cairo, 232-233). რეაბილიტაციისა და ასპარეზზე დაბრუნების შემდეგ, მამლუქთა დიდი ნაწილი კაიროში დარჩა და მთელი XVI-XVII საუკუნეების მანძილზე ეცხოვრებლად ამჯობინებდა თავის ტრადიციულ რაიონს ქალაქის სამხრეთით, მაგრამ XVIII საუკუნეში განჩდა ტენდენცია მისი გადანაცვლებისა ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე აზბაკიას წყალსაცავის (ბრქათ ალ-აზბაკიფა) გარშემო. ამ პროცესის სტიმული მისცა ცნობილმა ვაჭარმა კანსიმ ალ-ნაბაბიმ, რომელმაც იქ თავისი სახლის მახლობლად ააგო მჩეთი და შადრევანი. უფრო გვიან უმაღლესი სამხედრო ელიტა (უსმან ქათხუდა ალ-კაზდაფლი, იბრაჰიმ ქათხუდა, აზაბთა ქათხუდა რიდვანი, მამლუქი ბეგები) აქტიურ სამშენებლო საქმიანობას ეწეოდა ამ რაიონში და იქ სახლდებოდა (A. Raimond, The residential districts of Cairo's elite, 220).

ისევე, როგორც ადრე, XVI-XVIII საუკუნეებშიც ეგვიპტისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა სოფლის მეურნეობას, რომლის პროდუქტიულობა XVIII საუკუნეში შემცირდა. დაქვეითება ამ დარგში აიხსნება არა მარტო მძიმე გადასახადებით, არამედ იმითაც, რომ ოსმალთა ხელისუფლება და მამლუქები, დაკავებულნი გაუთავებელი შინაპოლიტიკური კონფლიქტებით, ყურადღებას არ აქცევდნენ საირიგაციო სისტემას. ერთგვარი გამოცოცხლება სამეურნეო ცხოვრებაში შეჰქონდა საერთაშორისო ლევანტის ვაჭრობას,²⁹ რომელსაც ეგვიპტისა და სირიისათვის „დიდი გეოგრაფიული აღმონჩენების“³⁰ შემდეგაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. საბაჟებს, რომელთაც ილთიზამის სახით გასცემდნენ, სოლიდური სარგებელი მოჰქონდათ. მაგალითად, XVIII საუკუნის დაშლევს მარტო სუეცის საბაჟოს შემოსავალი შეადგენდა 36,8 მილიონ ფარას წელიწადში. მას შემდეგ, რაც 1535 წელს საფრანგეთმა მიიღო უპატიუტულაციური უფლებები³¹ ოსმალეთის პროვინციებში, ადგილობრივი ვაჭრები უცხოელებთან შედარებით უარეს მდგომარეობაში აღმონჩნდნენ: მათ უნდა გადაეხადათ 10%-იანი ბაჟი მაშინ, როცა ევროპელები იხდიდნენ 2-3%-ს.

მართალია, ეგვიპტის მუსლიმი მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა აღიარებდა ოსმალეთის სულთან-ხალიფას უმაღლეს ავტორიტეტს, მაგრამ ეს არ გამოიციზავდა სოციალურ ნიადაგზე აღმოცენებულ გამოსვლებს, რომელთა გამოყენება თავისი ამბიციების დასაკმაყოფილებლად ადვილად შეეძლოთ ცალკეული სამხედრო რაზმების მეთაურებს. XVII საუკუნეში კაიროში მოხდა სულ ცოტა სამი აჯანყება (1678, 1687 და 1695 წწ.), ხოლო XVIII საუკუნეში სახალხო გამოსვლები გახშირდა (1714, 1715-16, 1722, 1723, 1724, 1731 და 1733 წწ.). მართალია, 1736-1770 წლები უფრო მშვიდობიანი გამოდგა, მაგრამ XVIII საუკუნის ბოლო მეოთხედში მოსახლეობის მღელვარებამ კელავ იჩინა თავი. ყველა ეს აჯანყება სოციალური ხასიათისა იყო და უკავშირდებოდა ისეთ მიზეზებს, როგორიცაა შიმშილობა მოუსავლიან წლებში, მაღა-

ლი ფასები კეების პროდუქტებს, ადმინისტრაციის კორუფცია და ძალადობა (G. Baer, Popular Revolt in Ottoman Cairo, 220-221). დაქირავებული რაზმების მომრავლებამ და მამლუქთა გაძლიერებამ კიდევ უფრო გაართულა ხელისუფლების ურთიერთობა მოსახლეობასთან. XVIII საუკუნის დამლევს სახალხო გამოსვლებს პოლიტიკური ელფერიც გადაჰქრავდა, მაგრამ ეს არ ყოფილა ოსმალთა ბატონობის წინააღმდეგ მიმართული განმათავისუფლებელი მოძრაობა. როგორც სამართლიანად შენიშნავდა ერთი არაბი მკვლევარი, აბდულ ჰამიდის გამგებლობამდე (XIX ს. დამლევები) არაბებისთვის საზიანო იყო არა იმდენად ოსმალური რეჟიმი, რამდენადაც მისი უნიათობა და სისუსტე (Zeine N. Zeine, Arab-Turkish relations, 16.).

2. მამლუქების ბრძოლა ძალაუფლებისათვის და 'ალი ბეგ ალ-ქაბირი

უკვე XVI საუკუნის მიწურულს ეგვიპტეში გაჩნდა ოსმალთა ხელისუფლების შესუსტებისა და დესტაბილიზაციის ნიშნები. იენისართა კორპუსი, რომელიც მანამდე ოსმალეთის სამხედრო ძლიერების გარანტი იყო, ახლა ცენტრიდანულ ძალებთან დაკავშირებულ ოპოზიციურ ჯგუფად გადაიქცა და ხშირად ხელისუფლებასაც უპირისპირდებოდა. 1586, 1589, 1591 და 1601-1605 წლებში სამხედრო რაზმების შეტაკებების დროს ასპარეზზე გამოვიდნენ მამლუქები, რომელთა გაელენა საგრძნობლად გაიზარდა. თითოეული ბეგის კარიერა დამოკიდებული იყო თავის საკუთარ მამლუქებზე, რომლებიც ერთმანეთთან მტკიცედ იყვნენ დაკავშირებული და ერთ ოჯახად ითვლებოდნენ (ხუშნაშისა). ზოგჯერ ერთი რაზმის მამლუქები თავისი მეთაურის სახელითაც ერთიანდებოდნენ.

1571 წლის შემდეგ კორპუსების მეთაურებმა ფაქტობრივად მთლიანად ჩაიგდეს ხელში პოლიტიკური ცხოვრების სადავეები, მაგრამ წინააღმდეგობამ მათ შორისაც იჩინა თავი: ერთმანეთს დაუპირისპირდა ორი ჯგუფი – ფაკარია (ჰაკარიზმად) და კასიმია (კასიმოზმად). პირველ ჯგუფს სათავეში ედგა რიფენ ბეგი (1631-1656), რომელსაც ფორმალურად მხოლოდ ამირ ალ-ჰაჯის თანამდებობა ეკავა, მაგრამ ფაქტობრივად ქვეყანას განაგებდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ფაკარიას გაელენა შესუსტდა, რასაც მოჰყვა კასიმიას გაძლიერება, თუმცა შეტაკებები არ შეწყვეტილა. ზოგიერთი მკვლევრის აზრით, მამლუქთა შორის დაპირისპირების გამწვავებას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ უარყოფილ იქნა პრინციპი, რომლის თანახმად მამლუქის სტატუსი არ გადაეცემოდა მათ შვილებს (აჟლად ან-ნას), აგრეთვე ცეცხლსასროლი იარაღის გაურცხვლებამ და მამლუქთა დაახლოვებამ ბედუინებთან. მაღალი რანგის სამხედროების დაწინაურებამ და მათ ხელში ფაქტობრივი ძალაუფლების გადასვლამ წარმოშვა თავისებური სამხედრო-პოლიტიკური სტრუქტურა, რომელიც ბეილიქათის სახელითაც ცნობილი. XVIII საუკუნეში მას განასახიერებდნენ ე.წ. „ჩერქეზი მამლუქები“, თუმცა ამ სისტემაში თურქებიც იყვნენ ჩართული. ბეილიქათის წევრებს შეეძლოთ გადაეყვანებინათ კიდევ სტამბოლიდან დანიშნული ვალი. ეს წესი დაკანონებული და რეგლამენტირებული იქნა ბეილიქათის გაელენიანი მეთაურების მიერ (რიზსა). ამგვარად, ბეილიქათი აახლოვდა ოსმალთა პერიოდის ეგვიპტის მამლუქთა დროინდელ რეჟიმთან, რაზმადაც ისიც მიუთითებს, რომ მამლუქ ბეგს შეეძლო დაეკავებინა ისეთი თანამდებობა, როგორიც იყო: 1) რაზმის მეთაური (სარდარ), რომელსაც ევალეობდა იმპერიის მტრებთან ბრძოლა ქვეყნის შიგნით (მაგ. ბედუინებთან) ან მის გარეთ; 2) ქარაენის მეთაური, რომელსაც სტამბოლში მიჰქონდა ყოველწლიური გადასახადი (ამირ ალ-ხაზნა); 3) „იდრი ჰაჯის“ ქარაენის ორგანიზატორი და წინამძღოლი (ამირ ალ-ჰაჯჯ); 4) საუფინანსო მოხელის (დაფთარდარ) თანამდებობა, რომელიც ადრე ოსმალებს ეკავათ, მაგრამ უკვე XVI საუკუნეში მამლუქთა ხელში გადავიდა; 5) ეგვიპტის ვალის მოადგილე (კაიმაკამი). მიუხედავად ამისა, ოსმალურ ელემენტს გამოკვეთილად ეხედავთ საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში.

XVII საუკუნის მიწურულს და XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სამხედრო დაჯგუფებებს შორის დაწინაურდა თურქული წარმოშობის კახდაღლის ჯგუფი (ბაითი), რომელსაც სათავეში ედგა მუსტაფა ქათხუდა კახდაღლი. ამ ბაითის წევრებმა, რომელთა დიდ ნაწილს ქართული წარმომავლობის ყოფილი მონები შეადგენ-

დნენ, ხელში ჩაიგდეს ეგვიპტის საგადასახადო სისტემა და თავის გავლენას დაუქვემდებარეს თითქმის მთელი იენიწართა კორპუსი (D. Crecelius, G. Djaparidze, Georgians in the Military Establishment in Egypt, 318). მას დაუპირისპირდა ქუჩუქ მუჰამმადი, მუსთაფიზანთა კორპუსის ერთ-ერთი მეთაური (თურქ. ბაშ მუდ ბაშ), რომელმაც აიძულა მუსტაფა ქათხუდა გაქცეულიყო ჯიღდაში, მაგრამ დევნილმა შეძლო ეგვიპტეში დაბრუნება და ბრძოლის გაგრძელება. 1694 წელს ქუჩუქ მუჰამმადი დაიღუპა, რის შემდეგაც უპირატესობა მოიპოვა მუსტაფა ქათხუდამ და შეინარჩუნა იგი 1704 წლამდე.

ახალი ეტაპი კახლადლის ბათის ისტორიაში დაიწყო 1743 წელს, როცა იენიწართა ჩაუქში იბრაჰიმ ალ-კაზნდღლმმა "ახაბთა კორპუსის ქათხუდას და ჯალფის ჯგუფის მეთაურის რიგვანის მხარდაჭერით შეძლო მეტოქეების წამოცილება და ოსმალთა ნომინალური ხელისუფლების შენარჩუნებით ეგვიპტის ფაქტობრივი გამგებელი გახდა. რიგვან ქათხუდასთან ერთად მან შექმნა დუშეჰირატი (ორთა გამგებლობა) და ქვეყანას განაგებდა გარდაცვალებამდე, ე.ი. 1754 წლამდე (ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, ახალი მასალები ..., გვ. 26).

ამგვარად, XVIII საუკუნეში ოსმალთა ფაშებმა საბოლოოდ დაკარგეს ძალაუფლება, რის შემდეგაც ეგვიპტე იენიწართა და მამლუქთა რაზმების ხელში გადავიდა. ამ რაზმების მეთაურთა აღსანიშნავად გამოიყენებოდა ტერმინები – ამირ მისრ, ქაზირ ალ-კაჰმ და ბოლოს შეის ალ-ბალადი (შაჰს ალ-ბალად). ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლება ოფიციალურად არ ცნობდა ამ მეთაურთა სტატუსს და მათ „ეშმაკის მოვინილად" თვლიდა, მაგრამ ბოლოს იძულებული გახდა ანგარიში გაეწია რეალური ვითარებისთვის. უკვე 1746 წლის ერთ-ერთ ფირმანში ყოფილი ამირ ალ-ჰაჯი "უს-მან ბეგი ნახსენებია, როგორც შეის ალ-ბალადი. პირდაპირი გაგებით, ეს ტერმინი აღნიშნავდა ქალაქის ან პროვინციის ადმინისტრაციის მეთაურს, მაგრამ ეგვიპტეში იგი ქვეყნის ფაქტობრივ გამგებელს და რეალური ძალაუფლებით აღჭურვილ პირს ნიშნავდა.

მამლუქთა რაზმების გააქტიურებამ ეგვიპტეში და შემდეგ კი ერაყშიც, ახალი სტიმული მისცა მამლუქთა ინსტიტუტს, რომლის სიცოცხლისუნარიანობას აძლიერებდა სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ საქართველოში არსებული ვითარება: ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არ არსებობა, ფეოდალური სეპარატიზმი და განუკითხაობა, ოსმალთა და ყიზილბაშთა თარეში, ყოველივე ეს წინადას უქმნიდა მონათავჯობას, რაც მამლუქთა სახელმწიფოს არსებობის წყაროს შეადგენდა. XVI-XVIII საუკუნეებში ტყუის სკივდამ ფართო ხასიათი მიიღო სამხრეთ კავკასიაში, რამაც განაპირობა ფიზიკურად ჯანმრთელი და მომხიბვლელი გოგო-ბიჭების დიდი რაოდენობით გაყვანა მონათა ბაზრებზე. ნიშანდობლივია, რომ ქართული წარმომავლობის მონებს უწოდებდნენ „ქურჯებს," რაც „ლამაზის" სინონიმად გამოიყენებოდა (გ. ჯაფარიძე, ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები, 143). გოგონები, როგორც წესი, მდიდარი მუსლიმების, კერძოდ მამლუქი ბეგების პარეში ხდებოდნენ, ხოლო ვაჟები, ისევე, როგორც ადრე, სპეციალურ სკოლებში ეუფლებოდნენ სამხედრო საქმეს, იღებდნენ ისლამს და აქტიურად ემბეზრდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მუსლიმური საზოგადოება, გამომდინარე ყურანისა და შარიათის ფუნდამენტური პრინციპებიდან, საშუალებას აძლევდა მათ, გაეკეთებინათ ბრწყინვალე კარიერა და მაღალი თანამდებობა დაეკავებინათ. ზოგიერთ ქართველ მამლუქს ახსოვდა თავისი წარმომავლობა, აბამდა ურთიერთობას ნათესავეებთან და მათ დახმარებას ცდილობდა. რაც შეეხება მამლუქთა შეილეს (აელან ან-ნას), სასულთნოს დაცემამდე ისინი შედიოდნენ სპეციალურ რაზმში, რომელსაც ეწოდებოდა ჰალკა, მაგრამ თანდათან მან დაკარგა ფუნქცია, ხოლო ბეგების შთამომავლებმა, რომელთაც განათლების მიღების საშუალება ჰქონდათ, სახელმწიფო ბიუროკრატიაში ან რელიგიის სფეროში გადანიშნულეს. ოსმალეთში არსებული ე.წ. „დუშეჰირეს წესი" და იენიწართა კორპუსის არსებობა თავისთავად ნიშნავდა გამუსლიმებული თეთრი მონების გამოყენებას სამხედრო საქმეში, რაც მამლუქებისთვის არამცთუ უცხო არ ყოფილა, არამედ მათი სახელმწიფოს არსებობის საფუძველს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, ადვილად აიხსნება ის ფაქტი, რომ ზოგიერთ არაბულ ქვეყანაში (ეგვიპტე, სირია, ერაყი) დაწინაურდა ბევრი ქართული წარმომავლობის მამლუქი, რომელმაც შესაძენვე კვალი დატოვა ოსმალეთის იმპერიისა და მისი ცალკეული პროვინციების ისტორიაში. ერთ-ერთი მათგანია 'ალი ბეგ ალ-ქაზირი, ეგვიპტელ მამლუქთა ბელადი, რომელიც კარგადაა ცნობილი

არაბულ, დასავლურ და ქართულ ენაზე გამოქვეყნებული წყაროებითა და გამოკვლევებით.³²

1754 წელს იბრაჰიმ ქათხუდას გარდაცვალების შემდეგ ეგვიპტეში კვლავ ახალი ძალით განაღდა ბრძოლა პირველობისათვის. ასპარეზზე გამოვიდა იბრაჰიმ ქათხუდას ორი მამულუქი ერთნაირი სახელით — 'ალი ბეგი. წყაროებსა და სიკეთილურ ლიტერატურაში ადგილი აქვს მათ აღწერას, რაც ადვილად აიხსნება: ორივეს ეკავა ამირ ალ-საჯის და შეიხ ალ-ბალადის თანამდებობა და ორივე ღაზას აფარებდა თავს მეტოქეებთან დაპირისპირების დროს. პირველმა, ან უფროსმა 'ალი ბეგმა, რომელსაც „ლაზხანესაც“ უწოდებდნენ, ბეგობა მიიღო თავისი პატრონის სიცოცხლეში და მის მემკვიდრედ მოიაზრებოდა. როგორც ჩანს, ის 'ალი ბეგი, რომელსაც თურქულ წყაროებში ეგვიპტის შეიხ ალ-ბალადად ახსენებენ 1758 წელს, ნამდვილად იყო 'ალი ბეგ ალ-ლაზხანი. მეორე 'ალი ბეგს „ას-სადირს“ უწოდებდნენ, მაგრამ შეიხ ალ-ბალადის თანამდებობაზე ალზეგების შედეგ მან მემკვიდრეობით მიიღო სახელი „ალ-ქაბირი“. ამ სახელით იგი შევიდა ეგვიპტის ისტორიაში და ქართველ მეცლევართა განსაკუთრებული ინტერესი დაიმსახურა პირველ რიგში თავისი ქართული წარმომავლობის გამო.

მოჩაველი შეიხ ალ-ბალადი ეგვიპტეში მოხვდა დაახლოებით 1743 წელს. საბაჟოს ებრაელმა მოხელეებმა იგი აიჭქეს იბრაჰიმ ქათხუდას, რომელმაც მამაცი მამულუქი 1749 წელს ქაშიფად დააწინაურა. 'ალიმ თავი გამორჩენილი ბელადებთან ბრძოლაში მუსლიმ მილიტარიზმა დაეცა დროს დროს, როცა ამირ ალ-საჯის მოვალეობას ასრულებდა (1167/1753-54 წ.). გამჭრიახობისა და სიმამაცისთვის არაბებმა მას უწოდეს „'ალი ჯინ“, ხოლო თურქებმა „Büht Kâpân“ („ღრუბლების მყანტაეი“) (P.M.Holt, The 'Cloud-Catcher': Ali Bey the Great of Egypt, 48-58).

პირველად, 'ალი ბეგი შეიხ ალ-ბალადი გახდა უკვე 1760 წელს, თუმცა ქვეყნის ერთპიროვნულ გამგებლად დამკვიდრებამდე მას კიდევ მრავალი წინააღმდეგობის დაძლევა მოუხდა. 1763 წელს მეტოქე ბეგებმა აღიარეს მისი პირველობა, მაგრამ მის ზეზე აღმოჩნდა კახალის ჯგუფის გაველენიანი მეთაური 'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა.³³ 1765 წელს 'ალი ბეგმა შეძლო თავიდან მოეშორებინა მეტოქე, როცა აიძულა იგი ქვეყნიდან წასულიყო, მაგრამ მოწინააღმდეგეთა გააქტიურების გამო თითონაც იძულებული შეიქნა გაქცეულიყო ქალესტინაში, სადაც ერთხანს ღაზას აფარებდა თავს. 1766 წელს ის დაბრუნდა კაიროში და განაგრძო ბრძოლა, რომელიც მისი გამარჯვებით დამთავრდა 1768 წელს. ახლა 'ალი ბეგი სრულყოფილიანი შეიხ ალ-ბალადი და ქვეყნის პატორ-პატრონი გახდა, რაც არ აწყობდა სულთანს, მაგრამ მის ცდას თავიდან მოეშორებინა მეტისმეტად გაძლიერებული მამულუქი, შედეგი არ მოჰყოლია. 1769 წელს, როცა მამულუქებმა ჩამოაგდეს ოსმალთა ახლად დანიშნული ეალი, გადასახადის გაგზავნა შეუწყვიტეს სტამბოლს და მოკრეს მონეტა, რომელზედაც სულთნის სახელთან ერთად შეიხ ალ-ბალადის სახელიც იყო ამოტიფრული, იმპერიისგან ეგვიპტის ჩამოცილება ფაქტი გახდა. პარასკევის ხუტბაში სულთანთან ერთად ახლა 'ალი ბეგსაც მოიხსენიებდნენ, თუმცა ფორმალურად მამულუქთა ბელადი კვლავ აღიარებდა სულთან-ხალიფას და საჯაროდ არ აცხადებდა ქვეყნის დამოუკიდებლობას. მის ძირითად დასახლებდნენ წარმოადგენდა საკუთარი მამულუქებისგან შემდგარი რაზმი, რომლის სიდიდის განსაზღვრა ისევე, როგორც ეგვიპტულ მამულუქთა საერთო რაოდენობის დადგენა, ძნელდება წყაროებში მოცემული განსხვავებული მონაცემების გამო. სავარაუდოდ, თითოეული ბეგის განაკარგულებაში საშუალოდ 150-400 მამულუქი ირიცხებოდა. 'ალი ბეგის საკუთარი მამულუქების რაოდენობა 1000-ს აღწევდა, ხოლო მთლიანად ეგვიპტეში იყო 10 ათასიდან 12 ათასამდე მამულუქი. ეგვიპტის გარეთ (არაბეთის ნახევარკუნძული, სირია) საბრძოლო ოპერაციების წასტარებლად მამულუქთა შინაგანი რესურსი საკმარისი არ იყო, რაც აიძულებდა 'ალი ბეგს გამოეყენებინა ბელადები და სხვა დაქირავებული რაზმები (D. Crecelius, The Mamluk beylicate of Egypt..., 129,132).

ქვეყნის მთლიანობის აღდგენისა და სრული კონტროლის დაწესებისთვის 'ალი ბეგს უნდა გადაეჭრა ზემო ეგვიპტის პრობლემა. XVIII საუკუნეში კაიროს გაველენა ამ რეგიონზე მინიმუმამდე შემცირდა, რაც განაპირობა პავერას (პავერა), მაღრიბიდან გადმოსახლებულ და გაარაბებულ ბერებთან კონფედერაციის გაძლიერებამ. ჯირჯას სანჯაყ-ბეგი, რომლის იურისდიქციაშიც შედიოდა სამხრეთ ეგვიპტის დიდი ნაწილი, ფაქტობრივად თავად აღმოჩნდა დამოკიდებული პავერას შეიხებზე, რომლებმაც ხელ-

ში ჩაიგდეს ზემო ეგვიპტის სამიწათმოქმედო რაიონები, მეთველიურება დააწესეს ნილოსზე ნაოსნობაზე და ხშირად თავშესაფარს აძლევდნენ მემფისზე ბუგებს. პავარა განსაკუთრებით გაძლიერდა 1740-1769 წლებში, როცა მის სათავეში იდგა შეიხი პუმა-მი (პუმამ ბ. იუსუფ). ბედუინთა ბელადმა კარგად ისარგებლა ფაქტობრივი დამოუკიდებლობით და დიდ ქონებას მოუყარა თავი: ყაყადა 3 ათასამდე თეთრი და შავკანიანი მონა, საკუთარი მამულეები, ფლობდა 12 ათასამდე წერილფეხა და მსხვილფეხა საქონელს. 'ალი ბეგმა გადაწყვიტა შემოემტკიცებინა ზემო ეგვიპტე და ეს საქმე დაავალა თავის ყოფილ მამულეს მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბს,³⁴ რომელმაც წარმატებით შეასრულა დავალება, თუმცა ურჩი შეიხის სიკედილის შემდეგაც (1769 წ.) კაიროს კონტროლი ზემო ეგვიპტეზე მტკიცე არ ყოფილა. მხოლოდ მუჰამად 'ალიმ შეძლო საბოლოოდ მორჩილებაში მოეყვანა ბედუინები XIX საუკუნის დამდეგს.

1770 წელს 'ალი ბეგის ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა მიჯაზი: სულთნის თხოვნით მან არაბეთის ნახევარკუნძულზე გაგზავნა თავისი ყოფილი მამულეები მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბი, რომელსაც დაეცა მექის შარიფის შორის ამტყდარი დავისა და შეტაკებების აღკვეთა. მამულეთა სარდალმა აქაც წარმატებით გაართვა თავი საქმეს, ადავგინა წესრიგი და ახალ შარიფად დანიშნა 'აბდ ალლაჰი. ეს ლაშქრობა მან გამოიყენა მიჯაზში და წითელი ზღვის სანაპიროზე მამულეთა გავლენის გაძლიერებისათვის, რასაც უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ინდოეთთან ვაჭრობის გაკონტროლებისთვის. ჯიდდა მან გადასცა ერთ-ერთ მამულე ბეგს, რომელიც შემდეგში ცნობილი გახდა, როგორც ჰასან ალ-ჯიდადგენ.

მიჯაზის ექსპედიციის წარმატებით დასრულების შემდეგ კიდევ უფრო გაძლიერებული და ამბიციური შეიხ ალ-ბაღადის მთავარი მიზანი მეზობელი სირიის შემოერთება გახდა. როგორც ჩანს, მამულეთა ბელადი თვლიდა, რომ ეგვიპტელი მამულეების უსაფრთხოებისათვის, მით უმეტეს დამოუკიდებლობისთვის სირიაზე კონტროლს გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. ლაშქრობის დაწყების საბაბად 'ალი ბეგმა გამოიყენა დამასკოს ოსმალი გამგებლის, წარმოშობით ქართველი მამულეთა ოსმან ფაშას (უმჰან ფაშა ალ-ქურჯე) საქმიანობა, რომელიც მისი აზრით, „უკანონო იყო და სირიელი მუსლიმების ინტერესებს არ პასუხობდა,“ მაგრამ გასათვალისწინებელია სუბიექტური ფაქტორიც, რომელმაც ეგვიპტელი მამულეების ბელადს გადაადგმევინა ეს საშიში ნაბიჯი. საქმე ეხება იმდროინდელი ოსმალეთის ორი დიდი მოხელის – 'ალი ბეგისა და 'უსმან ფაშას პირად ურთიერთობას. მათი დაპირისპირება და მეტოქეობა, რომელიც ურთიერთ სიძულვილში გადაიზარდა, ჯერ კიდევ 1764 წელს დაიწყო „დიდი პაჯის“ დროს მიჯაზში, სადაც ამირ ალ-პაჯის საპატიო უფლებებით აღჭურვილნი, ისინი მეთაურობდნენ ორ დიდ ქარავანს, ერთი ეგვიპტისას – 'ალი ბეგი, და მეორე სირიისას – 'უსმან ფაშა. განხეთქილების კონკრეტული მიზეზი უცნობია, მაგრამ ერთი კი შეიძლება გარკვევით ითქვას: ეგვიპტის ძლიერი შეიხ ალ-ბაღადისა და სტამბოლში პოპულარული, სულთნის ერთგული მოხელის ამბიციების შეთავსება შეუძლებელი აღმოჩნდა. დამასკოს ვალი ინტუიციით გრძნობდა ეგვიპტიდან საფრთხის მოახლოებას და ყოველმხრივ ცდილობდა წაექეზებინა 'ალი ბეგის მეტოქეები. როცა ერთი ურთი შინა დაპირისპირების დროს მამულეთა ბელადი ლაზაში გაიქცა, ოსმან ფაშამ მებრძალა ქალაქის მუთასალიმს გაეგებებინა იგი. შესაფერისი იყო 'ალი ბეგის პასუხიც: გაუსწორდა რა თავის მოწინააღმდეგე ბეგებს, მან დაბეჯითებით მოსთხოვა სულთანს დამასკოს ვალის გადაყენება, მაგრამ უშედეგოდ. ამ დაპირისპირებაში უპირატესობა ოსმან ფაშას მხარეს იყო, ეინადან მის ზურგს უკან იდგა სულთანი და ეს კარგად ესმოდა 'ალი ბეგს, რომელიც დამასკოს ვალის წინააღმდეგ საიმედო მოკავშირეს ეძებდა. ასეთად მას მოეგონა პალესტინელ ბედუინთა გავლენიანი შეიხი ზაჰირ ალ-უმარი (მის შესახებ იხ.: თავი III, პარაგრაფი 4), მაგრამ უფრო მეტ იმედებს იგი ამყარებდა რუსეთის ფლოტზე. 'ალი ბეგის გამგებლობა დაემთხვა რუსეთ-ოსმალეთის ხანგრძლივ ომს (1768-1774 წწ.), რომლის გამოყენებაც სცადა შეიხ ალ-ბაღადმა. რუსეთთან თანაშრომლობის პერსპექტივები უფრო რეალურად გამოიკვეთა მის შემდეგ, რაც მისმა ფლოტმა გამანადგურებელი დარტყმა მიიყენა ოსმალეთის ფლოტის ეგეოსის ზღვაში (ჩესმეს ყურეში) 1770 წლის 7 ივლისს. ამგვარად, საკუთარ ძალებში დარტყმულმა, მოკავშირეთა დახმარების იმედით და სირია-ეგვიპტის გაერთიანების სურვილით შეპყრობილმა შეიხ ალ-ბაღადმა დაიწყო საომარი კამპანია, რომელიც მისთვის დამღუპველი გამოდგა.

1770 წლის ნოემბერში 'ალი ბეგმა პალესტინაში გაგზავნა მცირე რაზმი 'აბდ ალლამ დას მეთაურობით, ხოლო რამდენიმე დღის შემდეგ ლაშქრობა დაიწყო ის-მა'ილ ბეგმა, იბრაჰიმ ქათხურას ყოფილმა მამლუქმა, რომელსაც შეუერთდა ზაჰირ ალ-'უმარი. ეგვიპტელების შეჭრა სირიაში დაემთხვა „დიდ პაქს“, რამაც შეაფერხა დამასკოზე შტეტვა, მით უმეტეს, რომ ქალაქში თავს იყრიდნენ და მექაში გამოგზავრებისთვის ემზადებოდნენ პილიგრიმები, რომელთა მეთაურად, როგორც ამირ ალ-პაჯი, კვლავ ოსმან ფაშა დაინიშნა. 1771 წლის მარტში ეგვიპტიდან სირიაში გაიგზავნა 400 კაციანი რაზმი, მაგრამ ოსმან ფაშას მექიდან დაბრუნებამდე დამასკოზე შტეტვა მაინც ვერ განხორციელდა.

1771 წლის 19 აპრილს კაიროდან სირიისაკენ დაიძრა მამლუქთა კიდევ ერთი რაზმი, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა სარდლად დანიშნული აბუ აზ-ზაჰაბი (მუჰამმად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბი). 1 ივნისს მან წერილი გაუგზავნა ოსმან ფაშას და ულტიმატუმის ფორმით მოსთხოვა ქალაქის დატოვება. დამასკოს ელიმ ეს წერილი სტამბოლში გადააგზავნა, თავად კი პიმსისკე გაემართა. დამასკოელების დეკლარაციას, რომელიც მამლუქთა ბანაკში მივიდა, აბუ აზ-ზაჰაბმა განუცხადა, რომ „იგი ემორჩილებოდა ალლამს და სულთანს, რომ მას არ სურდა ქალაქის აოხრება.“ მას შემდეგ, რაც 1771 წლის 8 ივნისს (1185 წ. 24 ჯაჰარ-ი) მოსახლეობას გააცნეს აბუ აზ-ზაჰაბის წერილობით გაცემული უშიშროების გარანტიის ტექსტი (ამან), ეგვიპტელები ქალაქში შეი-ნენ. ის ფაქტი, რომ მამლუქთა სარდალი დამასკოს ხაზინის მდგომარეობით და ფის-კალური საკითხებით დაინტერესდა, მიგვანიშნებს მის თავდაპირველ სურვილზე დარ-ჩენილიყო სირიაში, მით უმეტეს, რომ სამხედრო ძალით გაძევების საფრთხე არც ოს-მან ფაშასგან და არც სტამბოლიდან მას ჯერ არ ემუქრებოდა. ამიტომ, მამლუქების წახელა დამასკოდან 1771 წლის 18 ივნისს (1185 წ. რაბი' I), ე.ი. ქალაქის დაკავებიდან სულ ათი დღის შემდეგ ყველასთვის მოულოდნელი და ძნელად ასახსნელი აღმოჩნდა (მ. ტიკაძე, ქართველი მამლუქების ბრძოლა სირიისათვის XVIII ს. მეორე ნახევარში (ალი ბეი ალ-ქაბირი და ოსმან ფაშა ალ-ქურჯი), 124-134).

აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით არსებული წყაროებისა და გამოკვლევების საფუძველზე შეიძლება გამოითქვას გარკვეული ვარაუდი მუჰამმად აბუ აზ-ზაჰაბის, ერთი შეხედვით უცნაური გადაწყვეტილების შესახებ. ეგვიპტელების ნებაყოფლობითი უკუქცევა დამასკოდან კარგად გათვლილი და პრაგმატული ნაბიჯი იყო. სირიის ექსპედიციის დროს მამლუქთა სარდალი უკვე მალაღი რეპუტაციით სარგებლობდა, რაც მას თავისი ყოფილი პატრონის, 'ალი ბეგის პოტენციურ მეტოქედ აქცევდა. გჭირ-არაა, რომ სირიაში დარჩენა და მეამბოხე შეიხ ალ-ბაღადის ეხსალის მდგომარეობა-ში ყოფნა მისთვის ნაკლებად პერსპექტიული ჩანდა, მით უმეტეს, რომ დამასკოს და-კავება სრულიადაც არ ნიშნავდა კონტროლის დაწესებას ისეთ რთულ ქვეყანაზე, როგორც იყო სირია. ამასთან ერთად, იგი ითვალისწინებდა სტამბოლიდან მოსა-ლოდნელ საფრთხეს, რაც სასვებთო რეალური იქნებოდა რუსეთ-ოსმალეთის ომის დამთავრებისთანავე. ოსმალეთის ხელისუფლების მისრებთან ერთდროულად იგი და-არწმუნა, რომ მისთვის უფრო მომგებიანი იყო ეგვიპტის მართვა სულთანის ერთგული ვასალის უფლებებით, ვიდრე სირიაში დარჩენა. ეგვიპტისკენ გაბრუნებული აბუ აზ-ზაჰაბი არ-რამლაში შეხვდა იერუსალიმის მუფთის, რომელსაც განუცხადა, რომ სი-რიაში ლაშქრობა უგუნურება იყო და მასზე პასუხისმგებლობა 'ალი ბეგს ეკისრებო-და. იგი სიმზღაღეს სწამებდა ოსმან ფაშას, ხოლო თავის მოკავშირე ზაჰირ ალ-'უმარს გაიძვერად მიიჩნევდა. გამოცდილი ეგვიპტელი სარდალი კარგად ხედავდა, რომ სირიელ ბედუინებს მხოლოდ თავისი, სეპარატისტული მიზნები ამოძრავებდათ და არა ორი არაბული ქვეყნის გაერთიანების სურვილი. რაც შეეხება აბუ აზ-ზაჰაბის დაპირისპირებას 'ალი ბეგთან, ეს იყო ჩვეულებრივი მოვლენა, დამახასიათებელი მამ-ლუქთა პოლიტიკური სისტემისათვის და უნდა შეფასდეს ეპოქისა და არსებული რე-ჟიმის მიერ დამკვიდრებული პრაქტიკის გათვალისწინებით. მამლუქთა ბელადის ბრძოლა 'უსმან ფაშასთან და თანაც ოსმალეთის დაუპირისპირებლობის, ქრისტიანული რუსეთის მხარდაჭერით, მუსლიმი მოსახლეობის გაღიზიანებას იწვევდა, რაც კარგად გამოიყუ-ნეს 'ალი ბეგის მეტოქეებმა და ჯერ კიდევ აბუ აზ-ზაჰაბის დაბრუნებამდე, 1772 წლის აპრილში აიძულეს იგი წასულიყო პალესტინაში. აქ, შეიხ ალ-ბაღადი სარგებლობდა თავისი ძველი მეგობრის, 'აქქას გამგებლის ზაჰირ ალ-'უმარის მფარველობით, მაგრამ არ ურიგდებოდა დევნილის მდგომარეობას და მოკავშირეს ეძებდა. სირიელი და ეგ-ვიპტელი მეამბოხეების თხოვნით, 1772 წლის მაისში რუსეთის ფლოტმა დაიკაა ბეი-

რუთი, თუმცა იმავე წლის შემოდგომაზე დატოვა იგი. ეკატერინე II-ის ბრძანებით 'ალი ბეგთან გაიგზავნა ლეიტენანტი პლექსიევი, რომელმაც მას აღუთქვა დახმარება ოსმალეთთან ბრძოლაში. ამით წახალისებულმა მამლუქთა ბელადმა გააღწევიტა დაბრუნებულიყო ეგვიპტეში, სადაც მისი მთავარი მოწინააღმდეგე ახლა მუჰამმად აბუ აზ-ზაჰაბი იყო. ნილოსის დელტის აღმოსავლეთით, ას-სნლიჰიასთან მომხდარ შეტაკებაში 'ალი ბეგის მცირერიცხოვანი რაზმი დამარცხდა. მძიმედ დაჭრილი შეიხ ალ-ბა-დადი რამდენიმე დღის შემდეგ, 1773 წლის 8 მაისს (1187 წ. 15 ჰაჰ-არი) გარდაიცვალა კაიროში თავის სახლში და პატივით დაკრძალეს მცირე კარაფას სასაფლაოზე ცნობილი თეოლოგის აშ-შაფი'ის აკლდამის მახლობლად.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ეგვიპტის ისტორიის თითქმის ყველა მეკლდარი აღნიშნავს პოზიტიურ ცვლილებებს, რომელსაც ადგილი ექონდა ქვეყანაში 'ალი ბეგის გამგებლობის დროს. შეიხ ალ-ბაღადაშ სცადა მოეწესრიგებინა საფრანსო და ადმინისტრაციული სისტემა, შემოღო მღელვარე პოლიტიკური ცხოვრების გარკვეულ კალაპოტში მოქცევა, რამაც თავის მხრივ ხელი შეუწყო ეკონომიკის გამოცოცხლებას. ოპტიმალურმა საშინაო პოლიტიკამ მის სასარგებლოდ განაწყო 'ალიმები, რომელთა გავლენა ამ დროს ნათლად გამოიკვეთა. შეიხ ალ-ბაღადაშ (ყდილობდა მოეპოვებინა გავლენიანი რელიგიური ელიტის მხარდაჭერა და ამისთვის მატერიალურ ხარჯებს არ ერიდებოდა, მაგრამ ხშირად უყოყმანოდ ერეოდა სასამართლოსა და მენეთების საქმიანობაში. მაგალითად, 1768 წელს მისი ბრძანებით შეიპყრეს აჰმად ალ-ბაღადაშ³³ მერეთისა და მავერუჰუმის მთავრები, რომელმაც ბრალად ედებოდათ შარიათის საწინააღმდეგო საქმიანობა და გამოძალდა. დამნაშავეებს დიდი ჯარიმა გადახდევინეს და ტანტადან გაასახლეს იქ დაბრუნების აკრძალვით. „ალ-აჰმარის“ ცნობილი 'ალიმ ალ-ჯაბარტი, რომელიც უკმაყოფილებას გამოთქვამდა 'ალი ბეგის მეტისმეტად მკაცრი პოლიტიკით, ამავე დროს აღნიშნავდა მის დამსახურებას საზოგადოებრივი წესრიგის დამყარებასა და ფართო სამშენებლო საქმიანობაში, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ შეკეთდა მენეთები, მინარეთები, მდგრესები და მავერუჰუმები, ეთილმოეწყო დიდი ბაზრები და წყალსაცავები. ეკონომიკის პრობლემებთან დაკავშირებულ საკითხებში მამლუქთა ბელადს ეხმარებოდნენ მისი დაქირავებული ქრისტიანი მრჩეველები, ეკრონი ეკიპროსელი ს. ლუსინიანი, ენეციელი კარლო როსეტი, კოპტი რიჟი და ბერძენი კათოლიკე, საბაჟოს მაღალი მოხელე ანტუნ კასსის ფირანგი, რომელმაც ეგვიპტის პორტები, ეკრონი სუეცი გაუხსნა ევროპის გემებს (D. Crecelius, The Mamluk beylicate of Egypt ..., 130).

'ალი ბეგი ეგვიპტეში დამკვიდრებული პოლიტიკური სისტემის შვილი იყო და ბუნებრივია, მისთვის უცხო არ ყოფილა ეპოქისათვის დამახასიათებელი სისასტიკე, რომელსაც იწენდა მეტოქეებისა და მეამბოხე ბელაშენების მიმართ. შეიხ ალ-ბაღადაშის არც აღზევებასა და არც დამხობაში ქვეყნის მოსახლეობის დიდ ნაწილს მონაწილეობა არ მიუღია. ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში, ისევე, როგორც ჰიჯაზისა და სირიის სამხედრო კამპანიის დროს, 'ალი ბეგი ყვრდნობოდა თავის მამლუქებს და არაეგვიპტელელებსაგან შედგენილ დაქირავებულ რაზმებს. ეგვიპტეში, ისევე როგორც სხვა ეიპლეთებში, სეპარატისტული და სოციალური ხასიათის გამოსვლები მეორდებოდა პერიოდულად და 'ალი ბეგის გამგებლობის წლებიც ამ მხრივ არ ყოფილა გამონაკლისი. მისი მკაცრი საშინაო პოლიტიკის გამტარებელთა შორის იყო ბუჰაირას ქაშიფი აჰმადი, რომელმაც სისასტიკით გამოიჩინა თავი ბუჰაირას, კალიუბიას და შარკიას პროვინციებში მომხდარი აჯანყებისას და ცნობილი გახდა, როგორც „ჯაზზარ“-ი („ჯასადი“, „ჯადაბი“). უფრო გვიან მან ბრწყინვალე კაიოტა გაიკეთა სირიაში და ისტორიაში შევიდა აჰმად ჯაზზარ ფაშას სახელით (მის შეს. იხ. ქვემოთ).

1773 წლის 18 სექტემბერს (1187 წ. 1 რაჯაბი) სულთანმა ეგვიპტის ვალიდ დაამტკიცა ხალიდ ფაშა, ხოლო შეიხ ალ-ბაღადაშ მუჰამმად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბი. 1774 წელს ხალიდ ფაშა შეცვალა მუსტაფა ფაშა ან-ნაბულუსიმ, რომელიც მთლიანად შეიხ ალ-ბაღადაშის ნების აღმსრულებელი იყო. ეგვიპტეში მოჭრილ მონეტებზე ახლა ეყრდნობოდა სულთანის სახელი აღნიშნებოდა. სტამბოლისთვის ერთგულების დასაბტკიცებლად აბუ აზ-ზაჰაბმა გაისტუმრა ექვსი წლის საგადასახადო დაჯალიანება და 1775 წელს შეიჭრა პალესტინაში, რათა ბოლო მოეღო მეამბოხე ზაჰირ ალ-უმარიხთის. ეგვიპტელებმა დაიკავეს ღაზა, იაფა და 'აქქა, მაგრამ აბუ აზ-ზაჰაბის მოულოდნელი სიკვდილის შემდეგ უკან გაბრუნდნენ. მამლუქთა ბელადი კაიროში გადაასვენეს

და იქ მისსავე მეწიეში დაკრძალეს. საინტერესოა, რომ სწორედ აბუ აზ-ზაჰაბის სახელთანაა დაკავშირებული ოსმალთა დროინდელ ეგვიპტეში პირველი მედრესის დაარსება, სადაც ოთხივე მაჰაბი იყო წარმოდგენილი. მუჰამმად აბუ აზ-ზაჰაბი იყო უკანასკნელი მამლუქი ბეგი, რომელიც იცავდა მამლუქთა ტრადიციას და ანგარიშს უწევდა 'აღიშებს. მისი მემკვიდრე შეიხ ალ-ბალადის თანამდებობაზე გახდა ცნობილი ისმა'ილ ბეგი, მაგრამ მალე მეტოქეებმა აიძულეს იგი დაეტოვებინა ეგვიპტე და სტამბოლში წასულიყო. ასპარეზზე გამოვიდნენ აბუ აზ-ზაჰაბის ყოფილი მამლუქები იბრაჰიმ ბეგი (შინჯიკაშვილი) და მურად ბეგი, საიპაჯდოდ, ასევე ქართული წარმოშავლობის მამლუქი. ეს დუემირატი თავის ოსმალეთის სულთნის ვასალად აცხადებდა, მაგრამ სტამბოლიდან გამოგზავნილ ფაშებს არავითარ ანგარიშს არ უწევდა. ყოველ წელს მცირდებოდა იმპერიის სახელმწიფო ხაზინაში გადარიცხული თანხა, რაც თითქოსდა გაზრდილი ხარჯებით იყო გამოწვეული. ისევე, როგორც ალი ბეგის დროს, ქართული წარმოშავლობის მამლუქები ცდილობდნენ გამოეყენებინათ რუსეთ-ოსმალეთის მეტოქეობა და რეალური სამხედრო დახმარება მიეღოთ დიდი მართლმადიდებელი სახელმწიფოსგან (D.Crecelius and G.Djaparidze, Relations of the Georgian Mamluks of Egypt, 339). მას შემდეგ, რაც სულთნის გაიღენა ეგვიპტეზე მინიშნებამდე დაეცა, სტამბოლში მომწიფდა აზრი იმის შესახებ, რომ ფაქტობრივად დაკარგული არაბული პროვინციის შემომტკიცება ძალის გამოყენებით უნდა მომხდარიყო.

1786 წლის ზაფხულში სულთნის ბრძანებით დაიწყო დიდი ლაშქრობა ეგვიპტეში კაფუდან ფაშა პასან ალ-ჯაზა'ირლის³⁶ სარდლობით. იელისში კაფუდან ფაშამ დაიკავა ეგვიპტე და შეიხ ალ-ბალადად აღადგინა ისმა'ილ ბეგი, ამირ ალ-პაჯის თანამდებობაზე დანიშნა პასან ბეგ ალ-ჯიდდავი,³⁷ ხოლო ელისს მოვალეობის შემსრულებლად 'აბდი ფაშა. კაფუდან ფაშამ ბრძანა აღეწერათ გაქცეული მამლუქი ეგვიპტის ქონება, ხოლო მათი პარემის მონა ქალები, აგრეთვე იბრაჰიმ ბეგის შვილები მარზუკი და 'ადილა ბაზარზე გაეყიდათ. მურად ბეგის ცოლს ნაფისა ხანუმს, ასევე აბუ აზ-ზაჰაბის ქალიშვილს და იბრაჰიმ ბეგის ცოლს ზულაია ხათუნს, თითქოსდა მამლუქთა საგადასახადო დავალობების დასაყარად, ჩამოართვეს ძვირფასი სამაქულები. „ალ-აზარის“ შეიხების აჰმად ალ-დარდირის, აჰმად ალ-არუსის, მუჰამმად პარირის და ას-სადათის ვიზიტმა ფაშასთან და განცხადებამ, რომ შარიათის თანახმად არ შეიძლებოდა თავისუფალი მუსლიმის და მისი შვილების გაყიდვა ან უმწეო ქალებზე ძალადობა, შედეგი არ გამოიღო. პასან ფაშა თავს იმით იმართლებდა, რომ იძულებული იყო წესრიგის აღსადგენად ევექტური ზომები მიეღო და სხვა ოსმალურ მოხელე მის ადგილზე კიდევ უფრო მკაცრი იქნებოდა. რეპრესიები დააყენა თავის არამუსლიმებსაც: ამიერიდან, მათ არ ჰქონდათ უფლება აეყვანათ მუსლიმი მსახური, ელდებოდა იყენენ ხელისუფლებისთვის გადაეცათ ან სათანადო ბაჟის გადახდის შემდეგ გაეყიდათ თავისი მონები, და ბოლოს, აუცილებლად უნდა გამოეცვალათ საკუთარი სახელები, რომელიც მოდიოდა ბიბლიიდან და ემთხვეოდა „მოციქულთა სახელებს“ (იბრაჰიმი, მუსა, 'ისა, ფუსუფი, ისაკი). შექმნა რა ეგვიპტის შემომტკიცების ილუზია, პასან ფაშამ სულთნის მადლობა და საპატიო ხალათი დაიმსახურა, რის შემდეგაც 1787 წლის ოქტომბერში დატოვა ეგვიპტე იმ პირობით, რომ კაიროდან გამეყებული მამლუქი ბეგები – მურადი და იბრაჰიმი ზემო ეგვიპტეში დარჩებოდნენ (Ал-Джабарти, Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798), 183-185; D. Crecelius, Egypt in the eighteenth century, 85).

ისმა'ილ ბეგმა, რომელმაც პასან ფაშას ლაშქრობის შემდეგ კელავ დაიკავა შეიხ ალ-ბალადის თანამდებობა, მამლუქთა ჯამათის ცხოვრებაში შეიტანა სიახლე, რომელიც თითქოს ბეგების გაძლიერებას ემსახურებოდა, მაგრამ ევექტური არ გამოდგა. ვინაიდან ახლა კაეკაიელი მონები საკმაოდ მცირედნობოთ აღარ შემოდიოდნენ, მამლუქთა ბელადმა დაიწყო ე.წ. „სარაჯების რაზმების“ შექმნა. სიტყვა „სარაჯ“ (მრ. „სარაჯუნ“) ამ შემთხვევაში აღნიშნავდა დაქირავებულ ჯარისკაცს, რომელიც მამლუქთა სამსახურში შედიოდა. სარაჯები წარმოშობით ბალკანელი ან აზიელი თავისუფალი მუსლიმები იყვნენ. თითოეულ ბეგს შეიძლებოდა ჰყოლოდა 40-50 სარაჯი, რომელიც ასრულებდა მცველის მოვალეობას და მამლუქთა რაზმის წევრად ითვლებოდა, თუმცა იშვიათი გამოწვევის გარდა, ბეგი ვერ გახდებოდა. ისმა'ილ ბეგი ყურადღებას უთმობდა სარაჯების სამხედრო წვრთნას, მაგრამ არა მათი ქცევის ნორმებს ან რელიგიურობას. აქედან გამომდინარე, გასაცემა, რომ ალ-ჯაბართი უარყო-

ფითად ახასიათებს სარაჯებს, რომელთა შორის ქრისტიანებიც იყვნენ (Ал-Джабарты, Египет в канун экспедиции Бонапарта, 75). მართალია, საბოლოოდ თითქმის ყველა სარაჯი გაშუსლიდა, მაგრამ მამლუქთა განადგურების შემდეგ მუჰამმად ალიმ 1815 წელს ეს რაზმებიც გააუქმა.

1791 წელს, როცა ისმაილ ბეგი შავი ჭირის ეპიდემიამ იმსხვერპლა, დევნილი მამლუქი ბეგები კაიროში დაბრუნდნენ, ხოლო პასან ბეგ ალ-ჯილდავი ზემო ეგვიპტეში გაიქცა. კვლავ დამყარდა დუშმეირატის ხელისუფლება: მურად ბეგმა ოფიციალურად დაიკავა ამირ ალ-ჰაჯის თანამდებობა, ხოლო იბრაჰიმ ბეგი შეიხ ალ-ბალადი გახდა. მდგომარეობა არ შეცვლილა 1798 წლამდე, ე.ი. ნაპოლეონ ბონაპარტის მიერ ეგვიპტის დაპყრობამდე.

3. ნაპოლეონ ბონაპარტის ლაშქრობა ეგვიპტეში და მისი შედეგები

ნაპოლეონ ბონაპარტის სამხედრო ექსპედიცია, რომელიც დიდი კოლონიური დაპყრობების დასაწყისად შეიძლება ჩაითვალოს, თავისი მნიშვნელობით გასცდა საფრანგეთ-ოსმალეთის ურთიერთობის ფარგლებს. მისი მიზანი ჩამოაყალიბა თავად ნაპოლეონმა, რომელიც თვლიდა, რომ თუ საფრანგეთი დამკვიდრდებოდა ეგვიპტეში, მას საშუალება ექნებოდა კონტროლი დაეწესებოდა წითელი ზღვის სანაპიროზე და ამგვარად, არ დაუშვებდა ინგლისის ბატონობას ინდოეთის ოკეანეში. წითელი ზღვის სანაპიროზე აგებული ფლოტი უზრუნველყოფილი იქნებოდა ეგვიპტიდან სურსათით და ინგლისისათვის მოულოდნელად საფრანგეთს ინდოეთის პატრონად აქცევდა (*Mémoires de Napoléon, II, Paris, 1823, 210-212*). ამგვარად, სამხედრო ექსპედიციის შემდეგ ეგვიპტე უნდა გადაქცეულიყო კოლონიად, რომელიც საფრანგეთის ბურჟუაზიას მიაწვდიდა იაფ ნედლეულს, იქნებოდა მისი სამრეწველო პროდუქციის გასაღების ბაზარი, და რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, სერიოზულ საფრთხეს შეუქმნიდა ინგლისის კოლონიურ ინტერესებს ინდოეთში.

მზადება ეგვიპტეში ლაშქრობისათვის დაიწყო უკვე 1797 წელს ნაპოლეონის მიერ იტალიაში წარმატებით ჩატარებული კამპანიისა და ავსტრიასთან დაზავების შემდეგ. საგარეო საქმეთა მინისტრმა ტალერანმა და ნაპოლეონმა დაარწმუნეს მმართველი დირექტორია, რომ ეგვიპტის ხელში ჩაგდება აუცილებელი იყო რესპუბლიკის მთავარი მეტოქის ინგლისის დასამარცხებლად. 1798 წლის 5 მარტს დირექტორიამ მიიღო გადაწყვეტილება ეგვიპტეში სამხედრო ექსპედიციის დაწყების შესახებ და მთავარსარდლად ნაპოლეონი დანიშნა. ახალგაზრდა, მაგრამ უკვე პოპულარული გენერალი პირადად ჩაუდგა სათავეში არმიის აღჭურვას, თვალყურს ადევნებდა სურსათ-სანოვავით მის მომარაგებას და არჩევდა გამოცდილ ოფიცერებს, რომელთა საშუალო ასაკი არ აღემატებოდა 39 წელს. მათ შორის ყველაზე ახალგაზრდა იყო თითონ ნაპოლეონი (29 წლისა), ხოლო ყველაზე ხნიერი 45 წლის გენერალი ბერტიე. მთავარსარდალი გაეცნო ეგვიპტის შესახებ არსებულ ლიტერატურას, კერძოდ მეცნიერისა და მოგზაურის კ. ფ. ვოლნეის (*Constantin-François Volney, 1757-1820*) ნაშრომს, რამაც საშუალება მისცა გაეთვალისწინებინა იქ არსებული რეჟიმის ხასიათი და მუსლიმური ქვეყნის სპეციფიკა.

მოუხდებლად იმისა, რომ ფრანგების სამხედრო სამზადისი შეძლებისდაგვარად ფარულად მიმდინარეობდა, ინგლისელები კარგად იყვნენ ინფორმირებული და ცდილობდნენ კიდევ პრევენციული ზომები მიეღოთ. აღმირალი ნელსონი მზად იყო ეგვიპტის მისადგომები ჩაეკეტა, მაგრამ ნაპოლეონმა შეძლო შეცდომაში შეეყვანა მოწინააღმდეგე: ფრანგებმა გააერცყლეს ხმები, თითქოს საფრანგეთი ფლოტს აგზავნიდა გიბრალტარის მიმართულებით. ამის შედეგად, ინგლისის ფლოტის ზედამხედველობიდან ამოვარდა ეგვიპტის სანაპირო სწორედ მაშინ, როცა ფრანგების შეჭრის რეალური საფრთხე შეიქმნა.

1798 წლის 19 მაისს ნაპოლეონის არმია 280-დე სატრანსპორტო და 12 სამხედრო გემით, აგრეთვე სხვა მცირე საზღვაო ტრანსპორტის თანხლებით გავიდა ტულონიდან. ექსპედიციაში მონაწილეთა საერთო რაოდენობის განსაზღვრა ძნელია, ეინიდან წყაროებსა და სპეციალურ ლიტერატურაში (ნაპოლეონის მემუარების ჩათვლით) გან-

სხვაეგებულები ციფრებია მოცემული (30-32 ათასიდან 48 ათასამდე), მაგრამ „აღმოსავლეთის არმიის“ კარგ მომზადებას და აღჭურვას ყველა ადასტურებს (ბ. სილაგაძე, ქართული მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში, 10). ცოტა ხნით ნაპოლეონი შესერდა მალტაზე, რომელიც საფრანგეთის სამფლობელოდ გამოცხადდა. 30 ივნისს ესკადრა ალექსანდრიის ნავსადგურში შევიდა, ხოლო 2 ივლისს ქალაქი მთლიანად ფრანგების ხელში გადავიდა. ნაპოლეონი რამდენიმე დღე დარჩა ალექსანდრიაში, მის გუბერნატორად დანიშნა გენერალი კლემპერი და თავისი სამდინარო ფლოტის მხარდაჭერით ნილოსის სანაპიროს გაუღოთ კაიროსაკენ დაიძრა. 1798 წლის 21 ივლისს კაიროს ჩრდილოეთით სოფელ იმბაბასთან მოხდა გადამწყვეტი შტურაქება ფრანგებსა და მამლუქებს შორის, რომელიც ისტორიაში შევიდა, როგორც „ბრძოლა პირამიდებთან“. ნაპოლეონის ბურჟუაზიული არმიის უპირატესობა მამლუქთა სახელგანთქმულ, მაგრამ შუა საუკუნეების ტრადიციებზე აგებულ მხედრობაზე ამ ბრძოლაში ნათლად გამოჩნდა: მიმდებარე მარცხის შემდეგ მამლუქთა მეთაურები გაიქცნენ, მურად ბეგი ზემო ეგვიპტეში, იბრაჰიმი კი სირიაში. მეორე დღეს ნაპოლეონი ეგვიპტის დედაქალაქში შევიდა.

ფრანგები დიდხანს გულდასმით ცდილობდნენ თავისი ნამდვილი მიზნების შენიღბვას და აცხადებდნენ, რომ მოქმედებდნენ სულთან-ხალიფას ინტერესების შესაბამისად და ეგვიპტეში მოვიდნენ სამართლიანობისა და წესრიგის აღსადგენად. „მანიფესტში“, რომელიც ნაპოლეონის უშუალო მონაწილეობით იქნა შედგენილი, ნათქვამი იყო, რომ ფრანგები სულთნისა და ისლამის მეგობრები იყვნენ და მიზნად ისახავდნენ ეგვიპტელი ხალხის გათავისუფლებას ქართული და კავკასიელი მონების რეჟიმისგან (დ. ჯანელიძე, ნაპოლეონ ბონაპარტეს მანიფესტის მამლუქებზე, 311-315). როგორც ჩანს, ფრანგების მთავარსარდალმა კჰოდა ინფორმაცია იმ ანტაგონიზმის შესახებ, რომელიც არსებობდა ეგვიპტის მოსახლეობასა და მამლუქთა სამხედრო ოლიგარქიას შორის. პირამიდებთან განცდილი მარცხის შემდეგაც მამლუქები კვლავ რჩებოდნენ სამხედრო ძალად, რომელსაც შეეძლო საფრთხე შეექმნა საოკუპაციო რეჟიმისთვის.

ნაპოლეონის ლაშქრობასთან დაკავშირებული ფაქტობრივი მასალა აისახა მრავალრიცხოვან დოკუმენტებში, ფრანგულ მემუარულ ლიტერატურაში და რაც მთავარია, თვითმხილველი არაბი ავტორის „აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართის „ქრონიკაში“. სუციალურ გამოკვლევებს შორის არის ქართულ ენაზე შესრულებული მონოგრაფია (ბ. სილაგაძე) და ცალკეული სტატიები. ყოველივე ეს საშუალებას გვაძლევს თვალი გადავდევნოთ 1798-1801 წლებში ეგვიპტეში განვითარებულ მოვლენებს.

საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმის დამყარებისთანავე გარკვეული ცვლილებები განიცადა ქვეყნის ადმინისტრაციულმა სისტემამ: პროვინციების რაოდენობა იცვლებოდა 14-დან 18-დ, ხოლო როზეტის და დამიეტის ოლქებს დამოუკიდებელი ადმინისტრაციული ერთეულების სტატუსი მიენიჭათ. ცალკეული პროვინციების სათავეში იდგნენ ფრანგი გენერალ-გუბერნატორები, კერძოდ, ზემო ეგვიპტეს განაგებდა დევი, შარკიას რენე, ალ-მანსურას დიუგა, კალიუბიას მიურატი, ბუჰაირას დიუმი, ალ-გიზას (ალ-ჯიზა) ბეიარი და ა.შ. ისეთი დიდი ქალაქების კომენდანტებად, როგორიც იყო კაირო, ალექსანდრია, დამიეტა და როზეტა ნაპოლეონმა დანიშნა გენერლები დიუპუი, კლემპერი, ვიალი და მენუ.

რელიგიური და სოციალური ხასიათის დემაგოგიას ნაპოლეონი უთავსებდა პრაქტიკულ საქმიანობას. როგორც „ისლამის მფარველი“, იგი განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენდა „ალიმებისადმი. სწორედ მათი მაღალი ავტორიტეტის გათვალისწინებით, კაიროში შეიქმნა სათაბირო საბჭო – დივანი, რომელშიც შევიდნენ „ალ-აზ-ჰარის“ გავლენიანი შეიხები. მისი ანალოგიით პროვინციებში ასევე ჩამოყალიბდა შეიდი წევრისგან შემდგარი დივანები. ორი თვის შემდეგ კაიროს მარიონეტულმა საბჭომ არსებობა შეწყვიტა და 1798 წლის შემოდგომაზე გადაწყდა ახალი, ე.წ. „დიდი დივანი“. შექმნა. ეს დივანი აერთიანებდა 180 წევრს, რომელთა შორის ცნობილ „ალიმებთან ერთად იყვნენ პროვინციების, გაჯარ-ხელოსანთა და კოტრების წარმომადგენლები. სათათბიროს სათავეში ჩაუდგა „ალ-აზ-ჰარის“ დიდი შეიხი, ისტორიკოსი და თეოლოგი „აბდ ალლჰა აშ-შარკაგი (გარდ. 1227/1812 წ.). დივანმა ევოლუცია განიცადა ეგვიპტიდან ნაპოლეონის წასვლის შემდეგაც და ბოლოს, 1800 წლის ნოემბერში შეიქმნა მუდმივმოქმედი „მცირე დივანი“, რომელშიც ძირითადად გაერთიანდნენ ავტორიტეტული რელიგიური მოღვაწეები, მათ შორის ცნობილი მემბტინანე „აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართი და შუამამად ალ-მამდი. ეს დივანი ფუნქციონირებდა 1801 წლის 6 ივლისამდე,

მაგრამ ქვეყნისთვის რაიმე მნიშვნელოვანი დადგენილება მას არ მიუღია. თავისთავად, დივანის არსებობა და იქ „ალიმების მიწვევა ნათლად მიუთითებს ნაპოლეონის სურვილზე გამოეყენებინა გავლენიანი რელიგიური ელიტა საოკუპაციო რეჟიმის განმტკიცებისთვის, რაც თავდაპირველად წარმატებული აღმოჩნდა: ქრისტიანი კოპტების გარდა, რომლებიც წამყვან როლს ასრულებდნენ ფისკალურ სფეროში, ფრანგებთან თანამშრომლობდნენ შეიხები ხალიდ ალ-ბაქრი, მუსტაფა ას-ხანი, სულაიმან ალ-ფაი-ური, მუჰამმად ალ-მადი, მუსტაფა ალ-დამაჩაური და სხვები. განსაკუთრებულ როლს საოკუპაციო რეჟიმსა და ეგვიპტელებს შორის თანამშრომლობის საქმეში ასრულებდნენ შეიხები მუჰამმად ალ-მადი (1146-1231/1733-1815) და ხალიდ ალ-ბაქრი (გარდ. 1224/1809 წ.). ეგვიპტელებისა და მუსლიმების „მფარველად მოვლენილი“ ნაპოლეონი იმდენად იყო დაინტერესებული რელიგიურ წრეებთან თანამშრომლობით, რომ იგი თავს იკავებდა სასამართლო სისტემის რადიკალური გარდაქმნისაგან, თუმცა შარიათის სასამართლოში მოხდა გარკვეული ცვლილება, რაც პირველ რიგში სტამბოლიდან გამოგზავნილი ყადიების ეგვიპტელებით შეცვლაში გამოიხატა: უკვე 1799 წლის მაისში ეგვიპტის მთავარ ყადიდ დაინიშნა ცნობილი ეგვიპტელი ფაკიო ამჰად ალ-არიში. ასევე სიახლედ უნდა ჩაითვალოს სადღო საეფაო და სამოქალაქო საქმეების განხილვისათვის შექმნილი სასამართლო, რომელშიც შევიდა ექვს-ექვსი მუსლიმი და ქრისტიანი (კოპტი).

მიუხედავად იმისა, რომ საოკუპაციო ხელისუფლება ყოველმხრივ ცდილობდა ლოიალურად განეწყო მოსახლეობა, „ალ-აჰარის“ ალიმების ნაწილი და სუფიური ორდენები ფრანგებს თავიდანვე მტრებად მიიჩნევდნენ და მათთან თანამშრომლობას თავს არიდებდნენ. ორ მხარეს შორის ურთიერთობა მალე დაიძაბა. 1798 წლის 1 აგვისტოს აბუკირან²⁸ ბრიტანეთის ესკადრამ აღმირაღ ნელსონის²⁹ მეთაურობით გაანადგურა საფრანგეთის ფლოტი. ამას მოჰყვა აშკარა დაპირისპირება ოსმალეთთან და სულთან სულიმ III-ის მიერ საფრანგეთისთვის ომის გამოცხადება. თავისი ქვეყნისგან მოწვევებითი ნაპოლეონი არმიის შესანახად იძულებული გახდა გაეტარებინა მოსახლეობისთვის მძიმე ფისკალური პოლიტიკა, რაც ხშირად აშკარა ძალადობის ხასიათს იღებდა. ასეთ პირობებში აქტუალური გახდა რელიგიური ფაქტორიც, რადგანაც საოკუპაციო რაიონის ყოველგვარ უსამართლობას ან შეცდომას მოსახლეობა „ურწმუნო ოკუპანტების“ მიერ მოტანილ ზოროვნებად აღიქვამდა. 1798 წლის ოქტომბერში კაიროში დაიწყო დიდი მღვდლმარება, რომელიც გამოიწვია დივანის ახალმა დადგენილებამ გადასახადებთან დაკავშირებით. მოსახლეობა, განსაკუთრებით ღარიბი ფენები, გამოვიდა საოკუპაციო რეჟიმის წინააღმდეგ შეძახილებით „აღლდამიც მოუტანს გამარჯვებას ისლამს!“ აჯანყებულთა შორის აღმოჩნდნენ რელიგიის წარმომადგენლებიც, მაგრამ „ალ-აჰარის“ შეიხების დიდი ნაწილი, არ შეუერთდა მათ. ალ-ჯაბართის „ქრონიკიდან“ ირკვევა, რომ აჯანყება, რომელიც გარეგნულად თითქოს ფრანგი ოკუპანტების წინააღმდეგ იყო მიმართული, მდიდარი კაიროელების, ქრისტიანების და მუსლიმების წინააღმდეგ შებრუნდა, რაც აშკარად მის სოციალურ ხასიათზე მიუთითებს. ფრანგებმა გამოიყენეს არტილერია, სწრაფად ჩაახშვეს ამბოხება და სასტიკად გაუსწორდნენ აჯანყებულებს (Ал-Джабарт, Египет в период экспедиции Бонапарта, 103-107).

1799 წლის თებერვალში ნაპოლეონმა სცადა ოსმალეთისა და ინგლისის ყურადღება ეგვიპტიდან სირია-პალესტინაზე გადაეტანა. ამ მიზნით დაიწყო მისი ე.წ. „სირიის კამპანია“, რომელსაც მოჰყვა ალ-არიშის, ღაზას, იაფას და ქაფჯას აღება, მაგრამ 'აქქასთან ფრანგებმა მარცხი განიცადეს. ქალაქის დაცვა ხელმძღვანელობდა ამჰად ჯაზარ ფაშა, რომელსაც მხარს უმხარებდა ინგლისის ესკადრა სიდნეი სმიტის³⁰ მეთაურობით. თავის მხრივ, ნაპოლეონიც ეძებდა მოკავშირეს და ცდილობდა მოეპოვებინა სირიელ ქრისტიანთა მხარდაჭერა. ამ მიზნით, საეკლესიო მოწოდება დაეგზავნათ შესაბამის კონფესიებს იერუსალიმში, ნაზარეთში, მთიან ლიბანში, დამასკოსა და პალატში, მაგრამ მისთვის რეალური დახმარების გაწევა შეეძლოთ მხოლოდ იმ ქრისტიანებს, რომლებიც ფრანგების მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიაზე აღმოჩნდნენ და ლიბანელ შიიტებს. როგორც ჩანს, არამუსლიმური კონფესიები ეგვიპტე უფროდნენ ფრანგებს მას შემდეგ, რაც გახმაურდა იაფაში ოკუპანტების მიერ ჩადენილი სისასტიკე, რომელიც ადგილობრივ ქრისტიანებსაც შეეხო: ფრანგებმა დაარბიეს და გაპარცვეს ქალაქი, ხოლო 4 ათასი ოსმალე ჯარისკაცი, ძირითადად ალბანელები, რომელ-

ბიკ სიცოცხლის შენარჩუნების პირობით ჩაბარდნენ, ნაპოლეონის ბრძანებით დახვრეტეს იმ მოტივით, რომ ტყვეების შენახვა არსებულ პირობებში უშეუძლებელი იყო. ნაპოლეონი დარწმუნდა, რომ მას არასწორი ინფორმაცია ექონდა სირია-პალესტინაში არსებულ ანტიოსმალურ განწყობილებაზე: არამუსლიმი მოსახლეობა, რომ არაფერი ეთქვათ სირიულ მუსლიმებზე, არ გამოვიდა სულთან-ხალიფას წინააღმდეგ. ფრანგების მდგომარეობას ართულებდა ისიც, რომ 'აქქას' დამცველები სურსათითა და ცოცხალი ძალით დახმარებას თავისუფლად იღებდნენ გემების მაშინ, როცა ნაპოლეონი ასეთ შესაძლებლობას მოკლებული იყო. გაჭიანურებულმა პოზიციურმა ბრძოლამ და შავი ჭირის ეპიდემიამ აიძულეს ფრანგების მთავარსარდალი გადაესინჯა თავისი გეგმა და ეგვიპტეში დაბრუნებაზე ეფიქრა, მით უმეტეს, რომ იცოდა იქ მოსალოდნელი ანტიფრანგული გამოსვლების შესახებ. 'აქქას' 70 დღიანი უშედეგო ალყის შემდეგ 1799 წლის მაისის მთელი ნახევარში დაიწყო ფრანგების შეტევა დახვეა, რაშიც მნიშვნელოვანი წვლილი ოსმალების გარდა ინგლისელებმა უკონტაქტს. 'აქქასთან' დაღუპულ 3 ათას ფრანგ ჯარისკაცს დამატა კიდევ ახალი მსხვერპლი უდაბნოში, ეგვიპტისაკენ მიმავალ გზაზე. მომქანცველი მგზავრობის შემდეგ 14 ივნისს ნაპოლეონი კაიროში დაბრუნდა.

პალესტინაში წარუმატებელ ექსპედიციას მოჰყვა დიდი ფინანსური პრობლემები, რამაც აიძულა საოკუპაციო რეჟიმი ისედაც მძიმე საგადასახადო პოლიტიკა კიდევ უფრო გაემკაცრებინა. სულთანმა გადაწყვიტა ესარგებლა ეგვიპტეში შექმნილი მდგომარეობით. 1799 წლის ივლისში ოსმალეთის ჯარი აბუკირის ნახევარკუნძულს მიაღება, მაგრამ ნაპოლეონი 25 ივლისს თავს დაესხა მას და სასტიკად დაამარცხა. 15 ათასი თურქი ჯარისკაცი ბრძოლის ევლზე დევდა. ამ გამარჯვებას უნდა განემტკიცებინა ფრანგების პოზიცია ეგვიპტეში, მაგრამ ყველასთვის მოულოდნელად იმავე წლის 23 აგვისტოს მთავარსარდალმა უმაღლესი უფლებამოსილებანი გადასცა გენერალ ჟან ბატიტ კლებერს (Jean Baptiste Kléber), საიდუმლოდ დატოვა ეგვიპტე და დაბრუნდა საფრანგეთში, სადაც მოსალოდნელი იყო მმართველი დირექტორიის დამხობა და პოლიტიკური გართულებები. 1800 წლის იანვრის ალ-არიზის ხელშეკრულებით, რომელიც დაიდო საფრანგეთისა და ოსმალეთის წარმომადგენლებს შორის, გადაწყდა ფრანგების მშვიდობიანი ევაკუაცია ეგვიპტიდან, მაგრამ ინგლისელების პოზიციის გამო კლებერმა უარი თქვა ეგვიპტიდან წასვლაზე, რამაც ახალი სამხედრო დაპირისპირების საფრთხე წარმოქმნა. 1800 წლის 20 მარტს ფრანგებმა დაიწყეს საომარი მოქმედება ალ-მატარაისთან (ძველი ჰელიოპოლისი), სადაც განლაგებული იყო ოსმალებისა და მამლუქების გაერთიანებული ჯარი. ოსმალები ისევ დამარცხდნენ და სირიისაკენ დაიხიეს. იმისათვის, რომ ნაწილობრივ მაინც განემუხტა შინაგანი დაძაბულობა და აეცილებინა მოსალოდნელი დაპირისპირება მამლუქებთან, 1800 წლის 5 აპრილს გენერალმა კლებერმა მიადწია შეთანხმებას მურად ბეგთან და მას გადასცა ზემო ეგვიპტე საფრანგეთის პროტექტორატით. მიუხედავად ამისა, მოსახლეობის უკმაყოფილება საოკუპაციო რეჟიმით ძლიერდებოდა, მაც განსაკუთრებით იგრძნობოდა კაიროში. მალე ეს დაძაბულობა შეიარაღებულ აჯანყებაში გადაიზარდა.

კაიროს მეორე, 1800 წლის აჯანყება მკიდროდ იყო დაკავშირებული ოსმალეთის ბრძოლასთან ეგვიპტეში დაკარგული პოზიციების დაბრუნებისათვის. ამ დროს, არსებითი ცვლილებები მოხდა საფრანგეთის ოფიციალურ პოლიტიკაში: თუ მანამდე, ნაპოლეონი ფორმალურად მაინც აღიარებდა სულთან-ხალიფას ავტორიტეტს, ახლა სირიის ექსპედიციის შემდეგ საფრანგეთის პროპაგანდამ ეგვიპტეში ანტიოსმალური ხასიათი მიიღო. პირველი აჯანყებისგან განსხვავებით, რომელიც უფრო სტიქიური ხასიათის ატარებდა, მეორე აჯანყება ოსმალებისა და მამლუქების გამოკვეთილ ინტერესებს ემსახურებოდა, თუმცა ფრანგების განდევნაში მოსახლეობაც ასევე იყო დაიტყვრესებული (მ. ტიკაძე, მამლუქებისა და ულემების როლი ეგვიპტელი ხალხი „განმათავისუფლებელ“ მოძრაობაში, გვ. 119-142). საერთო მიზანმა გააერთიანა ოსმალები, მამლუქები და კაიროს მოსახლეობის დიდი ნაწილი, მაგრამ საოკუპაციო რეჟიმის პასუხი ისეთივე მკაცრი იყო, როგორც 1798 წელს. 1800 წლის 15-დან 20 აპრილამდე კლებერმა შეძლო ჩაეხშო აჯანყება და აიძულა მამლუქები და თურქები ქალაქი დაეტოვებინათ. ალ-ჯაბარათის ცნობით, ალ-აჰმარის" შეიხი ას-სადათი კაიროს ტრაგედიაში ბრალს სდებდა სწორედ თურქებსა და მამლუქებს: „თქვენ გაადვილეთ ამბოხების მიმქრალი ცეცხლი, ხოლო შემდეგ გაიქცეთ, როგორც გარბიან თაგვები კატებისაგან, მიატოვეთ რა უძლურნი მომავალ საშინელებათა მოლოდინში“-ო, წერდა შეიხი აჯანყებულ-

თა ერთ-ერთ მეთაურს 'უსმან ქათხუდას (Ал-Джабарт, Египет в период экспедиции Бонапарт, 277). ფრანგებმა აღადგინეს წესრიგი და სასჯელის სახით კაიროელებს დიდი კონტრიბუცია შეაწესეს.

1800 წლის 14 ივნისს ოსმალების მიერ სირიიდან შემოგზავნილმა ვინჩე სულაიმან პაღლაბიმ მოკლა გენერალი კლებერი. მკვლელი და მასთან დაკავშირებული რამდენიმე პირი სიკვდილით დასაჯეს, ხოლო საოკუპაციო რეჟიმის სათავეში ჩაუდგა გენერალი ჟაკ მენუ, რომელმაც მანამდე მოსახლეობის გულის მოსაგებად ისლამი მიიღო და ცნობილი გახდა 'აბდ ალლაჰის (Abd Allāh Menou) სახელით, მაგრამ საფრანგეთის რეჟიმის შესაინარსებლად კიდევ უფრო მკაცრი ზომების მიღების მომხრე იყო. მას შემდეგ, რაც 1801 წლის ზაფხულში ჩრდილოეთიდან ინგლისელები გამოჩნდნენ, ხოლო აღმოსავლეთიდან ოსმალთა ჯარი დაიძრა, ფრანგების მდგომარეობა ეგვიპტეში ფაქტობრივად უიმედო გახდა. იმავე წლის ივლისში ინგლისელების მოთხოვნით ჯერ კაიროდან, შემდეგ კი ალექსანდრიიდან დაიწყო საფრანგეთის გარნიზონების ევაკუაცია, ხოლო სექტემბერში არმიის დარჩენილი ნაწილიც გემებით სამშობლოში დაბრუნდა.

ამეგრად, ნაპოლეონ ბონაპარტის სამხედრო ექსპედიცია ეგვიპტეში, რაც შეიძლება შეფასდეს, როგორც ევროპის პირველი სახელმწიფოს ცდა კოლონიური რეჟიმი დაემყარებინა ამ არაბულ ქვეყანაში, მარცხით დამთავრდა. საფრანგეთმა დაკარგა არა მარტო ეგვიპტე, არამედ კ. მალტა, იონიის კუნძულები, და ბოლოს, 1801 წლის 9 ოქტომბერს იძულებული გახდა ზავი დაედო ოსმალეთთან.

საფრანგეთის ხანმოკლე საოკუპაციო რეჟიმის დროს ეგვიპტე გაეცნო ახალი ევროპის ზოგიერთ ისეთ მიღწევას, რომელიც უფრო გვიან ამ არაბულ ქვეყანაშიც დაიწერა. ალექსანდრიაში შესვლის შემდეგ საფლავამნო გემიდან ფრანგებმა ქალაქში გადაიტანეს საბეჭდო მოწყობილობა და იქვე გამართეს ტიპოგრაფია სახელწოდებით „Imprimerie Orientale et Française.“ უფრო გვიან ნაპოლეონის მითითებით ასეთივე სტამბა („Imprimerie Nationale“) გაიხსნა კაიროში არმიის შტაბთან, რომელიც განთავსდა აზბაკიას რაიონში მუჰამად ალფი ბეგის სასახლეში. საოკუპაციო რეჟიმის მიერ კონტროლებადი ბეჭდვითი საქმიანობის ორგანიზატორი იყო ფრანგი არაბისტი, ლიბანში საფრანგეთის კონსულის შვილი ჟან ბარსელი. ამავე დროს, ფუნქციონირებდა ეგრძო ტიპოგრაფიაც, რომელიც ეკუთვნოდა ნაპოლეონის ერთ-ერთ მეგობარს. უკვე 1798 წლის 29 ივლისს გამოვიდა სამხედრო ხელისუფლების გაზეთი „კურიე დ'ეჟიპტ“ („Le Courrier d'Égypte“). სულ დაიბეჭდა გაზეთის 116 ნომერი. ქვეყნის ყოველმხრივი შესწავლის მიზნით 1798 წლის 23 აგვისტოს შეიქმნა ე.წ. „ეგვიპტის ინსტიტუტი“ („Institut d'Égypte“), რომლის გამოკვლევები ქვეყნდებოდა სამეცნიერო-ლიტერატურულ ჟურნალში „ლა დეკად ეჟიპსიენ“ („La Décade Égyptienne“). ამ ჟურნალმა იარსება 1801 წლის ივნისამდე.

საოკუპაციო რეჟიმის დროს ეგვიპტეში მყოფმა ფრანგმა მეცნიერებმა თავი მოუყარეს მდიდარ მასალას აფრიკის ამ არაბული ქვეყნის შესახებ. ეს მასალა საფუძვლად დაედო დიდ სამეცნიერო ნაშრომს – „ეგვიპტის აღწერას“ („Description de l'Égypte“), რომელიც გამოქვეყნდა 1809-1828 წლებში. ამიერიდან, ევროპელ მკითხველს შეეძლო სრული წარმოდგენა მიეღო ეგვიპტის შესახებ, დაწყებული გეოგრაფიით და კლიმატით, დამთავრებული მატერიალური კულტურის ძეგლებით და საზოგადოების სტრუქტურით. სწორედ ნაპოლეონის სამხედრო ექსპედიციის შემდეგ ცნობილი „როზეტის ქვის“⁴¹ წარწერის გაშიფვრით ფრანგმა მეცნიერმა ჟან ფრანსუა შამპოლიონმა საფუძველი ჩაუყარა ეგვიპტოლოგიას.⁴² რა თქმა უნდა, ომი, უბედური შემთხვევები და ეპიდემია გვერდს არ აუღლიდა მშვიდობიან ფრანგებსაც; ნაპოლეონის ექსპედიციაში მონაწილე 167 მეცნიერსა და ეგვიპტეში დაიღუპა 32.

1798-1801 წლებში ეგვიპტეზე ხალხს მოუხდა ურთიერთობა ევროპის ერთ-ერთ მოწინავე არმიასთან, მის ადმინისტრაციასთან და მეცნიერებთან. განათლებული ეგვიპტელების ერთი ჯგუფი (მაგ. ალ-ჯაბართი, ალ-ატტარი) კარგად ხედავდა თანამედროვე ევროპული მეცნიერების უპირატესობას, მაგრამ საუკუნეების მანძილზე დამკვიდრებული სტერეოტიპების დაძლევა და ყოველთვის ისლამურის უპირატესობის უარყოფა შეუძლებელი იყო. ევროპის ერთ-ერთი მოწინავე ქვეყნის გაცნობაში ეგვიპტელებში არა მარტო ცნობისმოყვარეობა გამოიწვია, არამედ შიშიც აღძრა, ხოლო ფრანგე-

ბის კოლონიზატორულ პოლიტიკას მოსახლეობის გაღიზიანება და რელიგიური ანტი-გონიზმის გაღვივება მოჰყვა.

საფრანგეთის არმიის ეპეკუაციის შემდეგ ეგვიპტეში ერთმანეთს დაუპირისპირდა სამი ძალა: ინგლისელები – 20 ათასიანი ჯარით, 40 ათასი ოსმალო და 4 ათასამდე მამლუქი. სულთანი ცდილობდა აღედგინა სრული კონტროლი ეგვიპტეზე და ახალი ვალიე დანიშნა, მაგრამ შეხედა მამლუქებისა და ინგლისელების სასტიკ წინააღმდეგობას. ინგლისელები ცდილობდნენ მამლუქების გამოყენებას მურნად ბეგის (გარდ. 1801 წ.)⁴³ და იბრაჰიმ ბეგის (გარდ. 1816 წ.)⁴⁴ საშუალებით, მაგრამ 1802 წლის 27 მარტს საფრანგეთთან დადებული ამიენის ზავის თანახმად იძულებული გახდნენ დაეწყოთ ჯარის გაყვანა ეგვიპტიდან, რაც დამთავრდა 1803 წლის მარტში. ინგლისელებმა თან წაიყვანეს გავლენიანი მამლუქი ალფი ბეგი (მუჰამმად ბეგ ალ-აჰფი), რათა ხელდასაყრელ დროს იგი, როგორც ინგლისის კრეატურა დაებრუნებინათ ეგვიპტის პოლიტიკურ სარბიელზე. მაშინ, როცა მამლუქთა ერთი ჯგუფი თავის მომავალს ინგლისელების დახმარებას უკავშირებდა, მეორე ჯგუფი უსმან ალ-ბარდისის მეთაურობით ფრანგული ორიენტაციისა იყო. დაპირისპირება მათ შორის დამთავრდა პროფრანგული დაჯგუფების გამარჯვებით, ხოლო ეგვიპტეში დაბრუნებული ალფი ბეგი იძულებული გახდა კაიროდან გაქცეულიყო.

1803 წელს, ქვეყანაში გამეფებული ანარქიისა და შეტაკებების პირობებში, როცა მოსახლეობის უსაფრთხოება და პირადი საკუთრება აბსოლუტურად დაუცველი იყო, ასპარეზზე გამოვიდა ალბანელებისგან (არნაუტებისგან)⁴⁵ შემდგარი რაზმი. გამოსული მებრძოლი ალბანელები XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაქირავებულთა სტატუსით ოსმალეთის სულთნის სამსახურში იყვნენ და სარგებლობდნენ ცუდი მუსლიმების, მაგრამ მეამბოხეთა წინააღმდეგ დაუნიშნავი მებრძოლების რესპუბლიკით. ეგვიპტეში დისლოცირებულ ალბანელთა რაზმს მეთაურობდა ტაშირ ფაშა, რომელიც დროებით ვალის მოვალეობის შემსრულებლად – კაიმაკამად დანიშნა, მაგრამ იმავე 1803 წელს იენიჩრეთთან შეტაკებისას დაიღუპა. ალბანელთა რაზმის მეთაური გახდა ტაშირ ფაშას მოადგილე, ამბიციური და მოხერხებული მუჰამმად 'ალი (თურქ. მეშეშე 'ალი), რომელიც აქტიურად ჩაება სხვადასხვა სამხედრო დაჯგუფებებს შორის ატეხილ ბრძოლაში. მისი ხელშეწყობით მამლუქებმა ჩამოაგდეს და მოკლეს ეგვიპტის ვალიე დანიშნული ხუსრე ფაშა. ასეთივე ბედი ეწია სულთნის მიერ გამოგზავნილ 'ალი ფაშა ალ-ჯაზაირლის (ატ-ტარაბულუსი), რომელსაც დაეაღუპა ქონდა მამლუქებისა და ალბანელების დასჯა და წესრიგის აღდგენა ეგვიპტეში. მიუხედავად მაღალი უფლებამოსილებისა, 'ალი წაიშალა ვერ შეძლო სულთნის ბრძანების შესრულება, რადგანაც მუჰამმად 'ალის წაქეზებით და ფარული მხარდაჭერით მამლუქები უსმან ალ-ბარდისის მეთაურობით დაუპირისპირდნენ ოსმალეთის დიდ მოხელეს და არ შეუშვეს იგი კაიროში. კონფლიქტი დამთავრდა 1804 წელს ალ-ჯაზაირლის გაძევებით და მოკვლით, რაც დაბრალდა მამლუქებს. კაიროში ხელისუფლების სათავეში აღმოჩნდა ალ-ბარდისი, მაგრამ მისი მამლუქები მოსახლეობის ძარცვით უფრო იყვნენ დაკავებული, ვიდრე წესრიგის დამყარებით და მშვიდობის აღდგენით. შექმნილი ვითარებით უკმაყოფილებას გამოთქვამდნენ მოსახლეობის სხვადასხვა სოციალური ფენები, მათ შორის სამხედრო რაზმები, რომლებიც თავის მცირე ხელფასსაც ვერ იღებდნენ.

1804 წლის მისში სულთნის ბრძანებით ეგვიპტის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა ხურშიდ ფაშა, რომელმაც სირიიდან მოწვეული რაზმების (ქურთები, დრუზები, 'ალავეიტები) დახმარებით სცადა ოსმალთა ხელისუფლების აღდგენა. მთელი ამ ხნის მანძილზე მუჰამმად 'ალი ფორმალურად მხარს უჭერდა ალ-ბარდისის მამლუქებს, მაგრამ ლიდარ გამოდიოდა სულთნისა და მის მიერ დანიშნული ვალის წინააღმდეგ. სურდა რა ალბანელების გაყვანა ეგვიპტიდან და მათგან მოსახლეობის საფრთხის აცილება, სულთნმა მუჰამმად 'ალის უბოძა ფაშას ტიტული და იგი ჯიდდას ვალიე დანიშნა, მაგრამ მისი ფირმანის აღსრულება ვერ მოხერხდა. ხურშიდ ფაშას წინააღმდეგ კაიროში დაიწყო დიდი აჯანყება, რომელსაც „ალ-აჰზარის“ შეიხებიც შეუერთდნენ. მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი, ვაჭარ-ხელოსანთა შეიხები და 'ალიმები თვლიდნენ, რომ ერთადერთი ძალა, რომელსაც შეეძლო ქვეყნის გამოყვანა ქაოსიდან იყო მუჰამმად 'ალი. ალბანელთა რაზმის მეთაურისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა გავლენიანი ნაიბ ალ-აშრაფის უმარ მაქრამის და „ალ-აჰზარის“ მთავარი შეიხის 'აბდ ალლამ აშ-შარკანის მხარდაჭერას. გათვალისწინა რა ეგვიპტე

ში შექმნილი მძიმე ვითარება, სულთანმა III-მ მიიღო გადაწყვეტილება, რომელმაც ფაქტობრივად განსაზღვრა ამ არაბული ქვეყნის შემადგომი ბედი: 1805 წლის 18 ივნისს კაიროში მოსახლეობას გააცნეს სულთნის ფირმანი, რომელთაც ზურშიდ ფაშას ნაცვლად ეგვიპტის ვალიდ დანიშნა მუჰამმად 'ალი. იმავე წლის 3 აგვისტოს ზურშიდ ფაშამ მოელი ძალაუფლება აღბანელთა მეთაურს გადასცა და ეგვიპტე დატოვა.

ხელისუფლების სათავეში მოსელისა და კაიროში წესრიგის აღდგენის შემდეგ მუჰამმად 'ალის მთავარი მეტოქე გახდა მამლუქთა ენერგიული და ავტორიტეტული ბელადი ალფი ბეგი, რომელიც აკონტროლებდა ფაიუმის მდიდარ ოაზისს და ბედუინების მხარდაჭერითაც სარგებლობდა. მის წინააღმდეგ გამოდიოდნენ კაიროელები „ალ-აჰზარის“ „ალიმების მეთაურობით და მეორე მამლუქი ბეგი ალ-ბარდისინი,⁴⁶ რომელიც გამოიყენა მუჰამმად 'ალიმ, შემდეგ კი აიძულა გაქცეულიყო ზემო ეგვიპტეში. ახალი ვალის მდგომარეობა გართულდა იმითაც, რომ სანაპიროსთან გამონდნა ოსმალეთის ფლოტი კაფუღან ფაშა ქიუშუკ-უსეინის მეთაურობით. მას დაგადებული ჰქონდა აეშულებინა მუჰამმად 'ალი დაეტოვებინა ეგვიპტე და სალონიკის ვალის თანაწილობა დაეკავებინა, რაც ელიზბეგლი აღმოჩნდა როგორც მუჰამმად 'ალისთვის, ასევე კაიროელებისთვისაც. ეგვიპტის ვალიმ ამ შემთხვევაშიც შორისმკერეტელობა და პოლიტიკური მოღვაწის უნარი გამოამჟღავნა: მან ერთგულება გამოუცხადა სულთანს, დათანხმდა გადაეხადა დიდი თანხა (750 ათასი პიასტრი)⁴⁷ და სტამბოლში მძევლად გაუზავნა თავისი შვილი იბრაჰიმი. ასეთი გადაწყვეტილებით მან მოიპოვა კაფუღან ფაშას ნდობა და მისი შუამდგომლობით შეინარჩუნა ეგვიპტის ვალის თანამდებობა. სულთანთან ურთიერთობის გარკვევის შემდეგ მან შეძლო მამლუქთა საკითხიც თავის სასარგებლოდ გადაეწყვიტა, რასაც, მისი ზოგიერთი თანამედროვის აზრით, „ალ-ლაის ნებაშ“ შეუწყო ხელი: 1807 წლის 28 იანვარს კაიროს მისადგომებთან საომრად გამზადებული ალფი ბეგი,⁴⁸ რომელიც იშვიათად მარცხდებოდა, 50 წლის ასაკში მოულოდნელად გარდაიცვალა. ამიერიდან, მუჰამმად 'ალი თვლიდა, რომ მამლუქთა შორის მას აღარ ჰყავდა ღირსეული მეტოქე. მართალია, 1807 წელს ინგლისელებმა სცადეს დახმარებოდნენ იმ მამლუქებს, რომლებიც ისევ ცდილობდნენ წინააღმდეგობის გაწევას, მაგრამ ამას რაიმე შედეგი არ მოჰყოლია. მამლუქებს არ ჰქონდათ არაყითარი რეალური მხარდაჭერა არც ქვეყნის შიგნით და არც მის გარეთ. მათი ბრძოლისა და საქმიანობის დასასრული ტრაგიკული აღმოჩნდა: 1811 წლის 1 მარტს კაიროს ციტადელში მიწეული 500-დე მამლუქი, მათ შორის 24 ბეგი მუჰამმად 'ალიმ ფიზიკურად გაანადგურა, დანარჩენები კი ზემო ეგვიპტეში ან სუდანში გადაიხვეწნენ და იქ დონგოლას (დუნკალი, დამკალა) შეაფარეს თავი. მათ შორის იყო ცნობილი იბრაჰიმ ბეგი, რომელიც იქ გარდაიცვალა 1816 წელს.

ეგვიპტელ მამლუქთა მრავალსაუკუნოვანი ინსტიტუტის დანგრევას ჰქონდა ობიექტური მიზეზებიც: რუსეთის გამოჩენამ კავკასიაში და იქ ტყვეების სყიდვის შემცირებამ ფაქტობრივად სასიცოცხლო არტერია გადაუჭრა ყოფილი მონების რევიმს. ამას ზედ დაერთო შეტაკებები კრიველობისათვის, რაც არ იყო ახალი მოვლენა, მაგრამ XVIII საუკუნის მიწურულს იგი კიდევ უფრო გააქვავდა. პასან ფაშას დამსჯელი ექსპედიცია (1786-87 წწ.), საფრანგეთის ექსპანსია (1798-1801 წწ.), მუჰამმად 'ალის აღზევების წინ გამეფებული ქაოსი (1801-1805 წწ.), და ბოლოს, შავი ჭირის ეპიდემია ქვემო ეგვიპტეში (1780, 1790 წწ.), ყოველივე ეს საკმარისი აღმოჩნდა მამლუქთა დრომოჭმული რევიმის დასუსტებისთვის. მუჰამმად 'ალიმ კარგად ისარგებლა შექმნილი ვითარებით, გამოიყენა მოსახლეობის დიდი ნაწილის, მათ შორის „ალ-აჰზარის“ შეიხების მხარდაჭერა და საბოლოო წერტილად დაუსვა მამლუქთა ისტორიას.

მიღწეული წარმატების შემდეგ მუჰამმად 'ალიმ ისეთი ნაბიჯი გადადგა, რომელიც მოითხოვდა დიდ გაბედულებას და მუსლიმურ ქვეყანაში უაღრესად სახიფათოდ ითვლებოდა: მან სცადა შეეცვია 'ალიმების გავლენა და რაც მთავარია, ხელი დაედოთ ეკაფების უზარმაზარ ქონებაზე. პირველი, ყველაზე ქარიზმატული ფორუმა, ვინც ამ დროს მისი პოლიტიკის წინააღმდეგ გამოვიდა იყო მოსახლეობაში ძალიან პოპულარული სეიდი 'უმარ მაქრამი (1755-1822). ფრანგების ექსპანსიამდე მან არსებითი როლი შეასრულა კაიროდან გაძევებული მურად ბეგისა და იბრაჰიმ ბეგის დაბრუნებაში 1791 წელს. სწორედ მამლუქი ბეგების დახმარებით 'უმარ მაქრამი 1793 წელს ნაიბ ალ-აშრაფი გახდა, ხოლო ფრანგების საოკუპაციო რევიმის დროს ორჯერ (1798 და 1800 წწ.) დაუჭირა მხარი აჯანყებას და იძულებული გახდა კაიროდან გაქცეული-

ყო. 1801 წელს ძველი ხელისუფლების აღდგენის შემდეგ ის დაბრუნდა კაიროში და კვლავ ნაერთო პოლიტიკურ ბროლაში. 1802 წელს სეიდ მაქრამმა დაიბრუნა ნაიბ ალ-აშრაფის თანამდებობა და მონაწილეობა მიიღო კაიროს მოსახლეობის აჯანყებაში ოსმალეთის ვალის ხურშიდ ფაშას წინააღმდეგ. მან სცადა მუჰამად 'ალისა და მამლუქების შესარიგებლად შუამავლის როლი შეესრულებინა, მაგრამ მისი მეტისმეტობი გაძლიერება არ აწყობდა ახლად დამტკიცებულ ვალის. სეიდ მაქრამის ურთიერთობა მუჰამად 'ალისთან უკიდურესად გამწვავდა მას შემდეგ, რაც მან გადატრიალდაცმო ხელისუფლების საგადასახადო პოლიტიკა, განსაკუთრებით კი ვაჟების ხელყოფის ცდა. ამის შედეგად, 1809 წელს მუჰამად 'ალის მითითებით იგი გადააქენეს და გააძევეს დამიეტაში, საიდანაც 1812 წელს ტანტაში გადავიდა. მან სცადა კაიროში დაბრუნება, მაგრამ აიძულეს ისევ წასულიყო ტანტაში, სადაც გარდაიცვალა. ასეთივე მკაცრი და შეიძლება ითქვას დაძაბული გამოდგა მუჰამად 'ალის ურთიერთობა „ალ-აზჰარის“ შეიხებთან: „აბდ ალლჰმ აშ-შარკატის გარდაცვალების შემდეგ (1812 წ.) მაღალ რელიგიურ თანამდებობაზე, კერძოდ „ალ-აზჰარის“ მთავარ შეიხად არჩევის შესაძლებლობა ეძლეოდა მხოლოდ მუჰამად 'ალისთვის ხასურველ 'ალიმს. რელიგიის სფეროში გატარებული საკადრო პოლიტიკით ეგვიპტის ვალი ამზადებდა ნიადაგს 1808-1815 წლების აგრარული და საგადასახადო რეფორმებისთვის. მიწათსარგებლობის და ფისკალურ სფეროში მომხდარმა ცვლილებებმა საგრძნობლად შეაუსუსტეს ისლამური ინსტიტუტების ბაზისი, რომელიც ძირითადად ემყარებოდა ვაჟების და ყოველთვის ხელშეუვალად ითვლებოდა.

ორი პოლიტიკური მეტოქისა და რეფორმატორის – მუჰამად 'ალის (1805-1848) და სულთან მაჰმუდ II-ის (1808-1839) მოღვაწეობის შედარებისას მეკლევართა ნაწილი უფრო წარმატებულად მუშაობდა 'ალის მიზნებს (Е.И.Зеленев, Государственное управление..., 117). ყოფილი უცხოელი მონების სამხედრო კორპორაციის განადგურებით და კონსერვატიული რელიგიური ელიტის შესუსტებით მუჰამად 'ალიმ გზა გაუკაფა რეფორმების საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. რა თქმა უნდა, ეს რეფორმები ხორციელდებოდა იმ მეთოდებით, რომელიც შუა საუკუნეების ახლო აღმოსავლეთში კარგად იყო ცნობილი. იგი არ გამოირიცხავდა სისასტიკეს, სისხლისღვრას და ხშირად მოსახლეობის დიდი ნაწილის უკმაყოფილებას იწვევდა, მაგრამ უდავოა ისიც, რომ წწორედ მუჰამად 'ალის დროს მომზადდა ნიადაგი რადიკალური გარდაქმნებისთვის, რომელიც ნაკარნახევი იყო ისტორიული აუცილებლობით და ევოპტეში ახალი ეპოქის დაწყებას ნიშნავდა.

4. განათლება და მეცნიერება ეგვიპტეში (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი)

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში არაბული მეცნიერება შემოქმედებითი ხასიათისა და სიახლის თვალსაზრისით არ ყოფილა განსაკუთრებით ნაყოფიერი. ახლო აღმოსავლეთისა და არაბთა ისტორიის მეკლევართა მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ XVI საუკუნეში, ე.ი. ოსმალეთის მიერ არაბული ქვეყნების დაპყრობის შემდეგ, დაიწყო სტაგნაცია, რომელმაც განათლებისა და მეცნიერების სფეროც მოიცვა. დაქვეითების პროცესი აღმოჩნდა შეუქცევადი და XVIII საუკუნეშიც გაგრძელდა. ამ თვალსაზრისს მომხრეები ჰყავს არაბთა შორისაც. მაგალითად, XVI საუკუნის ეგვიპტელ ავტორს, სეფუზიმის ისტორიკოსს აშ-შარანის მოაქეს თავისი მასწავლებლის სიტყვები იმის სახსებ, რომ 923/1517 წელს, ე.ი. ოსმალთა მიერ ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ „მეცნიერება აღარ დარჩა ადამიანთა შორის“ (А.Е.Крымский, Новая ист.-ия араб. мира, 23-24). რაც შეეხება თანამედროვე არაბ ისტორიკოსებს, მათი დიდი ნაწილი არაბული ქვეყნების პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ დაქვეითებას უფრო მეტად დასაველეთის ქრისტიანული სახელმწიფოების ექსპანსიას და კოლონიზმს უკავშირებს, ვიდრე ოსმალეთის იმპერიაში ან არაბული სამყაროს შიგნით მიმდინარე პროცესებს. XVI საუკუნეში ოსმალები სამხედრო აღჭურვილობით არ ჩამორჩებოდნენ ევროპელებს და უკვე კონსტანტინოპოლის აღებისას გამოიყენეს ცეცხლსასროლი იარაღი, მაგრამ დასავლური სამხედრო ტექნიკის ათვისება არ ნიშნავდა

საზოგადოებრივ პროგრესს (В.В.Бартольд, Мусульманский мир после XV века. Сочинения, VI, 199-200).

რა თქმა უნდა, სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დაკარგვა ხელს ვერ შეუწყობდა არაბთა მდიდარი კულტურული და სამეცნიერო მემკვიდრეობის შემდგომ განვითარებას ეპოქის ახალი მოთხოვნების შესაბამისად, მაგრამ არსებობდა სხვა, კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ფაქტორი. როგორც ჩანს, არაბული ცივილიზაციის დაქვეითება განაპირობა იმ საერთო ეკონომიკურმა, პოლიტიკურმა და სოციალურმა კრიზისმა, რომელიც დაიწყო ჯერ კიდევ ოსმალთა გამოსწინამდე. დაქვეითების მიზეზები ნათლად გამოიკვეთება, თუ გავითვალისწინებთ იმ ვითარებას, რომელიც შეიქმნა ახლო აღმოსავლეთში და ჩრდილოეთ აფრიკაში წინაოსმაღურ პერიოდში: არსებული რეჟიმების სისუსტე, პოლიტიკური ანარქია და სოციალური პრობლემების გამწვავება, ერთიანი კულტურული სივრცის დაფიქროება და რეგიონალიზმი, ყოველივე ეს არ ქმნიდა სასურველ ნიადაგს განათლებისა და მეცნიერებისათვის. ასე მაგალითად, XV საუკუნეში არაბული მალრიბი მოიცვა ანარქიამ და ქაოსმა, რაც სხვადასხვა პოლიტიკურ დაჯგუფებათა გაუთავებელი შეტაკებებით იყო გამოწვეული. ერთადერთ გამოწვევას წარმოადგენდა პავსიანთა იფრიკია (იღ. თენისი). კრიზისს განიცდიდა მამლუქთა სასულთნოც, სადაც კორუფციამ და თავაშეებულობამ იმდენად იზინა თავი, რომ პრობლემები შეუქმნა სულთან ალ-ღაერის მარჯვ დაბიკის ბრძოლის წინ. რაც შეეხება შუა საუკუნეების ისლამური ცივილიზაციის ცენტრს – ბაღდადს, კარგადაა ცნობილი ტრაგედია, რომელიც მას დაატყდა თავს 1258 წელს მონღოლთა შემოსევის დროს ('Abd al-Karīm Rāfiq, Al-'Arab wa al-'Uṣmāniyūn, 1-26). მართალია, პულავე ყაენის მიერ ერაყის გამგებლად დანიშნულმა 'აღა' ად-დინ ჯუჟენინმა⁸⁹ ბევრი გააკეთა ქალაქის აღსადგენად, მაგრამ თემურ ლენგის ორმა შემოსევამ 1393 და 1401 წლებში საბოლოოდ გააპარტახა ქვეყანა. XV საუკუნის ცნობილი არაბი ისტორიკოსი ალ-მაკრინი (766-845/1364-1442) 1437 წლისთვის ასე ახასიათებდა 'აბასიანთა ყოფილ დედაქალაქს: „ბაღდადი ნანგრევებშია. აქ არაა არც მეფეთი, არც რაიმე თავშეყრის ადგილი, არც ბაზარი. მისი არხების დიდი ნაწილი დაშრა და მას ახლა ძველია ქალაქი ეწოდოს“ (A. Raymond, The Ottoman Conquest..., 84).

ამგვარად, არაბული კულტურის სტაგნაცია არ იყო უშუალოდ დაკავშირებული ოსმალთა ბატონობასთან, ან თურქული ენის სახელმწიფო სტატუსთან. არაბული, ისლამის ენა იყო და მან შეინარსუნა თავისი მნიშვნელობა განათლებისა და სამართალწარმოების სფეროში. უგვიტის „კანუნ-ნამე“ ითვალისწინებდა საქმისწარმოებას ორივე ენაზე, რისთვისაც უნდა შექმნილიყო ორენოვანი სამდივნო. ოსმალეთის იმპერიაში უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ არაბული მედრესეები, ხოლო ედირნესა და სტამბოლში ლიტერატურულ არაბულ ენას უფრო მეტი დამფასებელი ჰყავდა, ვიდრე არაბულ პროვინციებში. XVI საუკუნის დამლევს ოსმალეთის იმპერიის 34 ეიალეთიდან 14 არაბული იყო და მოიცავდა მთელი მოსახლეობის 60 პროცენტს. ოსმალები არ ცდილობდნენ არაბების ძალდატანებით გათურქებას, არაბული ენისა და კულტურის უარყოფას ან მათთვის მიუღებელი ტრადიციების დანერგვას. პირიქით, განათლებული თურქები აუცილებლად მიიჩნევდნენ არაბული ენის ცოდნას და ხშირად სახელმწიფო შრომებსაც არაბულ ენაზე წერდნენ. ზოგიერთი თანამედროვე არაბი მკვლევარი თვლის, რომ ინტელექტუალური საქმიანობის თვალსაზრისით არაბული ქვეყნებისთვის უფრო ნაყოფიერი იყო ოსმალთა ბატონობის პირველი პერიოდი XVII საუკუნის ჩათვლით და XIX საუკუნე 1918 წლამდე, ხოლო XVIII საუკუნე გარდამავალ ეტაპად უნდა ჩაითვალოს (Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in the Arab provinces, 239-240).

არაბული მეცნიერებისა და კულტურის განვითარებას ან სტაგნაციას ახლაც, ისევე როგორც ადრე, განაპირობებდა განათლების მდგომარეობა. XVI-XVIII საუკუნეებში განათლება და მეცნიერება კვლავ რელიგიური ცხოვრების განუყოფელი ნაწილი იყო. ყველა დაწყებითი სკოლა – მექთებე (არაბ. მაქთაბ, მრ. მაქთაბ) და შედარებით უფრო მაღალი რანგის მედრესეები (არაბ. მადრასა, მრ. მადარის) სასულიერო სემინარიის ან აკადემიის როლს ასრულებდნენ, ეპოქის ხარჯთაღრიცხვაზე იმყოფებოდნენ და რელიგიური ინსტიტუტების შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდნენ. შესაბამისად მიმდინარეობდა სასწავლო პროცესიც: დაწყებით სკოლაში მოწაფეები (ძირითადად გაცემი) რამდენიმე წლის მანძილზე ეუფლებოდნენ წერა-კითხვას, ყურანს, მათემატი-

კას (ანგარიშს) და რიტუალის წესებს. მასწავლებლები, რომლებიც ადგილობრივი მე-
ნეთის მსახურნი იყვნენ, მოწაფეებიდან მოითხოვდნენ რელიგიურობას და უსიტყვო
მორილუბას. ახალგაზრდების ერთი ნაწილი, რომელსაც განზრახული აქონდა რელი-
გიის სამსახურში დარჩენა, სწავლას განაგრძობდა მედრესეში, სადაც მუსლიმი მე-
ნიერის ('ალიმი, მუდარისი) დახმარებით ცოდნას იღრმავებდა ღმრთისმეტყველებაში.
მედრესე ფუნქციონირებდა მეწითან ან ცალკე, თუმცა ისლამის ადრეულ საუკუნეებ-
ში სასწავლო პროცესი სწორედ მეწითან იყო დაკავშირებული. მედრესე მოიცავდა
სამეცადირო დარბაზს, მთავარი 'ალიმის ოთახს და რამდენიმე საცხოვრებელ სენაკს
მოწაფეებისათვის, რომლებიც მცირე სტიპენდიასაც იღებდნენ. რელიგიური განათლე-
ბის მიღება არ მოითხოვდა განსაკუთრებულ ხარჯებს, რადგანაც ღიდი სკოლების
მოწაფეები უზრუნველყოფილი იყვნენ საცხოვრებელი ადგილით და კვებით, რაც ბა-
ლიან მიმზიდველი იყო ღარიბი და საშუალო ფენებიდან გამოუსული ახალგაზრდები-
სათვის. თუმცა ზოგჯერ მედრესეში შემდეგები ოჯახების შეიძლება სწავლობდნენ.
მუსლიმს, რომელსაც სურდა სწავლული, ე.ი. 'ალიმი გამხდარიყო ან სასამართლო
საქმით იყო დაინტერესებული, უნდა გაეყო სწავლის რამდენიმე საფეხური და ჩაეზა-
რებინა გამოცდები, რის შემდეგაც იგი ხდებოდა „მულაზიმი“ (დამწყები, დაბალი
რანგის მქონე). სწავლის გაგრძელებისა და პრაქტიკული გამოცდილების მიღების
შემდეგ მას უფლება ჰქონდა ყადის მოადგილის, ნ'ინის თანამდებობა დაეკავებინა,
იქვე რამდენიმე წლის შემდეგ კი შეეძლო თავად გამხდარიყო მუდარისი. შარია-
თის და ფიქის შესწავლა ან ცოდნის გაღრმავება შესაძლებელი იყო რომელიმე ცნო-
ბილ 'ალიმთან კერძო გაკვეთილებითაც. ამგვარად, რამდენიმე საფეხურიანი სასწავ-
ლო პროცესის დასრულების შემდეგ მუსლიმი იღებდა განათლების მოწმობას —
იჯ'ზას, რომელიც საშუალებას აძლევდა მას განეხილავდა წარმომავლობისა და სო-
ციალური მდგომარეობისა მიუღო ყადის ან მუფთის თანამდებობა.

სასწავლო პროცესში ჩართული მუდარისები ისევე, როგორც რელიგიის მსა-
ხური, მატერიალურად მთლიანად ეკუთვნოდა იყვნენ დამოკიდებული და შრომის ანაზ-
ღაურებას რელიგიური და საქველმოქმედი ფონდიდან იღებდნენ. ხელფასის სიდიდე
წინასწარ იყო განსაზღვრული ეკუთვნოდა დამაარსებლის მიერ და გაიცემოდა რელიგი-
ური პირებისა და მუდარისების რანგისა და სამსახურებრივი მდგომარეობის შესაბა-
მისად. ამგვარად, რელიგიის წარმომადგენლები ('ალიმები, მუდარისები, ფაქიები,
მუჰადისები და ა.შ.) ქმნიდნენ გარკვეული პრივილეგიებით აღჭურვილ საშუალო სო-
ციალურ ჯგუფს, შუა საუკუნეების მუსლიმურ ინტელიგენციას, რომელსაც ხელისუფ-
ლებასა და მწარმოებელ მოსახლეობას შორის შუამავლის როლის შესრულებაც შეეძ-
ლო. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ჩვეულებრივი მოვლენა გახდა რელიგიური თა-
ნამდებობის მემკიდრეობით გადაცემის პრაქტიკა.

XVIII საუკუნეში მედრესეების მატერიალური მდგომარეობა ოსმალეთის იმპერო-
აში და შესაბამისად არაბულ ქვეყნებში გაუარესდა, ვინაიდან უკონტროლობის გამო
კორუფციამ ფეხი მოიკიდა 'ალიმებს შორის. თურქი ავტორის კიშიბი გორიჯელის
ცნობით, XVII საუკუნეში დაიწყო განათლების მოწმობის ყიდვა-გაყიდვა, რაც სასა-
მართლოში და განათლების სფეროში გზას უხსნიდა ამ საქმისთვის შეუფერებელ პი-
რებს (В.Д.Смирнов, Кучибей Гемюрджинский и другие писатели..., 116). მართალია, ზოგი-
ერთი შეძლებული მუსლიმი რელიგიური მოსახრებით ან უფრო ხშირად ცოდვების
მოსანანიებლად კვლავ აშენებდა მეწითსა და მედრესეს, მაგრამ ეს არსებითად არ
ცვლიდა მდგომარეობას.

ეგვიპტეში, სირიასა და სხვა არაბულ ქვეყნებში განათლების საქმესთან იყო
დაკავშირებული დერვიშების თავშესაფრები, რომლებიც ისლამური ინსტიტუტების
განუყოფელ ნაწილს შეადგენდნენ და ხშირად ხელისუფლების მფარველობითაც სარ-
გებლობდნენ. თითქმის ყველა ქალაქში ან მის გარეთ ფუნქციონირებდა ერთი ან რამ-
დენიმე ზავია, რიბატი, ხანკა (ს.ი. ხანაგა), თაქია (თურქ. თექქე) და ბოლოს პადისე-
ბის სკოლა — დნრ ალ-ჰანდეს. მართალია, ყველა ეს დაწესებულება სქოლასტიკით
იყო დაკავებული, მიზნად ისახავდა სუფიზმის და მისტციზმის პროპაგანდას, მაგრამ
ამავე დროს, ხელს უწყობდა მასებში წიგნიერების გაერცვლებას. ისლამური განათ-
ლება და მისგან გამომდინარე სამეცნიერო საქმიანობა ოსმალთა ბატონობის დროინ-
დელ არაბულ ქვეყნებში არ ჩამყვდარა და არაბულ ენაზე კვლავ იწერებოდა სამეცნი-
ერო ხასიათის შრომები ძირითადად კანონიკურ და რაგებში. მუსლიმ მეცნიერთა ყუ-
რადლების ცენტრში კვლავ რჩებოდა ყურანი, თაჰსირი, პადისები, ფიკი და ალ-

კირა⁵⁰. მათგან, ზოგიერთი ნაშრომი მკვლევართა მღალ შეფასების იმსახურებს. სა-
მაგალითოდ ამ მხრივ შეიძლება ჩაითვალოს ის სამეცნიერო მემკვიდრეობა, რომელიც
ოსმალთა ბატონობის პერიოდში შეიქმნა ეგვიპტესა და სირიაში.

ეგვიპტისა და მთელი მუსლიმური სამყაროს უდიდეს საგანმანათლებლო და სა-
მეცნიერო (ცენტრს წარმოადგენდა კაიროს უძველესი სასწავლებელი „ალ-აზჰარი“
(დღ. „ალ-აზჰამი“ ალ-აზჰარი), სადაც თეოლოგიური საგნებისა და ფიქის გარდა ყუ-
რადღება ეთმობოდა სხვა დისციპლინებსაც (ისტორია, ლიტერატურა, ასტრონომია,
მედიცინა და ა.შ.). „ალ-აზჰარიში“ ცოდნის მიღებას ან გაღრმავებას ცდილობდა ზოგი-
ერთი სახელმწიფო ადმინისტრაციის წარმომადგენელიც, მათ შორის მამლუქი ბეგები.
ერთდროულად აქ სწავლობდა 2-3 ათასი მუსლიმი და მათზე ზრუნვა საქველმოქმედო
საქმედ ითვლებოდა. სახელდასხვა ქვეყნიდან ჩამოსული მოწაფეები ქმნიდნენ 25-დე
სათვისტომოს (რივეკ, მრ. არუკი) და კომპაქტურად ცხოვრობდნენ. თითოეული მათგა-
ნის ინტერესებს იცავდა სათვისტომოს შეიხი, რომლის მთავარი მოვალეობა იყო ვაქ-
ფიდან მიღებული სასსრების ან სხვა საქველმოქმედო ფონდების განაწილება. ხელი-
სუფლებსათვის ყოველთვის ანგარიშგასაწე ძალად რჩებოდა „ალ-აზჰარის“ რამდენ-
იმე ათეული „ალიმი, რადგანაც მალალი რანგის რელიგიური ავტორიტეტების გაველ-
ნა მოსახლეობაზე ძალიან დიდი იყო. მკვლევართა გარდა იყო „ალიმების მხოლოდ
5,6% იყო კაიროს მკვიდრი, დანარჩენები კი ჩამოსული იყვნენ ეგვიპტის სხვადასხვა
რეგიონიდან და სხვა ქვეყნიებიდან (Ф.М.Ашамба, С.А. Кириллина, Религия и власть..., 24).
ეგვიპტელი „ალიმების სათავეში იდგნენ „ალ-აზჰარის“ მთავარი შეიხი და ნაიბ ალ-
აზჰაფი. დიდი გავლენით სარგებლობდნენ აგრეთვე ოთხი სუნიტური მაჰაბის მუფ-
თიები, რომლებიც ერთმანეთთან თანამშრომლობდნენ და არცთუ იშვიათად ერთი
მაჰაბიდან მეორეში გადადიოდნენ. „ალ-აზჰარის“ კარი ღია იყო ყველა მუსლიმის-
თვის განუჩრეველად სოციალური მდგომარეობისა ან ეთნიკური წარმომავლობისა.
ხშირად აქ მოდიოდნენ უღარიბესი ფენებიდან გამოსული ახალგაზრდები, ვინაიდან
მათი შენახვა და სწავლა-განათლება ვაკუის, ან საქველმოქმედო ფონდების ხარჯზე
ხდებოდა. რელიგიის წარმომადგენლებს შეეძლო ერთდროულად დეაკევიბინათ რამ-
დენიმე თანამდებობა და მემკვიდრეობით გადაეცათ იგი.

„ალ-აზჰარის“ უძველეს მენეთსა და სასწავლებელს ზრუნვა არ აკლდა არც მამ-
ლუქთა სულთნების და არც ოსმალური ხელისუფლების დროს. მაგალითად, აღდგე-
ნითი სამუშაოები აქ ჩაატარა ბურჯელ მამლუქთა სულთანმა კა'ით-ბეიმ (1468-1495),
ხოლო ალ-ღაფიმ 1510 წელს აღმართა მინარეთი, რომლითაც „ალ-აზჰარი“ დღესაც
გამორჩევა კაიროს მრავალრიცხოვანი მენეთებისგან. ოსმალთა მოსვლის შემდეგ აღ-
ნიშნული ტრადიცია გაგრძელდა: უსმან ქათხუდა ალ-კაზდაღლის ინიციატივით აქ
აშენდა ზავია უსინათლო მუსლიმებისთვის („ზავია ალ-უმანა“), ხოლო 'აბდ არ-რაჰ-
მან ქათხუდამ ჩაატარა დიდი სარეკონსტრუქციო სამუშაოები (კიბლის კედელი, მი-
რათი, მინბარი, აუზი და ა.შ.), დააფუძნა ყურანის სკოლა, რომლის ნიჭიერი და ბეჯით
მოწაფეებს ეძლეოდათ დახმარება პროვიანტით და წამახალისებელი საჩუქრები. დიდი
აღმშენებლობითი და საქველმოქმედო მოღვაწეობისათვის 'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდა
„ალ-აზჰარიში“ დაკრძალეს (1190/1776 წ., იხ. შენ. 33). ამ უძველესი მენეთისა და სას-
წავლებლის მახლობლად ფუნქციონირებდა წიგნების ბაზარი. „ალ-აზჰარის“ გარდა
ეგვიპტის სხვადასხვა ქალაქში იყო დაახლოებით 30-32 მედრესე, რომელთაგან შვიდს
მანც უმაღლესი რელიგიური სასწავლებლის სტატუსი ჰქონდა. XVIII საუკუნის ოცი-
ანი წლებიდან მოკიდებული „ალ-აზჰარის“ მთავარ შეიხად ირჩევენ მალიკიტური
ან შაფიიტური მაჰაბის „ალიმები. მათი 40 პროცენტზე მეტი ეკუთვნოდა სხვადასხვა
სუფიურ ორდენს, რომელთა შორის გამოირჩეოდნენ ალ-აჰმადიზმა, არ-რიფა'იზმა, ალ-
ბარაჰიზმა, ალ-კანდირიზმა და ას-სა'იდია. ხშირად სუფიური ორდენი (ტარეკა, მრ. ტუ-
რუკ, ტარა'იკ) ატარებდა მისი დამაარსებლის სახელს. მაგალითად, ალ-აჰმადიზმის
შემქმნელად ითვლება აჰმად ალ-ბადაფი (XIII ს.), რომელიც მოღვაწეობდა ქვემო ეგ-
ვიპტის ქალაქ ტანტაში და შერაცხულ იქნა წმინდანად (ეღლი ალღა). ვაკუის მიწე-
ბი და სხვა უძრავი ქონება, რომელიც მრავალრიცხოვანი მენეთებისა და ზავიების
განაკარგულბაში რჩებოდა, ქმნიდა მტკიცე ბაზისს, რომელიც ისევე, როგორც ადრე,
ოსმალთა ბატონობის დროსაც განსაზღვრავდა რელიგიის მსესეურთა ადგილს საზო-
გადოებაში და მათ სოციალურ პერეოგატივებს.

XVI-XVIII საუკუნეების ეგვიპტეში ინტელექტუალური საქმიანობა ძირითადად ისევე „აღ-აზართან“ იყო დაკავშირებული და ტრადიციონალიზმის ჩარჩოებში რჩებოდა. მაგალითისთვის შეიძლება დავასახელოთ თუნდაც ზემოთ უკვე ნახსენები **„აბდ ალ-გამნაზ იბნ აჰმად აშ-შარანნი (897-973/1492-1565)“**. მდიდარმა ეგვიპტელმა ყაღმა **„აბდ ალ-კადირ ალ-მალაზილნი“** მისთვის ააშენა მედრესე და ეაფის სახით შესწირა შემოსავლიანი მიწები, რამაც აშ-შარანნის საშუალება მისცა გაეშალა დიდი საქველმოქმედო საქმიანობა. იგი ითვლება აშარიზმის ერთ-ერთ იდეოლოგად, არის ფიქსის და სუფიზმის საკითხებზე 60-ზე მეტი ნაშრომის ავტორი. მისი „ტაბაკათ ალ-ქუბრა“ მოიცავს სუფიზმის ცნობილ მოღვაწეობის ბიოგრაფიებს (გამოცემა კაიროში ორ ტომად 1935 წ.), ხოლო „ალ-მინან ალ-ქუბრა“ მიეძღვნა მაზაბების შორის არსებულ განსხვავებულ შეხედულებებს. განსაკუთრებული პოპულარობით მეცნიერი სარგებლობდა დაბალ სოციალურ ფენებში, კერძოდ ხელოსნებსა და ფელაქებს შორის. 1774 წელს კაიროში მეცნიერის საფლავზე არსებული ზავიას ნაცვლად აღმართეს მენუთი, რომელიც ახლამდებარე რაიონთან ერთად მის სახეზეა ატარებს. ცნობილი მეცნიერები იყენენ **„აბდ ალლამ აშ-შუბრანი (გარდ. 1181/1767 წ.)“**, **„აღ-აზარის“** შაფიიტი შეიხი, თეოლოგი და ისტორიკოსი, აგრეთვე მისი საქმის გამგრძელებელი **მუჰამად ალ-ჰიფნი (მუჰამად ბ. სნლიმ ალ-ჰიფნი, გარდ. 1181/1767 წ.)**, რომელსაც 20 წელი ეკავა „აღ-აზარის“ მთავარი შეიხის თანამდებობა. თავისი დროის დიდი მეცნიერი, „მზე რელიგიისა“ („შამს ად-დინ“), როგორც მას უწოდებდნენ, მაღალი ავტორიტეტით სარგებლობდა მოსახლეობაში და ზოგჯერ პოლიტიკურ პროცესებშიც მონაწილეობდა: ცნობილია, რომ მისმა მხარდაჭერამ ხელი შეუწყო ალი ბეგ ალ-ქაბირის აღზევებას. ალ-ჰიფნი და იმდროინდელი ალიმების დიდი ნაწილი ეკუთვნოდა სუნიტური მაზაბის შაფიიტურ ან მალიკიტურ მაზაბს და თანაუგრძნობდა „ხალეათიას“ (სიტყვიდან „ხალეა“ — „განმარტოება“) სუფიურ ორდენს, რომელმაც დიდი პოპულარობა მოიპოვა ეგვიპტეში ორი დიდი რელიგიური მოღვაწის იბრაჰიმ ალ-ჯულშანის (თურქ. გიულშენი, გარდ. 940/1534) და მუჰამად ალ-დამირდაშის (გარდ. 929/1524 წ.) საქმიანობის შედეგად. განსაკუთრებული წვლილი „ხალეათიას“ პოპულარიზაციაში შეიტანა ცნობილმა თეოლოგმა მუსტაფა ალ-ბაქრიმ (მუსტაფა ბ. ქამალ ად-დინ ალ-ხალეათი ალ-ბაქრი, 1099-1162/1688-1740). ყველა ზემოდასახელებული ალიმი სუფიზმის გარდა გამოირჩეოდა ყურანის, შადისებისა და ფიქსის ღრმა ცოდნით. ამ დარგში დაგროვილი მრავალრიცხოვანი შრომებისა და მათი ავტორების ჩამოთვლაც კი პრაქტიკულად შეუძლებელია. ზოგიერთი ალიმი მალეონმეტყველო საგნების ცოდნას ცოდნად უთავსებდა განსწავლულობას ფილოსოფიაში და პოეზიაში.

სუფიური ორდენების მეტისმეტი გაძლიერება აღიზიანებდა ორთოდოქსული ისლამის რადიკალურ წრეებს, რაც ზოგჯერ აშკარა დაპირისპირებაში გადადიოდა. ამის მაგალითია კონფლიქტი XVIII საუკუნის კაიროში, როცა „აღ-მუჰაიდის“ მენუთში გაიშმა ხმები სუფიური ორდენებისა და მათი წმინდანების (ავლიიდა) წინააღმდეგ. მოძრაობას სათავეში ჩაუდგა ერთ-ერთი რელიგიური ავტორიტეტი, რომლის სახელი წყაროებმა არ შემოგვინახეს, მაგრამ ცნობილია, როგორც „რუშმი“ („თურქი“). მას გამოუწინდნენ თანამაზარეობი, რომლებიც თვლიდნენ, რომ სუფიური ორდენების მიერ დანერგული სახალე, როგორიც იყო წმინდანების ფანატიკური თავყენისცემა, რამადანის ღამეს ჩირაღდნებით მსვლელობა ბაზ უზუადასთან, რიტუალის შესრულება ცეკვებით და სიმღერებით (ზიქრ), აკლდამებთან ანთებული სათლავებით თავმოყრა და მრავალი სხვა, ხდებოდა ქრისტიანობის მიბაძვით, მიუღებელი იყო ისლამისათვის და რელიგიურობას კი არა, ურწმუნოებას ნიშნავდა. ამგვარი „ისლამის განწმენის“ და „ტეშმირიტი სარწმუნოების“ აღდგენის მოთხოვნა ეგვიპტეში გაჩნდა უფრო ადრე, ეიდრე ნაჯდის ეპაპიტები გამოვიდოდნენ ასპარეზზე და იარაღით დაიწყებდნენ მის განხორციელებას. ეგზალტირებული კაიროელი ისლამისტების დიდი ჯგუფი შეიარაღებული ხელკეტებით და ცივი იარაღით დაჟინებით მოითხოვდა ყაღისგან „ურწმუნოების“ ე.ი. უფედომუსლიმების წინააღმდეგ ზომების მიღებას, ხოლო სუფიზმის მომხრეები (ყდილობდნენ ალიმებისგან მიუღო მხარდაჭერა. შეიქმნა კონფლიქტის და დესტაბილიზაციის საფრთხე, რაც არ აწყობდა არც ხელისუფლებას და არც რელიგიურ ელიტას. ასეთ ვითარებაში გამოიკვეთა „აღ-აზარის“ უარყოფითი დამოკიდებულება მეამბოხე რეფორმატორებისადმი და ეს დადასტურდა ცნობილი შეიხების აჰმად

ან-ნაჰარდინს და აჰმად ალ-ხალიფის ფაოვეებით, რაც ადვილად აიხსნება: „ალ-აზჰარის“ შეიხები თავად იყვნენ დაკავშირებული სუფიურ ორდენებთან და გულმოდგინედ ცდილობდნენ შარიათისა და სუფიზმის შეთავსებას. საბოლოოდ, ხელისუფლება ჩაერია კონფლიქტში და აღკვეთა რადიკალი ისლამისტების გამოსვლა (Gamal el-Din el-Shayyal, *Some Aspects of Intellectual Life ...*, 126-128).

ცნობილია, რომ ოსმალთა გამომწინაშედ მამლუქთა პერიოდის ეგვიპტეში ისლამური მეცნიერების დარგებიდან განსაკუთრებით ფართოდ იყო წარმოდგენილი ისტორია, რაზედაც მიუთითებს მატთანების სიუხვე. მართალია, ოსმალთა დროინდელ ეგვიპტეს არ ეყოლია ალ-მაჰრიზის და იბნ ხალდუნის მსგავსი ისტორიკოსები, მაგრამ ზოგიერთი ავტორი, მაგალითად იბნ იასი, წარმატებით აგრძელებდა სამეცნიერო საქმიანობის ტრადიციას. მუჰამმად იბნ აჰმად იბნ იმასი (852-930/1448-1524) მამლუქთა შთამომავალი იყო. მისი ნაშრომი „ბადანი“ აზ-ზუჰურ ღი ეაკანი“ ად-დჰურ“ მოიცავს ეგვიპტის ისტორიას დასაბამიდან 1522 წლამდე, თუმცა XV საუკუნის შუა წლებამდე მას დამოუკიდებელი მნიშვნელობა არა აქვს. ამ ნაშრომში განსაკუთრებით საინტერესოა XV საუკუნის დამლევს და XVI საუკუნის დამდეგის მონაკვეთი, რომელიც დღეისთვის სახითაა წარმოდგენილი და ავტორის პირად დაკვირვებასაც შეიცავს. იბნ იასის „ქრონიკა“ გვაწვდის ფაქტობრივ მასალას ოსმალთა მიერ სირია-ეგვიპტის დაპყრობის შესახებ. იგი თურქულ ენაზე თარგმნა (გარკეველი ცვლილებებით) „აბდ აზ-ჰამად ალ-დინარბაქრმ, რომელიც სელიმ I-ს ახლდა ეგვიპტეში ლაშქრობისას და იქ დარჩა ყადის თანამდებობაზე (M. Winter, *The re-emergence of the Mamluks following the Ottoman conquest*, p. 88). იმავე საკითხზე წერდა კიდევ ერთი ავტორი, აღნიშნული მოვლენების თვითხილველი იბნ ზუნბული (აჰმად იბნ „აღი იბნ ზუნბულ არ-რაჰმან, გარდ. 1544 წ. შემდეგ). სულთან ალ-ლაერის ასტროლოგი, რომელმაც დეტალურად აღწერა ტუმან ბეგის ბრძოლა, აგრეთვე ალ-ლაზალის და აჰმად ფაშას ამბოხება ოსმალთა წინააღმდეგ. მამლუქთა სასულთნოს დაცემას და ოსმალების ტრიუმფს იგი „ღეთის ნებით“ ხსნიდა. იბნ ზუნბულის „ეგვიპტის ისტორია“ (ან „თარნი ღაზუთ ას-სულტან სალიმ ხან“) ნაკლებადაა ცნობილი, რადგანაც იბნ იასისაგან განსხვავებით, იგი მთლიანად გამოცემული არ ყოფილა და მხოლოდ ხელნაწერის სახითაა მისაწვდომი. ეგვიპტე ოსმალეთის პროვინცია იყო და ეს ფაქტი სამეცნიერო შრომების თემატიკაზეც ახდენდა გავლენას. ზოგიერთი ეგვიპტელი ისტორიკოსი, მაგალითად, მუჰამმად იბნ აბდ-ლ-სურურ ალ-ბაქრ (გარდ. დაახლ. 998/1589-90 წ.) ერთი მხრივ აგრძელებდა მამლუქთა პერიოდის ისტორიოგრაფიის ტრადიციას, მაგრამ ამავე დროს ეგვიპტის ისტორიას განიხილავდა ოსმალეთის იმპერიაში განვითარებული მოვლენების ფონზე (O. Weintritt, *Concept of history as reflected in Arabic historiographical writing ...*, 195).

ყოველწლიური „ღიდი პაჯის“ შესახებ საუკეთესო ნაშრომის ავტორია „აბდ ალ-კადირ ალ-ჯაზირი, რომელმაც მაისიგან მიიღო ეგვიპტის პაჯის ქარანის მდივნის (ქათიბის) თანამდებობა და წლების მანძილზე ეკავა იგი. ალ-ჯაზირი ნაკლებად იყო დაინტერესებული პოლიტიკური მოვლენებით, მაგრამ სამაგიეროდ გვაწვდის ოსმალთა პერიოდის ეგვიპტის პაჯის მეთაურების სიას თანმიმდევრობით 957/1550 წლამდე

ოსმალთა დროინდელი ეგვიპტის რელიგიური და სამეცნიერო ცხოვრებაში ნაწილობრივ მამლუქებიც იყვნენ ჩართული. მართალია, მათი საკომუნიკაციო ენა უმეტესად იყო თურქული, მაგრამ მრავალი მათგანი კარგად ფლობდა არაბულ ენას და ლიტერატურითაც იყო დაინტერესებული. ალ-ჯაზირის ცნობით, ბევრი გავლენიანი მამლუქი ბეგი თავის სასახლეში იწყევდა მეცნიერებს და მართავდა ლიტერატურულ შეხვედრებს (მაჯალის ადაბ), სადაც აზრის გაზიარება და დისკუსიები მიმდინარეობდა სალიტერატურო არაბულ ენაზე. კაიროში ასეთი საქმიანობით ცნობილი იყვნენ იბრაჰიმ ქათხუდ ალ-ბირაკი და რიფენ ქათხუდ ალ-ჯალფი. მათგან პირველი ფლობდა მდიდარ ბიბლიოთეკას, რომელიც ღია იყო ყველასთვის („*Abd ar-Rahman al-Djazarī, Égypte en l'anée expéditionnaire Bonaparte*, 134-135). ასეთივე ბიბლიოთეკა აქონდა ზოგიერთ სხვა ამირსაც, მაგალითად, მუჰამმად აბუ აზ-ჰაბაბს. ფიქის, თაფსირის და პადისების გარდა კერძო კოლექციებში ინახებოდა წიგნები და ხელნაწერები ისტორიაში, მედიცინაში, სამოგზაურო და მხატვრულ ლიტერატურაში (მაგ. „ქალნდა ეა დიმნა“, ალ-პარირის „მაკამთ“ და სხვა) არა მარტო არაბულ, არამედ სპარსულ და თურქულ ენებზეც. მეცნიერები და პოეტები, რომლებიც მამლუქი ბეგის „ლიტერატუ-

რულ სალონში“ იკრიბებოდნენ, ხელს უწყობდნენ თავისი მფარველის პოპულარობას. ცნობილია, რომ რიდვან ქათხუდას უძღვენს პანეგირიკები და კასიდები გამოჩენილმა შეიხებმა იუსუფ ალ-ჰაფიზმა, აბდ ალლამ ალ-იყდაფმა, ალმ ჯბირმა, საბაიბ ჰამმუდა ას-სადრდმა და სხვებმა (Nelli Hanna, *Cultural life in Mamluk Households (late Ottoman period)*, 197-204).

ეგვიპტის გაუღენიან ალიმებთან ურთიერთობის მამლუქები და ეგვიპტის ხელი-სუფლვა რომ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა, კარგად ჩანს ალი ბეგ ალ-ქაბირის მაგალითზე. ცნობილია, რომ შეიხ ალ-ბალადად მის აღსიყვარულს „ალ-აზას-რის“ გაუღენიანი შეიხების მხარდაჭერამაც შეუწყო ხელი. ალი ბეგის გვერდით დადგა ეგვიპტის გამოჩენილი ალიმი, შეიხი აჰმად ბ. აბდ ალ-მუნ'იმ ალ-დამანჰურ (გარდ. 1192/1778/79 წ.), რომელიც ისევე, როგორც ბევრი სხვა რელიგიური მოღვაწე, ხალვათიას სუფიურ ორდენს ეკუთვნოდა. მისგან მიუღია იჯაზა გამოჩენილ ისტორიკოსს აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართის, რომლის მამა ჰასან ალ-ჯაბართი (გარდ. 1188/1774 წ.) ასევე „ალ-აჰმარის“ ალიმი იყო და კარგად ერეკვეოდა მეცნიერების ისეთ დარგებში, როგორიცაა ასტრონომია, ლიტერატურა, მათემატიკა და ფილოსოფია. სწორედ მისი დახმარებისა და შუამდგომლობის იმედი ქონდა მამლუქთა ბელადს ალი ბეგს, როცა სთხოვდა სულთანს დამასკოს ვალის ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის გადაყენებას. ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში აქტიურად იყვნენ ჩაბმული შეიხი აშ-შარაკი (აბდ ალლამ აშ-შარკენი, გარდ. 1227/1812 წ.) და შეიხი ას-სადათი (შამს ად-დინ აბუ-ლ-ანვარ ას-სანდთ, გარდ. 1228/1813 წ.), რომელთა მოღვაწეობა ნაპოლეონ ბონაპარტის საოკუპაციო რეჟიმის პერიოდს დაემთხვა.

XVIII საუკუნის ეგვიპტის გამოჩენილი მეცნიერი იყო აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართის მასწავლებელი აზ-ზაბიდი (მუჰამმად ალ-მურთადა აზ-ზაბინი, 1145-1205/1732-1791), რომელიც 1753 წელს ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთიდან გადასახლდა გვიპტეში. ნაშრომი, რომელიც მას სახელი და დიდება მოუტანა, არის 10 ტომიანი განმარტებითი ლექსიკონი „თაჟ ალ-არჟუნი“. ეს ლექსიკონი წარმოადგენს XIV-XV საუკუნეების ავტორის ფირუზნად-დის (729-817/1329-1415) „ამუს“-ის გადამუშავებულ და შეესებული ვერსიას, რომელზედაც ავტორი 14 წელი მუშაობდა. აზ-ზაბიდი ასევე იყენებდა იბნ მანზურის (იგივე იბნ ალ-მუქარრაზი, 630-711/1233-1311/12) ნაშრომს „ლისან ალ-არაბ“. მასვე ეკუთვნის კომენტარები ცნობილი თეოლოგის ალ-ლაზალის ნაშრომზე „ამინ' ულუმი თ-დინი“ („რელიგიურ მეცნიერებათა აღორძინება“).

ოსმალთა პერიოდის არაბული წყაროების დიდი ნაწილი ხელნაწერების სახით დარჩა და ძველად ხელმისაწვდომი იყო. აქედან გამომდინარე, დიდხანს მკვლევართა ყურადღების ქვეშ რჩებოდა 1897-1801 წლებში ფრანგი მეცნიერების მიერ მოპოვებული მასალები და ეგვიპტელი ავტორის ალ-ჯაბართის „ქრონიკა“, რომელიც უკვე XIX საუკუნის დამლევს გამოიცა ბულაქში. „ალ-აჰმარის“ ალიმი ალ-ჯაბართი (აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბართი, 1167-1242/1753-1826),⁵¹ რომელიც ოსმალთა ბატონობის დროინდელი ეგვიპტის ყველაზე დიდ ისტორიკოსად ითვლება, საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმის დროს გენერალმა მენუმ ეგვიპტის დივანში შეიყვანა. მისი „ქრონიკა“ („თაჟ ალ-ანჰარ“) მოიცავს ეგვიპტის ისტორიას უძველესი დროიდან XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის ნათელით, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ეგვიპტელი მამლუქების, ბონაპარტის საპყრობო ექსპედიციისა და მუჰამმად ალის რეჟიმის შესწავლისათვის. ყოველი წლის საყურადღებო მოვლენების აღწერის შემდეგ ავტორი გვაწვდის გარდაცვლილ ცნობილ პირთა (ბეგები, ალიმები, შეიხები) ნეკროლოგებს მათი ცხოვრების და მოღვაწეობის ამსახველი ისეთი ფაქტობრივი მასალებით, რომელიც საშუალებას გვაძლევს მკაფიო წარმოდგენა მივიღოთ ავტორის თანამედროვე საზოგადოების სტრუქტურისა და ცალკეული ფენების შესახებ. როგორც ჩანს, ალ-ჯაბართი სარგებლობდა XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის ეგვიპტელი მემკვიდრის აჰმად ალ-დამურდშის „ქრონიკით“, რომელიც მოიცავს 1099-1169/1688-1755 წლების კაიროს მოვლენებს. ცნობილია, რომ ალ-დამურდშის ეკავა აზაბთა კორპუსის ქათხუდას თანამდებობა და ბუნებრივია, ფლობდა ინფორმაციას იმდროინდელი კაიროს სამხედრო ელიტის შესახებ, რაც ნაწილობრივ აისახა კიდეც ალ-ჯაბართის ნაშრომში (P.M.Holt, al-Damurdāshī, EI, N.ed.). „ქრონიკის“ მნიშვნელოვანი და ყველაზე საინტერესო ნაწილი თარგმნილია და გამოცემული სამ წიგნად რუსულ ენაზე (ხ.ი.კილბერგი, იმ.ფილშტინ-

სკი) წინასიტყვაობითა და სასარგებლო შენიშვნებით (იხ. ბიბლიოგრაფია). ალ-ჯაბარ-თის მეგობარი იყო ცნობილი ლიტერატორი და მეცნიერი, წარმოშობით მალრიბელი, შეიხი ალ-ატტარი (ჰასან იბნ მუჰამად ალ-ატტარი, 1180-1250/1766-1834), რომელიც თანამშრომლობდა მუჰამად 'ალისთან და გახდა ეგვიპტის პირველი ოფიციალის „ალ-ვაკა'ი ალ-მისრიჰას“ („ეგვიპტის ამბები“) რედაქტორი.

განათლებისა და მეცნიერებისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სასტამბო საქმის განვითარებას. ეგვიპტეში ეს სიახლე მუჰამად 'ალის მიერ გატარებულმა რეფორმებმა მოიტანეს და იმის დადასტურება იყო, რომ ქრისტიანული ევროპის ზოგიერთი მიღწევა ძნელად, მაგრამ მაინც იკაფავდა გზას მუსლიმურ ქვეყნებში. მართალია, ეგვიპტიდან ევაკუაციის დროს 1801 წლის აგვისტოში ფრანგებმა გაიტანეს ყველა სასტამბო მოწყობილობა, მაგრამ ბეჭდვითი საქმის განვითარების აუცილებლობა განათლებულმა ეგვიპტელებმა კარგად დაინახეს. 1819 წელს კაიროს გარეუბან ბულაკში (ბულაკ) დაიწყო ეგვიპტის პირველი ტიპოგრაფიის მშენებლობა, რომელიც 1821 წელს დათავრდა. 1822 წელს მილანიდან დაბრუნებულმა ეგვიპტელმა სპეციალისტებმა, რომელთაც მეთაურობდა ლიბანელი ნიკოლან ალ-მასნაბქი (გარდ. 1830 წ.) გაშალა ნაყოფიერი სასტამბო საქმიანობა, მით უმეტეს, რომ საფრანგეთიდან შემოტანილი მანქანა-მოწყობილობა იძლეოდა ლიტერატურის ბეჭდვის საშუალებას ადმოსავლურ და ევროპულ ენებზე. აქვე 1828 წელს დაიწყო უკვე ნახსენები გაზეთის „ალ-ვაკა'ი ალ-მისრიჰას“ გამოცემა. თავდაპირველად გაზეთი გამოდიოდა კვირაში სამჯერ, 1863 წლიდან კი ყოველდღე, ჯერ თურქულ და არაბულ ენაზე, შემდეგ მხოლოდ არაბულზე. თითქმის 40 წლის მანძილზე იგი დარჩა ერთადერთ პოლიტიკურ გაზეთად ეგვიპტეში. რედაქტორის თანამდებობაზე ალ-ატტარი შეცვალა ცნობილმა ლიტერატორმა, მთარგმნელმა და პედაგოგმა რიფა'ა ატ-ატტანფიშ (1801-1873). ამ გაზეთმა ეგვიპტეში გზა გაუკაფა პერიოდულ გამოცემებს, ხოლო ბულაკის გამოცემლობამ ბეჭდვით საქმიანობას.

თაში III

წინა აზიის არაბული ძველები და ოსმალეთი

1. ოსმალური სამხედრო-ღენური სისტემა
სირიასა და პალესტინაში

ოსმალთა ექსპანსიას სირიაში 1516 წელს არ მოჰყოლია ამ არაბული ქვეყნის სრული ინტეგრაცია ოსმალურ სამხედრო ადმინისტრაციულ სისტემაში. ადგილობრივმა ფეოდალებმა ძირითადად შეინარჩუნეს ადრინდელი პრივილეგიები და სოციალური სტატუსი. სულთანი სელიმ I 1517 წლის ოქტომბერში (923 წლის რამადან-ი) დაბრუნდა სირიაში და იქ დარჩა ხუთი თვე. სტამბოლში გამგზავრებამდე 1518 წლის 16 თებერვალს (924 წლის 5 საფარ-ი) მან სირია ჩააბარა ცნობილ მამლუქ ბეგს ალ-ლაზალის (ჯან ბარდნ ალ-ლაზალი), ქალაქ პამას ყოფილ ნაიბს, რომელიც კარგად იცნობდა ქვეყანას და ერთხანს სასარგებლო სამსახურს უწევდა ოსმალებს.³² სწორედ ალ-ლაზალიმ დასაჯა სიკვდილით ბელუნიების ურჩი ბელადი ნასირ ალ-დინ იბნ ალ-პანაში, რომელიც აკონტროლებდა ბიკაას (ალ-ბიკა) ევლს და ბეირუთ-დამასკოს გზას. დაზარალებენ მისი მოკავშირე თანუხთა გვარის ფეოდალებიც, რომლებიც ლიბანის მთიანეთში მა'ანთა გვარის წარმომადგენლებმა შევევალეს.

სულთან სელიმ I-ის გარდაცვალების შემდეგ ალ-ლაზალიმ თავი დამოუკიდებლად გამოაცხადა, მაგრამ ეგვიპტიდან და ქალაბიდან მოსალოდნელ მხარდაჭერას ვერ მიიღწა. 1521 წლის თებერვლის დამდეგს სტამბოლიდან გამოგზავნილ ჯართან ბრძოლაში დამასკოს ჩრდილოეთით ალ-ლაზალი დაიღუპა, ხოლო ქალაქი ოსმალებმა დაიკავეს. ეს იყო პირველი დიდი სეპარატისტული მოძრაობა სირიაში მამლუქთა სასულთნოს დამხობის შემდეგ (David Ayalon, The end of the Mamlūk Sultanate, 139-140). იგი დამთავრდა მარცხით და ქვეყანას მოუტანა მეტი ზარალი და უბედურება, ვიდრე სელიმ I-ის ლაშქრობამ 1516 წელს. დამასკოს ერთი მესამედი, ხოლო გარეუბნების სოფლების დიდი ნაწილი განადგურდა. იენიჩართა სახელი სირიელებისთვის ძალადობისა და ნგრევის სიმბოლოდ იქცა.

ალ-ლაზალის დამარცხების შემდეგ სირიაში ჩამოყალიბდა ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა. თუ მანამდე მამლუქთა ბელადი ოსმალთა სულთნის სახელით განაგებდა დამასკოს ყოფილ ხანაიბოს (ნიმბა, მრ. ნიმბათ),³³ ახლა უმაღლეს ადმინისტრაციულ ერთეულს ეწოდა ეიალეთი, რომელიც რამდენიმე სანჯაყს (ლიგას) შეიცავდა. თავის მხრივ, სანჯაყი იყოფოდა უფრო მცირე ერთეულებად, რომელთაც უწოდებდნენ კადაას (არაბ. კადე, მრ. აკდიია, თურქ. კახა) და ნაბიებად (ნაბიია, მრ. ნაბიიათ, თურქ. ნაბიე), ხოლო უმცირეს ადმინისტრაციულ და ფისკალურ ერთეულს ქმნიდა სოფელი (კარმა), რომელსაც სათავეში ედგა ფელაქების ერთ-ერთი ავტორიტეტული წარმომადგენელი, დამტკიცებული ხელისუფლების მიერ. სოფლის ეს ადგილობრივი მოხელე ცნობილია სხვადასხვა სახელწოდებით – რა'ის ალ-ფალლანინ, შაიხ ალ-კარმა, უფრო გვიან მუხტარ-ი და სხვა. იგი აწესრიგებდა სოფლის საქმეებს და იყო შუამავალი ფელაქებსა და ხელისუფლებას შორის (Amy Singer, Palestineans ..., 32-39).

XVI საუკუნეში სირია ანუ „ბილად აშ-შამ“, როგორც მას უწოდებდნენ შუა საუკუნეების არაბი ავტორები, დაიყო დამასკოს (აშ-შამ), ქალაბის (ალეპო) და ტრიპოლის (ტარაბულუს შარკ ან ტარაბულუს შამ) ეიალეთებად. XVII საუკუნის დამდეგს გაიწადა მესამე – საიდის (საიდ, ძე. სიდონი) ეიალეთი, რომელიც მალე გაუქმდა, მაგრამ 1660 წელს საბოლოოდ ჩამოყალიბდა, როგორც ადმინისტრაციული ერთეული. ცალკეული ეიალეთების სანჯაყების რაოდენობის დადგენა ძნელია იმის გამო, რომ რამდენიმე სანჯაყი ზოგჯერ ერთიანდებოდა ან გადადიოდა ერთი ეიალეთიდან მეორეში. რთული შინაპოლიტიკური ვითარება, მეტოქეობა ოსმალთა ფაშებსა და ადგილობრივ ფეოდალებს შორის, განაპირობებდა ადმინისტრაციულ ცვლილებებს. ყველა-

ზე დიდი, დამასკოს ვიალეთი, აერთიანებდა 10-11 სანჯაყს, პალაბის – 6-7, ტრიპოლის – 5 სანჯაყს. თუმცა მასში შემაღალი ჰამა და პიმსი XVIII საუკუნეში დამასკოს ვიალეთს გადაეცა. უფრო ბუნდოვანია საიდას ვიალეთში არსებული ვითარება: ამ ადმინისტრაციულ ერთეულში, რომელიც ყველაზე გვიან შეიქმნა, შევიდნენ სანაპირო ზოლის ქალაქები ბეირუთი, რაიდა, ტვიროსი (სურ), აქქა (ან 'აქან) და ჰაიფა (ჰაიფან), აგრეთვე დამასკოს ვიალეთს ჩამოცილებული საფადი, ტაბარია და ნა'სარეთი (ან-ნასირა) (Ahmad 'Izzat Abd al-Karim, Taqsim ..., 139-143.)

განსაკუთრებული ადგილი სირიის ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემაში ეკავა პალესტინას (ჭილასტინ, ქალასტინ)⁵⁴ არა მარტო სტრატეგიული თვალსაზრისით, არამედ რელიგიური სტატუსის გამო, როგორც „წმინდა მიწას“ („ალ-არდ ალ-მუკად-დასა“, თუქ „არაზნი-ი მუკადიმს“). ოსმალთა დროინდელი პალესტინა ადმინისტრაციულად ძირითადად იერუსალიმის, ღაზის და ნაბულუსის სანჯაყებს მოიცავდა. თუ იერუსალიმის მოსახლეობის 2/3-ს არამუსლიმები (ქრისტიანები, იუდეველები) შეადგენდნენ, ნაბულუსი მთლიანად მუსლიმური იყო. ზოგჯერ ლაჯჯუნის რაიონი, რომელიც ნაბულუსის სანჯაყში შედიოდა, ცალკე სანჯაყად ითვლებოდა. საფადის სანჯაყი ასევე დამასკოს ვიალეთში შედიოდა, მაგრამ ჯერ 1613 წელს, და საბოლოოდ 1660 წელს იგი საიდას ვიალეთს შეუერთდა. ზოგჯერ ღაზის და ნაბულუსის რაიონებიც იერუსალიმის სანჯაყში ერთიანდებოდნენ (მ. ტიკაძე, სირიის ადმინისტრაციული დაყოფა, 127-149).

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში არა მარტო შენარჩუნებულ იქნა, არამედ გაძლიერდა კიდევ პალესტინის რელიგიური სტატუსი, რომელიც იერუსალიმით არ შემოიფარგლებოდა. ყოველ წელს ათასობით პალესტინელი არაბი პილიგრიმობადა მკედარი ზღვის (ბაჰრ ალ-მადიით) ჩრდილოეთით, იერიქონის (არბჰან) მახლობლად მოსე წინასწარმეტყველის (ნაბი მუსა) სახელზე აგებულ მქეთში. ასეთივე სტატუსი ჰქონდა ქალაქ პებორნს (არაბ. ჰაბრუნ, ალ-ხაღნო), სადაც დაკრძალული ყოფილან პატრიარქები აბრაამი (ბიბლ. აბრაჰამ, არაბ. იბრაჰიმ), ისაკი (ბიბლ. ისააკ, არაბ. ისჰაკ) და იაკობი (არაბ. ია'კუბ) თავის ცოლებთან ერთად (სარა, რებეკა, ლეა). თითქმის ყველა სოფელსა და ქალაქში დაცული იყო ერთი ან რამდენიმე წმინდანის აკლდამა, რომელთაგან ზოგიერთი საერთო თავყანისცემის საგანს შეადგენდა (Yehoshua Porath, The Political Awakening of the Palestine, 356-358). იერუსალიმის სანჯაყს მართავდა მირ-მირანი (მირ-ი მირან – ორთულიანი ფაშა), თუმცა XVIII საუკუნეში მის სათავეში ხშირად ეხედათ მუთასარიფებს ან მუთასალიმებს, რომლებიც ზოგჯერ უშუალოდ სუბმოდს ექვემდებარებოდნენ. ძირითადად იერუსალიმის სანჯაყი დამასკოს ვალის იურიდიუტიაში რჩებოდა.

სირიის ოსმალურ ვიალეთებში ისევე, როგორც მთელ იმპერიაში, სახელმწიფო, სასამართლო და ფისკალური სისტემა სულთნების მიერ გამოცემულ „კანუნ-ნამეებს“ ემყარებოდა, მაგრამ შემდგომ ასეთი კანონშემოქმედება შესუსტდა. ამასთან ერთად, დაიწყო შარიათის ნორმების განმტკიცება საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში, რაც იმპერიის შემდგომი ისლამიზაციის მაჩვენებელი იყო. თითოეული ვიალეთის სათავეში აქაც სულთნის მიერ დანიშნული ვალი იდგა. დამასკოს ვიალეთში, როგორც წესი, ნიშნავდნენ მაღალი რანგის სამთულიან ფაშას (ვაზირ აშ-შამ), რომლის უფლებამოსილება ერთი წლით განისაზღვრებოდა, მაგრამ შეიძლებოდა მისი გახანგრძლივება. ცნობილი მკვლევარი ა. ლამმენსი შენიშნავდა, რომ ოსმალთა ბატონობის პირველი 184 წლის მანძილზე დამასკოში დანიშნა სულ ცოტა 133 ვალი, ხოლო პალაბში ეს თანამდებობა ეკავა 131 ვალის 155 წლის მანძილზე (A. Lammens, La Syrie, II, 62). მორჩილებიდან გამოსული და არასაიმედო გამგებლების თავიდან მოსაცილებლად ან დასასჯელად სულთანს იყენებდა თავის დიდ მოხელეს – კაფუჯიზ-შის.⁵⁵ არ იყო გამორიცხული ვიალეთის გამგებლად ერთი და იგივე პირის მეორედ დანიშვნა სხვადასხვა დროს. XVIII საუკუნეში ვალი თავის თანამდებობას ინარჩუნებდა უფრო დიდხანს, ვიდრე XVI-XVII საუკუნეებში, რაც პრივილეგიული ადმინისტრაციის ევოლუციაზე მიგვანიშნებს.

ოსმალთა ბატონობა სირიაში ემყარებოდა იქ დანერგილ სამხედრო-ლენურ (თომარულ) სისტემას, რაც პირველ რიგში თიბარებისა და ზეამეთების არსებობას გულისხმობდა. თიბარი ეწოდებოდა იმ მიწის ნაკვეთს (საკარგავს), რომელიც გაიცემოდა

სამხედრო სამსახურის პირობით და მის მფლობელს (სპაიბი თიმარ, თიმარლი სიფაილიერ) წლიურად აძლევდა შემოსავალს 1000-დან 20 ათას ახჩამდე, მაშინ, როცა ზემამეთის წლიური შემოსავალი 20 ათასიდან 100 ათასამდე ახჩას (თურქ. *akça*) აღწევდა. ზემამეთის მფლობელი - ზა'იმი ეკლდებული იყო ყოველ 5 ათას ახჩაზე ერთი შეიარაღებული მხედარი (ჯეგელენ) გამოყენება. მიწათსარგებლობის ასეთი სისტემა დიდ სიახლედ ვერ ჩაითვლება, რადგანაც კარგადაა ცნობილი თიმარის წინამორბედებიც, კერძოდ: იტა (იტკა') - სახალიფოში, თიული (თიულ) ან სოიურდალი (სოიურდალ) - ირანში, ჯაგირი (ჯანგირ) - ინდოეთში, და ბოლოს, ყეიდი (ფრ. *fief*) შუა საუკუნეების ევროპაში (M.C.Мейер, *Османская империя в XVIII веке*, 17). იმპერიის მიწების ერთი ნაწილი, რომელიც ხას-ის (ხას) კატეგორიას ეკუთვნოდა, სამხედრო ან ადმინისტრაციული სამსახურისთვის ეძლეოდა დიდ სახელმწიფო მოხელეებს - სანჯაყ-ბეგებს, ბეგლარბეგებს, ვეზირებს და სულთნის საგვარეულოს წევრებს. ხასის შემოსავალი 100 ათას ახჩას აღემატებოდა. თიმარებისა და ზემამეთისაგან ხასი იმით განსხვავდებოდა, რომ მის ყველა მფლობელს არ ევალებოდა სამხედრო სამსახური ან შეიარაღებული რაზმების გამოყენება (ღ. ფუთურიძე ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, იხ. ტერმინოლოგიური შენიშვნები, გვ. 139, 141, 171-172). საკარგავების მფლობელები მიწის ნაკვეთს (ჩიფთლიე)⁵⁶ დასამუშავებლად აძლევდნენ ფელაქებს გარკვეული პირობით, რომელსაც ადასტურებდა სათანადო სიგელი (თაფუ). ამა თუ იმ ვილაეთისა და სანჯაყის საკარგავების შესახებ არსებულ მასალებს აერთიანებდა სპეციალური რეესტრი - დეფთერ-მუქასსალ. დაეთრებს ხასების, თიმარების, ზემამეთის, მუღლების, ვეაყების, მათი მფლობელებისა და მწარმოებელი მოსახლეობის ჩამოთვლით ინახავდნენ დეფთერ-ხანელი. თიმარული სისტემის კრიზისის პირობებში, რაც უკვე XVII საუკუნეში შეინიშნებოდა, სიფაიების (*sipahi*, არაბ. სიფაჰ ან სიბაჰ), ცხენოსანი ჯარის გამოყენება ძალიან გართულდა, თუმცა ეს სისტემა XIX საუკუნემდე არსებობდა. სიფაიების რაზმებს, რომელთაც თითოეულ სანჯაყში თავისი მეთაური, ე.ი. ზემამეთის (ზა'მათ) მფლობელი ალაჰ ბეგი ედგა სათავეში, მკაფიოდ გამოკვეთილი ფუნქცია აღარ ჰქონდათ, მით უმეტეს, რომ საკარგავის მრავალი მფლობელი სამხედრო ეკლდებულების შესრულებას თავს არიდებდა სპეციალური გადასახადით - ბადალ (თურქ. ბედელიე). ასეთ ვითარებაში ხელისუფლების ძირითად დასაყრდენს იენიჩრები წარმოადგენდნენ.

ისევე, როგორც იმპერიის სხვა პროვინციებში, სირიაშიც იენიჩრები საგარნიზონო სამსახურს გადიოდნენ ციხესიმაგრეებში და თავის ციხისთავს - დიზდარს ემორჩილებოდნენ. ჩამოყალიბდა იენიჩართა ორი სახის რაზმი - კაფუ კულუ (არაბ. კაბჰკულუ, კაბჰკულუ, კაბჰ კულუ)⁵⁷ ე.ი. საიმპერიო იენიჩრები და იერლია (მარლიზა), ე.ი. ადგილობრივი იენიჩრები.⁵⁸ პირველი, როგორც წესი, განლაგებული იყო ქალაქის ციტადელში. რაც შეეხება იერლიას, მისი წარმოქმნა დაკავშირებულია იმ ევოლუციასთან, რომელიც კორპუსმა განიცადა: XVI საუკუნის მიწურულს ფაქტობრივად დაკარგოდა იენიჩრების ქორწინების პრაქტიკა, რამაც გააძლიერა მათი დახალოება, და ბოლოს, ასიმილაცია ადგილობრივ მოსახლეობასთან. იენიჩართა შეიღებმა (თურქ. კულ-ოდლუ) უფლება მიიღეს ემსახურათ ამ კორპუსში, რაც იმას ნიშნავდა, რომ იენიჩართა სამხედრო პროფესია მემკვიდრეობითი გახდა. ამგვარად, არაბულ ვილაეთებში ჩამოყალიბდა ადგილობრივი იენიჩართა - იერლიას კარგად ორგანიზებული გაერთიანებები, რომლებიც ინარჩურებდნენ ფულად ანაზღაურებას ფორმალური სამსახურისთვის და ამავე დროს, პრეტენზიას აცხადებდნენ განსაკუთრებულ მდგომარეობაზე. ორივე რაზმს ჰყავდა თავისი მეთაური - ალა, რომელიც სტამბოლს ექვემდებარებოდა. მის მოადგილედ ითვლებოდა ალას ქაშია (ზოგჯერ ქახიდა, ან ქათხუდა).

იერლიას იენიჩართა რაზმების შეესება ხდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის ხარჯზე, რაც მათ ძალიან ხშირად ძალად აქცევდა. თავისი კორპორაციული ინტერესებიდან გამომდინარე, ისინი სპირად პროვინციის ხელისუფლებასაც უპირისპირდებოდნენ თითქოსდა ექსპლუატირებული მასების მხარდასაჭერად. მაგალითად, 1652 წელს ადგილობრივმა იენიჩრებმა გააძევეს დამასკოს ვალი, ხოლო 1652-1657 წლებში გამოვიდნენ დიდი ვეზირის მეშვედ ფაშა ქიოფრულიუს⁵⁹ და ახლად დანიშნული ვალის წინააღმდეგ. გაელენისათვის ბრძოლაში თავის მთავარ მეტოქედ იერლია თვლიდა სა-

იმპერიო იენიჩრებს, რომელთა რაზმებიც პერიოდულად იღებდნენ შეესებას სტამბოლიდან.

იენიჩართა კორპუსის ერთ-ერთ ნაირსახეობას, რომელიც საკმაოდ ფართოდ იყო წარმოდგენილი სირიაში, შეადგენდნენ საქბანთა (Sekkân, Segbân) რაზმები⁶⁰, რომლებიც ზოგიერთი ცნობით, თურქები (რუმე) იყვნენ და პირველად ნაბულუსის სანჯაყში გამოჩნდნენ XVI საუკუნის მეორე ნახევარში. სირიელი საქბანები ქმნიდნენ, როგორც ცხენოსან, ისე ქვეით რაზმებს და მათ სათავეში იდგა ბულუქბაზი⁶¹, ხოლო გაერთიანებულ საქბანებს მეთაურობდა სერდარი (არაბ. სარდარ). საქბანების მოვალეობა იყო ციხესიმაგრეების დაცვა, მაგრამ ფაქტობრივად ისინი ცალკეული ფეოდალების დაქირავებულ რაზმებად იქცნენ. მაგალითად, ლიბანის ამირა ფახრ ად-დინ II-ის სამსახურში იყო 3000-დე საქბანი, მის მეტოქე იუსუფ საიფას ასეთივე რაზმი ჰყავდა, ხოლო მემამოხე 'ალი ჯანბულადის (ჯანბალატის) განკარგულ საქბანში იყო დაახლოებით 10 ათასამდე საქბანი (A.K.Rafeq, The Local Forces in Syria, 284). ისევე, როგორც სხვა იენიჩრები, საქბანებიც იღებდნენ ჯამაგირს, რომელსაც ეწოდებოდა 'ულუჭა (მრ. 'ალა'იჭ, თურქ. 'ulufe).⁶² გარდა ამისა, ისინი მოითხოვდნენ და იღებდნენ კიდევ დამატებით ანაზღაურებას (ბაკშეშ, მრ. ბაკშეშ - ძღვენი), ხოლო ფინანსური პრობლემების წარმოქმნისას, რაც ხშირად ხდებოდა, მოსახლეობას არბევდნენ.

ვალის მრავალრიცხოვან დაქირავებულ რაზმებს შორის გამოირჩეოდა დაღათიას (დუნათიიას ან დელის ჯარი), ლევანდის, აგრეთვე თუფენქჯის და მაღარობას ქვეითი რაზმები. დაღათიას რაზმში ანატოლიელი თურქები და ბალკანელი იყვნენ გაერთიანებული და მას მეთაურობდა დელიბაზი. მაღარობას ძირითად კონტინგენტს ჩრდილოეთ აფრიკელები შეადგენდნენ, მათ სათავეში იდგა ბაშ ალა, ხოლო შტაბბინა იყო დამასკოს „ხან ალ-მაღარობაში.“ ლევანდის ცხენოსან რაზმში მსახურობდნენ ქურთი დაქირავებულები ქილდისის და 'ინთაბის რეგიონიდან თავისი ალას მეთაურობით და განლაგებული იყვნენ დამასკოს „ხან ალ-ლაჟანდში.“ XVIII საუკუნეში ისინი დამასკოს ვალის ძირითად დასაყრდენს წარმოადგენდნენ. უფრო ბუნდოვანია თუფენქჯის (მსაროლელთა) ეთნიკური შემადგენლობა. ფიქრობენ, რომ მაღალი სამხედრო მოხელის თუფენქჯი ბაშის მეთაურობით აქ ერთიანდებოდნენ ერაყელები, რომლებიც პოლიციელების ფუნქციას ასრულებდნენ. ცალკეული სამხედრო რაზმების ერთმანეთთან დაპირისპირება და შეტაკებები ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. მორჩილებიდან გამოსული და მემამოხე სამხედროების აღსანიშნავად სპეციალური თურქული ტერმინიც კი გაჩნდა - ზორბა (არაბ. ზურბა, ზურბანეთ).

ზემოჩამოთვლილი ყველა სამხედრო რაზმის მეთაური შედიოდა სათათბირო საბჭოში, რომელიც დივანის სახელითაა ცნობილი. მათთან ერთად, დივანის საქმიანობაში მონაწილეობდნენ ვიადუთის მთავარი ფისკალური მოხელე - დავთარდარი, მთავარი პანაფიტი ყადი, მუფთი, ნაკიბ ალ-აშრაფი და სხვა გავლენიანი პირები, რომელთაც აიანებს ან აქაბირუს (თურქ. ეფენდიიას) უწოდებდნენ⁶³ დივანს მეთაურობდა ვალი, რომლის აზრს ამა თუ იმ საკითხზე გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა. ვიადუთის ტერიტორიაზე განსაკუთრებული მდგომარეობისა და ღონისძიებების დროს სტამბოლიდან ჩამოდირდა გავლენიანი მოხელე - მუბაშირი (მუბაშირი),⁶⁴ რომელსაც ადგილობრივ ხელისუფლებასთან ერთად უნდა აღესრულებინა სულთნის ბრძანება. ქალაქებში საპოლიციო მოხელის მოვალეობას ასრულებდა სუბაზი, რომელსაც ხშირად სხვა ფუნქციებიც ჰქონდა.⁶⁵

სირიის ოსმალურ ხელისუფლებას სამხედრო, ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით უდიდეს პრობლემას უქმნიდნენ მომთაბარე ტომები. ჩრდილოეთ სირიაში ეს იყვნენ თურქმენები, რიშანის და რაბანლუს ტომები, რომლებიც მართალია, ფორმალურად აღიარებდნენ პალატის ვალის იურისდიქციას, მაგრამ მათზე კონტროლი შეუძლებელი იყო, მით უმეტეს, რომ ზაფხულში ისინი ანატოლიის პლატოზე გადადიოდნენ. არ იყო გამორიცხული თურქმენების და მათი მეზობელი ქურთების თავდასხმა პალატი-ქანდარუნის გზაზე მოძარე ქარავნებს, რასაც მოსდევდა პალატის ვალის დამსჯელი ექსპედიციები (H.L.Bodman, 6-8). კიდევ უფრო რთული ვითარება იყო დამასკოს სამხრეთით, კერძოდ პალესტინაში. XVI საუკუნეში, როცა ოსმალთა რეჟიმი ბრძოლის უნარს ინარჩუნებდა, ამ რეგიონის ბედუინები ('არაბ, ა'რბ, 'ურბან), კერძოდ საკრის, სახრის, სარდიიას და სხვა ტომები იძულებული იყვნენ გადაეხადათ

სპეციალური გადასახადი რესონს „ურბანს, მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში მდგომარეობა შეიცვალა. ახლა იერუსალიმის სანჯაყის ოსმალურ გამგებლის რეალური ძალაუფლება ერცელდებოდა მხოლოდ იერუსალიმისა და კებრონის შორის არსებულ ქალაქთა რიგზე, აგრეთვე იმ ციხესიმაგრეებზე, რომელთა დიდი ნაწილი პოლიგრიმთა შესასყენებელ ადგილს (მანზილ, მრ. მანზილ) წარმოადგენდა. იგივე შეიძლება ითქვას ქალაქ ღაზაზე, რომელიც ოდიტგანეე აკავშირებდა სირიის და ეგვიპტეს, მაგრამ აღნიშნულ პერიოდში მან რელიგიური სტატუსიც მიიღო: მექიდან გამოსული ქარავენი ზოგჯერ სარგებლობდა ღაზაზე გამაგალი გზით (ტარაჟ ალ-ღაზაზე). გარდა ამისა, თუ პოლიგრიმებს სურდათ ეგვიპტის ქარავეანს შეერთებოდნენ, უნდა ჩასულიყვნენ ღაზაში, რადგან იმპერიის მეორე დიდი ქარავენი ჩერდებოდა აკაბასთან, ხოლო ყველაზე საიმედო გზა ამ ქალაქისაკენ სწორედ ღაზაზე გადიოდა.

ოსმალთა ხელისუფლება ყოველთვის ცდილობდა ჩაერთო ბედუინები თავის სამხედრო-ადმინისტრაციულ სისტემაში და ამ გზით მოეხდინა მათი განვიტრადება. ზოგიერთი გაელენიანი ტომის ბელადი ინიშნებოდა სანჯაყ-ბეგად, ნაჰიას შეიხად ან გარკვეული საზღაურის პირობით ევალდებოდა სხვა ტომებისაგან საქარაგრო გზის დაცვა. მაგალითად, ბანუ შარისას ტომის ერთ-ერთი გვარის მეთაურებს, რომელთაც ტარაზაის სახელით იცნობდნენ, სელიმ I-მა გადასცა პალესტინის ლაჯჯუნის სანჯაყი, რომელსაც ისინი სანჯაყ-ბეგების უფლებებით განაგებდნენ თითქმის 1677 წლამდე. მიუხედავად ამისა, მომთაბარეთა პრობლემა სირიის სამხრეთით და მით უმეტეს არაბეთის ნახევარკუნძულზე, კვლავ გადაუჭრელი დარჩა. ერთადერთი ეფექტური საშუალება, რომელსაც შეეძლო დროებით მაინც შეეკავებინა ბედუინები იყო იარაღი, მაგრამ საშინაო გათრეულებებისა და ფინანსური პრობლემების გამო მისი გამოყენება ყოველთვის ვერ ხერხდებოდა. ამირ ალ-ჰაჯის მოვალეობის შესრულებისას დამასკოს ვალის ცდა დაეცვა პოლიგრიმები ჰიჯაზისაკენ მიმავალ გზაზე (ტარაჟ ას-სულტან) დიდ რისკთან იყო დაკავშირებული და განიხილებოდა, როგორც რთული სამხედრო ღონისძიება. ამ გზას დიდი რელიგიური და სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა ჰქონდა არა მარტო სირიისათვის, არამედ მთელი იმპერიისათვის.

ოსმალური სამხედრო-ლენური სისტემა სირიის ვილაეთებში თითქმის XIX საუკუნემდე არსებობდა, მაგრამ მისი არაეფექტურობა მალე გამოიკვეთა. სახელმწიფო ინტერესებიდან გამომდინარე, საჭირო გახდა ისეთი მიწათმფლობელობისა და ფისკალური სისტემის შექმნა, რომელიც უზრუნველყოფდა მაქსიმალურ შემოსავალს საზინაში და ამავე დროს საშუალებას მისცემდა ხელისუფლებას საიმედო სოციალური დასაყრდენი შეექმნა ვილაეთებში. ამ მიზნით შემოღებული იქნა ე.წ. „ილთიზამის სისტემა“, რაც გადასახადის აკრეფის უფლების იჯარით გაცემას გულისხმობდა (იხ. შენ. 27). წარმოიშვა მულთაზიმების სოციალური ფენა, რომელსაც თავდაპირველად არ ჰქონდა არავითარი უფლება მიწაზე, მაგრამ თანდათან მისი სტატუსი გაიზარდა. ამგვარად, ოსმალთა ბატონობის პერიოდში მამლუქთა დროინდელი იქტა ჯერ შეცვალა ოსმალურმა სამხედრო ლენმა (თიმარი, ზეამეთი), ხოლო შემდეგ ილთიზამმა, რომელიც არ იყო დაკავშირებული სამხედრო ვალდებულებასთან. აღნიშნული სისტემა ხელისუფლების საშუალებას აძლევდა წამოეწია ადგილობრივი ელემენტი, რომელიც ილთიზამის მიღების შემდეგ ლოიალური იქნებოდა რეჟიმისადმი. „ილთიზამის სისტემა“ მწარმოებელი მოსახლეობის თითქმის შეუზღუდავი ექსპლუატაციის საშუალებას იძლეოდა, რაც დამლუკველი აღმოჩნდა სოფლის მეურნეობისათვის. იმპერიის მიერ წარმოებული ომები კიდევ უფრო ართულებდნენ ვითარებას ვილაეთებში, ვინაიდან იწყებდნენ დამატებით გადასახადების („ავარიზ“) შეწერას მოსახლეობაზე. აქედან გამომდინარე, გასაგებია ხდება ფრანგი მოგზაურის ვოლნეის ცნობა იმის შესახებ, რომ პალაბის ვილაეთის 3200 გადასახადის გადამხდელი სოფლიდან XVIII საუკუნის დამლევს მხოლოდ 400 სოფელი დარჩა (C.-F. Volney, Voyage, P., 1959, 272).

ოსმალთა პერიოდში ისევე, როგორც მამლუქთა ბატონობის დროს, სირიისა და მთელი წინა აზიის უდიდესი სავაჭრო და ხელოვნობის ცენტრებს წარმოადგენდნენ დამასკო და პალაბი, რომელთა მოსახლეობა 100-200 ათასს აღწევდა. სირიის დიდი ქალაქების მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს არამუსლიმები, კერძოდ ქრისტიანები შეადგენდნენ. ჰამას რაიონში ძირითადად სუნიტები, ალაჰიტები და ისმაილიტები ცხოვრობდნენ, ლატაკია ეკავათ სუნიტებსა და ქრისტიანებს, ხოლო ანტიოქია თურქულენოვან სუნიტებს.

როგორც ეგვიპტესა და სხვა არაბულ ქვეყნებში, სირიაში საქალაქო ცხოვრებას წარმართავდნენ ევატარ-ხელოსანთა გაერთიანებები, რომელთაც აღნიშნავდნენ ტერმინით ტა'იფა (მრ. ტაგ'იფულ-ჰირაფიმა). თითოეული მათგანის სათავეში იდგა შეიხი (შამხ ატ-ტა'იფა), რომელსაც ირჩევდნენ ოსტატი ხელოსნები (უსთაზ, მუ'ალლიმ) და ამტკიცებდა პანაფიტების მთავარი ყადი. ოსტატზე დაბალი რანგისა იყო შეგირდი (სანი'), ხოლო შემდეგ დაქირავებული მუშა (აჯირ). ამქრების საერთო მეთაურად ითვლებოდა მთავარი შეიხი (შამხ ალ-მაშამხ), რომელიც თავისი გავლენით იმპერიის მაღალ მოხელეს უტოვლდებოდა. მას იმდენად კრედიტი უფლებებში ჰქონდა, რომ შეეძლო დამნაშავისთვის სიკვდილის განაწესიც კი გამოეტანა, რომ აღარაფერი ეთქვათ გილდიის წევრის საკურობილეში ჩასმაზე ან სხვა სასჯელზე. ოსმალთა პერიოდში ხელოსანთა წრეში გაიწინა ამქრების წინამძღოლთა აღმნიშვნელი ტერმინები ახმ ბაზა და ბაშა (მაგ. კასსაბ ბაშა — ყასბების მეთაური, მი'ზარ ბაშა — მშენებელთა მეთაური და ა.შ.). ტა'იფები მკაცრად იცავდნენ ტრადიციას და შინაგანაწესს, რომელიც ემყარებოდა შარიათის პრინციპებს და ხორციელდებოდა ყადის მუდმივი ზედამხედველობით.

XVI-XVIII საუკუნეებში სირიის ქალაქები კვლავ მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ საერთაშორისო ანუ ლევენტის გაჭრობაში. ევროპელები, ოსმალეთის ხელი-სუფლებისგან მიღებული კაპიტულაციების (ლათ. „capitula“, არაბ. „იმთიზაზთ აჯ-ნაბზა“) საფუძველზე პრივილეგიებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდნენ და ხელში ჩაიგდეს სირიის მთელი საგარეო ვაჭრობა. ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგ ასეთი შეღავათები მიიღეს ვენეციელებმა და ფრანგებმა, შემდეგ კი სხვა ევროპელმა ვაჭრებმაც. XVI საუკუნის მიწურულს, როცა ინგლისელებმა შექმნეს ე.წ. ლევენტის კომპანია (Levant Company) მათი უპირატესობა ვენეციულ და ფრანგ ნეოციანტებზე აშკარა გახდა. თითქმის 244 წლის მანძილზე აღნიშნული კომპანია წარმატებით ატარებდა ინგლისის საგარეო პოლიტიკას წინა აზიაში. ლევენტის ვაჭრობის ცენტრი იყო ჰალი-ბი, თუმცა პოლიტიკური და ინტელექტუალური საქმიანობის თვალსაზრისით უპირატესობა კვლავ დამასკოს ეკუთვნოდა. საერთაშორისო სატრანზიტო ვაჭრობაში სირიის ქალაქებს გარკვეული სარგებლობა მოუტანა, მაგრამ საბოლოოდ მან ვერ უზრუნველყო ქვეყნის შინაგანი განვითარება და საზოგადოებრივი პროგრესი ამ სიტყვის სრული გაგებით (М.И.Тихадзе, Левантійская торговля и города Сирни в XVI-XVIII вв., 135-136).

სირიის ქალაქების რელიგიური სტატუსი უპირველეს ყოვლისა „დიდი პაჯის“ ჩატარებასთან იყო დაკავშირებული. განსაკუთრებით ეს ეხება დამასკოს, რადგანაც სწორედ დამასკოს ვალი, რომელიც თავის ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ამირ ალ-პაჯის საპატიო მოვალეობასაც უთავსებდა, ითვლებოდა ამ დიდი რელიგიური ღონისძიების მთავარ ორგანიზატორად და მუსლიმ პილიგრიმთა მფარველად. სირიას სტრატეგიული მნიშვნელობაც ჰქონდა, ვინაიდან აქ გამავალი სახმელეთო გზებით სტამბოლი ცდილობდა კონტროლი გაეწია და თავისი ინტერესები დაეცვა არა მარტო პიჯაზში, არამედ ეგვიპტეშიც.

ოსმალეთის იმპერიაში სირიის ადგილისა და მნიშვნელობის გარკვევისათვის გასათვალისწინებელია ე.წ. შარიფების გაერთიანებების, ან როგორც ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, მოციქულის შთამომავალთა გავლენიანი და ანგარიშგასაწევი ჯგუფების („ისლამური პარტიების“) არსებობა. შარიფების გაერთიანებების სათავეში ედგნენ ნაჰიბები, რომელთაც სტამბოლი ამტკიცებდა. ზშირად ისინი აქტიურად მონაწილეობდნენ ძალაუფლებისათვის ბრძოლაში, რაც განსაკუთრებით კარგად ჩანს პალაბის მაგალითზე. მათი წრიდან გამოვიდნენ სირიის ისტორიაში კარგად ცნობილი გვარები აჯლანი, ქაღლანი, ჰამზა, ჰუსნი, სუჰმანი და სხვა. ასევე რელიგიურ ელიტას ეკუთვნოდნენ დამასკოს „უმაიანთა მეწეთის“ ხატობები და პანაფიტი მუფთი, რომელიც მთავარი ყადისგან განსხვავებით სირიელი იყო და ხანგრძლივად ინარჩუნებდა თანამდებობას. მიუხედავად იმისა, რომ შაფიიტური მაჰაბი ყოველთვის პოპულარობით სარგებლობდა, ოსმალთა ბატონობის პერიოდში სირიელ ალიმთა დიდი ნაწილი ოფიციალურ, პანაფიტურ მაჰაბაში გადავიდა, რაც იმით აიხსნება, რომ ხელისუფლება სწორედ ამ მაჰაბის მიმდევრებს ანიჭებდა უპირატესობას.

რელიგიურ ინსტიტუტებთან იყვნენ დაკავშირებული მრავალრიცხოვანი სუფიური ორდენები (ტარია, მრ. ტურუჟა, ტარა'ია), რომლებიც ხშირად ხელისუფალთა ყურადღებით და მხრუნველობით სარგებლობდნენ. ამის დამადასტურებელია თურნაც

ის ფაქტი, რომ სელიმ I-მა ბრძანა სუფიზმის იდეოლოგიის მუქი აღ-დინ იბნ ალ-არაბის საფლავზე აეგოთ მავზოლეუმი, უფრო გვიან კი დამასკოში აშენდა დერეიშების თავშესაფარი (თაქქიშია, თურქ. თექქე). როგორც ჩანს, ოსმალთა ხელისუფლება ანგარიშს უწევდა იმასაც, რომ სირიელი 'ალიმების და ხელოსნების 1/3 სუფიზმს თანაუგრძნობდა ან ეკუთვნოდა ისეთ ორდენებს, როგორიც იყვნენ ხალვათიშია, ბექტაშიშია (ბექტაში), ნაქშბანდიშია, რაშაიშია, დასუქიშია, სა'დიშია (რიტა'იშიას განშტოება), შაზილიშია, კანდირიშია (ჯუნღანიშია), აშაიშია, ბადეიშია და სხვა. XVIII საუკუნის მიწურულს განსაკუთრებით გაძლიერდა მეველეს (მავლაიშია) ორდენი, რომელმაც იმპერიის დელაქალაქშიც დიდი გავლენა მოიპოვა და იენისთან ტრადიციული დასაყრდენი – ბექტაშის ორდენიც დასრდილა. სირიელი 'ალიმების, განსაკუთრებით შარიფებისა და ხელოსანთა გილდიების მეტისმეტი დაახლოება სუფიზთან საშიში იყო ხელისუფლებისათვის, განსაკუთრებით სოციალური დაძაბულობის გაძლიერების შემთხვევაში.

ოსმალთა ხანგრძლივმა ბატონობამ სირიის ქალაქების გარეგნულ იერსაც დაამჩნია თავისი კვალი, აშენდა ახალი მესეთები და საზოგადოებრივი დაინიშნულების შენობები. მათ შორის გამოირჩევა დამასკოს ვალის და დიდი ვეზირის სინან ფაშას მეჩეთი (1586-1591 წწ.), აგრეთვე დერეიშ ფაშას მეჩეთი და აკლდამა (1571, 1579 წწ.). დღემდე დამასკოს ღირსშესანიშნოად ითვლება ას'ად ფაშა ალ-აზმის სასახლე (XVIII ს.), რომლის საღმშლიც (მისაღები, სასტუმრო) და ბარშმლიც (სასახლის ნაწილი, განკუთვნილი ქალებისათვის) თურქული ტრადიციითაა გაწყობილი.

2. 'აზმების გამგებლობა სირიაში

ოსმალთა ხანგრძლივი ბატონობის პერიოდში სირიაში ფეხი მოიკიდა იმპერიისთვის ტიპურმა სამხედრო-ადმინისტრაციულმა სისტემამ, მაგრამ განჩნდა ზოგიერთი თავისებურება, რაც პირველ რიგში პოლიტიკურ სარბიელზე ადგილობრივი ელემენტის დაწინაურებაში გამოიხატა. ამ თვალსაზრისით, განსაკუთრებით საინტერესოა XVIII საუკუნე, ვინაიდან სწორედ ამ დროს გამოიკვეთა ტენდენცია, რომელიც განახლებებს მას XVI-XVII საუკუნეებისგან. თუ ოსმალთა ბატონობის პირველი ორასი წლის მანძილზე სირიის ვილაეთების გამგებლებად ვხედავთ თურქ ფაშებს, რომელთა უფლებამოსილება უმეტეს შემთხვევაში 1-2 წლით მშობიფარგლებოდა, XVIII საუკუნეში ეს ტრადიცია დაირღვა. ასპარეზზე გამოვიდა ადგილობრივი გამგებლების მთელი პლეადა, რომელიც ხანგრძლივად ფლობდა ქვეყნის სადავებს, რაც ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემაში სირიულ-არაბული ელემენტის დამკვიდრებას ნიშნავდა. საქმე ეხება უპირველეს ყოვლისა 'აზმების (ალ-'აზმ) გეარის გამგებელთა დაწინაურებას და მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე მათ აქტიურ მონაწილეობას ქვეყნის მართვა-გამგებლობაში.

'აზმების კარიერა დაიწყო ჩრდილოეთ სირიაში, კერძოდ მათ მშობლიურ მა'არათ ან-ნუშანში (ქალაქის ვილაეთი). XVIII საუკუნის არაბი მემატიანის მიხედვით ბრეიქის ცნობით, 'აზმები არაბები (ავლანდ ალ-'არაბ) იყვნენ. ეს თვალსაზრისი გაზიარებულია იმ ავტორთა მიერ, რომლებიც განასხეავენ 'აზმებს თურქებისაგან ('უს-მანღრ, რუმში, ათრანქ), თუმცა სიცხადე არ შეაქვს ამ ცნობილი ოჯახის ეთნიკურ კუთვნილებაში. ტერმინი ავლანდ ალ-'არაბ (თურქ. ევლანდი 'არაბ) არაბულ წყაროებსა და ოსმალურ დოკუმენტებში გამოყენებულია ადგილობრივი მოსახლეობის წარმომადგენელთა აღსანიშნავად და ხშირად არ მიუთითებს მათ ეთნიკურ წარმომავლობაზე (Abdul-Karim Rafeq, The Province of Damascus, 1723-1783, 7, შენ. 1).

სირიის სამხედრო-ადმინისტრაციულ სარბიელზე 'აზმების პირველი ნაბიჯები საკმაოდ მოკრძალებული იყო: XVII საუკუნის შუა წლებში იბრაჰიმ ალ-'აზმი შევიდა ოსმალთა სამსახურში და ჩაირიცხა რაზმში, რომელსაც ევალებოდა მა'არათ ან-ნუშანის დაცვა. როგორც სამხედრო პირი (ჯუნღნი), იგი მონაწილეობდა ბრძოლებში თურქმენების წინააღმდეგ და ისე დაიღუპა, რომ მაღალი თანამდებობა არ მიუღია.

ალ-'აზმის გეარის პირველი გამოჩენილი წარმომადგენელი იყო იბრაჰიმის შვილი ისმა'ილი. თავდაპირველად ის თავის მშობლიურ მა'არათა და ჰამას განაგებდა, ხოლო ოცი წლის ასაკში ორთულიანი ფაშას რანგით ტრიპოლის ვალი გახდა. აქ

სამსახურის დროს ისმაილი მეთაურობდა მუსლიმ პოლიტიკაში მაშველ რაზმს – ჯარდას, რამაც მას რელიგიური წრეების სიმპათიები და მორწმუნეთა პატივისცემა მოუტანა. 'აზმების აღმასვლის მაჩვენებელი იყო ისიც, რომ ისმაილს და მის ძმას სულაიმანს მალეჩანეს სახით გადაეცა მა'არა, იმისი და ჰამა.

1725 წელს ისმაილ ფაშა (ისმა'ილ ფაშა ალ-'აზმი) დანიშნეს დამასკოს ვალის თანამდებობაზე, რომელიც ეკავა 1730 წლამდე. ცოტა ხნით ადრე მისი ძმა სულაიმან ფაშა ალ-'აზმი სულთანმა დაამტკიცა საიდას გამგებლად ვაზირის (სამთულიანი ფაშის) რანგით, 1725 წელს კი მან შეცვალა თავისი ძმა ტრიპოლში. აქ, ტრადიციის შენაბამისად, იგი ჯარდას მეთაურის საპატიო მოვალეობასაც ასრულებდა. იმავე წელს, სულაიმან ფაშა გადაიყვანეს ურფაში, მაგრამ ეს გადაადგილება არ ყოფილა მიმართული 'აზმების ოჯახის წინააღმდეგ. როგორც ჩანს, ირანთან დაპირისპირების გამო სულთანს სურდა სასახლეო რაიონში ჰყოლოდა ენერგიული ვალი. სულაიმანის მემკვიდრე და ტრიპოლის გამგებელი გახდა 'აზმების გვარის სხვა წარმომადგენელი იბრაჰიმ ფაშა, ისმა'ილ ფაშას შვილი. ამავე დროს, სირიის პოლიტიკურ სარბიელზე გამოიწერა ოჯახის კიდევ ერთი წევრი – იასინ ბეგი, იბრაჰიმ ფაშა ალ-'აზმის შვილი, რომელსაც ლატაკია (ალ-ლანჯიკია) გადაეცა.

სულაიმან ფაშა ალ-'აზმის ცდა დაბრუნებულიყო სირიაში წარმატებით დამთავრდა 1728 წელს, როცა ის დაინიშნა საიდას ვალის თანამდებობაზე. მისი ძმისწული, ე.ი. ისმაილის შვილი ას'ად ბეგ ალ-'აზმი მამის სახელით მა'არას და ჰამას განაგებდა. ამგვარად, 1730 წელს 'აზმების ხელში აღმოჩნდა მთელი სირია პალატის ეიალეთის საზღვრებიდან ალ-'არიშამდე.

სირიელი 'აზმების შემდგომი ბედის განმსაზღვრელი გახდა სტამბოლში 1730 წლის შემოდგომაზე განვითარებული მოვლენები, კერძოდ იენიჩრების აჯანყება პატრონა ხალილის მეთაურობით. მღელვარებას მოჰყვა სულთან აჰმედ II-ის გადადგომა და ახალი სულთნის მამუდ I-ის (1730-1754) აღზევება. იენიჩართა ეს გამოსვლა გამოწვეული იყო კორუფციით და ხელისუფლების მძიმე ფისკალური პოლიტიკით, რაც ირანთან ომში განცდილი სამხედრო მარცხითაც დაშიშდებოდა. ყოველივე ამან გამოაჩინა კპოვა სირიაში, მით უმეტეს, რომ არც სირიელები ყოფილან ღზღვეული ოსმალთა მოხელეების ძალადობისა და უკანონო გადასახადებისგან. კორუფციის მასშტაბებზე მიუთითებს ისიც, რომ სირიაში ჩამოყალიბდა გამომძალაველთა მთელი სოციალური ფენა და ეს მოვლენა ცნობილი გახდა ტერმინით ალ-'აჰანია. ასეთ პირობებში იმპერიის დედაქალაქში დაწყებულია მოძრაობა ბიჭი მისცა სოციალურ გამოსვლებს სირიის ეიალეთებში, რასაც სტამბოლის ადეკატური რეაგირება მოჰყვა. სულთანმა ისარგებლა შექმნილი ვითარებით და ვითომ „მოსახლეობის ინტერესებიდან გამომდინარე,“ სირიის ეიალეთების ადმინისტრაციული გადახალისება დაიწყო. ახალი სულთნის აღზევებიდან სულ ორი თვის შემდეგ გადააყენეს ოთხივე ეიალეთის ვალი, 'აზმები შეიპყრეს და ქონება ჩამოართვეს. როგორც ჩანს, მწვეთ ფინანსური პრობლემებით შეწუხებული სულთანი იმედოვნებდა, რომ იმპერიის ერთ-ერთი უმდიდრესი ოჯახის ქონების კონფისკაცია ხაზინას წაადგებოდა.

დიდი მოხელეების გადაყენება ან დასჯა ოსმალეთის იმპერიაში განსაკუთრებული მოვლენას არ წარმოადგენდა, მაგრამ 'აზმების მაგალითი აშკარად ცდილებოდა ადმინისტრაციული მანიპულაციების ფარგლებს. გამოცდილი და ავტორიტეტული სირიელი ვალების შეცვლა მაშინ, როცა ცენტრალური ხელისუფლებისადმი მათი ლოიალობა ეჭვს არ იწვევდა, ქვეყანაში ქაოსისა და დესტაბილიზაციის შესაძლებლობას ქმნიდა. 'აზმები კვლავაც საჭირო იყვნენ სტამბოლისათვის თუნდაც ყოველწლიური პაჯის უსაფრთხოების უზრუნველყოფისთვის. სწორედ ამან განასაზღვრა რეპრესირებული რეაბილიტაცია მოკლე დროში, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ იმპერიის დედაქალაქში 'აზმებზე ჩამოყალიბებული კეთილგანწყობა რადიკალურად არ შეცვლილა.

1730 წლის შემდეგ მდგომარეობა სირიაში საგრძნობლად არ გაუმჯობესებულა. მართალია, დამასკოს ახალმა ვალმა 'აბდ ალლამ ფაშა აიღინლიმ აღკვეთა იენიჩართა თარეში დამასკოში, უზრუნველყო მოსახლეობის უსაფრთხოება და წარმატებით გაართვა თავი ამირ ალ-პაჯის მოვალეობას, მაგრამ ფასების ზრდამ და შავი ჭირის ეპიდემიამ 1731-1732 წლებში ეიალეთი საგრძნობლად დაასუსტა. დამასკოს ვალის საშუალება არ ჰქონდა მისთვის ტრადიციული როლი შეესრულებინა და გაეღვნა მოეხ-

დინა სირიის სხვა ვილაეთებზე. 'აზმების გადაყენება მემამოხე დაჯგუფებებმა თავისი მოქმედების გამართლებად მიიჩნიეს და საკუთარი პოლიტიკური ან სოციალური მოთხოვნების განხორციელება სცადეს. აჯანყებები დაიწყო ტრიპოლში, ლატაკიაში, და რაც საყურადღებოა, 'აზმების მშობლიურ მამარასა და ქაშაში. ასეთ ვითარებაში სტამბოლმა გადაწყვიტა რეპრესირებულთა შეწყალება და მათი გამოყენება მდგომარეობის გამოსასწორებლად.

1731 წლის ნოემბერში ისმაილ ფაშა აღ-'აზმი, რომელიც მაშინ გეარის მეთაურად ითვლებოდა, ციხიდან გამოუშვეს და კუნძულ კრეტაზე გამგებლად დანიშნეს, ხოლო მის შვილებს იბრაჰიმს და ას'ადს ებრძანათ მამას გასყოლოდნენ, რაც ფაქტობრივად სირიიდან მათ გაძევებას ნიშნავდა. სამაგიეროდ, 'აზმების ოჯახის მეორე წარმომადგენელი სულაიმან აღ-'აზმი, რომელიც ასევე გაათავისუფლეს, ეალიდ დაამტკიცეს ტრიპოლში, სადაც მოვალეობის შესრულებას შეუდგა 1731 წლის 1 დეკემბერს. ამ ქალაქში მას კარგად იცნობდნენ ადრინდელი სამსახურით 1725-1727 წლებში. სულაიმანმა ახლაც გაამართლა სტამბოლის ნდობა, ვილაეთში წესრიგი აღადგინა და აქტიური მონაწილეობა მიიღო „დიდი პაჯის“ ჩატარებაში, რის შემდეგაც იგი ჯერ საიდაში გადაიყვანეს, ხოლო 1734 წლის იანვარში (1146 წ. 8 შა'ბან-ი) დამასკოს ვალის თანამდებობაზე დანიშნეს 'აზმ აღლამ ფაშა აიდინლის ნაცვლად. გადაწყვეტილი იყო ისმაილ ფაშა აღ-'აზმის დანიშვნა ტრიპოლის ვალის თანამდებობაზე, მაგრამ იგი კუნძულ კრეტაზე გარდაიცვალა. ამგვარად, 'აზმებმა დაიბრუნეს სტამბოლის კეთილგანწყობა, მაგრამ ძველი თაობიდან პოლიტიკურ ასპარეზზე დარჩა მხოლოდ სულაიმან ფაშა აღ-'აზმი, რომელიც 1743 წლამდე, ე.ი. გარდაცვალებამდე, სირიის ყველაზე გავლენიანი ვალი და გეარის აღიარებული მეთაური იყო.

სულაიმან ფაშა განაგრძობდა 'აზმებისათვის დამახასიათებელ პოლიტიკას არა მარტო დამასკოს ვილაეთში, არამედ მის გარეთაც. თავისი ღონისძიებების გამართლებისა და ლეგიტიმიზაციისათვის იგი მოხერხებულად იყენებდა დივანს, რომლის მუშაობაში აქტიურად იყვნენ ჩაბმული მუფთი პაშიდ ეყენდი აღ-'იმადი და სხვა რეგიონური ავტორიტეტები. მოთარეშე რაზმების აღადგენას, უსაფრთხოების დაცვას, პირველი მოხმარების საქონელზე ფასების დაწეას და ხელოსანთა გაერთიანებებზე ზრუნვას მოსახლეობა კმაყოფილებით შეხვდა. მიუხედავად ამისა, 1738 წლის 19 ივლისს (1151 წ. რაბი' II) სულაიმან ფაშა გადააყენეს. სტამბოლს არავითარი საფუძველი არ ჰქონდა ასეთი გადაწყვეტილებისთვის, მაგრამ როგორც ჩანს, ამოქმედდა იმპერიისთვის დამახასიათებელი ადმინისტრაციული მანიპულაციის მექანიზმი. სულაიმანის ნაცვლად დამასკოს ეალიდ დანიშნა ეინმე ჰუსაინ ფაშა, რომელიც დიდი ვეზირის მფარველობით სარგებლობდა. სულაიმან ფაშამ გეკიპტის ვალის მაღალი თანამდებობა მიიღო.

1738-1741 წლებში დამასკოში სამი თურქი ვალი შეიცვალა, რაც XVIII საუკუნის დამდეგამდე არსებული პრაქტიკის რეანიმაციას ჰგავს და აშკარა კონტრასტს ქმნის 'აზმების გამგებლობის პერიოდთან. სირიის ვილაეთებში კვლავ დაიწყო შეტაკებები სხვადასხვა სამხედრო დაჯგუფებებს შორის, ხოლო საშინაო პრობლემებით დაკავებული დამასკოს ვალი სათანადო ყურადღებას ვერ უთმობდა პალესტინას და ლიბანს, რაც რეგიონალური სეპარატიზმის აღმოცენების და გაძლიერების საფრთხეს ქმნიდა. ასეთ ვითარებებში, 1741 წლის ივლისში (1154 წ. რაბი' II) დამასკოს ვალის თანამდებობაზე დაბრუნდა სულაიმან ფაშა აღ-'აზმი, რაც 'აზმების გამარჯვების ნიშნავდა.

სულაიმან ფაშამ განაგრძო ადრე ნაცადი პოლიტიკა, რაც უპირველეს ყოვლისა დამასკოელბთან კარგ ურთიერთობას, სეპარატიზმთან ბრძოლას და საზოგადოებრივი წესრიგის უზრუნველყოფას ნიშნავდა. არაბი მემბატინის ცნობით, დამასკოში მოსვლიდან სამი დღის შემდეგ მან შეიპყრო და სიკედილით დასაჯა სამი დამნაშავე. დამასკოს ვალიმ სცადა დახმარებოდა თავის მძისწულს იბრაჰიმ ფაშას, რომელიც 1741 წელს საიდას ეალი გახდა, მაგრამ მუდმივი საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდა. მისი მეტოქე, ბედუენთა შეიხი ზაჰირ აღ-'უმარი, ფორმალურად საიდას ვალის იურისდიქციას ექვემდებარებოდა, მაგრამ ფაქტობრივად სირიის ოსმალურ ადმინისტრაციას არ ემორჩილებოდა. სულაიმან ფაშამ დაიწყო, მაგრამ ვერ დაამთავრა ლაშქრობა ზაჰირის წინააღმდეგ, რადგანაც 1743 წლის 24 აგვისტოს (1156 წ. 4 რაჯაბ-ი) გარდაიცვალა. დამასკოს ვალის მემკვიდრე გახდა მისი მძისწული, ოსმალთა პერიოდის სირიის ერთ-ერთი გამოსინჯილი მოღვაწე ას'ად ფაშა.

1743 წლის 3 ოქტომბერს (1156 წ. 14 შა'ბან-ი) დამასკოში მოვიდა ფირმანა, რომელთაც 39 წლის ას'ად ფაშა ალ-'აზში ეიალეთის ვალიდ დაინიშნა. ამ დროისთვის მას საკმაო გამოცდილება და ავტორიტეტი ჰქონდა: 1741 წელს ას'ადმა შეცვალა თავისი ძმა იბრაჰიმი საილდში, სადაც დარსა 1742 წლამდე და მოიპოვა აღიარება, როგორც ნიჭიერმა ადმინისტრატორმა, ხოლო შემდეგ ასევე წარმატებით განაგებდა პაზას, რომელიც მას გადაეცა მალიქანეს სახით. თავისი ბიძის ისმაილის დაველებით იგი აქტიურად მონაწილეობდა „დიდი პაჯის“ ქარაენის მომზადებასა და დაცვაში. მის აღზრდებს შესაძლებელია, ასევე შეუწყო ხელი სათანადო პროტექციამ სტამბოლში, რითაც ხშირად სარგებლობდნენ 'აზმები, მაგრამ შეუძლებელია იმის უარყოფა, რომ ას'ადის კანდიდატურა დამასკოს ვალის თანამდებობაზე თითქმის იდეალური იყო. ამ დანიშვნით სტამბოლმა სწორი ალტერნატივა მოუძებნა სირიაში ანარქიისა და სეპარატიზმის მომძლავრებას საერთო დაქვეითების (ინიტიატ) პერიოდში. ძლიერი, და ამავე დროს ოსმალეთის ერთგული 'აზმების გამგებლობის ქვეშ სირიის გაერთიანება მემკვიდრეობითობის პრინციპის აღიარებას ჰკავდა, ენაიდან ას'ადის ძმები სა'დ ად-დინ ფაშა და იბრაჰიმი ფაშა შესაბამისად ტრიპოლის და საიდას გამგებლებად დაინიშნენ. ე.ი. მათ მიიღეს ეიალუტები, რომელთაც ოჯახის უფროსი თაობის წარმომადგენლები განაგებდნენ. მართალია, ზოგჯერ ხდებოდა ძმების ადმინისტრაციული ადგილმონაცვლეობა, მაგრამ 'აზმების მდგომარეობას ეს არ ცვლიდა. დამასკოს ვალი ას'ად ფაშა ალ-'აზში მთავარი პოლიტიკური ფიგურა გახდა სირიაში და მისი გავლენა სხვა ეიალუტებზე ახლა ნათესაურ კავშირსაც ემყარებოდა.

დამასკოში მოღვაწეობის დასაწყისში ას'ად ფაშას დაუპირისპირდა კარგად ორგანიზებული ოპოზიცია, რომელსაც მეთაურობდა გავლენიანი მოხელე, დავთარდარი ფათაი ეფენდი ალ-ფალაქინსი, მაგრამ 1746 წელს ვალის მეტოქეები, რომელთაც მხარს უმაგრებდა იერლია, დამარცხდნენ. შექმნილი ვაკუუმი შეაყსეს იენიჩრებმა და ხელისუფლების ერთგულმა დაქირავებულმა რაზმებმა. უფრო ძნელი აღმოჩნდა ბრძოლა ისეთ ტრადიციულ მეტოქეთა, როგორიც იყო მაღალი ფასენდი პურხ, რაც ხელს უწყობდა საეკლესიო და სოციალური აფეთქების მიზეზი ხდებოდა. მდგომარეობას ართულებდა სტიქიური უბედურებაც, კერძოდ გეალვა (1745-1747, 1751 წწ.), კალიების შემოსევა (1746-1747 წწ.) და შავი ჭირის ეპიდემია (1743-1744, 1755, 1757 წწ.). განსაკუთრებულ ყოთარებაში ას'ად ფაშა აქტიურად ერეოდა საბაზრო ფასების დარეგულირების საქმეში, მაგრამ ამას აკეთებდა დივანის გადაწყვეტილების საფუძველზე. არაბი ავტორები ერთხმად აღნიშნავენ მის ტოლერანტობას არამუსლიმ მოსახლეობასთან ურთიერთობაში (Sh.Shamir, As'ad Pasha al-'Azam, 12-13).

შედარებით მოკრძალებული იყო ას'ად ფაშას წარმატება პაღესტინის ბედუინ ტომებთან, განსაკუთრებით კი ზაჰირ ალ-'უმართან და ლიბანელ ამირა მულჰიმთან მეტოქეობაში. ერთადერთი, რაც მან შეძლო, იყო ის, რომ აიძულა ორივე მხარე უარი ეთქვათ იმ ტომებისა და იენიჩართა რაზმების მხარდაჭერაზე, რომლებიც საფრთხეს უქმნიდნენ პაჯის მშვიდობიან ჩატარებას.

1757 წლის 21 იანვარს (1170 წლის რაბი' II-ის მიწურული) ას'ად ფაშა ალ-'აზში გადაიყვანეს პალაბის ვალიდ, ხოლო შემდეგ მოვიდა ფირმანი მისი ეგვიპტის ვალიდ დანიშვნის შესახებ. 'აზმების ოჯახის სირიიდან „გაძევების“ გეგმა თანამიმდევრულად ხორციელდებოდა: ას'ადის ერთი ძმა სა'დ ად-დინ ფაშა დაინიშნა მარ'აშის ვალიდ, ხოლო მეორე – იბრაჰიმი მოსულში გადაიყვანეს. და ბოლოს, თავად ას'ადს ახლა სივასის ვალის თანამდებობა შესთავაზეს. მან ვერ შეძლო სტამბოლის კეთილგანწყობის დაბრუნება, რადგანაც გაერცვლდა ხმები, თითქოს 1757 წლის შემოდგომაზე „დიდი პაჯის“ დარბევის ფარული ორგანიზატორი ხელისუფლებამ განაწყენებული ას'ად ფაშა იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ეს ბრალდება არაფრით არ ყოფილა დადასტურებული. გადაწყდა მისი გასახლება კუნძულ კრეტაზე, მაგრამ 1758 წლის 14 აპრილს (1171 წ. 5 შა'ბან-ი) ოსმალეთის ერთ-ერთი გამოჩენილი სირიელი მოხელე სტამბოლიდან მიღებული ბრძანებით მოკლეს.

ას'ად ფაშა ალ-'აზმის შემდეგ სირიის ეიალუტებში ერთმანეთს ცვლიდნენ ოსმალო ფაშები, მაგრამ მდგომარეობა მთელ ქვეყანაში უარესდებოდა. 1758 წელს დამასკოს ვალიდ დაინიშნა ვინმე 'აბდ ალლჰა ფაშა, რომელმაც მანამდე ნადირ შაჰთან ბრძოლაში ისახლება თავი, ახლა კი დამასკოში სასტიკად გაუსწორდა ადგილობრივი იენიჩრებს და მათთან დაკავშირებულ დამასკოელ მეამბოხეებს. მის დროს და შემდეგაც, სირიას თავს დაატყდა სტიქიური უბედურება: 1759 წლის ნოემბერში ძლიერმა

მიწისყიდვამ დიდი მსხვერპლი და ნგრევა გამოიწვია თითქმის ყველგან – ანტოქიიდან და პალატიდან ალ-არიშიამდე. განსაკუთრებით დაზარადა დამასკო, სადაც მრავალი შენობა დაზიანდა, მათ შორის „უმაინთა მეწეთიც.“ მიწისძვრას 1760 წელს მოჰყვა შავი ჭირის ეპიდემია, რომელიც თითქმის ექვსი თვე მიჰინგარებდა. გასაგებია, რომ ამ პერიოდში ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრება, განსაკუთრებით სავაჭრო-ეკონომიკური საქმიანობა შეფერხდა, რასაც ფასების ზრდა მოჰყვა. ასეთ ვითარებაში დამასკოს ვიადუტის სათავეში აღმოჩნდა „აზმების ყოფილი მამლუქი ოსმან ფაშა ალ-ქურჯი.

3. ქართველი მამლუქი სირიის პოლიტიკურ სარჩელზე (ოსმან ფაშა ალ-ქურჯი)

ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის („უზმან ბაშა ალ-ქურჯი“) ადრინდელი ბიოგრაფიული ცნობები მეტად მწირია, მაგრამ მისი ქართული წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს.⁶⁷ გარდა ამისა, ოსმალეთის ისტორიაში არცთუ ბევრია ისეთი მაგალითი, როცა ყოფილი მამლუქი ასე დიდხანს და წარმატებით განაგებდა იმპერიის ისეთ რთულ რეგიონს, როგორიც იყო სირია. ამ თვალსაზრისით, ოსმან ფაშა ალ-ქურჯი შეიძლება „აზმების ცნობილი ოჯახიდან გამოსული გამგებლების გვერდით დავაყენო, მაგრამ გასათვალისწინებელია ერთი, არსებითი ფაქტორი: „აზმები სირიელები იყვნენ და ისეთ ქვეყნებში, სადაც ადგილობრივი ელემენტი ყოველთვის ინარჩუნებდა გავლენას, ტრადიციულ ურთიერთობათა სასურველი მიმართულებით წარმართვა მათთვის უფრო ადვილი იყო, ვიდრე ოსმანისათვის. მიუხედავად ამისა, ოსმან ფაშამ შესაძენვეი კვალი დატოვა სირიის ისტორიაში, რაც აღნიშნულია კიდევ არაბი ისტორიკოსების მიერ.

ოსმან ფაშა იყო დამასკოს ცნობილი ვალის ას'ად ფაშა ალ-აზმის მამლუქი. ამ შემთხვევაში „მამლუქი“ ნიშნავს ას'ადის პირად მსახურს, ვინაიდან სირიაში მამლუქთა ინსტიტუტი არ არსებობდა იმ სახით, რომლითაც იგი ცნობილია ეგვიპტეში. პატრონის სტატუსიდან გამომდინარე, მამლუქს შეეძლო მაღალი თანამდებობის დაკავება, რისი დამადასტურებელია ოსმანის კარიერა. ას'ად ფაშას დროს მას მიუღია ქ. ჰამას მუთასალიმის თანამდებობა, რაც ადვილი ასახსნელია: პაშა ას'ადს ეკუთვნოდა მაღოქანეს სახით და მისი მამლუქის აღზრევა იქ ნათლად გეინვენებს პატრონის ნდობას და კეთილ დამოკიდებულებას ოსმანისადმი.

1758 წლის აპრილში ას'ად ფაშას გადაყენებისა და სიედილის შემდეგ დამთავრდა მისი ყოფილი მამლუქის მოღვაწეობა პაშაში. სულთნის ემისრებმა შეიპყრეს იგი და სტამბოლში გაგზავნეს. XVIII საუკუნის არაბი ავტორის ალ-მურადნის ცნობით, ოსმანმა დიდი წინდახედულობა გამოიჩინა და შეძლო თავის დახსნა. სტამბოლი სუსებით დაკმაყოფილა მის მიერ ას'ად ფაშას სამალაგების მითითებამ. ხელისუფლებასთან თანამშრომლობისა და სწორი ინფორმაციის მიწოდებისთვის „უსმანმა მიიღო ლაკები „ას-სადიკ“ („მართალი“) და შესაფერის თანამდებობაზე დანიშვნის დაპირება. თუ გაეთვალისწინებთ იმ ეპოქისა და ოსმალური საზოგადოების მორალურ პრინციპებს, რეკრესირებული მოხელის ყოფილი მუთასალიმის პრაგმატიზმი საესკებთ გასაგებში იქნება.

1760 წლის დამდეგს ოსმანი ფაშას რანგით ტრიპოლის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა. რას აკეთებდა იგი მანამდე მთელი ერთი წლის მანძილზე ცნობილი არაა, მაგრამ ვიცით, რომ ტრიპოლში გამგზავრებამდე ის პალაბში იმყოფებოდა. ოსმან ფაშამ დიდი გულმოდგინება გამოიჩინა ეიადუტის მართვისა და მუსლიმ პოლიტიკიზმთა დაცვის საქმეში, რაც შეუმჩნეველი არ დარჩენილა სტამბოლში. იმავე წელს, როგორც წარმატებული და პერსპექტიული მოხელე, ოსმან ფაშა იმპერიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პროვინციის – დამასკოს ეიადუტის ვალიდ დაინიშნა, რაც მისი კარიერის ზენიტის წარმოადგენდა. ოსმანის წარმატების მაჩვენებელი იყო არა მარტო ეაზირ-ფაშასთვის შესაფერისი თანამდებობის მიღება, არამედ ისიც, რომ სტამბოლმა ტრიპოლის ვალიდ დამატყიცა მისი შეილი მუჰამადი. ამგვარად, მოკლე დროში სირიის დიდი ნაწილი ოსმან ფაშას ადმინისტრაციულ კონტროლს დაექვემდებარა.

იქედან გამომდინარე, რომ ოსმან ფაშა „აზმების ოჯახთან იყო დაკავშირებული, მისი აღზრევა მექედონიზმის შთაბეჭდილებასაც ტოვებდა, მით უმეტეს, რომ ას'ად ფაშა ალ-აზმის და „უსმან ფაშას მოღვაწეობაში საერთო ნიშნებიც შეიძლება

დაენიხათ. ამაზე მოუთხოვეს ეგვიპტელი მემკრიანე ალ-ჯაბართი, რომელიც ოსმანს სწორედ „აზმების ოჯახის მთავრებს და მას „უხმან ფაშა იბნ ალ-აზმს“ უწოდებს, თუმცა კარგად იცის მისი წარმომავლობის შესახებ. საქმე იმაშია, რომ ეგვიპტელი მამლუქი, როგორც წესი, ითვლებოდა პატრონის ოჯახის წევრად და ამ თვალსაზრისით ეგვიპტელი მემკრიანე მართალი იყო, მაგრამ გასათვალისწინებელია ერთი არსებითი გარემოება: „აზმების ოჯახი არ თვლიდა ყოველ მამლუქს თავისი ოჯახის წევრად და არ აღიარებდა მის უფლებას სირიაზე. პირიქით, „აზმები სირიას თავის ქვეყნად მიიჩნევდნენ და კვლავ დაღივებით ცდილობდნენ აღედგინათ იქ დაკარგული გავლენა, რასაც ოსმან ფაშა ყოველნაირად უშლიდა ხელს. მართალია, 1763 წელს „აზმებმა შეძლეს საიდას ვალის თანამდებობაზე გაეყვანათ მუჰამმად ფაშა ალ-აზმი, მაგრამ ამ დროს ოსმან ფაშას, რომელსაც დიდი ადმინისტრაციული გამოცდილება და ავტორიტეტი ჰქონდა, მტკიცედ ეპყრა ხელთ დამასკოს ეიალეთი და მისი გზიდან ჩამოცილება მეტოქეება ვერ მოახერხეს.

სირიაში ოსმალეთის დიდ მოხელედ აღზევების პირველივე დღიდან ოსმან ფაშა განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა წესრიგისა და სტაბილურობის მიღწევას დამასკოში, რისთვისაც აუცილებელი იყო სხვადასხვა უკონტროლო სამხედრო რაზმების თავისი ალკოვნი. მან შეძლო მოწოდებაში მოეყვანა ორი მეტოქე ძალა – ადგილობრივი იენიჩრები და საიმპერიო რაზმები. რაც შეეხება დაქირავებულ ჯარისკაცებს, ოსმან ფაშამ ისინი ბელუთთა მემბოხე შეიხის ზაჰირ ალ-უმარის წინააღმდეგ გაგზავნა პალესტინაში და ამგვარად, დროებით მაინც განმუხტა დაძაბულობა ეიალეთის დედაქალაქში. მოსახლეობა კმაყოფილებით შეხვდა ოსმან ფაშას ცდას პურითა და პირველადი მოთხოვნილებების საკონტროლო უზრუნველყოფა ქალაქი და შეენარჩუნებინა დაბალი ფასები. ასევე მოწონებას იმსახურებდა მისი გულმოდგინება ყოველწლიური პაჯის ჩატარების საქმეში, ზრუნვა საპილიგრიმო გზის კეთილმოწყობასა და პილიგრიმთა უსაფრთხოებაზე. სირიაში კოპულარული მუფთის „ალი ალ-მუჰარის მხარდაჭერითა და დახმარებით მან გარკვეული რეფორმებიც ჩაატარა: გააუქმა ზოგიერთი ზედმეტი გადასახადი (მაგ. ქერზე, პირუტყვზე) და შემოიღო „მალ ალ-ბადალ“, რომელსაც სამხედრო სამსახურის ნაცვლად იხდიდნენ სიფაიები. ზემოაღნიშნულ რეფორმას ოსმან ფაშა ატარებდა რელიგიური ელიტის თანამონაწილეობით და სტამბოლიდან გამოთხოვნილი ფირმანების საფუძველზე, რაც მის ღონისძიებებს ლეგიტიმურ ხასიათს აძლევდა.

მთელი თავისი მოღვაწეობის მანძილზე ოსმან ფაშა აქტიურად ერეოდა პალესტინისა და ლიბანის საქმეებში, რაც ობიექტური ფაქტორებით იყო განპირობებული. აღნიშნული ორი რეგიონი ყოველმხრივ მჭიდროდ იყო დაკავშირებული დამასკოსთან და ოსმან ფაშაც აგრძელებდა თავის წინამორბედთან პოლიტიკას, რომელიც აქ ოპტიმალური საგადასახადო სისტემის ფუნქციონირებას უზრუნველყოფდა. აქედან განიშლინარე, იგი ცდილობდა მტკიცე კონტროლი დაეწესებინა პალესტინაზე, სადაც მისი ინტერესების სფეროში შედიოდა ისეთი ქალაქების საბაჟო შემოსავალი, როგორიცაა ლაზა, ჰაქა, იაფა და იქ გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზები, და ბოლოს, იერუსალიმში თავისი რელიგიური სტატუსით. როგორც მოსალოდნელი იყო, დამასკოს ვალის პოლიტიკა და პრაქტიკული ნაბიჯები შეუთავსებელი აღმოჩნდა პალესტინელი ბელადის ზაჰირ ალ-უმარის და ლიბანელი ფეოდალების ინტერესებთან.

1770-1771 წლებში ეგვიპტელი მამლუქების მიერ სირიაში განხორციელებული სამხედრო ექსპედიციის დროს ოსმან ფაშას დროებით მოუხდა დამასკოს დატოვება, მაგრამ ეგვიპტელების წასვლის შემდეგ იგი ქალაქში დაბრუნდა (1771 წ. 20 ივნისი). სულთნის ბრძანებით (არაბ. „ხატარა შარიჰ“) მას გამოეცხადა მადლობა და ებოძა საპატიო ხალათი აგრესორებთან ბრძოლაში გამოჩენილი სიმამაცისთვის. სულთნის მადლობა დაიმსახურეს აგრეთვე დამასკოელებმა (აღლად აშ-შამ) და პერსონალურად მუფთიმ. ოსმანის შეილებმა მუჰამადი და დერვიში ალადგინეს შესაბამისად ტრიპოლის და საიდას გამგებებად, რაც საშუალებას აძლევდა დამასკოს ვალის ენერგიულ ზომები მიეღო თავისი ხელისუფლების განმტკიცებისთვის. ადგილობრივი იენიჩრთა ალა, რომელსაც ბრალად ედებოდა დალატი, სიკვდილით დასაჯეს. ოსმანმა თავის ერთგულ პირებს ჩააბარა ბიკაა და კუნაიტრა, მაგრამ გადაუტრეული დარჩა ლიბანისა და პალესტინის საკითხი. ზაჰირ ალ-უმარი კვლავ კონტროლს უწევდა იაფას და ცდილობდა ოსმანის მოკავშირე ლიბანელი ამირა იუსუფის განდევნას, რისთვისაც მოხერხებულად იყენებდა მის ბიძას ამირა მანსურს. მდგომარეობას ისიც ართულებ-

და, რომ ბედუინებმა და ზოგიერთმა დაქირავებულმა რაზმებმა ისარგებლეს სირიაში მომხდარი მოვლენებით, თავისი კონტროლი დააწესეს გზებზე და საფრთხე შეუქმნეს ვაჭრობას. ყოველივე ეს აიძულებდა დამასკოს ვალის მიეღო სასწრაფო ზომები პირველ რიგში ზაჰირ ალ-უმარის წინააღმდეგ.

1771 წლის 2 სექტემბერს (1185 წლის 22 ჯუმად 1) ჩრდილოეთ პალესტინაში, ჰულას ტბასთან მოხდა დიდი შეტაკება ზაჰირ ალ-უმარის და ოსმან ფაშას რაზმებს შორის, რომელიც ზაჰირის სრული გამარჯვებით დამთავრდა. ოთხი დღის შემდეგ ოსმანი დამასკოში დაბრუნდა, მოიწვია დივანი და მოახსენა მას შექმნილი მძიმე მდგომარეობის შესახებ. დივანზე მან ასევე განაცხადა, რომ იძულებული გახდა ეცნობებინა სულთნისთვის, რომ ვითარების გამოსწორება შეუძლებლად მიაჩნდა ახალი რაზმებისა და ფულადი სახსრების გარეშე. რუსეთთან ომით დაკავებულ სულთანს დამასკოდან ასეთი ინფორმაციის მიღება, რა თქმა უნდა, ოსმან ფაშასადმი კეთილად ვერ განაწყობდა.

1771 წლის შემოდგომაზე დამასკოს ვალის მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა, განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც 20 ოქტომბერს მეტოქეებთან შეტაკებისას ნაბატიასთან მისმა მოკავშირე ამირა იუსუფმა მარცხი განიცადა. 23 ოქტომბერს ზაჰირის რაზმებმა დაიკავეს საიდა, რომელიც დერეიშ ფაშამ დატოვა. სირიის ასპარეზზე კვლავ გამოჩნდნენ 'ალი ბეგის მამლუქები, რომლებიც შეიჭრნენ ღაზაში, რამლასა და იაფაში. ეგვიპტეში გადამწყვეტ ფაზაში ჯერ კიდევ არ იყო შესული დაპირისპირება აბუ აზ-ზაჰაბსა და 'ალი ბეგს შორის, რაც მამლუქთა ბელადს სირიის საქმეებში ჩარევის საშუალებას აძლევდა. ასეთ ვითარებაში, 1771 წლის 22 ოქტომბერს (1185 წ. 13 რაჯაბი) მოვიდა ცნობა იმის შესახებ, რომ დამასკოს ეალიდ დანიშნა მუჰამმად ფაშა ალ-აზმი, თუმცა ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის და მისი შეიღების კარიერა ამით არ დამთავრებულა: ოსმანი გადაიყენეს კონიის (ძვ. იკონიუმი, დღ. სამხრ. თურქეთში) გამგებლად, ხოლო მის შეილს მუჰამმადს მოსულის ეიალეთი გადაეცა. მართალია, იმ მდგომარეობას, როცა დამასკოს ვალის თანამდებობაზე ყოფნისას ოსმანი თითქმის მთელ სირიას აკონტროლებდა, მისი ახალი სტატუსი არ შეეფერებოდა, მაგრამ როგორც ჩანს, ოსმან ფაშა და მისი შეილები საბოლოოდ მაინც არ ყოფილან კომპრომეტირებული. ამის დამადასტურებელია ისიც, რომ 1783 წელს ოსმანის შეილი მუჰამმადი დამასკოს ვალის თანამდებობაზე დანიშნა, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ იმავე წელს იგი შეცვალა მისმა ძმამ დერეიშ ფაშამ (1783-1785).

ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის მოღვაწეობა სირიაში არაბი ისტორიკოსების მიერ დადებითადაა შეფასებული. ყოფილი ქართველი მამლუქი უცვლელად ედგა სათავეში ოსმალეთის ამ უდიდეს არაბულ პროვინციას 11 წლის მანძილზე მაშინ, როცა ზოგიერთი დიდი მოხელე აქ ერთი წელიც (ზოგჯერ ერთი თვეც) ვერ ინარჩუნებდა მართვის სადავეებს. ყოველწლიური „დიდი პაჯის“ წარმატებით ჩატარება, ზომიერი საგადასახადო პოლიტიკა და რელიგიურ წრეებთან თანამშრომლობა ხელს უწყობდა დამასკოს ვალის ხელისუფლების სიმტკიცეს. ნიშანდობლივია, რომ ეგვიპტელების ლაშქრობის დროსაც დამასკოელები ლოიალური დარჩნენ ოსმანისადმი და ეიალეთის დელაქლაქში მის წინააღმდეგ გამოსვლას ადგილი არ ჰქონია, თუმცა ქალაქი გარეთ ვალის სადამსჯელო ღონისძიებები გამოირიცხული არ იყო. ისევე, როგორც სხვა დიდი პროვინციების გამგებლებს, ოსმანსაც ჰქავდა თავისი პროტექტორი სტამბოლში, მაგრამ გადამწყვეტი მნიშვნელობა მისი წარმატებული კარიერისთვის ჰქონდა მის ადმინისტრაციულ ნიჭს, დამასკოელების კეთილგანწყობას და რა თქმა უნდა, ოსმალეთის ერთგული მოხელის რეპუტაციას (Abdul-Karim Rafeq, The Province of Damascus, 1723-1783, 234-284).

4. ზაჰირ ალ-უმარი და მუჰამმად ფაშა ალ-აზმი

ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის გადაყენების შემდეგ 1771 წლის ნოემბრის დამდეგს დამასკოს ვალის მოვალეობის შესრულებას შეუდგა მუჰამმად ფაშა ალ-აზმი, ამ ცნობილი გვარის მესამე თაობის წარმომადგენელი. მანამდე, 1763-1771 წლებში მას ეკავა საიდას ვალის თანამდებობა და კარგად იცნობდა სირიაში არსებულ ვითარებას. დამასკოს ეალიდ მისი დანიშნა სირიაში 'აზმების ხელისუფლების აღდგენას ნიშნავდა.

პირველი და მნიშვნელოვანი საკითხი, რომელიც ახლად დანიშნულ ვალის უნდა გადაეწევიდა იყო ყოველწლიური პაჯის დაფინანსება და მისი წარმატებით ჩატარება, ხოლო მეორე — ზაპირ ალ-უმარის დამორჩილება. 1772 წლის მაისში მუჰამად ფაშამ შეძლო „დიდი პაჯის“ ჩატარება, მაგრამ ზაპირ ალ-უმარის წინააღმდეგობა დაუძლეველი აღმოჩნდა, მიუხედავად იმისა, რომ დამასკოს ვალის ზურგს უმაგრებდა მამულეების მიერ ეგვიპტიდან გამოძევებული ოსმან ფაშა ალ-მისირი, რომელიც დამასკოში იმყოფებოდა. როცა ალი ბეგ ალ-ქაბირმა სცადა აბუ აზ-ჰაბაბთან დაპირისპირების შემდეგ დროებით თავი შეეფარებინა პალესტინისთვის, ზაპირი კვლავ დაეხმარა მას. ამავე დროს, 1772 წლის ივნისის დამდეგს პალესტინისა და ლიბანის სანაპიროსთან გამოჩნდა რუსეთის ფლოტი, რომელიც ცდილობდა მხარდაჭერა აღმოეჩინა ალი ბეგისა და ზაპირისათვის. მართალია, რუსებმა მხოლოდ ცოტა ხნით დაიკავეს ბეირუთი, მაგრამ ასეთ ვითარებაში დამასკოს ვალის უმოქმედობამ სულთნის უკმაყოფილება გამოიწვია. 1772 წლის ზაფხულში მუჰამად ფაშა კონიაში გადაიყვანეს ორთულაინი ფაშას თანამდებობაზე, რაც აშკარა დაქვეითება იყო და იშვიათად ხდებოდა აზმების გამგებლობისას. მუჰამად ფაშა არ შეეგუა ასეთ მდგომარეობას და სტამბოლში თავისი პროტექტორის დახმარებით ცდილობდა დამასკოში დაბრუნებას. ეგვიპტის შეიხ ალ-ბალადის ალი ბეგის ასპარეზიდან გასვლის შემდეგ 1773 წელს მუჰამად ფაშას მთავარი პოტენციური მეტოქე სირიაში გახდა ზაპირ ალ-უმარი.

პალესტინელი არაბების შეიხის ზაპირ (დიად. დამირ) ალ-უმარ აზ-ზადდანის მოღვაწეობა დაიწყო საფადის სანჯაყში, სადაც მისი წინაპრები გადასახადის ამკრეფი მოხელეების, მულთაზიმების მიწაელობას ასრულებდნენ საიდას ვალის იურისდიქციის ქვეშ, თუმცა დროდადრო მეზობელი ლიბანის შიჰაბ ამირებზედაც იყვნენ დამოკიდებული. ზაპირის მამა უმარ აზ-ზადდანი შეიხის რანგით განაგებდა საფადს, ზოგჯერ კი აქქასაც, მაგრამ თავად ზაპირის კარიერა დაკავშირებული იყო საფადთან და პირველ რიგში ტიბერიასთან (ტაბარიდა),⁶⁸ რომელიც მან მიუღწერა ციხე-სიმაგრედ აქცია. უკვე XVIII საუკუნის დამდეგს ზაპირის მამა უმარ აზ-ზადდანი და ბიძები (ალი და ჰამზა) მნიშვნელოვანი გავლენით სარგებლობდნენ გალილეაში (ჩრდ. პალესტინა).

XVIII საუკუნის 30-იან წლებში ზაპირ ალ-უმარის ამბიციები მკაფიოდ გამოიკვეთა. მას შემდეგ, რაც საიდას ვალიმ მას ილთიზამის სახით დაუმტკიცა საფადის სანჯაყი, დადგა მეტოქე ტომების დამორჩილების დრო. ზაპირის გაძლიერებით შეზღოვებულმა ტომთა ბელადებმა დახმარებისთვის დამასკოს ვალის მიმართეს, რასაც 1737 წელს მოჰყვა სულაიმან ფაშას ლაშქრობა. ამ დამსჯელი ექსპედიციის ერთადერთი შედეგი იყო ზაპირის ძმის სწლილის დატყვევება და სიკვდილით დასჯა დამასკოში. პალესტინელ შეიხთან ბრძოლაში დამასკოს ვალი ცდილობდა დაეყრდნობოდა მის მეტოქეებს, მაგრამ საბოლოო მიზანი მიუღწეველი დარჩა. 1742 წელს სულაიმან ფაშას ცდა აეღო ტიბერია, მარცხით დამთავრდა, რამაც გაზარდა ზაპირის ავტორიტეტი.

1746 წელს ზაპირ ალ-უმარმა ახალ წარმატებას მიაღწია, რაც იმაში გამოიხატა, რომ საიდას ვალიმ მას ილთიზამის სახით გადასცა აქქა (ფრ. Saint-Jean d'Acre — სენ-ჟან დ'აკრ). ეს საზღვაო ქალაქი მაშინ უმნიშვნელო დასახლებას წარმოადგენდა, მაგრამ ზაპირის დროს დაიწყო მისი ისტორიის ახალი ეტაპი. 1750 წლიდან იგი ზაპირ ალ-უმარის დედაქალაქი და დიდი სავაჭრო ცენტრი გახდა. აქქასთანაა დაკავშირებული ზაპირ ალ-უმარის ტიტული „დამბიტ აქქა და ბილადიშ“. მალე (1754 წ. შემდეგ) მის ხელში გადავიდა კიდევ ორი ნავსადგური — იაფა (იფაჰ) და ჰაიფა. როგორც ნანს, დამასკოს მაშინდელი ვალი ას'ად ფაშა ალ-აზში ცდილობდა კომპრომისის გზით დაეშოშინებინა არაბი შეიხი და მაქსიმალურად გამოეყენებინა მისი, როგორც მაღალი ფისკალური მოხელის შესაძლებლობანი. 1768 წელს ზაპირი უკვე ცნობილი იყო, როგორც „აქქას შეიხი, ნაზარეთის, ტიბერიის და საფადის ამირა“ ან „გალილეის შეიხი“.

მიუხედავად იმისა, რომ ზაპირ ალ-უმარის მეტისმეტი გაძლიერება არ პასუხობდა სულთნის ინტერესებს, გადამწყვეტი ზომების მიღება მის წინააღმდეგ სულაიმან ფაშას გარდაცვალებიდან (1743 წ.) ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის გამგებლობამდე არ მოხერხდა. 1761 წელს ოსმან ფაშამ სტამბოლის მითითებით ორჯერ სცადა პაიფას დაკავება, მაგრამ მარცხი განიცადა. ზაპირმა დაანგრია ქალაქის გველი ციხესიმაგრე და ააშენა ახალი — „ჰაფა ალ-ჯადიდა“ (დღ. ქ. ჰაიფა), ორი კილომეტრის მანძილზე

ჩრდილო-აღმოსავლეთით, სადაც გადასახლა ძველი პაიფას მოსახლეობა. 1770 წლი-სათვის ბელუინთა ბელადი თითქმის მთელ პალესტინას აკონტროლებდა. ზოგიერთი ავტორის აზრით, ზაიორის წარმატებას სტამბოლშიც უწყობდნენ ხელს მისი გავლენი-ანი მფარველები. ამის შედეგად, საიდას ეალიმ, რომლის იურისდიქცია ოფიციალუ-რად ზაიორზეც ვრცელდებოდა, საბოლოოდ დაკარგა კონტროლი თავის არაბ მულთა-ზიმზე. 1762-1770 წლებში დამასკოს და საიდას ეიბლეთებში მდგომარეობა კიდევ უფ-რო გართულდა: ლიბანში გამწვავდა შეტაკებები ცალკეულ ფეოდალურ დაჯგუფე-ბებს შორის, და ეს მანინ, როცა დამასკოს ეალი დაკავებული იყო სხვადასხვა სა-სოფლო რაიონებში წესრიგის დამყარებით.

ზაიორ ალ-უმარის საშინაო პოლიტიკას მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავდა მისი საზღვაო ქალაქების, განსაკუთრებით 'აქქას საეპარო-ეკონომიკური სტატუსი, რომელიც თავის მხრივ ბევრად იყო დამოკიდებული ფრანგი ვაჭრების საქმიანობაზე. ზაიორი ყოველმხრივ უწყობდა ხელს ბამბის კულტურის მოშენებას მისდამი დაქვე-დებარებულ რაიონებში და ცდილობდა დაეწესებინა კონტროლი მის საექსპორტო ფა-სებზე, რასაც 1750 წელს მოჰყვა მისი კონფლიქტი ფრანგ ვაჭრებთან, მაგრამ ევროპე-ლების დაინტერესება ბამბის ექსპორტით არ შენეებულა. ამავე დროს, ზაიორმა თა-ვისი მთავარი საფინანსო მოხელის იბრაჰიმ საბბაღის დახმარებით შეძლო დამოუკი-დებლად დაემყარებინა საეპარო ურთიერთობანი მალტასთან, კიპროსთან და ლიეორ-ნოსთან. იმ შემოსავლით, რომელსაც იღებდა ვაჭრობიდან, მას შეეძლო ძლიერი დაქი-რავებული რაზმების შენახვა და საჯიროების შემთხვევაში პაჯის უსაფრთხოების დაცვა. ზოგიერთი ცნობით, 1775 წლისათვის ზაიორის ქონება 25 მილიონი ყურუში ღირდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ზაიორ ალ-უმარის საქმიანობას განსაზღვრავდნენ მისი საკუთარი ინტერესები, რაც ხშირად იმპერიის მთლიანობასაც უქმნიდა საფრთხეს, არაბი შეიხი თავს სულთან-ხალიფას მართლმორწმუნე ქვეშევრდომად აცხადებდა, ხოლო რეგიონში წარმოქმნილ კონფლიქტებს დამასკოს ეალის „უსამართლო და არას-წორ პოლიტიკას“ მიაწერდა. მას შემდეგ, რაც 1770 წელს ოსმან ფაშამ შეძლო საი-დას ეალის თანამდებობაზე მუჰამმად ფაშა ალ-აზიმის ნაცვლად თავისი შეილის დერ-ვიშ ფაშას დანიშვნა, ურთიერთობა დამასკოსა და 'აქქას შორის კიდევ უფრო გამ-წვავდა. ზაიორმა მიიღო ოსმან ფაშას მუქარით სავსე წერილი, სადაც ნათქვამი იყო, რომ დამასკოს ეალი საიდასაკენ მიმავალ გზაზე 'აქქას გაივლიდა. შეშფოთებულმა ზაიორ ალ-უმარმა შეტაკება დამასკოს ეალისთან გარდუეალად ჩათვალა და სამზა-დისიც დაიწყო, მაგრამ ამ დროს გავრცელდა ხმები, რომ ეგვიპტის შეიხ ალ-ბალადის 'ალი ბეგ ალ-ქაიბრის ჯარი დასასთან გამოჩნდა. ზაიორ ალ-უმარი და ოსმან ფაშა ჩათრეული აღმოჩნდნენ კონფლიქტში, რომელსაც ორივე მათგანისთვის არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა.

1773 წელს 'ალი ბეგის დამარცხებისა და გარდაცვალების შემდეგ ზაიორ ალ-უმარს მოუხდა ახალი მოკავშირის ძებნა, მით უმეტეს, რომ მამულუქთა ბელადი მუ-ჰამმად აბუ აზ-ზაჰაბი აშკარად მტრულად იყო მის მიმართ განწყობილი. აუცილებე-ლი გახდა დაახლოება მეზობელ დრუზებთან, მაგრამ დამასკოს მხარდაჭერით ბეი-რუთში გამაგრდა აჰმად ალ-ჯაზზარი, რომელიც უარს ამბობდა შეესრულებინა ამირა იუსუფის (1770-1788) მოთხოვნა დაეტოვებინა ქალაქი. ამ დროს, ბეირუთი იყო ერთა-დერთი საზღვაო პორტი სირიის სანაპიროზე ეგვიპტესა და ტრიპოლს შორის, რომ-ლის გამოყენებაც შეეძლოთ ოსმალებს. 1772 წლიდან იგი მტკიცედ ხელთ ეყრა აჰ-მად ჯაზზარს და მისი განდევნა შეუძლებელი აღმოჩნდა.

დამასკოს ეალისა და ზაიორ ალ-უმარს შორის გამართული სამშვიდობო მოლა-პარაკებისას გაირკვა, რომ ბელუინთა შეიხი თავს თვლიდა ხალხის უფლებების დამ-ცველად და არა მკამბოხედ. იგი მოითხოვდა მის ხელზე გაერთიანებული ვრცელი ტე-რიტორიის გადაცემას მისთვის მალიქანეს სახით, რისთვისაც ვალდებულებას იღებ-და, რომ გადაწყვეტდა მირის გადასახადის და საპილიგრიმო სახსრების აკრეფის სა-კითხს. ფორმალურად, ზაიორი პრეტენზიას არ აცხადებდა ორთოლიანი ფაშას წოდებ-ბაზე, თუმცა კარგად იცოდა, რომ ის ფუნქციები, რომლის შესრულებასაც აპირებდა, საიდას ეალის პრეროგატივას შეადგენდა. ამ მოლაპარაკებას არაერთი შედეგი არ მოჰყოლია.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ზაიორ ალ-უმარი ჩათრეული აღმოჩნდა ბეირუთი-სათვის ბრძოლაში, რაც დამთავრდა ისევ რუსეთის ფლოტის გამოჩენით 1773 წლის 6

იელისს. ოსმალეთის მეტოქე ქრისტიანული სახელმწიფოს ასეთმა დემონსტრაციულმა ნარევამ სირიის საქმეებში, რასაც ზაირი ალ-უმარიც უწყობდა ხელს, მუსლიმი მოსახლეობის უკმაყოფილება გამოიწვია. ზაირის წინააღმდეგ გამოვიდნენ მისი შვილებიც — 'აღრ და სა'ნიღ. საფრთხე რეალური გახდა მას შემდეგ, რაც სულთნის სახელმთო მუშამდე აბუ აზ-ზაბაბმა მოითხოვა მისთვის ნაზულუსის, ღაზას, არ-რამლას და იაფას გადაცემა. 1774 წელს ზაირი კვლავ დათანხმდა მოლაპარაკებაზე ხელისუფლების წარმომადგენლებთან, კერძოდ ოსმან ფაშა ალ-მისრისთან, და ისევ უშედეგოდ. 1775 წელს მუჰამადმა აბუ აზ-ზაბაბი შეიჭრა პალესტინაში და ზემოდასახლებული ქალაქები დაიკავა, მაგრამ მოულოდნელად გარდაიცვალა, რითაც ეგვიპტელების ლაშქრობა დამთავრდა. ზაირი გათავისუფლდა საშიში მეტოქისგან და დაკარგული ქალაქებიც დაიბრუნა. ამასობაში საიდაში დაინიშნა ახალი ეალი მელეკ მუჰამმად ფაშა.

1775 წელს სტამბოლში გადაწყვიტეს, რომ დადგა შესაფერისი დრო მეამბოხე ბელუნი ბელადის დასახველად. ოსმალთა ფლოტი კაფუდან ფაშა ჰასანის მეთაურობით პალესტინის სანაპიროსკენ გაემართა და ჯერ პაიფაში შევიდა, ხოლო შემდეგ 'აქქას დაემუქრა. ზაირი ალ-უმარმა სცადა ქალაქიდან გაქცევა, მაგრამ მოკლეს მისივე მალარბას რაზმელებმა. გალილეის შეიხის ხანგრძლივმა ბრძოლამ ვერ მიიღო სირიელი ხალხის განმათავისუფლებელი ბრძოლის ხასიათი და საბოლოოდ მარცხით დამთავრდა. მართალია, ზაირმა შეძლო გაეერთიანებინა ცალკეული არაბული ტომები, მაგრამ მათ ისევე, როგორც დაქირავებულ რაზმებს, თავისი საკუთარი მიზნის მიზიდვად იყენებდა. სირია-პალესტინის მოსახლეობის დიდი ნაწილი პალესტინელი შეიხის ბრძოლას მიჩინევდა სეპარატისტულ მოძრაობად, რომელიც მიმართული იყო სულთან-ხალიფას წინააღმდეგ და ფაქტობრივად მასში არ მონაწილეობდა.

ზაირი ალ-უმარის მარცხს დაემთხვა დამასკოში მუჰამმად ფაშა ალ-აზმის დაბრუნება: 1773 წლის ოქტომბრის დამდეგს ის დამასკოს ეალიდ დაინიშნა მუსტაფა ფაშას ნაცლად, რითაც დაიწყო მისი ახალი, უფრო ხანგრძლივი და ნაყოფიერი მოღვაწეობა. მუჰამმადის აღზევება, შემდეგ კი მისი შვილის ოუსუფ ფაშას დაინიშვნა ტრიპოლის ეალის თანამდებობაზე ადასტურებს, რომ სტამბოლში 'აზმები ჯერ კიდევ სარგებლობდნენ გავლენით. ამჯერად, მათ უმტკივნეულოდ გადაიტანეს ის აღმინის-ტრაციული ცვლილებები, რომელიც მოჰყვა სულთან მუსტაფა III-ის გარდაცვალებას და 'აბდ ალ-ჰამიდ I-ის (1774-1789) აღზევებას. ზაირი ალ-უმარის დამხობაში ფაქტობრივად მუჰამმად ფაშას მონაწილეობა არ მიუღია, რის გამოც მან ჰასან ფაშას საყვედური დაიმსახურა. უფრო წარმატებული გამოდგა მისი საშინაო პოლიტიკა. მუჰამმად ფაშა ალ-აზმმა შეძლო წესრიგის აღდგენა დამასკოში, რასაც მოსახლეობა კმაყოფილებით შეხვდა.

'აზმების გამეებლობის ეს პერიოდი აღინიშნა ფართო აღმშენებლობითი საქმიანობით დამასკოში და მის გარეთაც. საპილიგრიმო გზაზე მუჰამმად ფაშამ ააგო დიდი წყალსაცავი ბირ ალ-ზუჰურრუდთან, ზრუნავდა იბნ ალ-არაბის და სხვა ცნობილ მუსლიმთა მავსოლეუმების აღდგენა-შეკეთებაზე. დამასკოს ბაზარი „სუკ ალ-არვამ“-ი მისი გაუფართოვებია ციტადელის მიმართულებით. ეს ბაზარი შემდეგ დაიწვა, მაგრამ მის მაგივრად აშენდა დღევანდელი „სუკ ალ-ჰამიდელი“, რომელიც სულთან 'აბდ ალ-ჰამიდ II-ის (1876-1909) სახელს ატარებს. საზოგადოებრივ საშენებლო საქმიანობას დამასკოს ეალი თავის უპირველეს მოვალეობად მიიჩნევდა არა მარტო როგორც მოხელე, არამედ როგორც ქვეყნის მკვიდრი და მართლმორწმუნე მუსლიმი, რითაც მოსახლეობის სიმპათიები და პატივისცემა დაიმსახურა. იმშანდობლივია, რომ XVIII საუკუნის ცნობილმა არაბმა ავტორმა ალ-მურანდმა თავის ბიოგრაფიულ ლექსიკონში 'აზმების გვარის ბრწინვადე წარმომადგენელთაგან ადგილი დაუთმო მხოლოდ მუჰამმად ფაშა ალ-აზმს, თუმცა, აზრი ამ ეალის „განსაკუთრებული სამართლიანობის“ შესახებ საყოველთაოდ არც მაშინ ყოფილა გაზიარებული და დღესაც არაბ მეკლერათა ეჭვს იწვევს.

1783 წლის 16 აპრილს მუჰამმად ფაშა ალ-აზმი გარდაიცვალა და დიდი პატივით დაკრძალეს დამასკოში „ბაბ ას-საღირ“-ის სასაფლაოზე. ორი დღის შემდეგ სტამბოლიდან დამასკოში გაიგზავნა სპეციალური მოხელე, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ეალის ქონების კონფისკაცია. მუჰამმად ფაშას მეორე ეალი 'აბდ ალლაჰი, რომელიც იმ დროს ტრიპოლს განაგებდა ასევე შეიპყრეს, მაგრამ მალე გაათავისუფლეს.

სხვადასხვა დროს მას სამჯერ ეკავა დამასკოს ვალის თანამდებობა, მაგრამ ეიალეთის ისტორიაში შესამჩნევი კვალი არ დაუტოვებია. 'აბდ ალლაჰი იყო 'აზმების გვარის უკანასკნელი წარმომადგენელი, რომელსაც გხედანთ სირიის პოლიტიკურ სარბიელზე XVIII საუკუნეში.

პირველი მსოფლიო ომისა და ოსმალეთის იმპერიის დაშლის შემდეგ 'აზმების ერთი შტო გადასახლდა ანატოლიაში და გათურქდა, ხოლო მეორე ჯგუფი სირიაში დარჩა და ჩაება ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. მათგან უფრო მეტად ცნობილია ხალიდ ალ-'აზმი (1903-1965), რომლის კარიერა დაიწყო 1925 წელს და დამთავრდა 1963 წელს ხელისუფლების სათავეში მოსულ ბაასის პარტიასთან დაპირისპირების გამო. ხალიდ ალ-'აზმა და მისი გვარის რამდენიმე წარმომადგენელმა დატოვა სირია, ხოლო მათი სასახლეები ექსპროპრიაციის შემდეგ მეხუეშეზად გამოცხადდა. (Jane Hathaway, The Arab Lands, 90). ახალი პერიოდის სირიის ეს გამონეწილი მოღვაწე, რომელსაც ექვსჯერ ეკავა პრემიერ-მინისტრის თანამდებობა, გარდაიცვალა ბეირუთში და იქვეა დაკრძალული.

5. აჰმად ჯაზხარ ფაშა

1775 წელს სირიაში განვითარებული მოვლენების შემდეგ პალესტინასა და ლიბანში ძალთა განლაგება შეიცვალა. ეინიდან ზაჰირ ალ-'უმარის ფაქტორი აღარ მოქმედებდა, შიპაბებმა და ლიბანელმა შიიტებმა (მათაჟილამ) დაკარგეს ძლიერი მოკავშირე, რაც არსებითად განსაზღვრავდა მათ ურთიერთობას დამასკოს ვალისთან. ასეთ ვითარებაში ასპარეზზე გამოვიდა აჰმად ჯაზხარ ფაშა, რომელსაც წილად ხვდა მთავარი როლის შესრულება XVIII საუკუნის სირია-პალესტინის ისტორიაში.

ჯაზხარ ფაშა წარმოშობით ბოსნიელი იყო და 16 წლის ასაკიდან იმყოფებოდა ოსმალთა სამხედრო სამსახურში. როგორც დიდი ევზირის პაქიმ ოღლუ 'ალი ფაშას პირადი რაზმის წევრი ის მოხვდა ეგვიპტეში თავის პატრონთან ერთად 1756 წელს. 'ალი ფაშას სტამბოლში დაბრუნების შემდეგ ის ეგვიპტეში დარჩა და ნაირიციხა მამლუქი 'აბდ ალლაჰ ბეგის რაზმში. როცა ნილოსის დელტაში ბუპირას ქაშიფის მოვალეობის შესრულებისას ბედუინებმა მოკლეს 'აბდ ალლაჰ ბეგი, ეგვიპტის შეიხ ალ-ბალადმა 'ალი ბეგმა ჯაზხარი ბეგის რანგით ქაშიფად დანიშნა მისი დაღუპული პატრონის ნაცვლად და მიანდო წესრიგის დამყარება ბუპირას რაიონში. შესაძლებელია, სწორედ აქ, ბედუინებთან ბრძოლაში გამოჩენილი სისასტიკის გამო, მან მიიღო ლაქაბი 'ჯაზხარ' ('ქასაბი'), თუმცა არაა გამოირიცხული, რომ ეს სახელი მან დაიმკვიდრა თავისი კარიერის დასაწყისში, როგორც სამხედრო პირმა.

ეგვიპტეში ჯაზხარი დარჩა 1768 წლამდე, როცა მეტოქე მამლუქ ბეგებთან კონფლიქტის გამო იძულებული გახდა გაქცეულიყო სტამბოლში, ხოლო შემდეგ სამსახური განაგრძო სირიაში. აქ მის პირად განკარგულებაში გადავიდა ძლიერი რაზმი, რომელშიც შედიოდნენ ბოსნიელი, ალბანელი, ჩრდილო აფრიკელი და სხვა დაქირავებული ჯარისკაცები. 1773 წელს პალესტინა-ლიბანის სანაპიროზე რუსეთის ფლოტი ა და ამირა იუსუფის გამოწვევის შემდეგ ის ბეირუთიდან გაიქცა და ერთხანს 'აქქას აფარებდა თავს, ხოლო შემდეგ დამასკოში დაბრუნდა. სულთანმა დააფასა ჯაზხარის ერთოვნულება და ფაშას რანგით ჯერ რუმელიაში გაგზავნა, უფრო გვიან კი მუთასარიფად ყარა პისარში (ანატოლია). 1775 წელს ზაჰირ ალ-'უმარის დამხობის შემდეგ ჯაზხარ ფაშას გადაეცა 'აქქა და საიდას ეიალეთი, მომდევნო 1776 წელს კი სულთანმა ის დაამტკიცა ამ პროვინციის ვალიდ ეაზირ ფაშას რანგით. ითიგლისწინებდა რა იმ გარემოებას, რომ ვალის თანამდებობა არ იყო მყარი, ჯაზხარ ფაშა ცდილობდა საიდას ეიალეთის ნაწილი მაინც მაღიქანეს სახით მიეღო, რასაც მიაღწია კიდევამტკიცა, ზაჰირ ალ-'უმარის შემდეგ სტამბოლმა შეარჩია ისეთი ვალი, რომელმაც არა მარტო შეაფასა შემქმნელი ვაკუუმი, არამედ 29 წლის მანძილზე (1775-1804 წწ.) მტკიცე ხელთ მართავდა იმპერიის ურთულეს რეგიონს.

თავისი გამგებლობის დასაწყისში ჯაზხარ ფაშა უფრო მეტად ლიბანისა და მისი მოსაზღვრე პალესტინის საკითხით იყო დაკავებული. ის, წინდახედულად არ შეეხო ღაზას და იაფას, რაც ალბათ იმით აიხსნება, რომ ეს ქალაქები მაღიქანეს სახით გადაეცა კაფუდან ფაშა პასანს იმ წარმატებისთვის, რომელსაც მან მიაღწია ზაჰირ

ალ-‘უმართან ბრძოლაში. სამაგვიროდ, უკვე 1776 წელს ჯაზხარ ფაშამ დაიკავა ზაპირის შეილენების ყველა ციხესიმაგრე, ხოლო მათგან ყველაზე აქტიური მოწინააღმდეგე „ალი, რომელიც საფადს განაგებდა, მოკლულ იქნა. ლიბანის ამირა იუსუფმა შეძლო შეენარჩუნებინა შუფი, ჯუბაილი, ბეირუთი და ბიკა‘ა, რისთვისაც დიდი თანხა გადაუხადა პასან ფაშას, მაგრამ საბოლოო სიტყვა ამ რეგიონში მაინც ჯაზხარ ფაშას ეკუთვნოდა.

პასან ფაშას წასვლის შემდეგ 'აქქას გამგებელმა საკუთარი ძალებით და სულთნის სახელით განაგრძო თავისი გაელენისა და ძალაუფლების გაფართოება სამხრეთ და დასავლეთ სირიაში. ამირა იუსუფი იძულებული გახდა 1776 წელს მისთვის ბეირუთი დაეთმო, ხოლო 1781 წელს შიიტების ბელადის, შეიხ ნასიფის მოკვლის შემდეგ მან ტვიროსიც შეიერთა. მართალია, ოფიციალურად ჯაზხარ ფაშა საიდას ეალიდ ითვლებოდა, მაგრამ ისევე, როგორც ზაპირ ალ-‘უმარი, ისიც 'აქქაში რწმუნოდა მაშინაც კი, როცა დამასკოს ვალის თანამდებობაზე ინიშნებოდა. ამ დროს 'აქქამ დაჩრდილა საიდა, როგორც საეპრო-ეკონომიკური, ასევე სამხედრო-პოლიტიკური მნიშვნელობით და პალესტინის მთავარი ქალაქი გახდა.

ურთიერთობა ჯაზხარ ფაშასა და დამასკოს ვალის შორის არასოდეს არ ყოფილა მეგობრული, მაგრამ აშკარა დამირისპირებას ორივე მხარე თავს არიდებდა. წინააღმდეგობები თავს იჩენდნენ ძირითადად ლიბანში, სადაც ორივეს ჰყავდა თავისი მომხრეები. 1783 წლის 17 აპრილს ჯაზხარ ფაშამ შეიტყო დამასკოს ვალის მუჰამად ფაშა ალ-‘აზმის გარდაცვალების შესახებ და მიმართა სტამბოლს თხოვნით დამასკოს ეალიდის ჩისტვის გადაცემის შესახებ, მაგრამ უშედეგოდ. სულთანმა დამასკოს ეალიდ დანიშნა ოსმან ფაშა ალ-ქურჯის ვაჟი მუჰამად ფაშა, რომელიც იმავე წელს გარდაიცვალა. ჯაზხარს ახლა უკვე ეჭვი არ ეპარებოდა წარმატებაში, მაგრამ იმედი ეკლავ გაუცრუვდა: დამასკოს ვალი გახდა ოსმან ფაშას მეორე ვაჟი დერევიზ ფაშა. მხოლოდ 1785 წელს დერევიზ ფაშას გადაყენების შემდეგ ჯაზხარი პირველად დაინიშნა დამასკოს ეალიდ. ამის შემდეგ რამდენჯერმე სხვადასხვა დროს (1790-1795, 1799, 1803 წწ.), მას დამასკოს ვალის თანამდებობა ეკავა, მაგრამ ისტორიაში იგი მაინც „'აქქას ფაშას“ სახელით შევიდა.

ჯაზხარ ფაშას საშინაო და საეპრო-ეკონომიკური პოლიტიკა მთლიანად შეესაბამებოდა მის პიროვნებას და არსებულ რეჟიმს. 'აქქას იმდროინდელი ფრანგი კონსული თვლიდა, რომ ჯაზხარს ჰქონდა ნამდვილი დესპოტის ბუნება და ერთადერთი კანონი, რომელსაც ის აღიარებდა მისი საკუთარი ნება იყო. ამასთან ერთად, საიდას ვალი არ იყო მოკლებული პრაგმატიზმს და კარგად ხედავდა თავისი ეალიდისთვის საეპრო-ეკონომიკური საქმიანობის მნიშვნელობას. ის ყოველმხრივ ცდილობდა 'აქქაში, საიდასა და ბეირუთში ვაჭრობის წახალისებას, მაგრამ ყველაფერს აკეთებდა იმისთვის, რომ აქედან მაქსიმალური მოგება თავად მიეღო. ჯაზხარმა მკაცრი მონოპოლია დააწესა ბამბითა და მარცვლეულით ვაჭრობაზე, შემოიღო მძიმე ბაჟი ნედლეული აბრეშუმის ექსპორტზე. 1790 წელს მან 'აქქადან და საიდადან გააძევა მისი პოლიტიკით უკმაყოფილო ვაჭრები, რომლებიც უკან დაბრუნდნენ მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ჯაზხარ ფაშას მიერ შეთავაზებული პირობები მიიღეს. დამასკოს ვალის თანამდებობაზე ყოფნისას იგი ცდილობდა თავისი მონოპოლიური უფლებები მთელ სირიაზე გაეცრულებინა. პალესტინა-ლიბანის საპორტო ქალაქები საბაჟო სამსახურის მოხელეების მუდმივი მეთვალყურეობის ქვეშ იმყოფებოდნენ, ხოლო უცხოელი ვაჭრების რაიმე გარიგება უშუალოდ საექსპორტო საქონლის მწარმოებელთან სასტიკად ისჯებოდა. მარტო 1784 წელს ექსპორტ-იმპორტის საბაჟო შემოსავალმა ჯაზხარს 500 ათასი ყურუში მოუტანა, თუმცა არანაკლები ყურადღება ექცეოდა მირის და სხვა გადასახადების დროულად აკრეფას. ზაპირ ალ-‘უმარის მსგავსად, ჯაზხარიც იძულებული იყო საქმის მცოდნე ქრისტიანი მოხელეები მიეწვია სამოხელეო აპარატში, მაგრამ ეს არ ცოცხლდა მის დამოკიდებულებას არამუსლიმებისადმი. ბეერმა მისმა ქრისტიანმა მოხელემ ციხეში ან სახრწობელაზე დაამთავრა თავისი კარიერა.

რეპრესიებისა და ძალადობის პოლიტიკა, რომლითაც ჯაზხარ ფაშა ცდილობდა თავისი ხელისუფლების განმტკიცებას, არამოუღარაუღეს ხდიდა მის რეჟიმს, მით უმეტეს, რომ ზაპირ ალ-‘უმარისგან განსხვავებით, მას არ ჰქონდა ადგილობრივი მოსახლეობის ან ტომების მხარდაჭერა. ცენტრალური ხელისუფლების წინაშე ნაკისრი ფისკალური ვალდებულების შესრულება, რასაც ჯაზხარი ალწევდა ყველა მისაწვდომი საშუალებებით, ალბათ ყველაზე მნიშვნელოვანი იყო მის ხანგრძლივ კარიერაში.

იმ დროს, როცა ოსმალები იმპერია დაქვეითებას განიცდიდა, მის ერთ-ერთ ურთულეს პროვინციაში სულთნისადმი ლოიალური და ძლიერი ელი არ ჰგავდა სეპარატისტულად განწყობილ ფეოდალებს ან მემამულე ე.წ. „მუთალაფლიბებს“ და ამგვარად, ხელისუფლების ოპტიმალურ მოხელეს განასახიერებდა. მიუხედავად ამისა, მისი ურთიერთობა სტამბოლთან ყოველთვის უღრუბლო არ ყოფილა. გაელენიანი კაფუდან ფაშა პასანი, რომელიც უკვე 1776 წლიდან მტრულად იყო განწყობილი ჯაზხარისადმი, ყოველნაირად ცდილობდა მის გაძევებას სირიიდან. მართალია, „აქქა-სიდას“ ეოლის გადაყენების ან მით უმეტეს დასჯის საფუძველი არ არსებობდა, მაგრამ დამკვიდრებული პრაქტიკის შესაბამისად მას რამდენჯერმე შესთავაზეს მაღალი თანამდებობა სხვა ეიალებებში, რაზედაც სხვადასხვა მოტივით უარი განაცხადა. 1780 წელს დიდი ევზირის თანამდებობაზე პასან ფაშას აღზევებამ შეაშფოთა საიდას ეალი, ვინაიდან ყველაზე საშიშ მტრად სწორედ მას მიიხსენებდა. სავარაუდოა, რომ ჯაზხარის წინააღმდეგ 1789 წელს მომხდარი ამბოხება, რომელსაც იგი სასტიკად გაუსწორდა, სტამბოლიდან იყო ინსპირირებული. თანამდებობის შესანარჩუნებლად მას მოუხდა ნახევარი მილიონი ყურუშის გადაგზავნა სტამბოლში და მოსალოდნელი საფრთხის მოლოდინში 20 ათასიანი ჯარის მოშუადება. 1790 წელს პასან ფაშას გარდაცვალებამ საიდას ეალის ამოსუნთქვის საშუალება მისცა, მაგრამ სტამბოლთან ურთიერთობა ამით სასიკეთოდ არ შეცვლილა.

განსაკუთრებული ადგილი ჯაზხარ ფაშას კარიერაში დაიკავა მისმა ბრძოლამ ნაპოლეონ ბონაპარტის სამხედრო ექსპედიციასთან 1799 წელს. პალესტინაში ფრანგების გამორეხამდე მან მიიღო პრევენციული ზომები: დახურო სირიის საზღვაო პორტები ევზოეთის ხომალდებისთვის, გაამაგრა საზღვაო ქალაქები, ქონება ჩამოართვა ფრანგ ვაჭრებს და განსაკუთრებული ზედამხედველობა დააწესა ქრისტიან მოსახლეობაზე. უფრო მეტიც, ღაზასთან ერთად მან დაიკავა ალ-არიშიც, რომელიც არ ეკუთვნოდა არც დამასკოს ეიალებს და არც ღაზას სანჯაყს. ამასთან დაკავშირებით, მიმართებაში ღაზა-რამლას და იასას მოსახლეობისადმი ნაპოლეონი პროუკაციად და გამოწვევად აცხადებდა ჯაზხარ ფაშას მოქმედებას აღნიშნულ ქალაქებში, მაგრამ მიღებული ზომები ეფექტური აღმოჩნდა: კარგად ორგანიზებული თავდაცვის შედეგად „აქქასთან ჯაზხარმა მოიგერია ფრანგების 14 იერიში. ქალაქის დამცველებმა, რომელთაც ზღვიდან მხარს უმაგრებდა ინგლისის ფლოტილია ადმირალ სიდნეი სმიტის მეთაურობით, ხელთ იღვეს ინიციატივა და სულ ცოტა 26-ჯერ განახორციელეს კონტრშეტევა ფრანგებზე. 1799 წლის 20 მაისს ნაპოლეონმა მოხსნა ალყა „აქქას და ეგვიპტეში დაბრუნდა. ეგროპის ერთ-ერთი მოწინავე ქვეყნის არმია პალესტინაში სასტიკი მარცხი და მძიმე ზარალი განიცადა, რამაც ჯაზხარ ფაშას გამარჯვებულის სახელი და დიდება მოუტანა.

მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, „აქქას გამგებლის ურთიერთობა სტამბოლთან არ გაუმჯობესდა. პირიქით, 1801 წელს შეიხ ალ-ისლამმა გამოსცა ფათვა, რომლითაც მეტიმეტად გაძლიერებული ჯაზხარ ფაშა გამოცხადდა მემამულე, რაც პირველად მისი კარიერის მანძილზე ოფიციალური ბრალდებას წაყენებს ნიშნავდა. ჯაზხარმა უყურადღებოდ დატოვა სტამბოლის დემარში, ვინაიდან კარგად ზედგადა, რომ მის დასასჯელად ცენტრალურ ხელისუფლებას არ გააჩნდა ძალა და რესურსები. სტამბოლი იძულებული გახდა ისევ კომპრომისზე წასულიყო და შერიგებოდა თავის აულაგამო მოხელეს. უფრო მეტიც, 1803 წელს ის დაინიშნა დამასკოს ეალიად, ხოლო კარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე მას გეგიპტის ეალის მაღალი თანამდებობაც ეი შესთავაზეს. ჯაზხარ ფაშა გარდაიცვალა „აქქაში 1804 წელს და იქვე დაკრძალეს მის მიერვე აგებულ მეჩეთში, რომელიც დღესაც პალესტინის ერთ-ერთ უმშვენიერეს არქიტექტურულ ძეგლად ითვლება.

ამად ჯაზხარ ფაშა ოსმალეთის ისტორიაში შევიდა არა მარტო როგორც იმპერიის მრისხანე მოხელე და ნაპოლეონის დამმარცხებელი, არამედ მეკლევართათვის კარგად ცნობილი „გეგიპტის ნიშან-ნამეს“ ავტორი.⁶⁶ უმაღლესი დივანის თხოვნით, მას შეუდგინა ეგვიპტის აღწერა-დახასიათება სათანადო რეკომენდაციებით, რომელიც ხელისუფლებისთვის იყო კანკუთენილი და შეიცავს საინტერესო მასალას XVIII საუკუნის დამლევს გეგიპტის ადმინისტრაციული სისტემის, სოციალური და პოლიტიკური ვითარების შესახებ. „ნიშან-ნამე“ ითვლება პირველხარისხის წყაროდ იმ თურქული ან არაბულ-თურქული ტერმინოლოგიის შესასწავლად, რომელმაც ფეხი მოიკიდა არაბულ ქვეყნებში განსაკუთრებით სოციალურ და სამხედრო-ადმინისტრაცი-

ციულ სფეროში. საინტერესოა ავტორის ზოგიერთი პირადი მოსაზრებაც, კერძოდ: ჯაზხარ ფაშა თვლიდა, რომ ეგვიპტის შემომტყიცება და იქ წესრიგის დამყარება შესაძლებელი იყო მხოლოდ ძალის გამოყენებით. სამხედრო სამსახრის უნდა ჩატარებულიყო საიდუმლოდ, რათა მამლუქებს საშუალება არ ექონოდათ მიეღოთ სასწრაფო ზომები. ოსმალთა ჯარი გაიყვლიდა პალესტინაზე (ღაზა-რამლა), შემდეგ კი ზღვით გადავიდოდა ეგვიპტეში. ჯაზხარ ფაშა დარწმუნებული იყო, რომ ეგვიპტელების დიდი ნაწილი, კერძოდ 'ალიმები მხარს დაუჭერდნენ ოსმალებს, რადგანაც მამლუქთა ძალადობა და ანარქია არც მათ აწყობდათ. მოვლენათა შემდგომმა განვითარებამ ცხადყო, რომ ჯაზხარ ფაშას თვალსაზრისის საწინააღმდეგოდ, მამლუქთა რევიმი ეგვიპტეში ჯერ კიდევ სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა, რაზედაც ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ მამლუქებმა გადაიტანეს ოსმალთა დიდი ლაშქრობა 1785 წელს და შემდეგ ნაპოლეონის ექსპანსია. არსებითი ცვლილება მოხდა მხოლოდ XIX საუკუნის პირველ მეოთხედში, როცა მუსაჰმად 'ალიმ შემლო საბოლოოდ დაეხრია მამლუქთა სამხედრო-პოლიტიკური სისტემა.

6. სირია-პალესტინა XIX საუკუნის დამდეგს

ჯაზხარ ფაშას გარდაცვალების შემდეგ, როგორც მოსალოდნელი იყო, 'აქქაში დაიწყო ბრძოლა პირველობისათვის. ასპარეზზე გამოვიდა ყოფილი ალბანელი მამლუქი ისმაილ ფაშა, რომელიც დიდი ევზირის იუსუფ ფაშას ამაღლაში შედიოდა ეგვიპტეში ფრანგებთან ბრძოლის დროს, შემდეგ კი ჯაზხარ ფაშას სამსახურში შევიდა. გარდაცვალების წინ, როცა ჯაზხარ ფაშას ეჭვი გაუჩნდა, რომ ისმაილ ფაშა და იაფას გამგებელი აბუ მარაკი მის წინააღმდეგ შეთქმულებას ამზადებდნენ, ორივე შერიისულ იქნა, ხოლო პირველი საპყრობილეში აღმოჩნდა. უახლოესი გარემოცვიდან ჯაზხარ ფაშა ყველაზე სანდოდ თვლიდა ქართული წარმომავლობის თავის ყოფილ მამლუქს სულაიმან ფაშას, რომელმაც 20-25 წელი გაატარა 'აქქაში და 1802 წლიდან საიდას (სიდონის) მუთასალიმის თანამდებობა ეკავა. პატრონის გარდაცვალების დროს სულაიმანი პილიგრიმებთან ერთად პიჯაზში იმყოფებოდა. ისარგებლა რა შექმნილი გაურკვევლობით, ისმაილმა თავისი მომხრეების დახმარებით თავი დაადგინა საპყრობილეს, ხელში ჩაიგდო 'აქქა და იაფას გამგებლად აღადგინა აბუ მარაკი. პილიგრიმებთან ერთად დამასკოში დაბრუნებულმა სულაიმან ფაშამ შეიტყო, რომ სტამბოლი არ სცნობდა 'აქქას და იაფას გამგებლებს და მას ევალებოდა იქ კანონიერი ხელისუფლების აღდგენა. ხანგრძლივი ალყის შემდეგ 1805 წელს მან აიღო 'აქქა, ხოლო მომდევნო წელს იაფადან გააძევა აბუ მარაკი. სულთანი დარწმუნდა, რომ სულაიმან ფაშას შეეძლო დაეცვა იმპერიის ინტერესები ამ რეგიონში და უკვე 1805 წელს ყოფილი ქართველი მამლუქი, რომელიც მაშინ დაახლოებით 50 წლისა იყო, საიდას ვალიდ დაამტკიცა. 'აქქა-საიდას გარდა მას გადაეცა იაფას, ღაზას და იერუსალიმის სანჯაყები, რაც ნიშნავდა კონტროლის დაწესებას მთელ სამხრეთ-დასავლეთ პალესტინაზე.

სულაიმან ფაშას (1805-1819) პოლიტიკა არსებითად განსხვავდებოდა ჯაზხარ ფაშას იმპულსური და რეპრესიული პოლიტიკისგან ზომიერებით და წინდახედულობით. თავიდანვე, მან მეგობრული ურთიერთობა დაამყარა მეზობელ დრუზებთან, ცდილობდა სადავო საკითხები დიპლომატიური გზით გადაეჭრა და არა ძალის გამოყენებით. მან შეამჩნია სამხედრო რაზმები და შემოიღო ოპტიმიზმი, მოსახლეობისთვის მისაღები გადასახადები, რითაც დაიმსახურა ლაქები „ალ-წდილ“ („სამართლიანი“). მართალია, კონფლიქტების მოსაგვარებლად ის უპირატესობას სამშვიდობო გარიგებას ანიჭებდა, მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავდა მის სისუსტეს და აუცილებლობის შემთხვევაში იარაღსაც მიმართავდა. მაგალითად, ისარგებლა რა იმით, რომ დამასკოს ვალის მიერ დანიშნულმა იერუსალიმის მუთასალიმმა თავი ვერ გაართვა ქალაქში დაწყებულ მღელვარებას, სულაიმანმა იქ ძლიერი რაზმი გაგზავნა, წესრიგი აღადგინა და მუთასალიმად დანიშნა თავისი რაზმის მეთაური მუსაჰმად ალა. სულაიმან ფაშას მეტისმეტი გაძლიერება და იმ რეგიონში დამკვიდრება, რომელიც ადრე საიდა-აქქას გამგებლის იურისდიქციაში არ შედიოდა, ბუნებრივია, დამასკოს ვალის უკმაყოფილებას იწვევდა.

ატარებდა რა სამშვიდობო პოლიტიკას, რაც იმ დროს იშვიათად ხდებოდა, სულაიმან ფაშამ რეგიონის ცალკეულ დაპირისპირებულ ძალებს შორის თანამშრომლობის მიზნით 'აქქაში მოიწვია ყოჩაღი, რომელსაც ესწრებოდნენ ლიბანელი 'შეიხები ფარის ნახნყის მეთაურობით, სტამბოლის წარმომადგენელი რაღიბ ეფენდი, რომელსაც დავალებული ჰქონდა ჯაზხარ ფაშას ქონების აღწერა, გაელენიანი მოხელეები პაიმ ფარაჰი და ქრისტიანი მდივანი ჰანა' ალ-აგრა, 'აქქას მთავარი ყადი და მუფთი, აგრეთვე ლიბანის ამირა ბაშირ II-ის რწმუნებული. თათბირი გაგრძელდა რამდენიმე დღე და ბოლოს დამთავრდა სამშვიდობო ხელშეკრულებით, რომელშიც ძალაში დარჩა სულაიმან ფაშას გამგებლობის დასასრულამდე (T. Philipp, Acre, 80).

ოსმალეთის მაღალი მოხელის თანამდებობაზე დანიშვნის პირველსავე დღიდან სულაიმან ფაშა ცდილობდა არ გაეღიზიანებინა დამასკოს ვალი, რომელსაც იგი სირიის პოლიტიკურ სარბიელზე მნიშვნელოვან ფიგურად თვლიდა, მაგრამ კოფელიქტი მაინც გარდაუვალი გახდა. ამ დაპირისპირებაში არსებითი როლი 'შესასრულებს დამასკოელ ბერძენ-კათოლიკეთა ცნობილმა ოჯახმა ბაჰარმ, ხოლო 'აქქაში ებრაელი ჭარბის გეარის წარმომადგენლებმა. ორივე ოჯახი განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა საფინანსო-ადმინისტრაციულ სფეროში და მტრულად იყო განწყობილი ერთმანეთის მიმართ, რაც მათი დიდი გავლენის გამო ორი ვილაეთის ურთიერთობაზეც აისახა. გარდა ამისა, დამასკოსა და 'აქქას შორის იყო საღაფო ტერიტორიის პრობლემა. მას შემდეგ, რაც დამასკოს ვალიმ იუსუფ ფაშამ ვერ შეძლო ეფექტური ზომების მიღება ვაჰაბიტების წინააღმდეგ და ტერიტორიული დავაც წააგო, სულთანმა იგი გადააყენა და მისი ვილაეთი დროებით სულაიმან ფაშას დაუქვემდებარა. ამის შემდეგ, ორი წლის მანძილზე საიდას ვალი, ან როგორც მას უფრო ხშირად უწოდებენ 'აქქას გამგებელი' მართავდა თითქმის მთელ სირიას ალაღის ვილაეთის გარდა. სულაიმან ფაშას დიდ ავტორიტეტზე ისიც მიუთითებს, რომ მას გადაეცა ტრიპოლი და ლატაკია, ხოლო საიდა მისი მალიქანე გახდა. ვინაიდან, სტამბოლიდან დანიშნული ფაშები ვერ ახერხებდნენ ვილაეთში წესრიგის დამყარებას და „დიდი პაჯის“ ჩატარებას, სულაიმან ფაშამ ხშირად ევალეოდა დამასკოს ვალის მოვალეობის შესრულებას. გადაუჭრებლად შეიძლება ითქვას, რომ ოსმალთა პერიოდის სირიაში ასეთი წარმატებისთვის 'აშუმებს და ჯაზხარ ფაშასაც არ მიუღწევიათ.

სულაიმან ფაშას დროინდელი საიდა-აქქას ვილაეთის მართვა-გამგებლობისა და ადმინისტრაციული სისტემის შესახებ საინტერესო ნაშრომი დაგვიტოვა ვალის კანცელარიის მოხელემ (წითლის) იბრაჰიმ ალ-აგრამ, რომელმაც თანამდებობა მაშისგან შემეცდურებით მიიღო. მართალია, მისი ინტერესების სფეროში ძირითადად სულაიმან ფაშას გამგებლობის პერიოდი მოექცა, მაგრამ მართვა-გამგებლობის სისტემა, რომელიც ამ რეგიონში ზაჰირ ალ-უმარის დროიდან არსებობდა, თითქმის არ შეცვლილა 'აბდ ალლამ ფაშას გამგებლობის დროსაც, ე.ი. XIX საუკუნის დამდეგამდე. ზაჰირ ალ-უმარის დროს ბიუროკრატიული აპარატი არ იყო ვრცელი, რადგანაც მის კონტროლს დაქვემდებარებულ ტერიტორიას განაგებდნენ მისი შვილები და ნათესავები. უფრო გვიან სამოხელეო აპარატი გაიზარდა, მაგრამ სულაიმანის დროს მთლიანად დაახლოებით 150 კაცს არ აღემატებოდა. ბიუროკრატიაში დარჩა მემკვიდრეობის ინსტიტუტი, რომელიც გულისხმობდა თანამდებობის გადასვლას მამიდან შვილზე. ვალი დიდ ქალაქებში ნიშნავდა მუთასალიმებს, რომლებიც სამხედრო და ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ითავსებდნენ და ფაქტობრივად სანჯაყიკებს განსახიერებდნენ. ძალიან ხშირად ამ თანამდებობას ყოფილი მამლუქი იკავებდა, მაგრამ უკვე ზაჰირ ალ-უმარის დროიდან გაიზარდა ადგილობრივი წარმოშობის მოხელეების რიცხვი. კვირაში ერთხელ იკრებოდა დივანი, რომლის წევრები ვალის აწვევიდან ამომწურავ ინფორმაციას ყველა საინტერესო საკითხზე. ქვეითი და ცხენოსანი რაზმების გარდა საპორტო ქალაქებში განლაგებული იყვნენ მეციხოვნე არტილერიისტების რაზმები (T. Philipp, Acre, 164-165).

სულაიმან ფაშას მემკვიდრე გახდა მისი ქათხუდას, 'ალი ფაშას შვილი, ახალ-გაზრდა (18 თუ 19 წლის) 'აბდ ალლამ ფაშა (1819-1831), რომელსაც მფარველობდა გაელენიანი მოხელე პაიმ ფარაჰი (ჰამ ჭარბი). ახალი ვალი 'აქქაში გაიზარდა შეძლებულ ოჯახში, მიიღო რელიგიური განათლება და კარიერისთვის აუცილებელი სამხედრო-ადმინისტრაციული სამსახური არ გაუვლია. 'აბდ ალლამი იყო კარგი კალიგრაფი, ფიქრობენ, რომ ისინდა ინტერესს სუფიზმისადმი, მაგრამ როგორც სახელმწიფო

ფო მოღვაწე, ბევრად ჩამორჩეობდა მის წინამორბედს. უფრო მეტიც, 'აქქას' გამგებელს მისი თანამედროვე ავტორები ბრალად სდებენ ფანატრიზმს, უგუნურებას და ქვეშევრდომების სრულ იგნორირებას. მას შემდეგ, რაც 'აბდ ალლამი სულთანმა ვაზირ-ფაშას რანგით საიდას ვალიდ დაამტკიცა იურისდიქციით ტრიპოლის, ლატაკიას, ღაზას, რამლას და იაფას სანჯაყებზე, ეიალეთში მდგომარეობა გაუარესდა. ვალის სა-ფინანსო მოხელის პაიმ ფაჩის გაელენა იმდენად გაიზარდა, რომ ფაქტობრივად მან ვალეც დაწვრილდა. ამ 'ორხელისუფლებიანობის' დასასრული იყო ლოგოკური და შეიძლება ითქვას ტიპური არსებული რეჟიმისათვის: 1820 წლის 8 აგვისტოს 'აბდ ალლამ ფაშას ბრძანებით პაიმ ფაჩი დაახრჩვეს და მოახდინეს მისი ქონების კონფისკაცია.

'აბდ ალლამ ფაშა დაუბრუნდა ჯაზხარ ფაშას პოლიტიკას ლიბანის ამირა ბაშირ II-სთან ურთიერთობაში: ხან ცდილობდა მის გაძევებას, ხან ეხმარებოდა მეტოქეებთან ბრძოლაში. გამწვავდა 'აქქას' დაპირისპირება დამასკოსთან, რაც ისევ ტერიტორიულ დავას უკავშირდებოდა. ამჯერად, სტამბოლმა გადაჭრით დაუჭირა მხარი დამასკოს და 1822 წელს 'აბდ ალლამი გამოაცხადა მამამოხედ, ხოლო მისი ეიალეთი დამასკოს ვალის გადაეცა. ამირა ბაშირ II-მ წინდახედულად თავი აარიდა კონფლიქტს და ეგვიპტეში გაემგზავრა. იმავე წლის ივლისში დამასკოს და პალაბის ეიალეთების გაერთიანებული ლაშქარი 'აქქას' მიადგა, მაგრამ ექვსდღიანი აღყა უშედეგოდ დამთავრდა. 'აქქასთან' მარცხს მოჰყვა დამასკოს ვალის დერეიშ ფაშას გადაყენება და 'აბდ ალლამ ფაშას' პოზიციების განმტკიცება, მაგრამ ამავე დროს, ნათლად გამოიკვეთა საიდას ვალისთვის არცთუ სახარბიელო ტენდენცია: დამასკოს მუქარამ პერმანენტული ხასიათი მიიღო, რაც იმით გამოიხატა, რომ სულ უფრო ხშირად დამასკოს ვალი საიდას გამგებლადაც ინიშნებოდა. განნდა 'აქქას', როგორც ეიალეთის ფაქტობრივი დედაქალაქის დაქვეითების ნიშნებიც. ამას ადასტურებს ცნობა იმის შესახებ, რომ ფრანგი კონსული ახლა უფრო საიმედო რეზიდენციად მიიჩნევდა საიდას და ბეირუთს. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი გახდა საფრთხე, რომელიც 'აბდ ალლამ ფაშას' დაემუქრა ეგვიპტიდან: მუჰამმად 'ალიმ, რომელსაც სირია-ეგვიპტის გაერთიანების შორს მიმავალი მიზანი ამოქმედებდა, ბრალად დასდო 'აბდ ალლამს' ეგვიპტიდან პალესტინაში გაქცეული მისი ქვეშევრდომების მფარველობა და ეს საომარი მოქმედების საბაბად გამოიყენა. იბრძაიმ ფაშას მეთაურობით ეგვიპტელური პალესტინაში შეიჭრნენ და აღყა შემოარტყეს 'აქქას'. მიუხედავად თავგანწირული წინააღმდეგობისა, რომელიც 1831 წლის ნოემბრიდან 1832 წლის მაისამდე გაგრძელდა, 'აბდ ალლამ ფაშა' იძულებული გახდა მოწინააღმდეგეს დამორჩილებოდა. საომარი მოქმედებისას ეგვიპტელებმა გამოიყენეს არტილერია, რის შედეგადაც ქალაქი ძალიან დაზარალდა. თავად 'აბდ ალლამ ფაშამ' სიცოცხლის დარჩენილი წლები გაატარა ეგვიპტესა და სტამბოლში, ხოლო მისი დედაქალაქი 'აქქა', რომელიც 'ზაჰირ ალ-უმარის' დროიდან მოკიდებული განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა სირია-პალესტინის სავაჭრო-ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცხოვრებაში, მეორეხარისხოვან დასახლებად იქცა.

აღნიშნული პერიოდის სირიის ისტორიის მაგალითზე ჩანს, რომ ოსმალური სამხედრო-პოლიტიკური სისტემა კრიზისს განიცდიდა, რაც დღის წესრიგში აყენებდა რადიკალური რეფორმების საკითხს.

7. განათლება და მეცნიერება ოსმალთა ბატონობის პერიოდის სირიაში

მამლუქთა სასულთნოს დამხობის შემდეგ ოსმალთა მთელი ოთხსაუკუნოვანი ბატონობის პერიოდში სირია განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა განათლების და მეცნიერების სფეროში. სირია-პალესტინაში ფუნქციონირებდა რამდენიმე ათეული რელიგიური სასწავლო დაწესებულება, რომელთა ერთი ნაწილი დიდი ხნის წინ იყო ცნობილი მთელ ისლამურ სამყაროში. განათლების კერის სახელს ინარჩუნებდა „მისოფლიო ქალაქი“ – იერუსალიმი, მით უმეტეს, რომ აქ მოღვაწე მუსლიმი მეცნიერები ყოველთვის მაღალი რეპუტაციით სარგებლობდნენ. „ალ-აკას“ მქვეთნანაა დაკავშირებული მრავალი გამოჩენილი მეცნიერის სახელი. რაც შეეხება სირიის ორ დიდ ქალაქს – დამასკოს და პალაბს, მათი ადგილი ისლამური კულტურის ისტორიაში კარგადაა ცნობილი: დამასკო არა მარტო სირიის, არამედ მთელი წინა აზიის სამეცნიერო და კულტურული ცენტრი იყო მაშინ, როცა სავაჭრო-ეკონომიკური საქმიან-

ნობით უპირობატესობა პალაბს ეკუთვნოდა. ის ფაქტი, რომ XVI-XVIII საუკუნეების ცნობილ არაბ ავტორთა შორის მრავალი ატარებდა ნისბას „შამი“, „ალიმაშკი“, „მუ-ჰადალანი“ ან „ჰადალბი“, მიუთითებს სირიელების მნიშვნელოვან წვლილზე ისლამურ მეცნიერებაში.

მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ პერიოდში მედრესე ისლამური განათლების სიმბოლოდ აღიქმებოდა, მეჩეთს ამ სფეროში თავისი ტრადიციული ფუნქცია არ დაუკარგავს და მისი ორივე მართვით რიტუალით არასოდეს არ ყოფილა შემოფარგლული. სირიაში, ისევე როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, მუსლიმთა დიდი უმრავლესობა პირველ რიგში სწორედ მეჩეთთან იყო დაკავშირებული, აქ იღებდა მისთვის საჭირო ინფორმაციას ან რჩევას არა მარტო ყოველდღიური ყოფითი პრობლემების გარშემო, არამედ შარიათის და ფიქის სწორად გაგებისა და მისი პრაქტიკული გამოყენებისათვის. მეჩეთი იყო ყოველ სოფელში, ქალაქის ყველა უბანში და მისი კარი ყოველთვის ღია რჩებოდა მორწმუნეებისათვის მიუხედავად მათი სოციალური მდგომარეობისა. მორწმუნეთა ცალკეულ ჯგუფებს აქ უკითხავდნენ ყურანს და აძლევდნენ განმარტებებს, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო იმამთთვის, ვინც ვერ ახერხებდა მედრესეში სწავლას. სირიაში განსაკუთრებული პატივისცემით და მაღალი რეპუტაციით სარგებლობდა დამასკოს „უმაიანთა მეჩეთი“ და მედრესე, თუმცა სწავლების ხარისხითა და მასშტაბით იგი ჩამორჩებოდა კაიროს „ალ-აზჰარს“. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში რელიგიურ განათლების და მისტიციზმის პროპაგანდას ემსახურებოდა დერევიშების ზოგიერთი თავშესაფარი, მაგალითად „თაქიშია სულაიმანია“ (1554-1560 წწ.), რომელიც სულთან სელიმ II-ის მეჩეთსაც მოიცავს. ეს თავშესაფარი სასწავლებლების ფუნქციასაც ასრულებდა, რის გამოც მას ხშირად „მადრასა სულაიმანიასაც“ უწოდებდნენ. რელიგიურ-ფილოსოფიური შეხედულებების გავრცელებას სუფიური ორდენები ცდილობდნენ მოსახლეობის ყველაზე დაბალ ფენებში და ამგვარად, მასებში განათლების ელემენტი შექონდათ. როგორც გვიჩვენებს, სირიაშიც მუდარისების და 'ალიმების ავტორიტეტი ძალიან მაღალი იყო (L. al-Sabbagh, al-Mujtami'-u-l-'Arabi al-Suri, 168-177).

მეჩეთები და მედრესეები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მოსახლეობის იდეოლოგიური და სოციალური პლატფორმის ჩამოყალიბებაში. კანონიკური სკოლები არ წარმოადგენდნენ მხოლოდ ქალაქის კუთვნილებას და მათი გავლენა სოფელზეც ვრცელდებოდა. სოფლის ახალგაზრდობა ხშირად მიდიოდა მედრესეში, სადაც ემზადებოდა პროვინციული მოსამართლის ან რიტუალის ხელმძღვანელის მოვალეობის შესასრულებლად. ამ ახალგაზრდების დიდი ნაწილი უბრუნდებოდა მშობლიურ სოფელს და ამგვარად, აფართოებდა რელიგიურ ინსტიტუტებთან დაკავშირებულ იმ საშუალო ფენას, რომელსაც მოსახლეობასა და ხელოსნუფლებას შორის შუამავლის როლის შესრულება შეეძლო. ზოგიერთი მათგანი სათანადო ნიჭისა და მოზაზღვასულობის შემთხვევაში აღმოჩნდა ქალაქში და გზას იკაფავდა რელიგიის, სასამართლოს და ისლამური მეცნიერების სარბიელზე (G. Baer, Village and City in Egypt and Syria: 1500-1914, 596).

XVI-XVIII საუკუნეების არაბ მეცნიერთა ერთი ნაწილი გასცდა თავისი ქვეყნის ფარგლებს და იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში, უფრო ხშირად სტამბოლში განაგრძო საქმიანობა. მათი ლტოლვა სტამბოლისაკენ ალბათ განპირობებული იყო არა მარტო იმპერიის დედაქალაქის პრესტიჟით, არამედ სხვა ფაქტორითაც. ცნობილია, რომ სელიმ I-ის ლაშქრობის შემდეგ არაბული ქვეყნებიდან, კერძოდ ეგვიპტიდან გატანილ იქნა და სტამბოლში აღმოჩნდა უამრავი ხელნაწერი, რომელთა შორის იყო სამეცნიერო ხასიათის შრომები. მრავალი მათგანი არაბული კალიგრაფიული ხელოვნების ნიმუშსაც წარმოადგენდა (И.Ю.Кривошеин, IV, 592). ერთ-ერთი პირველი არაბი 'ალიმი, ვინც თავისი სამეცნიერო საქმიანობა წარმატებით შეუთავსა სტამბოლში სამსახურს იყო მუჰამად ალ-ჰადალბი (მუჰამად იბნ იბრაჰიმ ალ-ჰადალბი, გარდ. 956/1549 წ.). ცნობილი ქანაფიტი თეოლოგი. განათლება მან მიიღო მშობლიურ პალაბში, შემდეგ კი დასახლდა კაიროში, სადაც მის მასწავლებელთა შორის იყო გამოჩენილი მეცნიერი, ენციკლოპედიისტი ჯაღალ ად-დინ ას-სუიუტი (849-911/1445-1505). უკვე კარგად მიზნადებული თეოლოგი, ალ-ჰადალბი ჩაეიდა სტამბოლში, სადაც ორმოცდაათ წელზე მეტ ხანს ცხოვრობდა, გახდა იმამი და მემკვიდრე II ფათიმის მეჩეთის ხატიბი, ასწავლიდა დიდი მუფთის სადნ ჩელებს (გარდ. 945/1538-9 წ.) მიერ დაარსებულ „დარ ალ-

კურაზ' „-ში. აღ-პალაბი ითვლებოდა არაბული ენის, თაქსირის, ჰადისების, აღ-კირაზ'ს და ფიკის საუკეთესო მცოდნედ. მისი პოპულარული ნაშრომია „მულთაჟა აღ-პაქურ“ („ზღაოთა შერთება“), რომელიც იმპერიის პანაფიკტური მაჰზაბის სახელმძღვანელო გახდა.⁷⁰ ცნობილი მურაჯა დ'ოსონი ოსმალეთის სამართლებრივ კონცეფციას ახასიათებდა სწორედ აღ-პალაბის მოძღვრების საფუძველზე. მეცნიერის სხვა შრომებიდან სულ ცოტაა სირი მანიც მიეძღვნა იბნ აღ-არაბის კრიტიკას.

ოსმალთა პერიოდის სირიულ მეცნიერთა ყურადღების ცენტრში ძირითადად შარიათი, ფიკი და თეოლოგია დარჩა, თუმცა მრავალი მათგანი აღწერით გეოგრაფიით და ცნობილ პირთა (ა'ვანთა) ბიოგრაფიებითაც იყო დაინტერესებული. თავისი ფორმით და თემატიკად ასეთი თხზულება დიდ სიახლეს არ წარმოადგენს, მაგრამ სისტემატიზირებული სახით გადმოცემული მდიდარი ფაქტობრივი მასალა მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს. შეიძლება ითქვას, რომ სამეცნიერო პროდუქციის სიუხვით და ხარისხით ოსმალთა დროინდელ სირიას პირველი ადგილი ეკუთვნის არაბულ სამყაროში.

XVI საუკუნის ცნობილ სირიულ მეცნიერთა შორის ერთ-ერთი პირველია ან-ნუ'აიმი (აბდ აღ-კადირ იბნ მუჰამმად ან-ნუ'აიმი, გარდ. 927/1521 წ.), რეგიონალური გეოგრაფიის ჟანრის („ჟადარილ“) წარმომადგენელი და დამასკოს სკოლის საინტერესო აღწერის ავტორი. ყოფილი შაფი'იტი ყადი ან-ნუ'აიმი პირადად იცნობდა თავისი ქალაქის მეფეთებსა და მედრესეებს, მაგრამ ამავე დროს ეყრდნობოდა არსებულ მდიდარ სამეცნიერო ლიტერატურას. მისი ნაშრომიდან, რომელიც დამასკოს სასწავლებლების აღწერა-შეფასებას წარმოადგენს, ჩვენ ვიგებთ, რომ XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში სირიის დედაქალაქში ყოფილა 63 შაფი'იტური, 11 პანბალიტური და 3 მალიქიტური მაჰზაბის მედრესე. გარდა ამისა, ფუნქციონირებდა დერეჟიშების უამრავი თავშესაფარი, კერძო ან საზოგადოებრივი დანიშნულების კანონიკური სკოლა – დარ აღ-ჰადის. ან-ნუ'აიმის ნაშრომი სარგებლობდა ძალიან დიდი პოპულარობით და გზამკვლევი გახდა გვიანდელი ავტორებისთვის.

ან-ნუ'აიმის საქმის ანგარიშგაღწევენ აბდ-აჰსიტი აღ-ალმანგი (გარდ. 981/1573 წ.) და მაჰმუდ იბნ მუჰამმად აღ-ადანგი (გარდ. 1032/1623 წ.), მაგრამ განსაკუთრებული ადგილი აღნიშნული პერიოდის არაბულ ისტორიოგრაფიაში უკავია იბნ ტულუნს (მუჰამმად იბნ ალი იბნ ტულუნ, 880-953/1473-1546), რომელიც ეკუთვნოდა ეგვიპტის ტულუნიანთა ცნობილ გვარს და ერთხანს კაიროში სწავლობდა, მაგრამ ცხოვრობდა დამასკოში, სადაც საღაპის რაიონში ასწავლიდა არაბული ენის გრამატიკას და პოეზიას, დანიტერესებული იყო ისტორიითა და გეოგრაფიით. მან შეადგინა თავის წინაპარ ტულუნიანთა ისტორია და ოსმალთა მიერ ეგვიპტის დაპყრობის მატრიანე, რომელიც დღიურის ხასიათისაა, შეავსო ან-ნუ'აიმის ნაშრომი დამასკოს სკოლების შესახებ, აღწერა საპოლიტიმო გზა, აგრეთვე „წმინდა ქალაქები“ მექა და მდინა. აჰად. კარაქოვსკი მალად შეფასებას აძლევდა იბნ ტულუნის შრომებს და თვლიდა, რომ მან შეძლო ორიგინალური ნაყლის შეტანა სირიის რეგიონალურ გეოგრაფიულ ლიტერატურაში (И.Ю. Крачковский, IV, 667).

ფიკის და ადაბის სპეციალისტად ითვლებოდა დამასკოელი ბადრ ად-დინ მუჰამმად აღ-ლაზინ აღ-ნაზირი (გარდ. 984/1577 წ.), რომელმაც სტამბოლში მოგზაურობისას გაიარა და აღწერა ბა'ალბეკი, პიში, პაშა, მა'არრა, პალაბი და მცირე აზიის ქალაქები. იმპერიის დედაქალაქში მას ჰყავდა გავლენიანი მფარველები და მეგობრები, რომელთა შორის თურქი მეცნიერებიც იყვნენ. როგორც ჩანს, უკვე XVI საუკუნეში არაბი და თურქი ალიმების თანამშრომლობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და ისლამური ცივილიზაციის ტრადიციას ემყარებოდა. მუჰამმად აღ-ლაზინის სამოგზაურო ჩანაწერები ე.წ. „რიჰლას“ ჟანრს განეკუთვნება. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ასეთი სახის თხზულებები, განსაკუთრებით პიჯახისა და პილიგრიმობის თემასთან დაკავშირებით, სხვა ავტორებმაც შექმნეს. თითოეული მათგანი ცდილობდა სამოგზაურო შთაბეჭდილებებთან ერთად შეეცნებინა თავისი ცოდნა მეცნიერების სხვადასხვა დარგებში და არაბულ მოეზიში. ამავე დროს, განათლებულ მუსლიმთა ნაწილი კვლავ იწენდა ინტერესს ისტორიისადმი. მაგალითად, სუნიტ მეცნიერს ქალაქ საფადიდან აჰმად აღ-ხალიფის (გარდ. 1034/1625 წ.) შეუდგენია ფახრ ად-დინ II მა'ანის ქრონიკა. ეს თხზულება მოიცავს 1612-1624 წლებს და მიზნად ისახავს დრუხების დიდი ამიარს პოლიტიკის გამართლებას, წყაროსახავს მას, როგორც სულთნის ერთგულ და

ღირსეულ მოხელეს. ამასთან ერთად, ავტორი გვაწვდის საინტერესო ინფორმაციას ფახრ ად-დინის მეგობრებისა და მოწინააღმდეგეების შესახებ, აწერს მოვლენებს, რომელთა თვითმხილველი თავად იყო. მეორე სირიელი მემკვიდრე, დამასკოელი აჰმად იბნ სინან ალ-კარამანი (939-1019/1532-1611) გასცდა სირიის ფარგლებს და თავისი „ქრონიკა“ მიუძღვნა ოსმალთა პერიოდის ისლამურ დინასტიებს სულთან აჰმედ I-ის (1603-1617) გამეგებლობამდე.

ოსმალთა პერიოდის არაბი მეცნიერების განსაკუთრებული ინტერესის საგანს შეადგენდა ბიოგრაფიული ლექსიკონები, სადაც თავმოყრილი იყო ინფორმაცია არა მარტო ცალკეული პირების ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ, არამედ საინტერესო მასალა საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვადასხვა სფეროში. ამ ჟანრის ერთ-ერთი პირველი წარმომადგენელია ალ-ბურინი (ალ-ჰასან იბნ მუჰამად ალ-ბურინი, 963-1024/1556-1615), ისტორიკოსი და პოეტი, რომელიც პალესტინელი იყო, მაგრამ 10 წლის ასაკიდან დამასკოში ცხოვრობდა. აქ იგი წაყვლობდა „მადრასას ას-სნაღლიასაში“. შემდეგ კი ერთხანს მასწავლებლობდა იერუსალიმში. როგორც ავტორიტეტული რელიგიური მოღვაწე, ალ-ბურინი 1611 წელს სირიის პოლიტიკითა მთავარი ყადიკ ყოფილა. მისი ნაშრომი „თარაჯიმ ალ-აზან მინ აბნა“ აზ-ზამანი“ ავტორის თანამედროვეთა 205-დე ბიოგრაფიას აერთიანებს. დამასკოელი მეცნიერი სარგებლობდა ოსმალთა მოხელეების და მრავალრიცხოვანი ნაცნობების მიერ მიწოდებული ინფორმაციით, რომელთაც დიდი სიფრთხილით იყენებდა. იმავე ჟანრის მეორე წარმომადგენელი ნაჯმ ად-დინ მუჰამად ალ-ლაზინი, 977-1061/1570-1651) დაინტერესებული იყო არა მარტო თავისი თანამედროვეებით, არამედ წინა თაობის (ე.ი. პიჯრის X ს.) ცნობილი ადამიანების და რელიგიური მოღვაწეების ბიოგრაფიებით.

XVII-XVIII საუკუნეების არაბულ ქვეყნებში რელიგიურ და სამეცნიერო წრეებში ხშირი იყო პროფესიული საქმიანობის ან თანამდებობის მემკვიდრეობით გადაცემის პრაქტიკა, რაც ოჯახური ტრადიციის სახეს იღებდა. სირიელი ალ-მუჰიბინ და ალ-მურადინ გვარის მეცნიერთა საქმიანობა ამის ნათელი დადასტურებაა.

მუჰიბ ად-დინ მუჰამად იბნ დანუდ ალ-ჰამანი ად-დინი (949-1016/1242-1608) არის თავისი გვარის ერთ-ერთი პირველი ცნობილი წარმომადგენელი. წარმოშობის ის იყო ქალაქ ჰამადან, სწავლობდა პიზისა და პალაზში, რის შემდეგაც ერთხანს სტამბოლში იმყოფებოდა. განათლების მიღების შემდეგ მუჰიბ ად-დინი დასახლდა დამასკოში, სადაც მუდარრისის მოვალეობას ასრულებდა „მადრასა კუდნიდაში“. 1571 წელს ის შეიხ ალ-ისლამს გააყვია კაიროში და იქ ყადის თანამდებობაზე დარჩა 1573 წლამდე. 1574 წელს მუჰიბ ად-დინი სტამბოლში ესწრებოდა სულთან მურად II-ის აღსაყვამთან დაკავშირებულ ცერემონიაზე. ეკავა ყადის მაღალი თანამდებობა ჩრდილოეთ სირიაში, იყო სირიის პოლიტიკითა ქარაგინის მთავარი ყადი და გარდაიცვალა დამასკოში. მუჰიბ ად-დინის შრომები ჰქონია კანონიკური მეცნიერების, რძალას და ადაბის საკითხებზე, მაგრამ მათგან მხოლოდ სამი თხზულება შემორჩა. მისი შეილიშვილი ჭადლ ალლამ იბნ მუჰიბ ად-დინი (1032-1082/1621-1671) დამასკოსა და პალაზში მოღვაწეობდა. ისევე, როგორც მრავალი სხვა არაბი მეცნიერის, ჭადლ ალლამის საქმიანობაც „ალ-აზჰარაში“ და სტამბოლთან იყო დაკავშირებული. მართალია, მისმა შრომებმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია, მაგრამ სხვა ავტორთა შენიშვნებიდან ნათელი ხდება, რომ ამ ადამიანს ინტერესები ძირითადად სამოგზაურო ჟანრს მოიცავდა.

კიდევ უფრო მეტადაა ცნობილი გვარის მესამე წარმომადგენელი მუჰამად ალ-ამინ იბნ ჭადლ ალლამ ალ-მუჰიბინი (1061-1111/1651-1699), დამასკოელი მეცნიერი, რომლის, როგორც მუდარრისის კარიერა უკვე დამკვიდრებული ტრადიციით ალ-აზჰარსა და სტამბოლში დაიწყო. საბოლოოდ, იგი დასახლდა დამასკოში, სადაც შექმნა პიჯრის XI საუკუნის (1591-1699 წწ.) ცნობილ პირთა ბიოგრაფიების კრებული „ხულასათ ალ-აჰმარ“, რომელიც აერთიანებს 1289 პირის ბიოგრაფიას. ამ ნაშრომს ხშირად მიმართავენ და იმოწმებდნენ უფრო გვიანდელი ავტორები. XVIII საუკუნის სირიელმა მეცნიერმა ალ-მურადიმ განაგრძო ალ-მუჰიბინის თხზულება და შეავსო ის პიჯრის XII საუკუნის გამოჩენილ მოღვაწეთა ბიოგრაფიებით.

XVII საუკუნის დამლევისა და XVIII საუკუნის სირიელი მეცნიერების ინტერესები და თემატიკა არსებითად არ შეცვლილა. დამასკოელ ისტორიკოსს მუჰამად იბნ ინს იბნ მაჰმუდ იბნ ქანან ად-დინი (1074-1153/1664-1740) ეკუთვნის ორტომიანი

„დამასკოს ქრონიკა“ („ალ-ჰაფედიის ალ-დავმიდია“), რომელიც მოიცავს 1699-1741 წლებს და შეესაბამება მისი შვილის მუჰამად სა'დის მიერ. აღწერითი გეოგრაფიის ჟანრს ეკუთვნის იბნ ჰანანის შრიცელი ნაშრომი (შემოკლ. „ალ-ჰაფეჰი ალ-ისლამიდა“), რომელიც სირიელი 'ალიმების ბიოგრაფიების გარდა შეიცავს საინტერესო მასალას დი-დი პაჯის შესახებ, აღწერილია დამასკო და სირიის სხვა ქალაქები, პილიტაჟიშა შე-ხასენგებელი ადგილები. ავტორს მოაქვს პადისები და პოეზიის ნიმუშები, აჯანაბნებს შე-ხედულებებს, რომელიც გამოუთქვამთ არაბ ავტორებს ტერმინზე „აშ-შამ“ იბნ ჰანანის თანამედროვე აჰმად იბნ 'აღი ალ-მანინი (გარდ. 1172/1759), რომლის ნისბა და-კავშირებულია დამასკოსთან ახლომდებარე სოფელ მანინთან. მისი ნაშრომი „სირიის ღირსებათა შესახებ“ („ალ-ინ'ამ ბი-ჰად'ილ აშ-შამ“) შეიძლება შეფასდეს უპირველეს ყოვლისა, როგორც წყარო დამასკოსა და მისი გარეუბნების ისტორიული ტოპოგრა-ფიის შესწავლისათვის. მორწმუნეთა შორის ღიდ ინტერესს იწვევდა ალ-მანინის მიერ მოპოვებული ცნობები სირიაში მოღვაწე და იქ გარდაცვლილი მოციქულის თანამებ-რძოლი ძველი მუსლიმებისა (ჰაჰაბა) და მათი მახოლმეობის შესახებ. ეს ნაშრომი თურქულ ენაზეც ყოფილა თარგმნილი, რაც ერთხელ კიდევ მიგვანიშნებს არაბულ და თურქულ სამეცნიერო-ლიტერატურულ ურთიერთობაზე. ალ-მანინის მასწავლებე-ლი იყო ან-ნაბულუსი ('აბდ ალ-ღანი იბნ ისმან'ილ ან-ნაბულუსი (1050-1143/1641-1731), ცნობილი მოგზაური, სუფიზმის ერთ-ერთი იდეოლოგი. მის მამას ეკავა შაჰი ალ-მაშინის თანამდებობა, ეკუთვნოდა შაფი'იტურ მა'ჰაბას, მაგრამ შემდეგ პანაფიტურ მა'ჰაბაში გადავიდა. ან-ნაბულუსი ზედმიწევნით დაეუფლა იბნ ალ-'არაბის და სუფიზ-მის მიმდევარს სხვა მეცნიერების შეხედულებებს, რის შემდეგაც, როგორც დერეიშმა დაიწყო 14 წლიანი მოგზაურობა. საბოლოოდ იგი დასახლდა დამასკოში, სადაც ეკავა მუფთის თანამდებობა და ეწეოდა სამეცნიერო საქმიანობას. მისი სამოგზაურო ნაშ-რომი („რიჰლა“) სამ ნაწილად იყოფა (მცირე, საშუალო და დიდი მოგზაურობა) და პოპულარობით სარგებლობდა უკვე ავტორის სიცოცხლეში. საინტერესოა, რომ ან-ნა-ბულუსი იყო ერთ-ერთი პირველი არაბი მეცნიერი, რომელმაც აღნიშნა მუსლიმთა შორის თამბაქოს გავრცელების ფაქტი და უარყოფითად შეაფასა იგი. როგორც მაღა-ლი ავტორიტეტის მუსლიმი მოღვაწე, ან-ნაბულუსი ჩაება პოლემიკაში სირიის მარ-თლმადიდებელ პატრიარქთან ათანასე (აფანასიუს) დაბბასთან (გარდ. 1724 წ.), მაგრამ ამას აკეთებდა მეორე მხარის პატივისცემით. მის ტოლერანტობას ადასტურებს ისიც, რომ თავის სამოგზაურო ჩანაწერებში იგი უყურადღებოდ არ ტოვებდა არამუსლიმთა წმინდა ადგილებსაც. ან-ნაბულუსი თვლიდა, რომ „წიგნის ხალხი“ უი. ზიმიტი, რომ-ლებიც დროულად იხილდნენ ჯიზიას, უფლებრივად მუსლიმებთან უნდა ყოფილიყვნენ გათანაბრებული და „სამოთხის კარი არ იქნებოდა მათთვის ჩაკეტილი.“ მართალია, მორწმუნეთა დიდი ნაწილისთვის ან-ნაბულუსი იყო ისლამური მისტიციზმის იდეო-ლოგი და სუფიზმის მიმდევარი დერეიში, მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანია მისი სამეც-ნიერო მემკვიდრეობა.

სირიის გეოგრაფიულ საზღვრებით და ქვეყნის სახელწოდების საკითხებით და-ინტერესებული იყო ზოგიერთი სხვა ავტორიც, მაგალითად ეგვიპტელი მუსტაჰა ას'ად იბნ აჰმად იბნ მუჰამად ად-დიმანტი ალ-ლაკინი (ან ალ-ლუჟამი, გარდ. 1173/1759 ან 1178/1765 წ.), რომელიც ცნობილია თავისი ნისბით ალ-შუჰადდასი. ამ მეცნიერის კელევის საგანი იყო პალესტინა, იერუსალიმი, მენეთი „ალ-ასკა“,⁷¹ იქ მოღვაწე მეცნი-ერები და პალესტინაში დაკრძალული საბიძგები. ამავე დროს, მუჰამად ად-დიმანტი იყო კარგი ლიტერატორი და პოეტი, რომელსაც ღიდად აფასებდნენ მისი თანამედრო-ვეები. ალ-შურადის ბიოგრაფიულ ლექსიკონში მან დაიბეჭდრა ადგილი, როგორც სი-რიელმა მეცნიერმა, რომელმაც თავისი სიცოცხლის დიდი ნაწილი სირიაში გაატარა და საბოლოო განსავენებელიც დამასკოში პოევა.

ზემოდასახელებულ არაბ ავტორთა აბსოლუტური უმრავლესობა ეკუთვნოდა 'ალიმების მაღალ სოციალურ ფენას, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ სამეცნიერო ასპა-რეზი მიუწვდომელი იყო სხვა სოციალური ფენებისათვის. ამის დამადასტურებელია მუჰამად იბნ ჯუშა (გარდ. 1156/1743 წ.) პროფესიით ხელოსანი, რომელიც ეკუთვნოდა პანაფიტურ მა'ჰაბას და კადირიდიას სუფიურ ორდენს. მას მიეწერება 74 თავისგან შემდგარი მატიაზე (XVIII ს.), რომლის მხოლოდ ბოლო თავი მიაღწია ჩვენამდე. ასე-ვე დაბალი სოციალური ფენის წარმომადგენელი იყო დამასკოელი დალაქი აჰმად

ალ-ბუდაირი ალ-ჰალლაქი (გარდ 1175/1761 წ. შემდეგ). მართალია, ალ-ბუდაირი არ ეკუთვნოდა განსწავლულ „ალიმთა წრეს და მის შესახებ ცნობებს ვერ ვხვდებით ბიოგრაფიულ ლექსიკონებში, მაგრამ ცნობილია, რომ მას მიუღია რელიგიური განათლება და იყო სა'დიმას სუფიური ორდენის წევრი. ალ-ბუდაირის ურთიერთობა ქიონდა ისეთ გამოწვევებზე „ალიმებთან, როგორც იყვნენ ან-ნაბულუსი, ალ-აჯლანი და სხვები. მისი „ქრონიკა“ („მაგნიფიკ დიმაშკ ალ-მაჰმადია“) დაწერილი ყოფილა საღაპარაო ენაზე, მაგრამ XIX საუკუნეში დამასკოელმა მეცნიერმა მუჰამმად ალ-კასიმმა სალიტერატურო ენაზე გადაწერა იგი, ხოლო ეგვიპტელმა მეცნიერმა აჰმად 'ისხათ აბდ ალ-ქარიმმა გამოსცა კაიროში 1959 წელს.

XVIII საუკუნის სირიის ყველაზე ცნობილ მეცნიერთა შორის პირველ ადგილზეა მუჰამმად ხალილ ალ-მურადი (1173-1206/1756-1791). მისი ოჯახი XVII საუკუნის მეორე ნახევარში გადმოსახლდა შუა აზიიდან და ეკუთვნოდა სეიდების ჯგუფს. თეოლოგიური განათლება ალ-მურადიმ მიიღო თავისი მამის, გამორჩენილი რელიგიური მოღვაწის ალი ალ-მურადის (1132-1184/1720-1771) ხელმძღვანელობით. მაღე ის დაუთმობოდა ხალეათიდიას სუფიურ ორდენს,⁷² რომლის შეხედულებებს გაეცნო იბნ ჰანინის დახმარებით. ალ-ჯაბართის ცნობით, მეცნიერების სხვადასხვა დარგებთან ერთად ალ-მურადი სრულყოფილად დაეუფლა თურქულ ენას.

რელიგიური კარიერა მუჰამმად ხალილ ალ-მურადიმ დაიწყო „უმაიანთა მეჩეთში“ მოღვაწეობით 1777 წელს. 1778 წელს სტამბოლში ვიზიტის შემდეგ მან დაიკავა დამასკოს პანაფიტი მუფთის მაღალი თანამდებობა, ხოლო 1785 წელს გახდა დამასკოს ნაიბ ალ-აშრაფი. ნიჰმა და ტრადიციულ მეცნიერებათა დრმა ცოდნამ, როგორც ალ-ჯაბართი თვლიდა, ხელი შეუწყო მის წარმატებულ კარიერას. 1790 წელს ალ-მურადი გაემგზავრა პალაბს, სადაც გარდაიცვალა სულ 32 წლის ასაკში.

უმნიშვნელოვანესი ნაშრომი, რომელიც ალ-მურადიმ დატოვა, არის 1000 ცნობილი პირის (ა'იანების) ბიოგრაფიებისგან შედგენილი ლესიკონი (შემოკლ. „სილქ“). ამ თხზულებით მან განაგრძო ალ-ბურიინის და ალ-მუჰიბის საქმე, მაგრამ გასცლა რევიონალურ ჭარბებს. მისთვის საინტერესო თემასთან დაკავშირებით ალ-მურადი ინფორმაციას იღებდა სირიის სხვადასხვა კუთხიდან და ზოგჯერ სხვა ქვეყნიდანაც. მაგალითად, ალ-მურადიმ სთხოვა ეგვიპტელ მეცნიერს აზ-ზაბიდის შეგვრიბა მასალა პიჯრის XII საუკუნის ეგვიპტელი ალიმების შესახებ. ამ ორი მეცნიერის გარდაცვალების შემდეგ მათი საქმე განაგრძო აბდ არ-რამან ალ-ჯაბართიმ, რის შედეგადაც, როგორც თავად წერს, გაჩნდა მისი „ქრონიკა“. ზემოთხსენებული ლექსიკონის გარდა, ალ-მურადის დარჩა ფაფების კრებული⁷³ და ბიოგრაფიული ლექსიკონი, რომელიც მან უძღვნა თავის მამას. ალ-ჯაბართის აზრით, ალ-მურადი იყო „ქვეყნის ყველაზე ძვირფასი განძი, რომელიც დღისით და ღამით ყოველივე საუკეთესოს სწირავდა სირიას, როგორც ხის ტორი იმოსებოდა სირიის ფოთლებით და ისხამდა ნაყოფს.“ ახალგაზრდა, მაგრამ უკვე ავტორიტეტული მეცნიერის სიყვდილმა დიდი სინანული და მწუხარება გამოიწვია სირიასა და ეგვიპტეში. ალ-ჯაბართის სიტყვით, „მის შემდეგ აღარავინ დარჩა სიკეთითა და კეთილშობილებით მისი მსგავსი“ („أبد ار-Рахман ал-Джабарті, Египет в кан. эксп. Бонапарта, 360-365).

არაბულ ქვეყნებში ოსმალთა ოთხსაუკუნოვანი ბატონობა, რა თქმა უნდა, ოსმალურ წყაროებშიც აისახა, თუმცა თურქ ავტორებს იმპერიის პროვინციებში ოსმალთა ფაშების სამხედრო-ადმინისტრაციული საქმიანობა უფრო აინტერესებდათ, ვიდრე ანატოლია პრობლემები. მაგალითად, ცნობილი თურქი ისტორიკოსი მუსტაფა ნა'იმა (მუსტაფა ნა'იმა, 1065-1128/1655-1716), რომელიც წარმოშობით პალაბიდან იყო, მეტ ყურადღებას აქცევდა ოსმალთა დამსჯელ ექსპედიციებს და უფრო ნაკლებ ინტერესს იჩენდა ვილაეტების საშინაო ცხოვრებისადმი. მისი „იტორია“ („თარხი-ი ნა'იმა“) მოიცავს პერიოდს 1591 წლიდან 1660 წლამდე (ნ.შენგელია, XV-XIX სს. საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, 68-70). XVII საუკუნის თურქი ავტორის აინი ალის პოლიტიკურ-ეკონომიკური ტრაქტატი „რისალე“, რომელიც ავტორმა 1609 წელს წარუდგინა სულთან ამეფ I-ს, გვაწვდის საინტერესო მასალას არაბულ ქვეყნებში შექმნილი ოსმალური ადმინისტრაციული და სამხედრო-ლენური სისტემის შესახებ. ამავე პერიოდს ეკუთვნის „თურქების ობნ ბატურტას“⁷⁴ სახელით ცნობილი ველია ზელების (ველია ზელები)⁷⁵ „მოგზაურობის წიგნი“ („Seyāhatnâme“). ზემოთხსენები ორი თურქი

ავტორის ცნობების შეჯერებით შესაძლებელია ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემაში მომხდარი ზოგიერთი ცვლილების დადგენა.

არაბულ-ოსმალური ცივილიზაციის მიღწევები შეაჯამა გამოქვეყნებულ მუცნიერმა **ქაჯი ხალიფამ** (ქაჯჯი ხალიფა, იგივე **ქათიბ ჩელეზი**, 1017-1067/1609-1657), რომლის ნამდვილი სახელი იყო **მუსტაფა იბნ 'აბდ ალლაჰი**. საკანცლარიო და საფინანსო მოხელის თანამდებობას ქაჯი ხალიფა უთავსებდა თავის სამეცნიერო ინტერესებს. 1633-1635 წლებში სულთან მურად IV-ის ლაშქრობაში მონაწილეობისას მან მოინახულა პალატი, სადაც ურთიერთობა ჰქონდა არაბ მეცნიერებთან და ეცნობოდა სამეცნიერო ლიტერატურას, რამაც განსაზღვრა კიდევ მისი მომავალი საქმიანობა. ქაჯი ხალიფას, რომელიც სრულყოფილად ფლობდა არაბულ და სპარსულ ენებს, ეკუთვნის ვრცელი, ენციკლოპედიური ხასიათის ბიბლიოგრაფია („ქაშა აზ-ჰუნუნ“), რომელიც შეავსო მეორე თურქმა მეცნიერმა **იბრაჰიმ ეფენდ** 'არაბაჯი ბაშინ (გარდ. 1190/1776 წ.). ისევე, როგორც ქაჯი ხალიფა, 'არაბაჯი ბაშინც კარგად ფლობდა არაბულ ენას, რაც იმითაც იყო განპირობებული, რომ მან განათლება მიიღო დამასკოში ცნობილ ან-ნაზულუსისთან. არაბულად განსწავლული თურქი 'ალიმი წარმატებით მოღვაწეობდა სტამბოლში, სადაც სარგებლობდა თავისი ყოფილი მოწაფის, რეის ალ-ქუთობის⁶ მომავალი დიდი ევზირის (1757-1763 წწ.) მკმედ რაიბის მფარველობით. მოტანილი მაგალითი კარგად გვიჩვენებს, რომ არაბულ-თურქული სამეცნიერო თანამშრომლობა საეცებით შესაძლებელი იყო.

არაბულ ქვეყნებში, კერძოდ სირიაში ოსმალთა ხანგრძლივი ბატონობა გარკვეულად აისახა თურქულ დოკუმენტებში და შემორჩა საარქივო მასალების სახით, რაც თავისთავად სეამს მათი გამოყენების საკითხს, მაგრამ გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება: ოსმალური რეჟიმის ხასიათი და ხანგრძლივობა არაბულ ქვეყნებში ერთნაირი არ ყოფილა და შესაბამისად, აღნიშნული დოკუმენტების მნიშვნელობა არაბთა ისტორიის შესწავლისათვის ერთნაირი ვერ იქნება. საარქივო მასალების დიდი ნაწილი, განსაკუთრებით ფირმანები და შარიათის სასამართლოს დოკუმენტები შესწავლილია და გამოქვეყნებული არაბი, თურქი და ევროპელი მეცნიერების მიერ (B. Lewis, *The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands*, 139-155).

თაზი IV

ლიბანი მა'ანთა და შიჰაბთა ბამბეზლოვის პერიოდში

1. ფახრ ად-დინ II და ლიბანის გაერთიანება

ოსმალთა ხანგრძლივი ბატონობის პერიოდში აღმინისტრაციულად, ეკონომიკური და პოლიტიკური თვალსაზრისით ლიბანი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სირიასთან და, შეიძლება ითქვას, მის ნაწილს შეადგენდა. მიუხედავად ამისა, ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ აუზის ამ არაბულ ქვეყანას თავისი განსაკუთრებული ადგილი უკავია როგორც სირიის, ასევე არაბული ქვეყნების ისტორიაში.

პირველი, და მთავარი თავისებურება, რომელიც სპეციფიკური იყო ლიბანისათვის, გამოიხატებოდა მის თნო-კონფესიონალურ მრავალფეროვნებაში. ქვეყნის ჩრდილოეთი, რომელსაც ადრე მთიან ლიბანს (ჯაბალ ლუბნან) უწოდებდნენ, მოიცავდა ბიშარის (ბშარონ), ჯუბაილის, ბათრუნის და ტრიპოლის რაიონებს, რომლებიც ქრისტიანი მარონიტებით იყვნენ დასახლებული. XVII-XVIII საუკუნეებში მთიანი ლიბანის სახელი გავრცელდა ქალაქ ბეირუთის აღმოსავლეთით მდებარე ქისრაფანზეც (ქისრაფან). სამხრეთ ლიბანი (შუქ, ჯაბალ ად-დურუზ) ოდითგანვე ეკავათ მუსლიმ დრუზებს, ხოლო ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი ცენტრით ბა'ალბექში (ბა'ალბაქ, ბა'ალბაქ) და ქალაქ სურის (ტეიროსი) შიიტ-იმაბიტებს, რომელთაც „მათაჟილას“ (მბ. „მუთაჟალ“) სახელით იცნობდნენ. ზღვისპირა სანაპირო ქალაქებში ცხოვრობდნენ სუნიტები და სხვადასხვა ქრისტიანულ კონფესიათა წარმომადგენლები. ცალკეულ რელიგიურ თემებს შორის ხშირად ხდებოდა დაპირისპირება, რაც ფაქტობრივად რელიგიურ სამოსელში გამოხეველ პოლიტიკურ ბრძოლას წარმოადგენდა. კონფლიქტი არ იყო გამორიცხული ცალკეულ კონფესიათა შიგნითაც. ეს კარგად ჩანს თუნდაც დრუზების მაგალითზე: დიდი ხნის მანძილზე ისინი იყოფოდნენ კაისიტებად (კაჰსინ) და იემენელებად (იამანინ), რაც არაბეთის ნახევარკუნძულიდან გამოყოფილი ჩრდილოეთისა და სამხრეთის ტომთა დაპირისპირების და მეტოქეობის გამოპახილი იყო. ამ ბრძოლაში ხან ერთი, ხან მეორე მხარის სასარგებლოდ ეროვნულ ლიბანელი მარონიტები, თურქმენები და ქურთები, თუმცა XVI-XVIII საუკუნეების მანძილზე პირველობისთვის ერთმანეთს ეცილებოდნენ ისეთი ცნობილი გვარები, როგორიცაა მა'ანი, ალაამ ად-დინი, ბუჰთური, არსლანი, ჯუმბლანი, შიჰაბი და სხვა.

თავისებური ვითარება შეიქმნა ლიბანში ფისკალური და სოციალური თვალსაზრისითაც. მაშინ, როცა სირიაში დამკვიდრდა ოსმალური სამხედრო-ლენური სისტემა, ლიბანში ფეხი მოკიდა განსხვავებულმა, ე.წ. მუკატა'ას პრაქტიკამ, რომელიც გულისხმობდა გადასახადის აკრეფის უფლების გაცემას და ილთიზამის განებითარებას წარმოადგენდა. ამ გადასახადის ნაწილი მუკატა'ას მფლობელს – მუკატა'აჯინს ეკუთვნოდა. ერთზე მეტ მუკატა'ას ფლობდნენ ისეთი გვარები, როგორიცაა ჯუმბლანი, აბუ ლა'მ და ნაქაღი, რომელიც დიად ალ-კამარში ცხოვრობდა მაშინ, როცა სხვა მუკატა'აჯიები თავიანთ სოფლებში რჩებოდნენ. XVII საუკუნემდე ამ სისტემას არეგულირებდა სახელმწიფო, შემდეგ კი ადგილობრივი ფეოდალების ხელში გადავიდა. ახლა მუკატა'ას მფლობელი სარგებლობდა მემკვიდრეობითი უფლებით, ქმნიდა ადმინისტრაციულ და სასამართლო ხელისუფლებას და იყო თავისი რაზმის მეთაური. გარდა ამისა, დიდი ლიბანელი ფეოდალები ფლობდნენ მუღლას კატეგორიის მიწებს, რომელსაც იჯარით (იფჯარ) გასცემდნენ. ქვეყნისთვის ტრადიციულ მებაღეობა-მეღოსტნეობას დაემატა მეთამბაქოება და მებაგრეშუმეობა, რაც ნედლეულის ექსპორტზე იყო ორიენტირებული და დიდ შემოსავალს იძლეოდა.

უკვე ოსმალთა ბატონობის დასაწყისში ლიბანის ჩრდილოეთი ნაწილი ტრიპოლის ეივლეთში შევიდა, ხოლო დანარჩენი დამასკოს ვალის იურისდიქციაში დარჩა, თუმცა ფაქტობრივად მთიანი ლიბანი თავიდანვე ავტონომიით სარგებლობდა. თავისი გეოპოლიტიკური მდებარეობის გამო ქვეყანა მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სირიის ეივლეთებთან, განსაკუთრებით კი პალესტინის სანჯაყებთან. აქედან გამომდინარე,

ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლების პოლიტიკა, რომელსაც ის ატარებდა სირიაში, თავის ასახვას პოულობდა ლიბანშიც. მეორე მხრივ, ცალკეული ძლიერი ლიბანელი ფეოდალების ცდა შეექმნათ ცენტრალიზებული ლიბანის სამირო, განიხილუბოდა როგორც სეპარატისტული მოძრაობა და სათანადო რეაგირებას იწვევდა დამასკოსა და სტამბოლში.

ლიბანის გაერთიანებისთვის ბრძოლა დაკავშირებულია ორი გამოჩენილი გუარის – კაისიტი მა'ანების (ბანუ მა'ნ, 1516-1697) და შაჰაბების (ბანუ შაჰაბ, 1697-1841) ამირებთან.⁷⁷ დრუზი ფეოდალები – მა'ანები, და შემდეგ მათი მემკვიდრე შაჰაბები ცნობილი იყვნენ როგორც „მოთიანი ლიბანის ამირები“, თუმცა ოფიციალურად მათ ეწოდებოდათ „დრუზების მთიანეთისა და ქისრაჟანის მულთაზიმები“ ან „შუფისა და ქისრაჟანის მულთაზიმები.“ ლიბანელები არაერთხელ დაპირისპირებიან ოსმალურ ხელისუფლებას, რაც ხელს უწყობდა ცენტრიდანული ძალების გააქტიურებას მთელ სირიაში.

მა'ანთა პირველი წარმომადგენელი, რომლის ისტორიაც ასე თუ ისე ცნობილია, არის ფახრ ად-დინ „უსმან იბნ ალ-პაჯჯე იზნის-ი, რომელსაც იცნობენ ფახრ ად-დინ I-ის სახელით (გარდ. 912/1506 წ.). სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრდა აზრი, თითქოს მარჯ დაბიკის ბრძოლაში 1516 წელს მონაწილეობდა ფახრ ად-დინ I, რაც ლიბანელი ისტორიკოსის ქაშალ სალიბის აზრით სიმართლეს არ შეეფერება. აღნიშნული ბრძოლის მონაწილე ვერ იქნებოდა ვერც მისი შვილი აჟნის მა'ანი, რომელიც სულ ახალგაზრდა გარდაიცვალა 917/1511 წელს. ლიბანსა და სირიაში ოსმალთა ექსპანსიის დროს დრუზების სათავეში იდგა კურკუმაზი (ან კურკუმას) იბნ აჟნის-ი, რომელიც სკოლი I-მა დაამტკიცა შუფის გამგებლად (მუსკადლიმად). XVI-XVII საუკუნეების ლიბანის პოლიტიკურ სარბილზე ჩანს რამდენიმე ფეოდალი სახელით „კურკუმაზი“, რაც თავის მხრივ არ გამოირიცხავს მათი ადრეის შესაძლებლობას (K.S. Salibi, *The Secret of the House of Ma'n*, p. 272-287; *Ma'n*, El, N.ed., იბ. ბიბლიოგრაფია). რაც შეეხება დრუზების მეორე კლასს, რომელსაც ეკუთვნოდან „ალამ ად-დინის და ზაინ ად-დინის დიდი ფეოდალები, მათი უფლებები ასევე აღიარებულ იქნა ოსმალთა მიერ. ამგვარად, დრუზებსა და ოსმალთა ხელისუფლებას შორის თანამშრომლობის ხიდი გაიღო, მაგრამ დროებით.

1584 წელს ლიბანის ტერიტორიაზე გავლისას დაარბიეს ქარაჯანი, რომელსაც სტამბოლში მიჰქონდა ეგვიპტესა და პალესტინაში აკრეფილი გადასახადი. ეს თავდასხმა დაბრალდა ლიბანელებს, კერძოდ იუსუფ საიფას (მუსუფ საიმფ) და მა'ანებს. საპასუხოდ, 1585 წელს ოსმალთა დამსჯელმა ჯარმა ააოხრა ლიბანი და ათასობით დრუზი სიკედილით დასაჯა. კურკუმაზი დაიღუპა, ხოლო მისმა ქერიებმა და შვილებმა ფახრ ად-დინმა და იუნისმა გაელენიან მარონიტ შეიხს აბუ ნადირ ზაზინს⁷⁸ შეაფარეს თავი. კაისიტებისა და იემენელების დაჯგუფებათა შორის ატეხილ სამოქალაქო ომში უპირატესობას მიაღწიეს კაისიტებმა, რამაც ხელი შეუწყო ახალგაზრდა ფახრ ად-დინის (დაიბადა 1572 წ.) აღზევებას. ლიბანის ისტორიის მომდევნო, თითქმის ნახევარი საუკუნე ამ გამოჩენილი მოღვაწის სახელს უკავშირდება.

მეტოქე ფეოდალების გზიდან ჩამოცილებისა და ქვეყნის გაერთიანებისთვის ფახრ ად-დინ II (1590-1635) აუცილებლად თვლიდა ოსმალთა ხელისუფლებასთან თანამშრომლობას. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ 1593 წელს მან დიდი პატივით მიიღო დამასკოს ვალიდ დანიშნული მურად ფაშა, რის სანაცვლოდ მას გადაეცა საიდას სანჯაყი. ამგვარად, ყოფილი დრუზი მუკადამი ახლა ოსმალეთის მოხელე – სანჯაყბეგი გახდა დედაქალაქით საიდაში, თუმცა მა'ანთა ცენტრად ითვლებოდა სოფელი ბა'აკლინი. დიდი ევზიზის თანამდებობაზე მურად ფაშას აღზევების შემდეგაც ფახრ ად-დინი ინარჩუნებდა მასთან მეგობრობას, რაც ფისკალური ვალდებულების დროულად შესრულებითაც იყო შემავრცელებული. სტამბოლის კეთილგანწყობის შესანარჩუნებლად იგი ხშირად მიმართავდა ისეთ ნაცად ხერხს, როგორიც იყო ქრთამი. სწორედ ზემოდან მიღებული ნებართვით მან წამოიწყო კამპანია ლიბანის ყველაზე ძლიერი ფეოდალის მანსურ ფურაიხის (მანსურ ჭურაფს) წინააღმდეგ. ბიკა'ას ელის ამ ერთპიროვნულ მბრძანებელს ფახრ ად-დინი ბრალად სდებდა 1585 წელს ლიბანში ოსმალთა დამსჯელი ექსპედიციისთვის ხელშეწყობას, რასაც მისი მამის დაღუპვა მოჰყვა. საბოლოოდ ამბიციური არაბი ბელადი, რომლის გაპლიერება არც ოს-

მაღლა ხელისუფლებას აწყობდა, შეიპყრეს და სიკვდილით დასაჯეს დამასკოში 1593 წლის 7 დეკემბერს.

ფახრ ად-დინ II-ის არანაკლებ საშიშ მეტოქედ ითვლებოდა საიფას თურქმენური გვარი (ბანნ საიფა), რომელსაც ზოგი ქურთებად მიიჩნევდა. XVI საუკუნის პირველ ნახევარში სირია-ანატოლიის მოსაზღვრე მარაშის რაიონიდან ლიბანში გადმო-სახლებულმა საიფამ შეძლო აქ დამკვიდრება. **იუსუფ საიფამ (აუსუფ საიფა)**, რომელიც მაანთა მეტოქე იემნის ფრაქციას ეკუთვნოდა, ხელში ჩაიგდო მარონიტებით დასახლებული ბიშარი, ბატურნი, ჯუბაილი (ძვ. ბიბლოსი), ქისრაფანი და ბოლოს, თავისი გავლენა ლატაკიასა და კამაზზეც გაავრცელა. მარონიტებს სძულდათ მოძალადე საიფას რეჟიმი და მხარს უჭერდნენ ფახრ ად-დინ II-ს, მით უმეტეს, რომ დრუსების ახალგაზრდა ამირა, გარშემორტყმული მარონიტი მრწევლებით, არ მაღაუდა ლიბანის გაერთიანების სურვილს და თავის სიმპათიებს მარონიტებისადმი. 1598 წელს ფახრ ად-დინმა შეძლო იუსუფ საიფას განადგენა და ეს ოლქი გადასცა თავის ერთგულ აბუ ნადირ ალ-ნაზინს, რომელიც მისი პირველი მარონიტი მუკატა'აჯი გახდა.

მიღწეული წარმატებით წახალისებულმა ფახრ ად-დინ II-მ 1602 წელს დაიკავა საფადის სანჯაყი, რომელიც დრუსების გარდა სხვა შიიტებითაც იყო დასახლებული. ამ დროს ამირა მკვეთრად არ უპირისპირდებოდა სტამბოლს, რაც საშუალებას აძლევდა მას თანამიმდევრულად განეხორციელებინა ლიბანის გაერთიანების გეგმა. არაბული წყაროები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ იმპერიის ამ მშფოთვარე რეგიონში ბოლოს და ბოლოს მშვიდობა დამყარდა, ვინაიდან ბედუინებიც კი იძულებული გახდნენ ხელისუფლებას დამორჩილებოდნენ.

1607 წელს ჩრდილოეთ სირიაში ოსმალეთის წინააღმდეგ აჯანყებული ქურთების ბელადის **‘აღრ ჯანბულმადის** (ოსმალურ წყაროებში – **ჯანბულმად-ოღლუ ‘აღრ ფაშა**) დამარცხებისა და მურად ფაშას მიერ პალაბის დაკავების შემდეგ ფახრ ად-დინ II-მ თავშესაფარი მისცა სიკვდილით დასჯილი **‘აღის** ოჯახის წევრებს და ისინი შუფის ოლქში დაასახლა. ჯანბულმატები დრუსების თემს შეუერთდნენ, გახდნენ მათი შეიხები და **ჯუმბულმადის⁷⁹** სახელით მალე აქტიურად ჩაებნენ ლიბანის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (**W.J.Griswold, A Revolt in Northern Syria, 1607, 101-109**).

1611 წლიდან მოკიდებული, ფახრ ად-დინ II-ის ურთიერთობა ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, რომელსაც სათავეში დიდი ევზირის თანამდებობაზე დანიშნული დამასკოს ყოფილი ვალი ნასუქ ფაშა ჩაუდგა, საგრძნობლად გაუარესდა. სტამბოლში ჩათვალეს, რომ მეტისმეტად გაძლიერებული ლიბანელი ამირა საშიში გახდა ოსმალური რეჟიმისთვის. დრუსების დაახლოება მედიხების⁸⁰ სამეფო კართან ასევე აღიზიანებდა სულთანს. ასეთ ვითარებაში, დამასკოს ვალიმ ამაღლ ფაშამ კატეგორიულად მოსთხოვა ფახრ ად-დინ II-ს პირადად ხლებოდა მას და დემონსტრაციულად გამოეცხადებინა მორჩილება. ამირას ცდამ დიდი თანხის გაცემით დაეშოშინებინა ამაღლ ფაშა, შედეგი არ გამოიღო. 1613 წლის შემოდგომაზე დამასკოს ვალიმ დაიწყო ლაშქრობა ფახრ ად-დინის წინააღმდეგ. ამირამ უაზროდ ჩათვალა ძლიერ მტერთან დაპირისპირება და გადაწყვიტა საიდგან ევროპაში წასულიყო, მაგრამ ნავსადგური ბლოკირებული აღმოჩნდა ოსმალების ფლოტის მიერ. ქროთამის წყალობით, პირად მსახურებთან და ახლოლებთან ერთად დრუსების დევნილმა ბელადმა შეძლო გადასულიყო გემზე და იტალიაში გამგზავრებულიყო. ლიბანის საქმეები მან გადააბარა თავის ძმას იუნუსს და ურჩია დრუსების მთავარი შტაბი სოფელ ბააკლინიდან მის ჩრდილოეთით, უფრო საიმედო **დამრ ალ-კამარში** გადაეტანა. ამგვარად, ამირა ფახრ ად-დინ II-ის გამტეხლობის პირველი პერიოდი ლიბანიდან მისი გამტეხებით დამთავრდა.

ფახრ ად-დინ II-ის მარცხი განაპირობა რამდენიმე ფაქტორმა, პირველ ყოვლისა კი ქვეყნის შიგნით არსებულმა მდგომარეობამ. ლიბანი საბოლოოდ ვერ გაერთიანდა ერთ ძალად, ხოლო ცალკეულ ფეოდალთა ერთგულება ფახრ ად-დინისადმი მოჩვენებითი გამოდგა. როგორც კი ოსმალთა ჯარი ლიბანისკენ დაიძრა, პარფუშის, საიფას და შაჰაბთა ფეოდალები ისევ, როგორც პალესტინის ბედუინი ბელადები, თავის გადარჩენის მიზნით უუყვანოდ გადაიდნენ ამაღლ ფაშას მხარეს. სრულიად უფარვისი გამოდგა იენიარ-საქბანების რაზმი, რომელიც ფახრ ად-დინის სამსახურში ირიცხებოდა, მაგრამ დამასკოს ვალის წინააღმდეგ ბრძოლას თავს არიდებდა. გარდა ამისა, ლიბანის სამხედრო კამპანიაში დაადასტურა, რომ ოსმალური ხელისუფლება სირიაში

ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა ბრძოლის უნარს, ხოლო გარედან დახმარების მიღების შე-
საძლებლობა არ არსებობდა.

არასასურველი დრუზი ამირას განდევნის შემდეგ ლიბანზე კონტროლის გაძლი-
ერების მიზნით ოსმალეთის ცენტრალურმა ხელისუფლებამ გადაწყვიტა შეექმნა სი-
რიის მეოთხე – საიდას ეიალეთი. 1614 წლის 10 მარტის ფირმანით ახალ ეიალეთში
გაერთიანდნენ საიდას და ბეირუთის სანჯაყები, აგრეთვე საფადი, რომელიც წინათ
დამასკოს ეიალეთში შედიოდა. ეს ადმინისტრაციული ერთეული, როგორც ნანს, ცო-
ტა ხანს არსებობდა, ვინაიდან დრუზების დამორჩილების შემდეგ იგი ზედმეტი გახდა.
გარდა ამისა, დამასკოს ვალი თავისი პრესტიჟისათვის და, რაც მთავარია, ფისკალუ-
რი თვალსაზრისით არ თვლიდა სასურველად საიდას ეიალეთის შექმნას, მაგრამ
XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ლიბანში ვითარების გართულების გამო კელავ
დადგა ახალი ადმინისტრაციული ერთეულის საკითხი.

1615 წელს სტამბოლსა და დამასკოში მოხდა მნიშვნელოვანი ცვლილებები: თა-
ნამდებობა დატოვეს დიდმა ეეზირმა და დამასკოს ვალიმ, რამაც სასიკეთო გავლენა
მოახდინა ლიბანზე. ფახრ ად-დინ II-ის შეილმა 'ალიმ და მისმა ბიძამ იუნუს მა'ანმა
დიდი თანხა გადაუხადეს დამასკოს ახალ ვალის და შეიერთეს ბეირუთი, საფადი და
საიდა. 1615-1616 წლებში ისინი განაგრძობდნენ ბრძოლას პირველობისათვის და ამ
მიზნის მისაღწევად იარაღთან ერთად ქრთამსაც წარმატებით იყენებდნენ.

ფახრ ად-დინ II-მ ხუთი წელი დამკო იტალიაში, გავცნო ევროპელების ცხოვრე-
ბას და იბაშიც დარწმუნდა, რომ ოსმალეთთან ბრძოლაში დასაველითიდან რეალური
დახმარების იმედი არ უნდა ჰქონოდა. მიუხედავად ამისა, ენერგიითა და ენთუზიაზ-
მით სავსე დრუზი ბელადი 1618 წლის 29 სექტემბერს აქქას ნავსადგურით სამშობ-
ლოში დაბრუნდა, რითაც დაიწყო მისი მოღვაწეობის მეორე პერიოდი.

მოკლე დროში ფახრ ად-დინ II-მ შეძლო ოპოზიციური ფრაქციების დამორჩილე-
ბა არა მარტო დრუზების თემში, არამედ გარეთაც. მისი ამბიციები აშკარად გასცდა
შუფისა და მთიანი ლიბანის საზღვრებს, რაც საფრთხეს უქმნიდა ლიბანელ ფეოდა-
ლების ისევე, როგორც დამასკოს ოსმალურ ხელისუფლებას. ლიბანელი იუნუს პარფუ-
შისა და 'უმარი საფვას წაქეზებით დამასკოს ვალიმ მუსტაფა ფაშამ გადაწყვიტა
დრუზების დამორჩილება. სამხედრო ექსპედიცია დაიწყო 1623 წლის შემოდგომაზე და
სრული კრახით დამთავრდა: ბიკა'ას ევლზე, 'ანჯარითან ფახრ ად-დინ II-მ სასტიკად
დაამარცხა დამასკოს ვალი და მისი ლიბანელი მოკავშირეები, რის შემდეგაც მის
ხელში გადავიდა ბა'ალბექი. დამასკოდან მოსულმა დელეგაციამ შეძლო ტყვედ ჩაეარ-
დნო მუსტაფა ფაშას გათავისუფლება, სანაცვლოდ კი ამირას დაუბრუნა საფადის
სანჯაყი. გარდა ამისა, გარიგების პირობით მუსტაფა ფაშამ მის შეილებს გადასცა
'აჯლუნი (პუსანის), ბიკა'ას ნაპია ('ალის) და ლაჯჯუნის სანჯაყი (მანსურს). მნიშვნე-
ლოვანი შენაძენი იყო აგრეთვე ლაზის სანჯაყი და ნაბულუსი, რომელსაც ფახრ ად-
დინის ქათხუდა ჩაუდგა სათავეში. სულთან მურად IV (1623-1640), რომლის ყურადღე-
ბა ირანთან ომზე იყო გადახრილი, იძულებული გახდა დროებით შეეგუებოდა ფახრ
ად-დინის წარმატებას და მისთვის დაებრუნებინა დიდი წინაპრის ფახრ ად-დინ I-ის
ტიტული „სულტან ალ-ბარრ“, თუმცა, თავად დრუზების ბელადი კმაყოფილდებოდა
უფრო მოკრძალებული ტიტულით: „მთიანი ლიბანის, საიდას და გალილიის ამირა“.
თურქი ისტორიკოსი ნა'იმა, რომელიც აღწერს 1630-1631 წლების ლიბანის მოვლენებს,
თვლიდა, რომ მეტისმეტად გაძლიერებულ ფახრ ად-დინ II-ს შეეძლო დამასკოც აეღო,
რაც სულთანს აიძულებდა ადრე თუ გვიან გადაამტკრელი ზომები მიეღო სირიაში წარ-
მოქმნილი რეალური საფრთხის აღმოსაფხვრელად.

1633 წელს დამასკოს ვალიმ ქუჩუკ აშმად ფაშამ სტამბოლიდან მიიღო ბრძანება
ფახრ ად-დინ II-ის წინააღმდეგ ლაშქრობის დაწყების შესახებ. ოსმალეთის 22 სამ-
ხედრო ზომადლის მიერ ბლოკირებულ იქნა ლიბანის სანაპირო. 1634 წელს მადნათ
ჯარსწინაა გადააწყვეტი ბრძოლის წაგების შემდეგ ფახრ ად-დინი ერთხანს თავს
აფარებდა მთებს, მაგრამ აშმად ფაშამ შეძლო მისი დატყვევება და შეილებთან ერ-
თად ('ალი ბრძოლაში დაიღუპა) სტამბოლში გაგზავნა. 1635 წლის მარტ-აპრილში
სულთანმა, რომელიც ირანის ფრონტზე იმყოფებოდა მიიღო ცნობა იმის შესახებ,
რომ ფახრ ად-დინის მძისწული ამირა მულისიმი აჯანყებას ამზადებდა. ამის საპასუ-
ხოდ, უმადლესი ბრძანებით ფახრ ად-დინ II და მისი სამი შეილი სიკედილით დასა-
ჯეს. გადარჩა მხოლოდ უმტრისი ვაჟი პუსანინი, რომელიც სულთანმა შეიწყალა და

უფრო გვიან ოსმალეთის მაღალი რანგის მოხელე გახდა (**Ph.Kh. Hiiti, Lebanon in History, 385**).

XVII ს. მიწურულის და XVIII საუკუნის დამდეგის სირიაში სხვადასხვანაირად აყვავებდნენ ფახრ ად-დინ II-ის მოღვაწეობას. მაგალითად, მარონიტი ისტორიკოსი ად-დუვანი კმაყოფილებით შენიშნავდა, რომ ამ დროს ქრისტიანები თავაწეული დადიოდნენ, თავისუფლად მგზავრობდნენ კარგ ცხენებს ამხედრებულნი, ატარებდნენ ძვირფას ტანსაცმელს და იარაღს. მისივე ცნობით, ფახრ ად-დინის სამხედრო რაზმების დიდ ნაწილს ქრისტიანები შეადგენდნენ, ხოლო მისი მსახურები და მცველები მარონიტები იყვნენ. ასეთ პირობებში უცხოელ ქრისტიან მისიონერებს შეეძლოთ მთიან ლიბანში დასახლებულიყვნენ და მათ საქმიანობას არაფერი არ აბრკოლებდა. ერთი ევროპელი მოგზაურის სიტყვებით, „ფახრ ად-დინ II იყო ტანად დაბალი, მაგრამ დიდი თავისი სიმახვიტითა და მიღწევებით“ (**George Sandys, A Relations of a Journey, 210**). იმავე ავტორის ცნობით, ყველა მნიშვნელოვან გადაწყვეტილებას იგი იღებდა თავისი დედის სიტყვის ნასიბას აზრის გათვალისწინებით.

სრულიად განსხვავებულია მუსლიმი ავტორების თვალსაზრისი. მათი შეფასებით, ფახრ ად-დინ II იყო მემამოხე, რომლის დამარცხებამ დიდი სახელი მოუტანა ახლად ფაშას, ხოლო მუსლიმი მოსახლეობაში აღფრთოვანება გამოიწვია. XVII საუკუნის ერთი არაბი ავტორის აზრით, „ფახრ ად-დინი იყო ტირანი, მემამოხე და ურწმუნო.“ მას მოაქვს უცნობი პოეტის სიტყვები იმის შესახებ, რომ „იბნ მა'ანი იყო შემოღობილი. ამ უკეთურმა არაა ქვეყანა. ღმერთმა ხელი მოუშარტა აჰმად ფაშას, რათა დაემხო იგი და ეხსნა სარწმუნოება მისგან მომდინარე საფრთხისგან“ (**Abdul-Rahim Abu Husayn, 127-128**).

თანამედროვე მკვლევართა მიერ ფახრ ად-დინ II მიჩნეულია ოსმალთა პერიოდის სირია-ლიბანის ერთ-ერთ გამოჩენილ მოღვაწედ. რა თქმა უნდა, მისთვის უცხო არ ყოფილა არც ტირანია და არც ექსპლუატაციის მაშინდელი და მანამდე დამკვიდრებული პრაქტიკა, მაგრამ ნათელი გონება და პრაგმატიზმი მას კარნახობდა, რომ უკეთეს მდგომარეობაში მყოფი მოსახლეობა გადასახადის უკეთეს გადამხდელი იქნებოდა. ყველა მის ხელთ არსებული საშუალებებით ამირა ცდილობდა სოფლის მეურნეობის წახალისებას და იქ სიხალის დანერგვას, ვაჭრობის გაფართოებას და საერთო კეთილდღეობის ზრდას. მართალია, ფისკალური შემოსავლის დიდი ნაწილი გადიოდა ლიბანიდან და ქრთამის სახით მაღალი ოსმალთა მოხელეების ჯიბეში ჯდებოდა, მაგრამ პოლიტიკური მიზნის მისაღწევად ასეთი მეთოდის გამოყენება ოსმალეთის იმპერიაში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და ხშირად უფრო ეფექტურიც, ვიდრე იარაღი.

ფახრ ად-დინ II-ის დროს ლიბანის სანაპირო ქალაქებიდან საგრძნობლად დაწინაურდა ბეირუტი, რომელიც მან გაამაგრა იტალიელების დახმარებით და თავის ზამთრის რეზიდენციად აქცია. ევროპელი მოგზაურები აღფრთოვანებული იყვნენ ამ ქალაქის სასახლეებით, ბაღებით, შადრვენებით, ხოლო ქანდაკებებისათვის გამზადებული კვარცხლბეკები მათ აფიქრებინებდა, რომ ამირა არ იყო ნამდვილი მუსლიმი. ამ თვალსაზრისს ამაგრებს ისიც, რომ ფახრ ად-დინი მფარველობდა კათოლიკურ მისიებს, კერძოდ კაპუცინებს¹ და ფრანცისკელებს², რომლებმაც მის დროს მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი საიდასო, ტრიპოლში და ბეირუტში. ევროპელი მოგზაურები და კონსულები წერენ, რომ ამირა არაფის უნახავს მეჩეთში ან რაიმე რელიგიური რიტუალის შესრულებისას. არის ცნობა, თითქმის ის ერთმა კაპუცინელმა ექიმმა მონათლა კიდევ 1633 წელს, მაგრამ უფრო სარწმუნოა მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ფახრ ად-დინ II თავისი ხალხის ტრადიციულ რელიგიას – დრუზიზმს³ მიდევდა, თუმცა პოლიტიკური მოსაზრებით თავს მართლმორწმუნე მუსლიმად აცხადებდა. უდავოა, რომ რელიგიურმა ტოლერანტობამ ლიბანის ამირას დიდი პოპულარობა მოუტანა ქრისტიან მოსახლეობაში, რაც მნიშვნელოვანი ფაქტორი გახდა მარონიტებისა და დრუზების გაერთიანებისთვის. ფახრ ად-დინ II-ის დროს გამოიკვეთა ეპიტაქსიასა და კათოლიკური ევროპის სულ უფრო მზარდი როლი წინა აზიის ქრისტიანულ რეგიონში. 1610 წელს პაპმა პავლე V-მ მიმართა მარონიტების პატრიარქს თხოვნით, რათა მას და მის მრევლს დახმარება აღმოეჩინათ ფახრ ად-დინისთვის. აქედან მოკიდებული, თანამშრომლობა დრუზებსა და მარონიტებს შორის გახდა ის ფუნდამენტური, რომელზე დაყრდნობითაც შეიძლებოდა ქვეყნისთვის დამოუკიდებელი ფეოდალური პარტიკულარიზმის დამოკლება და ერთიანი ლიბანის შექმნა. ამ თვალსაზრისით ფახრ ად-დინ II ახალი ლიბანის ერთ-ერთ ფუძემდებლად შეიძლება ჩაითვალოს.

პოლიტიკური ასპარეზიდან ფაქრ ად-დინ II-ის გასვლის შემდეგ მისმა მანამა მემკვიდრეებმა ეერ შეძლეს სიცარიელის შევსება. დამასკოს ვალიმ მოიპოვა აშკარა საშუალებო და პოლიტიკური უპირატესობა მთელ რეგიონში, ხოლო 1660 წელს საიდას ეიალეთის აღდგენამ გააძლიერა ოსმალეთის კონტროლი ლიბანზე. როგორც ჩანს, ენერგიული დიდი ეზირის მქმედ ფაშა ქოიფრულიუს ინიციატივით ჩატარებული რე-ფორმები მოიხასიატ 'შეხვო. მას შემდეგ, რაც დამასკოს ვალი ჩათრეული აღმოჩნდა პალატის ვალის სასან ფაშას ამბოხებაში, სტამბოლმა გადაწყვიტა შეეკეცა მისი რე-სურსები და შესაბამისად ამბიციებიც. საინტერესოა, რომ აღდგენილი ეიალეთის ეა-ლიდ დაინიშნა 'ალი ალა აღ-დავთარდარი, რომელმაც მანამდე სასტიკად ჩაახშო და-მასკოს იენიაროთა მღელვარება.

ფაქრ ად-დინ II-ის შემდეგ მდგომარეობა ლიბანში ყოველმხრივ გაუარესდა. დრუზების თემში კვლავ იზინა თავი ტრადიციულმა სენმა - დაპირისპირებამ კაისი-ტებსა და იემენელებს შორის. მა'ანები, რომლებიც სულთან სელიმ I-ის დროიდან მო-კიდებული ლიბანის ამირებად ითვლებოდნენ, კაისიტები იყვნენ, მათი მთავარი მეტო-ქე 'ალამ ად-დინთა გეარი კი ქმნიდა იემენელთა ფრაქციას, რომელიც უფრო მცირე-რიცხოვანი იყო და ძლიერ მოკავშირეს გარეთ ეძებდა. ასეთ მოკავშირედ მათ ესახე-ბოდათ დამასკოს ვალი, რომელიც მზად იყო ლიბანის შიგნით არსებული ფრაქციუ-ლი წინააღმდეგობები თავის სასარგებლოდ გამოეყენებინა. სწორედ ოსმალთა ხელი-სუფლების გადაწყვეტილებით, 'ალამ ად-დინთა მეთაურს 'ალის მიენიჭა უპირატესო-ბა, მაგრამ ამ არსევანმა ეერ გაამართლა. ეს პროოსმალური ფრაქცია მწვავედ დაუპო-რისპორდა არა მარტო მა'ანებს, არამედ ბუპთურის გაიარს ფეოდალებსაც, რაც დრუ-ზების თემში ორწლიანი ომის მიზეზი გახდა. ამ შეტაკებებში საბოლოოდ გამარჯვე-ბული დარჩა ფაქრ ად-დინ II-ის მძისწული მუღლიმი (ან მაღჰამი, 1635-1659), რომე-ლიც შეცვალა მისმა შეილმა აჰმადმა (1659-1697). ამ დროს კაისიტების უპირატესობა აშკარა გახდა, მაგრამ იემენის ჯგუფი არ შეეგუა მარცხს და მომავალი შეტაკები-სთვის ემზადებოდა.

2. შიპაბთა გეარის ამირები და ოსმალეთი

1697 წელს ამირა აჰმადის გარდაცვალებით დამთავრდა მა'ანთა ეპოქა და ასპა-რეზე გამოვიდა სუნიტ შიპაბთა გეარი (ბანუ შიპაბ), რომელიც თავის წარმომავლო-ბას პიჯახს, კერძოდ კურაიშის ტომს უკავშირებდა. სირიაში ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგ მათ ეკავათ ეადი ათ-თამის მუკადლამების (მუკადლამუნ) თანამდებობა. იმის გამო, რომ მა'ანთა ამირა აჰმადს არ დარჩა მემკვიდრე ეატი, ლიბანელ ფეოდალთა თაყყირლობამ, რომელიც შედგა დიდი აღ-კამარის მახლობლად ბა'აკლინთან, გადაწ-ყვიტა ამირად აურჩია აჰმადის ლისწული ბაშირ შიპაბი. ამ გადაწყვეტილების შესახებ ეცნობა ოსმალეთის ხელისუფლებას. ლიბანელმა ფეოდალებმა პირობა დადეს, რომ შეასრულებდნენ ფისკალურ ვალდებულებას ამირა ბაშირის მეშვეობით. ამგეარად, შიპაბები გახდნენ მა'ანთა მემკვიდრეები, რაც ისევ კაისიტების გამარჯვებას ნიშნაე-და. თუ მა'ანთა პირველი ამირა დანიშნა ოსმალთა სულთანმა, ახლა შიპაბთა კანდი-დატს ლეგიტიმურობას ლიბანელ ფეოდალთა ასამბლეა ანიჭებდა, რაც გარკვეულ სი-ახლეს წარმოადგენდა.

ამირა ბაშირ I-ის (1697-1707) გამგებლობამ ლიბანს სიმშვიდე მოუტანა და შიპაბ-თა გავლენა ჩრდილოეთ პალესტინაზეც გაერცვლდა. მისი ნათესავისა და მემკვიდრის ჰაიდარ შიპაბის (1707-1732) დროს გაშწავდა ამირას ურთიერთობა საიდას ვალისთან. დრუზების იემენელთა ფრაქციის ბელადი იუსუფ 'ალამ ად-დინი (ფუსუფ 'ალამ ად-დინ) ვალის წაქეზებით მკვეთრად დაუპირისპირდა ჰაიდარ შიპაბს. 1711 წელს სოფელ 'ანდ დარასთან მომხდარ ბრძოლაში შიპაბებმა, რომელთაც მხარს უმაგრებდნენ კაი-სიტები, სასტიკად დაამარცხეს მეტოქე, რითაც წერტილი დაუსვეს იემენის ფრაქციის ისტორიას. დიდი მსხვერპლის გადაღების შემდეგ იუსუფ 'ალამ ად-დინის მიმდევრები იძულებული გახდნენ გადასახლებულიყვნენ პაერანში (სამხრეთ სირია). მათი ადგილი ლიბანში დაიკავეს შიპაბების ერთგულმა კაისიტებმა და მარონიტებმა, რომელთა გა-ერთიანება ამირას გარშემო უკვე რეალური გახდა.

პირველი შიპაბების დროს გამოიკვეთა ლიბანის პოლიტიკური სტრუქტურა და ჩამოყალიბდა ფეოდალური იერარქია. ქვეყნის სათავეში იდგა შიპაბი ამირა ტიტულით „ამირ ალ-ქაბირ“ („დიდი ამირა“), რომელსაც ზოგჯერ „ლიბანის ვალისა(ც)“ უწოდებდნენ. მისი სამშობლო იყო ენდინ ათ-თამი, მაგრამ ამირა ფაქტობრივად კონტროლს უწევდა მთელ ლიბანს. ამირას ტიტულის ტარების უფლება მიიღო ასევე შიპაბთა მოკავშირე აბუ ლამამ (აბუ ალ-ლამა), რომელიც ეკუთვნოდა დრუზი მუკადდა-მების გვარის მათნის რაიონიდან და ახლო ნათესაურ ურთიერთობაში იყო შიპაბებთან, აგრეთვე არსლანებმა — ზომიერმა იემენელმა დრუზებმა ღარბის რაიონიდან. ამირების შემდეგ იერარქიულ კიბეზე იდგნენ დიდი შეიხები („ალ-შაშაიხ ალ-ქაბარ“), რომელთაც ეკუთვნოდნენ ჯემბლატის, იმანდის, აბუ ნაქადის, თალჰუტის და აბდ ალ-მალის გვარების მეთაურები. დიდი შეიხების რანგისა იყვნენ მარონიტებიც, კერძოდ ხაზინთა, დაღდაპების და ჰუბანშოთა გვარის ფეოდალები, რომელთაც მუკატაჯივებისა (ეკუთვნებდნენ) მიუხედავად იმისა, რომ იემენის ჯაჯუფის დრუზები XVIII საუკუნეში ანგარიშგასაწევ ძალას აღარ წარმოადგენდნენ, ცალკეულ კლანებს შორის შეტაკებები და მეტოქეობა არ შეწყვეტილა, რაც პირველ რიგში ასუსტებდა დრუზებს და არა იმდენად მარონიტებს, რომლებიც აქტიურად ჩაებნენ აბრაშუმის წარმოება-ექსპორტის ძალიან მომგებიან საქმეში.

ამგვარად, XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში საიდას ვალის ზედამხედველობის ქვეშ იყო სამი ფეოდალური ერთეული: 1) მთიანი ლიბანი, რომელიც ემორჩილებოდა შიპაბ ამირას რეზიდენციით დაირ ალ-კამარში. ლიბანის ეს ნაწილი თავის მხრივ იყოფოდა შეიდ რაიონად და მათ მართავდნენ დიდი შეიხები, რომელთაც ევალებოდათ გადასახადების არკუფა; 2) ჯაბალ „მბილი, რომელიც ფორმალურად საიდას ვალის იურისდიქციაში იქნებოდა, მაგრამ 1700 წლიდან ფაქტობრივად შიპაბ ამირებს დაექვემდებარა. ამ რაიონის ადმინისტრაციული სტატუსი ხშირად იცვლებოდა; 3) საფადის სანჯაყი, რომელიც ლიბანელი მემკთიანეების ცნობით ასევე შიპაბ ამირას გადაეცა. თავის მხრივ ბაშირ I-მა ეს სანჯაყი, დაუთმო თავის ბიძაშვილს ამირა მანსურს. უფრო გვიან, საფადი და ჯაბალ „მბილის რაიონი ჩამოერთვათ შიპაბებს და იგი საიდას ვალის ხელში გადავიდა, მაგრამ დრუზი ამირების შემდგომი გაძლიერებისთვის ამას ხელი არ შეუშლია. ამირა პაიდარისა და მისი მემკვიდრის დროს შიპაბთა გავლენა გასცდა მთიან ლიბანს. საიდას და ტრიპოლის გამგებლები უძლურნი აღმოჩნდნენ ლიბანელ ფეოდალთა მხრიდან სულ უფრო ხშირად საფრთხის წინაშე.

1729 წელს ამირა პაიდარი გადადგა და ტახტი დაუთმო თავის შვილს მულჰიმს (გარდ. 1754 წ.). ახალი ამირას დროს გაიზარდა ბეირუთის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა და იგი შიპაბების მეორე პოლიტიკური ცენტრი გახდა დაირ ალ-კამარის შემდეგ. ზოგიერთ წყაროში დაცული ცნობების თანახმად, მულჰიმის შეილებიდან ზოგიერთმა კათოლიკობა მიიღო, რაც საფუძველს მოკლებული არაა. ცნობილია, რომ თავად ამირაც აშკარად იხრებოდა ქრისტიანობისაკენ. როცა 1758 წელს მუსლიმები თავს დაესხნენ ფრანცისკელთა მონასტერს ბეირუთში, მისი ბრძანებით მოძალადეთა ორი მეთაური სიკვდილით დასაჯეს. ამასთან ერთად, ამირა ცდილობდა არ გაემწვავებინა ურთიერთობა სტამბოლთან და 1748 წელს დათანხმდა შეესრულებინა თავისი ფისკალური ვალდებულება. მულჰიმის მემკვიდრეები იყვნენ მისი ძმები აჰმადი, შემდეგ კი მანსური, რომელიც 1770 წელს საიდას ვალის დერეფი ფაშას მცდელობის შედეგად შეცვალა ამირა იუსუფმა (მუსუფი).

XVIII საუკუნის 70-იანი წლები საკმაოდ დაძაბული აღმოჩნდა შიპაბებისთვის. 1771 წელს რუსეთის ფლოტი აღექსი ორლოვის მეთაურობით გამოსწავლა სირია-პალესტინის სანაპიროსთან, რათა დახმარება აღმოეჩინა ამოხსებული „ალი ბეგ ალ-ქაბირი-სა და ზაჰირ ალ-უმარისთვის. ამის საპასუხოდ, ომბან ფაშა ალ-ქურჯიმ ბეირუთში გაგზავნა ჯაზხარ ფაშა, რომელმაც თითქოსდა საშიში იუსუფის სახელით“ ქალაქი დაიკავა. მხოლოდ 1773 წელს შეძლეს შიპაბებმა ბეირუთის დაბრუნება, მაგრამ ჯაზხარ ფაშა, რომელიც ახლა აქქას და საიდას განაგებდა კვლავ ახორციელებდა მკაცრ ზეწოლას ლიბანზე.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში რიგი საშინაო ფაქტორისა და დამასკოს ვალის ომსაღიურ ხელისუფლების წარევის შედეგად ძალთა თანაფარდობა ლიბანში ხშირად იცვლებოდა. იყო შემთხვევები, როცა ერთიანი უფლებამოსილებანი ეძლეოდა ერთდროულად ორ ან რამდენიმე ამირას. მიუხედავად პოლიტიკური პერიპეტები-

სა, დრუზებსა და მარონიტებს შორის მშვიდობიანი თანარსებობა დიდხანს იქნა შენარჩუნებული, რაც ძირითადად დრუზების ტოლერანტობის შედეგი იყო. თანდათან მარონიტებმა ლიბანის პოლიტიკურ ასპარეზზე აშკარა უპირატესობა მოიპოვეს, თუმცა იძულებული იყვნენ ანგარიში გაეწიათ დრუზებისათვის. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში შიპაბმა ამირებმა მარონიტობა მიიღეს, რაც ამირა იუსუფის გაქრისტიანებით და ფაქტობრივად მარონიტული საამიროს შექმნით დამთავრდა, მაგრამ პოლიტიკური მოსაზრებით ისინი კვლავ მუსლიმებს, უფრო სწორად დრუზებს მიაკუთვნებდნენ თავს. მუსლიმური გარემოცვა და იმის გათვალისწინება, რომ ქრისტიანული ევროპიდან რეალური დახმარების მიღება შეუძლებელი იყო, რაც ფახრ ად-დინ II-ის მაგალითმაც დაადასტურა, შიპაბი ამირები ცდილობდნენ არ გაემწევავენინათ ურთიერთობა სირიის ოსმალურ ხელისუფლებასთან. შემდგომში მოვლენებმა გვიჩვენეს, რომ ლიბანელი დრუზებისა და მარონიტების საშინაო პრობლემები ისევე და ისევე დიდი სირიის საერთო ეკონომიკური და პოლიტიკური ცხოვრების ნაწილს შეადგენდა. როგორც მაანებს, ასევე შიპაბებსაც ანგარიში უნდა გაეწიათ ტრიპოლის ვალისთვის ჩრდილოეთ ლიბანში, საიდან ვალისთვის შუყის ოლქში, ხოლო ბიკა'ას ევლზე, მეზობელი ნაბულუსისა და საფადის სანჯაყებში მომთაბარე ტომებისა და ოსმალური ხელისუფლების ადგილობრივი მოხელეებისათვის.

სირიის ძლიერი ოსმალურ გამგებლები ყოველთვის აქტიურად ერეოდნენ ლიბანის საქმეებში და ხშირად ხელოვნურად ქმნიდნენ დაძაბულობას ერთი მხარის წაქეზებით მეორის წინააღმდეგ. ასეთ პოლიტიკას აგრძელებდა ჯაზზარ ფაშაც, რომლის ზეწოლით 1788 წელს ამირა იუსუფი გადადგა და ადგილი დაუთმო თავის ნათესავს ბაშირს (დაიბადა 1767 წ.), რომელიც სარგებლობდა გავლენიანი დრუზი ფეოდალების — ჯუმლატების მხარდაჭერით. ჯაზზარ ფაშა იმედოვნებდა, რომ ახალგაზრდა ამირა ბაშირ II (1788-1840) მისი კრეატურა იქნებოდა, მაგრამ მალე იმედი გაუცრუვდა. ამიტომ, მან გადაწყვიტა ლიბანის ისევ ამირა იუსუფისთვის გადაეცა. 1790 წელს ისევ საიდას ფაშას ჩარევით ბაშირ II-მ დაიბრუნა საამირო, თუმცა იუსუფის გარდაცვალების შემდეგ კიდევ სამჯერ (1790-1798 წწ.) დაკარგა იგი. საბოლოოდ ბაშირ II-მ მაინც შეძლო ლიბანის გაერთიანება. 1799 წელს, როცა ნაპოლეონ ბონაპარტი აქქას კედლებთან იდგა, ბაშირ II არ ჩქარობდა ჯაზზარ ფაშასთვის დახმარების გაწევას, მაგრამ არც მოწინააღმდეგე მხარისადმი იჩენდა ინტერესს. როგორც ჩანს, იგი ანგარიშს უწყევდა არა მარტო საგარეო ფაქტორებს, არამედ ქვეყნის სპეციფიკას, რაც მდგომარეობდა მისი ორი მთავარი კონფესიის — დრუზების და მარონიტების სხვადასხვა ორიენტაციაში. ბაშირ II-ის მდგომარეობა შეიცვალა 1804 წელს ჯაზზარ ფაშას გარდაცვალების შემდეგ. ლიბანის ამირამ, რომელიც პოლიტიკოსისა და ორგანიზატორის უნარით გამოირჩეოდა, შეძლო ქვეყნის ცხოვრების წარმართვა თავისი გეგმის შესაბამისად და ისტორიაში შევიდა, როგორც „ბაშირ დიდი“ („ბაშირ ალ-ქაბირ“). მისი გამგებლობის დროს შიპაბები და მათი მოკავშირე აბუ ლაშის ფეოდალები გაქრისტიანდნენ, მაგრამ ინარჩუნებდნენ ისლამურ სახელებს და ასრულებდნენ შესაბამის რიტუალებს. როგორც მოქნილი პოლიტიკოსი, ამირა დრუზებთან იყო დრუზი, მუსლიმებთან — მუსლიმი და ქრისტიანებთან — ქრისტიანი.

XVIII საუკუნის მიწურულს და XIX საუკუნის დამდეგს სირიის პოლიტიკურმა ცენტრმა დასავლეთისკენ (აქქა, საიდა, ბერუთი) გადაინაცვლა, რაც ქვეყნის ცხოვრებაში ახალ, უპირველეს ყოვლისა, ეკონომიკურ ტენდენციებზე მიუთითებს. დამასკოს ეიალთს ნაწილობრივ მოეხსნა პასუხისმგებლობა პალესტინა-ლიბანის უსაფრთხოებაზე, რაც თავისთავად ასუსტებდა დამასკოს ვალის გავლენას ამ რეგიონზე, მაგრამ სამაგიეროდ ახლა მას შეეძლო დაეზოგა ძალები და მეტი ყურადღება დაეთმო თავისი ეიალთისთვის. პალესტინის დიდი ნაწილი, რომელიც მანამდე ზაჰირ ალ-უშარის კონტროლს ექვემდებარებოდა, ახლა ისევ დამასკოს ეიალთს დაუბრუნდა, ხოლო დასავლეთიდან ქალაქისა და დამასკოს მიმართულებით გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო გზები უკეთ იყო დაცული. რაც შეეხება დეცენტრალიზაციის და რეგიონალური განცალკევების ტენდენციას, ეს მოვლენა დამახასიათებელი გახდა მთელი იმპერიისათვის და მან თავისი გამოხატულება არაბულ პროვინციებშიც კიოცა. ბაშირ II-ის მისწრაფება დამოუკიდებლობისა და გავლენის გაფართოებისაკენ ხშირად იწყებდა მის დაპირისპირებას დამასკოს ვალისთან და ზოგჯერ დროებით ქვეყნიდან გაძევებითაც მთავრდებოდა. მაგალითად, 1822 წელს დამასკოს ვალის დერევიზ ფაშას დამსჯელ ექსპედიციას, რომელიც აქქას ფაშას და ლიბანის ამირას წინააღმდეგ იყო მი-

მართული, მოჰყვა ბაშირ II-ის გახიზნა ეგვიპტეში, სადაც დევნილი ამირა მუჰამმად 'ალის მფარველობით სარგებლობდა.

1831-1840 წლებში ეგვიპტელების მიერ სირიის ოკუპაციისა და იბრაჰიმ ფაშას რეფორმატორული საქმიანობის დროს ბაშირ II აქტიურად თანამშრომლობდა მასთან. მართალია, მუჰამმად 'ალიმ ალუთქა ლიბანის ამირას მის საშინაო საქმეებში სრული ჩაურევლობა, მაგრამ ახალი რეჟიმის ფისკალური პოლიტიკა ლიბანსაც შეეხო, რამაც გამოიწვია ანტიეგვიპტური გამოსვლები 1837-1838 წლებში. ოსმალეთ-ეგვიპტის კონფლიქტში ევროპის სახელმწიფოების ჩარევის გამო ორი არაბული ქვეყნის გაერთიანების გეგმა საბოლოოდ ჩაიშალა და 1840 წელს ეგვიპტელებმა დატოვეს სირია. ბაშირ II-ს, რომელიც საიდაში იმყოფებოდა ალყა შემოარტყეს ინგლისელებმა, ტყვედ აიყვანეს და გადაასახლეს კუნძულ მალტაზე. ლიბანის ამირად გამოცხადდა მისი ბიძაშვილი ბაშირ კანსიმი (ბაშირ III), რომელსაც ქვეყნის პოლიტიკურ ასპარეზზე არავითარი როლი არ შეუსრულებია. ლიბანში დაწყებული არეულობისა და შეტაკებების დროს 1842 წლის დამდეგს ოსმალებმა იგი შეიპყრეს და სტამბოლში გაგზავნეს, რითაც დამთავრდა ლიბანის საამიროს ისტორია. რაც შეეხება ბაშირ II-ს, მალე მან უფლება მიიღო დასახლებულიყო სტამბოლში, სადაც ამ დროს იმყოფებოდა სამსახურიდან გადამდგარი, ერაცის ყოფილი გამგებელი დაეუდ ფაშა. საინტერესოა, რომ ბაშირის კარის ქრისტიანმა პოეტმა ბუტრუს ქარაშემ მშვენიერი კასიდა უძღვნა დაეუდს.

ბაშირ II გარდაიცვალა სტამბოლში 1851 წელს და გალათას სომხურ-კათოლიკურ ეკლესიაში დაკრძალეს. 1946 წელს ლიბანის დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ მისი ნეშტი პატივით გადაასვენეს სამშობლოში და მიწას მიაბარეს მშობლიურ ბაჰთ ად-დინში.⁶⁴ ლიბანის პოლიტიკურ ასპარეზზე დღემდე დარჩა შიპაბების ორი შტო: ერთი კვლავ სუნიტურ ისლამს აღიარებს, ხოლო მეორე მიეკუთვნება მარონიტებს (მაგ. გენერალი ფუნდ შიჰაბი, ლიბანის პრეზიდენტი 1958-64 წლებში). ფახრ ად-დინ II მა'ანის და ბაშირ II შიპაბის მოღვაწეობამ ცხადყო, რომ ისეთ რთულ ეთნო-კონფესიონალურ ქვეყანაშიც კი, როგორიც იყო ლიბანი, შეიძლებოდა რელიგიური ტოლერანტობის მიღწევა და მასების გაერთიანება საერთო ინტერესების საფუძველზე.

თაზო V

ზრახვი და ოსმალეთის პოლიტიკა სპარსეთის ყურეში

1. ირან-ოსმალეთის ბრძოლა ერაყისათვის (XVI ს. – XVII ს. პირველი ნახევარი)

XIV საუკუნეში ჰელაგუიანთა სახელმწიფოს დაშლის შემდეგ ზემო ერაყი აღმოსნდა ირანში წარმოქმნილი მონღოლურ-თურქული წარმომავლობის ჩუბანიანთა და ჯალაირიანთა სახელმწიფოების გაყელვის ქვეშ. მიუხედავად იმისა, რომ დედაქალაქად თავრიზთან ერთად ბაღდადიც ითვლებოდა, ახლად აღმოცენებული სახელმწიფოები ძირითადად სპარსული ორიენტაციისა იყვნენ. 1393 წელს თემურ ლენგის პირველი, და შემდეგ 1401 წელს მეორე, უფრო გამანადგურებელი შემოსევის შემდეგ ჯალაირიანთა ხელისუფლება ფორმალურად აღდგა, მაგრამ ერაყში კელაე ანარქია და განუყუთიანობა სუფევდა. ქვეყნის ჩრდილოეთს განაგებდნენ ქურთები, ხოლო დანარჩენ ნაწილს თურქმენები და ბელუნიები. ყოველივე ამას შედეგად მოჰყვა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრების დაქვეითება და შესაბამისად, მოსახლეობის მდგომარეობის გაუარესება.

ჯალაირიანთა დაცემის შემდეგ (1410-1411 წწ.) ირანში წარმოქმნილი ორი თურქმენული სახელმწიფოს – ყარაყოუნლუს (შაგბატკიანთა) და აყყოუნლუს (თეთრბატკიანთა) მეტოქეობა დამთავრდა ამ უკანასკნელის გამარჯვებით (1467-1468 წწ.). XVI საუკუნის დამდეგს აყყოუნლუს რეჟიმი შეცვალა სეფიანთა (ყიზილბაშთა) სახელმწიფომ (1501-1736 წწ.), რომლის პირველმა წარმომადგენელმა შაჰ ისმაილ I-მა (907-930/1501-1524) შეძლო ირანის ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა. ერაყი კელაე მეზობელ ირანში განვითარებული მოვლენების ორბიტაში დარჩა.

უკვე XVI საუკუნის დამდეგს დიდი დაპყრობების პერიოდში ოსმალეთისთვის აქტუალური გახდა ერაყის შემოერთების საკითხი, მაგრამ მის გადაწყვეტას აფერხებდნენ მეზობელი შიიტური ირანი, ქვეყნის ჩრდილო-აღმოსავლეთით ძნელად დასამორჩილებელი ქურთები, აგრეთვე ბელუნიები ტიგროსისა და ეფრატის დასავლეთით და სამხრეთ-დასავლეთით. გაძლიერებული და ამბიციური ოსმალეთის შენერების მიზნით, უკვე 1508 წელს შაჰ ისმაილ I-ის ჯარი შეიჭრა ერაყში, რასაც მოჰყვა ქვეყნის გადაქცევა სეფიანთა ირანის პროვინციად. ამან ხელი გაუხსნა ექსტრემისტ შიიტებს, რომლებმაც რეპრესიების მიმართეს სუნიტი და ქრისტიანი მოსახლეობის წინააღმდეგ, ბაღდადში დაანგრეს XII საუკუნის ერაყელი პანბალიტი წმინდანის, შეიხ 'აბდ ალ-კანდირ გინღანის (ჯინღანი)⁸⁵ აკლდამა და VIII საუკუნის თეოლოგის, ერთ-ერთი სუნიტური მაზაბაბის ფუძემდებლის აბუ ჰანიფას⁸⁶ მავზოლეუმი. სამაგიეროდ, შაჰ ისმაილის ბრძანებით დაიწყო შიიტების მეშიდე იმამის მუსა ალ-ქაზიმის⁸⁷ მავზოლეუმის შენება. გარდა იმისა, რომ ირანელები ერაყში სახლდებოდნენ და საუკეთესო მიწებს იკავებდნენ, ყიზილბაშების ძალადობის მსხვერპლი გახდა ათასობით სუნიტი და ქრისტიანი. ასეთ პირობებში, მოსახლეობის დიდი ნაწილი თავის მხსნელსა და მფარველს ოსმალეთის სულთანში ხედავდა.

1514 წელს სეფიანთა წინააღმდეგ დაიწყო ქურთების აჯანყება, რომელსაც 1515 წელს ქრისტიანი ასირიელებიც შეუერთდნენ. მართალია, თავდაპირველად აჯანყებულებმა ვერ შეძლეს ოსმალეთისგან რეალური დახმარების მიღება, მაგრამ უკვე 1516 წელს სელიმ I-მა თავისი მფარველობის ქვეშ გამოაცხადა ზემო მესოპოტამია. მარჯვაბიკის ბრძოლის შემდეგ ოსმალთა მხარდაჭერით ქურთების ბელადებმა (მეჰმედ ბეგი, აჰმედ ბეგი, კასიმ ბეგი, ჯამშიდ ბეგი, სა'იდ ბეგი) დაიკავეს ქურთისტანის მთავარი ქალაქები მოსული (მავსილი), ქირქუქი, ერბილი (არბილ-ი) და ფაქიზობრივად მთელი ზემო მესოპოტამია გაათავისუფლეს ყიზილბაშებისგან, მაგრამ ცენტრალური და სამხრეთ ერაყი კელაე სეფიანთა კონტროლს ექვემდებარებოდა. სპარსეთის ყურისა და ბასრის რაიონში დამაბულობა შეკონდა პორტუგალიის ფლოტს, რომელიც ამ დროს ირანის მხრიდან არაეთთარ წინააღმდეგობას არ ხედებოდა.

ოსმალთა გამოსვლის წინ არაბთა იმპერიის ყოფილი დედაქალაქი ბაღდადი იყო მეორეხარისხოვანი პროვინციული ქალაქი, რომლის მოსახლეობა არ აღემატებოდა 15 ათასს. ქვეყნის ცალკეულ რაიონებშიც გამოკვეთილად ჩანდა დაქვეითების ნიშნები: მოსახლეობა ყველგან შემკირდა, საირიგაციო სისტემა მოიშალა და მხოლოდ მომთაბარეთა ექსტენსიური მეურნეობა ინარჩუნებდა სიცოცხლის უნარს. ერაყის ჩრდილოეთით ფაქტობრივი ძალაუფლება ისევ ქურთი ბეგების ხელში რჩებოდა, ხოლო სამხრეთ და აღმოსავლეთ რაიონებში რეალურ ძალას მომთაბარე ან ნახევრად მომთაბარე ტომთა შეიხები წარმოადგენდნენ.

1529 წელს ცენტრალურ ერაყში დაიწყო პროოსმალური და ანტიშეიტური აჯანყება ქურთი ბელადის ზუ-ლ-ქიპარ ბეგის მეთაურობით. აჯანყებულებმა დროებით ბაღდადიც დაიკავეს და თავი ოსმალეთის სულთნის ქვეშევრდომებად გამოაცხადეს, მაგრამ 1530 წელს შაჰ-თამაზი I-ის (არაბ. შაჰ-ტამაზ, 1524-1576) ჯარმა ქალაქი დაიბრუნა. 1534 წელს ირანის წინააღმდეგ წარმატებული ლაშქრობის შემდეგ სულთანმა სულეიმან კანუნი ირანიდან ერაყში შეიჭრა და 2 დეკემბერს შევიდა ბაღდადში, დატოვა ოთხი თვე დაჰყო. ამ ხნის მანძილზე ოსმალთა ხელისუფლება ცდილობდა დაეცვა როგორც სუნიტი, ასევე შიიტი მოსახლეობის უფლებები. სულთნის ბრძანებით აღადგინეს აბუ ჰანიფას აკლდამა, მესეთი და მდრესე, შეესაღწა ოსმალთა, აშენდა დერეიშების თავშესაფარი, დამთავრდა იმ მესეთის შემენებლობა, რომელსაც ქაზი-მანში საფუძველი ჩაუყარა შაჰ ისმა'ილ I-მა. აღმშენებლობითი და აღდგენითი სამუშაოები შემდეგშიც გაგრძელდა, ხოლო საქარავნო ვაჭრობა არაბეთს, სპარსეთსა და ოსმალეთის პროვინციებს შორის გამოცოცხლდა. ევროპელი მოგზაურების ცნობით, ბაღდადში ისმრად ლაბარაკი არაბულ, თურქულ და სპარსულ ენებზე. 1604 წელს მარტო აღმოსავლეთ ბაღდადში იყო 20-30 ათასამდე სახლი, ფუნქციონირებდა ზარაფ-ხანა, სადაც შეიძლებოდა ოქროს, ვერცხლის და სპილენძის მონეტების მოჭრა, მუშაობდა მშვილდოსნობისა და ცეცხლსასროლი იარაღის დაუფლების მსურველთა სკო-ლა.

სულთან სულეიმან I-ის დროს ერაყში შეიქმნა ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა და ჩამოყალიბდა ბაღდადისა და მოსულის ვილაეთები, რომელთა მართვა უნდა მომხდარიყო „კანუნ-ნამეების“ მიხედვით. ერაყის ტერიტორიაზე განლაგდა ოსმალეთის 32 ათასიანი ჯარი. 1538 წელს სულთანს მორჩილება გამოუცხადა ბასრის არაბმა გამგებელმა რაშიდ ბ. მულჰისმა, შემდეგ კი არაბეთის ნახევარკუნძულის და სპარსეთის ყურის ზოგიერთმა საფეოდალომ. 1546 წელს, მას შემდეგ, რაც ოსმალეთის სამდინარო ფლოტი აჰას (ან თიას) ფაშას მეთაურობით ბასრაში დამკვიდრდა, ეს ნავსადგური გადაიქცა ოსმალეთის მთავარ სამხედრო ბაზად სპარსეთის ყურეში. მისი ძირითადი მიზანი გახდა პორტუგალიელების განდევნა იმ ზღვებიდან და ნავსადგურე-ბიდან, რომელთაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდათ იმპერიისათვის.

1555 წლის ამასიის ზავით სეფიანთა ირანმა უარი თქვა ერაყზე და აღიარა მას-ზე ოსმალეთის უფლებები, მაგრამ მეტოქეობა ორ სახელმწიფოს შორის გაგრძელდა. განსაკუთრებული სიმწვავე მან მიიღო მას შემდეგ, რაც ირანის შაჰის ტახტზე ავიდა 16 წლის „აბბას I (შაჰ „აბბას“ დიდი, 996-1038/1588-1629), რომლის რეფორმებმა, აქტიურ-მა საზინაო და საგარეო პოლიტიკა ხელი შეუწყო ქვეყნის გაერთიანებას და გაძლი-ერებას. 1623 წელს შაჰ „აბბას I-მა დაიწყო ომი ოსმალეთთან: შეიჭრა ერაყში, დაიკა-ვა ზემო მესოპოტამია, ბაღდადი, შიიტების წმინდა ქალაქები ან-ნაჯაფი (ან-ნაჯაფ) და ქარბალა (ქარბალა), რის შემდეგაც სასტიკად გაუსწორდა სუნიტ მოსახლეობას. ირან-ოსმალეთის ომი გაგრძელდა დიდხანს და მხოლოდ შაჰის გარდაცვალების შემ-დეგ დამთავრდა. „აბბას I-ის შვილიშვილის შაჰ-ხუფი I-ის (1038-1052/1629-1642) დროს ირანში მდგომარეობა გაუარესდა, ხოლო ნიჭიერი სარდლის იმამ-ყული ხანის⁸⁸ სიკ-ედილით დასჯით შაჰმა ქვეყნის სამხედრო ძლიერებაც შეარყია. ამით ისარგებლა სულთანმა მურად IV-მ (1032-1049/1623-1640), შეიჭრა ირანში, დაიკავა თავრიზი და პა-მადანი, ხოლო შემდეგ ბაღდადი. ამგვარად, 1048/1638 წელს ოსმალეებმა მეორედ დაიპ-ყვეს ერაყი. საბოლოოდ ქვეყანა დაიყო ბაღდადის, მოსულის და ბასრის ვილაეთებად. ერთხელ, შაჰრზურის ვილაეთი მოიცავდა ირანის ქურთისტანს და ფაქტობრივად ად-გილობრივი ბეგების ხელში დარჩა. იგივე შეიძლება ითქვას სპარსეთის ყურის დასაფ-ლეთ სანაპიროზე შექმნილ ალ-ჰასას (ალ-ჰასა, ალ-ჰასა) ვილაეთზეც. 1639 წელს ირან-ოსმალეთს შორის დაიდო ე.წ. „შუშის ხელშეკრულება“, რომლითაც აღდგა

1612 წელს დადგენილი საზღვრები, მაგრამ არსებითი გარდატეხა ორი სახელმწიფოს ურთიერთობაში არ მომხდარა.

ოსმალთა ბატონობა ერაყში არ ხასიათდებოდა არც სიმტკიცით, არც განსაკუთრებული თავისებურებით. ქვეყნის მართვა-გამგებლობა არ იყო მკაცრად ცენტრალიზებული, მაგრამ ერაყის ეიალეთები სულთნის იურისდიქციის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ისევე, როგორც სირიაში, ერაყშიც დაინერგა ოსმალური სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა და ჩამოყალიბდა შესაფერისი სოციალური სტრუქტურა. სულთნის გავლენიან მოხელედ ითვლებოდა ბაღდადის იენისართა ალა, რომელიც მეთაურობდა ეიალეთებში განლაგებულ იენისართა რაზმებს. სათათბირო ორგანო იყო დივანი, რომელსაც სათავეში ედგა ვალი. დივანში შედიოდნენ ვალის ქათხუდა – ადმინისტრაციის მეთაური, ყადი, დაგთარდადი, სამხედრო რაზმების მეთაურები, აგრეთვე ზოგიერთი ავტორიტეტული პირი ('ალიმი, ტომის ბელადი, ვაჭარ-ხელოსანთა წარმომადგენელი). ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ერაყშიც ოსმალური ხელისუფლების ცდა ფისკალური კონტროლი დაეწესებინა მომთაბარეებზე, სასტიკ წინააღმდეგობას ხვდებოდა. რელიგიური ავტონომიით სარგებლობდნენ ერაყელი შიიტები, რომელთაც სათავეში ედგნენ მათი წმინდა ქალაქების ან-ნაჯაფის და ქარბალას მაღალი 'ალიმები. ოსმალთა ადგილობრივი ხელისუფლება დიდ სიფრთხილეს იწენდა მათთან ურთიერთობაში, ცდილობდა შეეზღუდა იმამიტების რელიგიური აქტიურობა და მასობრივი მსგელობობები, ხოლო ქალაქ მოსულში XVIII საუკუნეში აკრძალა კიდევ იგი. როგორც ჩანს, ეიალეთების გამგებლები თვლიდნენ, და არცთუ უსაფრთხოდ, რომ შიიტების ემოციებით დატვირთული და ხალხმრავალი რიტუალური ცერემონიული ადვილად გადაიზრდებოდა სუნიტური ხელისუფლების წინააღმდეგ მიმართულ მოძრაობაში (J. Hathaway, *The Arab Lands*, 199-200).

ოსმალეთის სამხედრო ძლიერების შესუსტებას XVII საუკუნის დამდეგს მოჰყვა ცენტრიდანული ძალების გაძლიერება მთელ იმპერიაში. ადგილობრივი ბელადები და სამხედრო რაზმების მეთაურები დაუნიებოდა ცდილობდნენ ფაქტობრივი დამოუკიდებლობის მიღწევას და ხშირად ფორმალურად ცნობდნენ სულთანს. ერაყის ორი – ბაღდადის და ბასრის ეიალეთი ამ თვალსაზრისით გამონაკლისი არ ყოფილა. მაგალითად, ბაღდადის ერთ-ერთი სამხედრო მეთაურის მუჰამმად იბნ აჰმად ატ-ტავილის დასამორჩილებლად სულთანს მოუხდა დიარბაქრის ვალის ნასუჰ ფაშას გაგზავნა. ვალიმ მარცხი განიცადა, მაგრამ მალე (დაახლ. 1607 წ.) მეამბოხე ემტოკეებთან ბრძოლაში დაიღუპა. ბაღდადის ახალი ვალი მამუდ ფაშა ცდილობდა უკმაყოფილო ჯარისკაცებთან გარიგების გზით ეიალეთის შემოტკიცებას, მაგრამ მისი წარმატება დროებითი გამოდგა. 1621 წელს საქმის ბოლომდე მიყვანა სცადა იუსუფ ფაშამ და ასევე დაუპირისპირდა მორჩილებიდან გამოსულ სამხედროებს, მაგრამ არსებით შედეგს ვერც მან მიაღწია და ბოლოს ამ დაპირისპირებას გადაეყვა კიდევ. 1638-1704 წლებში ბაღდადში 24 ვალი შეიცვალა.

განცალკევების ტენდენცია გაჩნდა ბასრის ეიალეთშიც და იგი უკავშირდებოდა გაურკვევლობას წარმომადგენლობის სამხედრო პირის, ეინმე აფრასიაბის (აჰრასიაბ) ოჯახს.⁸⁹ საუარყოფლოდ, აფრასიაბმა 1021/1612 წელს „იყიდა ბასრის ვალის თანამდებობა.“ მისი შვილი 'აღმ წარმატებით იცავდა ქალაქს ირანის შემოტევისგან, მაგრამ არ მონაწილეობდა ბაღდადის ეიალეთისთვის გამართულ ბრძოლებში. ამ ძლევამოსილი ოჯახის შემდეგი წარმომადგენლები პუხანინი და აჰმადი ინარჩუნებდნენ ფაქტობრივ დამოუკიდებლობას, რაც იმიტაც იყო განპირობებული, რომ სტამბოლი სიფრთხილეს იწენდა ამ რეგიონში ირანის აქტიური ჩარევის შიშით. ბასრის ეიალელების, რომლებიც თანამდებობას და წოდებას შემეკიდრებით იღებდნენ, იმდენად გაოლიერდნენ, რომ აღ-ასასს შეერთებაც სცადეს, მაგრამ 1665 წელს მათი შეჩერება შეძლო ბაღდადის ვალიმ იბრაჰიმ ფაშამ. 1668-1669 წლებში სულთნის მიერ გამოგზავნილმა ჯარმა ყარა მუსტაფა ფაშას მეთაურობით წერტილი დაუსვა „ბასრის ავტონომიას“ და იქ ოსმალური ხელისუფლება აღადგინა (A. Adamov, 333-334).

ოსმალეთის ხელისუფლების ყურადღების ქვეშ ყოველთვის რჩებოდა ჩრდილოეთ ერაყის ქალაქი მოსული პირველ რიგში ირანთან მისი სიახლოვის გამო. მოსულის რაიონს სკოროდა საკმაოდ რთული ეთნო-კონფესიონალური სტრუქტურა, რაც იმაში მდგომარეობდა, რომ აქ უმეტესად მოსახლეობას წარმოადგენდნენ ქრისტიანი ნესტორიანელები და იაკობიტები, აგრეთვე ქურთები და სუნიტები. 1592 წლიდან, ერთხანს, მოსული დიარბაქირის საფაშოში შედიოდა სანჯაყის სახით და მას განა-

გებდნენ ოსმალთა მოხელეები ფაშას რანგით. XVIII საუკუნის დამდეგს მოსულში დაწინაურდა ჯალილის (ჯალღლღ) გეარი, რომლის წარმომადგენლობა და სოციალური მდგომარეობა ბუნდოვანია: ფიქრობენ, რომ გეარის ფეოქმედებელი იყო დიარბაქირიდან და ქრისტიანობას აღიარებდა, მაგრამ მისი შვილები სუნიტი მუსლიმები გახდნენ. 1726 წლიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე ჯალილიები საკმაო წარმატებით განაგებდნენ მოსულის ვილაეთს. ერთ-ერთი მათგანი ჰაჯ. აუსაინ ფაშა (გარდ. 1759 წ.) კოპულარული გახდა არა მარტო ერაყში, არამედ სტამბოლშიც მას შემდეგ, რაც 1743 წელს მოიგერია ნადირ შაჰის თედაღსხმა მოსულზე. მისი შვილიშვილი მუსაჰმად ფაშა 18 წელი (1789-1807) განაგებდა ვილაეთს. ცენტრალური ხელისუფლების გადაწყვეტილებით 1834 წელს ჯალილიების ბოლო წარმომადგენელი იაზია ფაშა გადაყენებულ იქნა, რითაც დამთავრდა ჩრდილოეთ ერაყში ამ ადგილობრივი დინასტიის გამგებლობა. ჯალილიების მრავალრიცხოვანი შთამომავლები დღესაც ცხოვრობენ მოსულში.

2. ქულემენების გამგებლობა ერაყში

XVIII საუკუნის დამდეგს მდგომარეობა ერაყში უკეთესობისკენ შეიცვალა: ქვეყნის სათავეში აღმოჩნდა ნიჭიერი ოსმალთა მოხელე, გათურქებული ალბანელი ჰასან ფაშა (1116-1136/1704-1723).⁹⁰ ვალის თანამდებობაზე დანიშნის შემდეგ ჰასან ფაშამ მიზნად დაისახა ერაყის გაერთიანება ძლიერი ცენტრალური ხელისუფლებით ბაღდადში. ამ მიზნის მისაღწევად საჭირო იყო გადაგვირებული და მორჩილებიდან გამოუსული იენიერების აღაგება, რაც მხოლოდ იარაღით იყო შესაძლებელი. ცალკეული მომთაბარე ან ნახევრად მომთაბარე ტომების გამოყენება დასახული მიზნის მისაღწევად ბაღდადის ვალის პერსპექტიულად არ მიაჩნდა. უფრო ეფექტური ჩანდა ახალი გვარდიის შექმნა, რისი პრაქტიკაც არსებობდა ეგვიპტესა და სირიაში. პირველად ჰასან ფაშას არჩევანი შეჩერდა ქურთების დაქირავებულ რაზმზე, რომელსაც იცნობდნენ „ლევანდის“ სახელით. შემდეგი ნაბიჯი იყო ახალი გვარდიის შექმნა, რომელიც შედგებოდა მამლუქებისგან და ცნობილი გახდა ქულემენების (Kölemen) რაზმის სახელწოდებით. ამ რაზმში ერთიანდებოდნენ ბაღდადელი და კავკასიელი მამლუქები, მათ შორის ქართველებიც (ი. თოფურბე, ერაყის პირველი მამლუქი გამგებელი ჰასან ფაშა (1704-1723წწ.), 60-64).

ერაყის გაერთიანების ცდა ჰასან ფაშამ დაიწყო ცალკეული მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე ტომებზე, აგრეთვე ქვეყნის ჩრდილოეთზე კონტროლის გაძლიერებით. 1715 წელს ბასრის ვილაეთში დაწყებული არეულობის დროს სტამბოლი იძულებული გახდა იქ წესრიგის დამყარება ჰასან ფაშასთვის დაევალებინა, თუმცა სულთანს სრულებით არ აწყობდა ბაღდადის ვალის მეტისმეტი გაძლიერება. დავლების შესრულების შემდეგ ჰასან ფაშას თხოვნით მის შვილს აჰმადს, რომელიც მაშინ შაჰ-რიზუს და ქირქუქს განაგებდა, გადაეცა ბასრა ამ პირობით, რომ ყველა ფისკალური და ადმინისტრაციული ვალდებულება სულთნის წინაშე პირნათლად იქნებოდა შესრულებული. ამიერიდან ერაყის სამხრეთის ვილაეთიც ბაღდადის ვალის დაქვემდებარება, ხოლო სპარსეთის ყურის ოსმალური ფლოტის კაფუდან ფაშა ახლა ბაღდადის ვალის სამხედრო მოხელე გახდა.

1723 წელს ჰასან ფაშა ჩათრეული აღმოჩნდა ირან-ოსმალეთის კონფლიქტში და თავის შვილთან ერთად ჩაება სამხედრო კამპანიაში ქერმანთან და აჰმადთან, მაგრამ მოულოდნელად გარდაიცვალა. სულთანმა ბაღდადის ვალიდ დაუყოვნებლივ დაამტკიცა ჰასან ფაშას შვილი აჰმადი (1136-1160/1723-1747), რომელმაც პამაღანი აიღო, მაგრამ მალე იძულებული გახდა უკან დაეხია. აჰმად ფაშა განაგრძობდა აქტიური მონაწილეობას ირან-ოსმალეთის შეტაკებებში და 1727 წელს მორიგე წარმატებას მიაღწია, თუმცა სპარსელებმა შეძლეს დაკარგული ტერიტორიის დაბრუნება. უფრო მეტიც, ირანი თვითონ გადავიდა შეტევაზე, რასაც 1733 წელს მოჰყვა თურქმენ აფშართა (ან აფშართა) ტომის ცნობილი სარდლის ნადირ-ყული (ნადირ-კულ) გამარჯვება და ბაღდადის აღწეა. იმავე წელს აჰმად ფაშასა და ნადირ-ყულის შორის დაიდო სხაავო შეთანხმება, რომლითაც ოსმალეთს ირანისთვის უნდა დაებრუნებინა ის სადავო ტერიტორია, რომელიც მან დაიკავა ბოლო ათი წლის მანძილზე. მართალია, ბაღდადი გადაურჩა სპარსელების შემოსევას, მაგრამ სულთანს არ აწყობდა დადებული ზავის

პირობები. 1734 წელს აშმად ფაშა გადაიყვანეს ჯერ ქალაქში, ხოლო შემდეგ რაკაში (ნარდ. სირია). 1736 წელს ნადირ-ყულიმ, რომელიც ამ დროს უკვე შაჰი გახდა (ნადირ შაჰი, 1147-1160/1736-1747) შეძლო აღედგინა ორ სახელმწიფოს შორის სულთან მურად IV-ის დროს არსებული საზღვარი, ხოლო შიიტმა პილიგრიმებმა უფლება მიიღეს ჩასულიყვნენ მექაში აღ-ჰასას გაყვლით. სტამბოლი ვალდებულებას იღებდა, რომ ხელს არ შეუშლიდა შიიტებს მოვლოცათ ერაყის ტერიტორიაზე არსებული წმინდა ადგილები, განსაკუთრებით ან-ნაჯაფი და ქარბალა. ნადირ შაჰის ცდა რელიგიური რეფორმით შეერიგებინა სუნიტები და შიიტები, უშედეგო გამოდგა. ირან-ოსმალეთის მეტოქეობა ერაყში გრძელდებოდა, რამაც აიძულა სულთანი დაებრუნებინა აშმად ფაშა ბაღდადის ვალის თანამდებობაზე და მისთვის მიენდო ირანთან და მეამბოხე ტომებთან ურთიერთობის მოგვარება. მომთაბარე არაბები ცდილობდნენ გამოეყენებინათ ირან-ოსმალეთის დაპირისპირება და მუდმივ საფრთხეს უქმნიდნენ ბაღდადის ხელი-სუფლებას სამხრეთ ერაყში. მათ შორის ყველაზე ძლიერი იყო მუნთაფიკის ტომი, რომელიც სასტიკად დაამარცხა აშმად ფაშას სარდალმა სულაიმან ალამ, ხოლო მისი ბელადი საადუნი მოკლეს. რაც უნებნა ირანთან ურთიერთობას, არსებითი ცვლილება აშმად ფაშას გამგებლობის დასასრულს არ მომხდარა. 1737 და 1743 წლებში ნადირ შაჰის ცდამ თავისი კონტროლისთვის დაემორჩილებინა ბაღდადი, შემდეგ ვერ გამოიღო და 1746 წელს კონფლიქტი ზავით დამთავრდა. ამის შემდეგ მალე აშმად ფაშა გარდაიცვალა (1747 წ.) და დაკრძალეს მამის გვერდით, აბუ ჰანისას მავზოლეუმის მახლობლად.

აშმად ფაშას გამგებლობის დროს ქაჰიას თანამდებობაზე დაწინაურდა წარმოშობით ქართველი მამლუქი სულაიმან ალა, რომელიც 12 წლის ასაკში მოხვდა ერაყში. ბაღდადის ვალისთან ერთად ის აქტიურად მონაწილეობდა ომში ირანის წინააღმდეგ, ხოლო 1742-1743 წლებში ებრძოდა აჯანყებულ ბელუჩთა ტომებს. იმის გამო, რომ მოწინააღმდეგე სულაიმანი ძირითადად ღამით ესხმოდა თავს, იგი ცნობილი გახდა სახელით „აბუ ლაილა“. აშმად ფაშას ქალიშვილზე დაქორწინებამ ხელი შეუწყო ნიჭიერი სარდლისა და მოხელის კარიერას.

1747 წელს ნადირ შაჰის გარდაცვალების შემდეგ ირანში დაისადგურა შინაფეოდალურმა ანარქიამ, რამაც რამდენადმე შეასუსტა საფრთხე ერაყისათვის აღმოსავლეთიდან. ასეთ პირობებში სტამბოლმა მიზანშეწონილად ჩათვალა ბაღდადის საფაშოს გან ბასრის რეგიონის გამოყოფა და იქ ეიალეთის აღდგენა, რაც ბუნებრივად, დაბასუსტებდა ბაღდადის ვალის. ქაჰია სულაიმანი, რომელიც აშმად ფაშას პოტენციურ მემკიდრედ ითვლებოდა, სამხრეთ ანატოლიაში ადანას ვალიდ გადაიყვანეს, მაგრამ ბაღდადში და ბასრაში სტამბოლის მიერ გამოგზავნილი ოსმალე ფაშები თავის მოვალეობას ვერ ასრულებდნენ. მოსახლეობის უკმაყოფილებამ და ტომთა გამოსვლებმა აიძულეს სულთანი ბასრის გამგებლად გამოეცხადათ და ავტორიტეტული სულაიმან ალა დაენიშნა. ბაღდადის ვალის მუჰამმადის ცდა სტამბოლში გაგზავნილი კომპრომატის საშუალებით გზიდან ჩამოეცილებინა საშინო მტოქე, უშედეგო აღმოჩნდა. 1749 წლის ზაფხულში სულაიმანი ბაღდადის ვალიდ დაინიშნა. ქალაქ პილლასთან მუჰამად ფაშას დამარცხების შემდეგ ის შევიდა ბაღდადში და შეძლო ბასრის და ბაღდადის ეიალეთების გაერთიანება. სულაიმანი იყო პირველი მამლუქი, რომელიც გახიზნა ფაშას რანგით განაგებდა მთელ ერაყს გარდაცვალებამდე. ე.ი. 1762 წლამდე. გასათვალისწინებელია, რომ სულაიმან ფაშას დამტკიცებას ვალის თანამდებობაზე ხელი შეუწყო ბაღდადის „ალიმებისა და სხვა გავლენიანი წრეების მხარდაჭერამ, აგრეთვე ეპატივისცემისგან მოახლოებულმა საფრთხემ, რის შესახებაც კარგად იცოდნენ სტამბოლში.

სულაიმან ფაშა აგრძელებდა თავისი წინამორბედის პოლიტიკას ტომების დამორჩილებისა და ქურთისტანის შემოღმკიცების საქმეში. 1749 წელს სამხრეთ ერაყში კვლავ დაიწყო მუნთაფიკის ტომის აჯანყება, რომლის გამოეყენება სცადა ბასრის კაფუდან ფაშამ მუსტაფამ მუთასალიმის თანამდებობის ხელში ჩაგდების მიზნით. სულაიმან ფაშამ სასტიკად დაამარცხა აჯანყებულები და აიძულა კაფუდან ფაშა გაქცეულიყო, ხოლო ბასრა თავის ერთგულ იბრაჰიმ ფაშას გადასცა. ასევე ეფექტური გამოდგა ბაღდადის ვალის საშინაო ღონისძიებები მამლუქთა რეჟიმის განმტკიცებისა და გაძლიერების თვალსაზრისით. ბაზარზე შეძენილი ტყვეების წვრთნამ ფართო ხასიათი მიიღო, რასაც ფაქტობრივად მთელი სახელმწიფო მმართველობის ქელემენების ხელში გადასვლა მოჰყვა. ასეთი პოლიტიკა რა თქმა უნდა ასუსტებდა ოსმალე-

თის გაგლეხას და არც ადგილობრივი, არაბული ელემენტის ინტერესებს პასუხობდა. სტამბოლის უკმაყოფილების შესახებ ბაღდადის ვალი კარგად იყო ინფორმირებული და ცდილობდა ცენტრალური ხელისუფლების ყურადღება ირანთან ურთიერთობაზე გადაეტანა. ამასთან ერთად, როგორც ოსმალეთის სხვა ცნობილი გამგებლები, სულაიმანიც ეძიებდა და პოულობდა საიმედო მყარეულს სტამბოლში. ასეთად მას მოეგლინა დიდი გეზირი რაღიბ ფაშა, რომელიც კეთილად იყო განწყობილი ჯერ ამჟამად ფაშას, შემდეგ კი მისი სიძის სულაიმან ფაშას მიმართ. ამგვარად, სულაიმან ფაშამ არა მარტო გააერთიანა ერაყი, არამედ მტკიცე საფუძველი მოუზადა ქულებმენების შემდგომ ბატონობას ერაყში.

სულაიმან ფაშას გარდაცვალების შემდეგ (1762 წ.) კელაე აქტუალური გახდა ბაღდადის ვალის თანამდებობაზე შესაფერისი შემცველის და საქმის გამგებლებების საკითხი, მით უმეტეს, რომ სულაიმანს ოფიციალური, სტამბოლისთვის მისაღები მემკვიდრე არ ჰყოლია. ასეთ ვითარებაში ასპარეზზე გამოვიდა წარმოშობით ირანელი 'ალი აღა ალ-აჯამი, რომელიც მიუღებელი გამოდგა ერაყელებისთვის თითქოსდა მისი პროირანული ორიენტაციის გამო. 1763 წელს ბაღდადში დაიწყო დიდი აჯანყება, რომელსაც მოჰყვა 'ალი ფაშას მოკვლა და დივანის მიერ სულთნისთვის ბაღდადის ვალის თანამდებობაზე კაპია 'უმარ აღას კანდიდატურის წარდგენა. ამ თხოვნის შედეგად 1764 წელს ალბანელმა 'უმარ აღამ მიიღო სამთულაიანი ფაშას წოდება და სულთნის ფირმანით ბაღდადის ვალიდ დაინიშნა. მისი გამგებლობა დაემთხვა ურთიერთობის გამწვავებას ირანთან.

ნადირ შაჰის გარდაცვალების შემდეგ (1747 წ.) ირანში დაიწყო შინაფეოდალური ბრძოლა ხელისუფლებისათვის, რაც 1760 წელს დამთავრდა ქერიმ ხან ზენდის (ქარიზ ხან ზანდი, 1164-1193/1751-1779) გამარჯვებით. ვინაიდან ამ დროს ირანი მოწყვეტილი აღმოჩნდა სპარსეთის ყურის სანაპიროზე გამავალ სავაჭრო გზებს, ქერიმ ხანმა 1765 წელს სამხრეთ ერაყში წამოიწყო სამხედრო კამპანია, რომლის მიზანი იყო შატრ ალ-არაბის დელტაში განლაგებული არაბული ტომების დამორჩილება და სპარსეთის ყურეში ირანის სავაჭრო ინტერესების დაცვა. მომზადდა ნიადაგი იმისთვის, რომ ბენდერ-ბუშირში გადანაცვლებულ სავაჭრო საქმიანობას ისევ სპარსეთის ყურის ტრადიციულ რაიონში დაეკავებინა კუთვნილი ადგილი, მაგრამ ასეთ შემთხვევაში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა ერაყის ნავსადგური ბასრა, რომელიც 1768 წლიდან „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ საქმიანობის ცენტრში აღმოჩნდა. ადმინისტრაციულად ეს რეგიონი ბაღდადის ვალის იურისდიქციის ქვეშ იყო, რაც იმას ნიშნავდა, რომ ქერიმ ხანის მოსალოდნელი თავდასხმა ბასრაზე ოსმალეთის მიერ გაგებული იქნებოდა, როგორც მეზობელი სახელმწიფოს მიერ მისი ტერიტორიის ხელყოფა და ომი. თავის მხრივ პრეტენზიები ჰქონდა ირანსაც: შაჰის უკმაყოფილებას იწვევდა ბაღდადის ვალის მიერ ირანისადმი მტრულად განწყობილი ტომების მხარდაჭერა სამხრეთ ერაყსა და ხუზისტანში, შიიტების შევიწროება და „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ წარმომადგენელთა მფარველობა ბასრაში. ქერიმ ხან ზენდიმ სთხოვა სულთანს მისთვის არასასურველი 'უმარ ფაშას დასჯა, მაგრამ უშედეგოდ.

1775 წლის გაზაფხულზე ირანის სახმელეთო ჯარმა და საზღვაო ფლოტმა დაიწვეს საომარი მოქმედება სამხრეთ ერაყში, თუმცა ოსმალეთის და „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ გემებმა არ მისცეს საშუალება მოწინააღმდეგეს შესულიყო შატრ ალ-არაბის დელტაში. ბასრის ალყა გაგრძელდა, ხოლო ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლება და ბაღდადის ვალი ქალაქის დამცველებისთვის ფეჟქტური დახმარების აღმოჩენის ვერ ახერხებდნენ. მიუხედავად ამისა, ბასრის ქართული წარმომადგენლის მუთასალანის სულაიმან აღა უარს ამბობდა კაპიტულაციასზე და ენერგიულად ხელმძღვანელობდა ქალაქის დაცვას. საფინანსო-ეკონომიკურმა პრობლემებმა, შიმშილობამ და მღელვარებამ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა იმპერიის აღმოსავლეთ ეილატებში და ბაღდადში, ცენტრალურ ხელისუფლებას საშუალება არ მისცა ქმედითი ზომები მიეღო გარდატეხის შესატანად სამხრეთ ერაყში. ერთადერთი, რაც სულთანმა შეძლო, იყო ბაღდადის ვალის 'უმარ ფაშას სიკედილით დასჯა, რასაც ქერიმ ხანი მოითხოვდა, მაგრამ ირანის ექსპანსია მაინც გაგრძელდა. 1776 წელს ირანელებმა შეძლეს ქალაქის დაკავება, სულაიმან აღა დაატყვევეს და შირაზში გაგზავნეს. ქერიმ ხანის გამარჯვება ნიშნავდა შატრ ალ-არაბის დელტაში და სპარსეთის ყურეში ირანის სრულ კონტროლს, რაც მიუღებელი იყო ოსმალეთისთვის.

1779 წელს ქერიმ ხან ზენდის გარდაცვალების შემდეგ შინაპოლიტიკური ვითარება ირანში გათვალისწინებულა, რასაც მოჰყვა მისი პოზიციის შესუსტება ბასრაში. კვლავ გააქტიურდა მუნთაფიკის ტომი, რომელიც ახლა ირანის წინააღმდეგ გამოვიდა. შეიქმნა პირობები სამხრეთ ერაყში ოსმალთა ხელისუფლების აღდგენისათვის, მაგრამ ბაღდადის ვალი პასან ფაშა ამისთვის მოუზნადებული აღმოჩნდა. განუკითხაობამ, რომელმაც ბასრაში დიანადგურა, გამოიწვია არა მარტო ადგილობრივი მოსახლეობის, არამედ „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ რეზიდენტების უკმაყოფილება. ასეთ ვითარებაში ასპარეზზე კვლავ გამოჩნდა ბასრის ყოფილი მუთასალიმი სულაიმან ალა, რომლის გამოცდილება და უნარი საჭირო იყო, როგორც ირანისთვის, ასევე ოსმალეთისთვისაც. ირანში შინაპოლიტიკური ბრძოლის ერთ-ერთი მონაწილის ზაქი-ხან ზენდის დახმარებით სულაიმანმა თავი დააღწია ტყვეობას და შირაზიდან ერაყში დაბრუნდა, რათა ირანის მოხელის მაღალი უფლებებით აღჭურვილს წესრიგი აღედგინა ბასრაში. მისი ეს მისია განუხორციელებელი დარჩა ირანში დაწყებული არეულობის გამო. სამაგიეროდ, სულაიმანის გამოყენება სცადა სტამბოლმა და უმართავი პროცესების მოსაწესრიგებლად მას ბასრის ვილაეთი გადასცა. არსევანი სწორი გამოდგა და ყოფილი მუთასალიმის ორგანიზატორული უნარისთვის მალე უფრო ვრცელი ასპარეზიც გამოჩნდა: 1780 წელს სულაიმან ფაშა ბაღდადის ვალიდ დაინიშნა და ოსმალთა პერიოდის ერაყის უმაღლესი მოხელის თანამდებობაზე დარჩა 22 წელი. წარმოშობით ქართველი მამულე ქრაყის ისტორიაში შევიდა სულაიმან დიდის ან სულაიმან ფაშა ბუთუქის (სულაიმან II, თურქ. *Büyük Süleyman Paşa*, 1194-1217/1780-1802) სახელით.

პირველი და უმნიშვნელოვანესი პრობლემა, რომელიც ტრადიციული გახდა ბაღდადის ყველა ოსმალთა გამგებანისათვის, იყო ქვეყნის სამხრეთით ბასრის ვილაეთის, ხოლო ჩრდილოეთით ქურთისტანის შემოღმკიცება და ამ ორ მშფოთვარე რეგიონზე კონტროლის შენარჩუნება, რასაც ადგილობრივი სპეციფიკური თავისებურებანი (რელიგიური, ტომობრივი, ეკონომიკური) და მეზობელი ირანის ფაქტორიც ართულებდა. სულაიმან ფაშას მიუხედავად მთელი თავისი სამხედრო-ადმინისტრაციული და დიპლომატიური შესაძლებლობების გამოყენება ერაყის სამხრეთსა და ჩრდილოეთში მის წინააღმდეგ დაგეგმილი ან განხორციელებული შეთქმულებების და გამოსვლების უვნებელყოფისთვის. მის ყველაზე დიდ მიღწევად უნდა ჩათვალოს ბაღდადის ხელი-სუფლების განმტკიცება და ერაყის მთლიანობის შენარჩუნება.

სულაიმან ფაშა ბუთუქის გამგებლობის პერიოდს ფაშა არაბეთის ნახევარკუნძულზე ეპაბიზმის გავრცელებას, რაც შეშფოთებას იწვევდა სტამბოლში. როგორც ოსმალეთის დიდი მოხელე, ბაღდადის ვალი იძულებული გახდა ჩაბმულიყო ბრძოლაში იმპერიის ახალი მტრის წინააღმდეგ მას შემდეგ, რაც ეპაბიტებმა ფეხი მოიკიდეს ერაყის მეზობელ ალ-ჰასაში, თუმცა უდაბნოში საომარი კამპანია მას თავიდანვე არაპერსპექტიულად მიაჩნდა. პირველ ლაშქრობას, რომელიც ერაყიდან დაიწყო, სათავეში ჩაუდგა მუნთაფიკის ტომის ბელადი სუვანი. ალ-ჰასასთან მძიმე ბრძოლების დროს სუვანი დაიღუპა, ხოლო მისი ბანაკი არტელერიის ჩათვლით მოწინააღმდეგის ხელში გადავიდა. ამგვარად, ერაყელების პირველი ომი არაბ ისლამისტებთან 1797 წლის ზაფხულში ამ უკანასკნელთა სრული გამარჯვებით დამთავრდა.

მიღწეული წარმატებით მათამაგებული ეპაბიტების რეიდები სამხრეთ ერაყსა და სირიაში გაგრძელდა, რამაც აიძულა სტამბოლი მოეთხოვა ბაღდადის ვალისგან გადაჭრული ზომების მიღება. შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, სულაიმან ფაშამ დაიწყო საომარი სამზადისი და 1798 წლის მიწურულს ეპაბიტების წინააღმდეგ გაგზავნა დიდი ჯარი ქაჩა ალის სარდლობით. ერაყის ლაშქარში, რომელშიც შამშარის, მუნთაფიკის და ზაფიირის ტომების ბედუნიზიც შედიოდა 10 ათასს აღემატებოდა. მართალია, ბაღდადის ჯარი პუფუფში შევიდა, მაგრამ ამით მისი წარმატება დამთავრდა, რადგანაც უდაბნოს კვლავ ეპაბიტები აკონტროლებდნენ და ერაყელების წინსვლა ნაჯდისაყენ შეუძლებელი აღმოჩნდა. ალი იძულებული გახდა მოლაპარაკება დაეწყო მოწინააღმდეგესთან, რასაც 1799 წელს მოჰყვა ერაყელების ევაკუაცია და სამხედრო კამპანიის მარცხი. ეპაბიტებმა კვლავ დაიკავეს ალ-ჰასა, ხოლო ორ მხარეს შორის შეზღავრება მოლაპარაკებამ ვერავითარი შედეგი ვერ გამოიღო. ეპაბიტების ამირა აბდ ალ-აზიზმა ვალის წარგზავნილს განუცხადა: „ის, რაც ევერატის დასაღწევად ჩემია, ხოლო რაც აღმოსავლეთით დგებარეობს, მას ფაშას დაუეთმო“-ო (А.М. Васильев, История Саудовской Аравии (1745-1973), 101. ავტორი იმორჩება იბნ ბიშრს). ეპაბიტები ბაღდადის ვალის და მის გარემოცვას ურწმუნოებად მიიჩნევდნენ

და უფლებების იტოვებდნენ ძალით გაეწერა (კვლევიანთა ერაყში „ჭეშმარიტი ისლამი.“ 1802 წლის გაზაფხულზე ისინი თავს დაესხნენ ქარბაღლას და გაძარცვეს იმამ პუსაინის მუნეთი,⁹¹ რამაც შერაცხა სულაიმან ფაშას რეპუტაცია. შიიტების წმინდა ადგილების დაუცველობაში ირანის შაჰი პირველ რიგში სწორედ ბაღდადის ვალის აღნაშაულებდა. მიუხედავად იმისა, რომ ეპაპიტების განუკითხობამ ერაყში საერთო აღშფოთება გამოიწვია, მათ წინააღმდეგ ახალი ლაშქრობა ვერ მოხერხდა. ბაღდადის ვალის ხელთ არსებული მატერიალური რესურსები მოხმარდა ქარბაღლას აღდგენას და არა სრულიად უპერსპექტივო ომს უდაბნოში.

სულაიმან ფაშა ბუიუქის გამგებლობა უფრო ნაყოფიერი გამოდგა ერაყის სამეურნეო ცხოვრების გააქტიურების თვალსაზრისით. ზომიერი ფისკალური პოლიტიკა და ფართო მოხმარების საქონელზე ფასების დარეგულირება, ეპაროების წახალისება და სამშენებლო საქმიანობა, ყოველივე ეს მოსახლეობის მიერ ენერგიული ვალის დამსახურებად იქნა მიჩნეული. ასეთივე აზრისა იყვნენ XVIII საუკუნის დამლევის ერაყში განვითარებული მოვლენების თვითმხილველი ევროპელი მოგზაურები და რეზიდენტები. იმ დროს, როცა ოსმალეთის იმპერია დაქვეითების გზაზე იდგა, ერაყის გაერთიანება და შედარებით სტაბილური ვითარება სასურველი გამოინაკლის იყო.

სულაიმან ფაშა ბუიუქის გარდაცვალების შემდეგ ბაღდადში კვლავ იჩინა თავი დაპირისპირებამ და ბრძოლამ ხელისუფლებისათვის. საბოლოოდ ამ ბრძოლაში გამარჯვებული დარჩა სულაიმანის სიძე – ქაჰია 'აღი ალა, რომელსაც მამლუქები უჭერდნენ მხარს. სულთანმა ის ბაღდადის ვალიდ დაამტკიცა სამთულიანი ფაშას რანგით. ამგვარად, აფხაზეთში დაბადებული წარმოშობით ქართველი მამლუქი გახდა სულაიმან ფაშა ბუიუქის მემკვიდრე და ისტორიაში შევიდა **პაჰი 'აღი ფაშას (1803-1807)** სახელით.

ხელისუფლების სათავეში მოსვლის პირველსავე დღიდან 'აღი ფაშას მოუხდა მთელი ძალების მობილიზება ქურთისტანის შემოსამტკიცებლად და ეპაპიტებთან ბრძოლისათვის. ირანის ჩარევამ ქურთისტანის საქმედში ხელი შეუწყო დესტაბილიზაციას ბასრის რეგიონშიც. 1807 წელს 'აღი ფაშა შეთქმულთა მსხვერპლი გახდა. მისი მემკვიდრე ქაჰია სულაიმანი, 'აღის დისწული და სიძე ისტორიაში შევიდა, როგორც **ქუჩუკ (თურქ. küçük – მცირე) სულაიმანი ან სულაიმან III (1807-1810)**. ქუჩუკ სულაიმანი მიჩნეულია ქართველ (ან აფხაზ) მამლუქად და მისი დაწინაურება ნიშნავდა ქულემენების ძალაუფლების შემდგომ განმტკიცებას. მართალია, სტამბოლს არ აწყობდა ერაყში არსებული რეჟიმი, მაგრამ სულთან სელიმ III-ის რეფორმებისა და პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით გამო იძულებული იყო შეგუებოდა ქუჩუკ სულაიმანის აღზევებას, რასაც, როგორც ფიქრობენ, ხელი შეუწყო სტამბოლში საფრანგეთის გავლენიანი ელჩის სებასტიანის შუამდგომლობამ. ევროპის სახელმწიფოების დაინტერესება ერაყითა და სპარსეთის ყურის რეგიონით ამ დროს საგრძნობლად გაიზარდა, რაც საფრანგეთის გარდა ინგლისის გააქტიურებთაც გამოიხატა.

უკვე XVI საუკუნის მიწურულიდან ინგლისი განსაკუთრებულ ინტერესს იჩენდა ერაყისადმი, ვინაიდან განიხილავდა მას, როგორც ხიდს ინდოეთისაკენ. 1600 წლიდან, ე.ი. „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ შექმნის შემდეგ⁹² მისი ექსპანსიონისტური პოლიტიკა სპარსეთის ყურის რეგიონში უფრო მიზანდასახული და ეფექტური გახდა. კომპანიის წარმომადგენლები ცდილობდნენ გაეღწია მოხელნათ ბაღდადის ვალიზე და ამგვარად, დაეცვათ თავისი ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები. XVIII საუკუნის მიწურულიდან „ოსტ-ინდოეთის კომპანია“ საფოსტო კაეშირისათვის იყენებდა ბასრა – ბაღდადი – პალაბი – სტამბოლის სახმელეთო გზას და ცდილობდა არ დაეშვა ამ რეგიონში პროფრანგული რეჟიმის დამკვიდრება. ბაღდადის ვალი, მიუხედავად თავისი პოლიტიკური ორიენტაციისა, ანგარიშს უწევდა, როგორც ჩრდილოეთ ერაყში, ასევე ქვეყნის სამხრეთით არსებულ რეალურ ვითარებას. ქუჩუკ სულაიმანმა წარმატებას მიაღწია ქურთებთან ბრძოლაში, შაჰირზურიც შემოიბრტყია და ერაყის ტერიტორიაზე შემოჭრილი ეპაპიტები განდევნა, მაგრამ მისი ურთიერთობა „ოსტ-ინდოეთის კომპანიასთან“ არამეგობრული დარჩა. იმ დროს, როცა კონფლიქტი ინგლისელეთან რამდენადმე ჩაცხრა, მდგომარეობა ისევ გათუღდა ქურთისტანში, ხოლო სტამბოლის უკმაყოფილება ბაღდადის ფინანსური დაჯალიანების გამო დღითიდღე იზრდებოდა. ამას დაერთო ისიც, რომ ქუჩუკ სულაიმანმა დაკარგა ფრანგების მხარდაჭერა, ხოლო ინგლისელები „ოსტ-ინდოეთის კომპანიასთან“ დაპირისპირების შემდეგ სულაიმან ფა-

შას საიმილო მოკავშირედ არ თვლიდნენ. 1810 წლის შემოდგომაზე სულთნის მიერ ხლდიდ ფაშას მეთაურით გამოგზავნილ ლაშქართან ბრძოლაში ბაღდადის ვალი და-მარცხდა, გაიქცა სამხრეთ ერაყში და მალე მოკლულ იქნა. ქულებმეზების ბატონობა ერაყში გაგრძელდა XIX საუკუნის პირველ მეოთხედშიც და ქართული წარმოშობის მამულუქის დაეუდ ფაშას (1817-1831) გამგებლობით დამთავრდა.⁹³

3. პორტუგალიის, ირანის და ოსმალეთის ბრძოლა სპარსეთის ყურისთვის

სპარსეთის ყურის („ალ-ხალრჯ ალ-ფარისინ“, „ალ-ხალრჯ ალ-არაბინ“ – არაბთა ყურე) არაბული კეცენების სამეფურეო ცხოვრება, ისევე როგორც საუკუნეების მან-ძილზე, ახლაც განისაზღვრებოდა რეგიონის სპეციფიკით და ტრადიციულად ზღვას-თან იყო დაკავშირებული. ოდიოგანე მოსახლეობა მოიპოვებდა მარგალიტს, რომე-ლიც ძირითადად საექსპორტოდ იყო განკუთვნილი. ასეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა მე-თევსეობას, მით უმეტეს, რომ ყურე მდიდარი იყო 40-დე სახეობის თევზით, რომელიც გაომომშრალი სახის ბაზარზე გადიოდა. სპარსეთის ყურის მიმდებარე სამეფურეო რაი-ონებსა და ოაზისებში მოპყავდათ ფინიკი, რომელიც დღესაც საუკეთესოდ ითვლება მსოფლიოში. ევროპის ინტერესი ამ რეგიონისადმი ნავთობის დიდი საბადოების აღმო-ჩენამდე განპირობებული იყო პირველ რიგში მისი გეოგრაფიული მდებარეობით და სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობებით: ინდოეთიდან სავაჭრო გემებით აქ შემოდო-და საქონელი, რომელიც შემდეგ სახმელეთო სატრანზიტო გზებით წინა აზიაში გა-ქონდათ. დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების ეპოქაში (XV-XVI სს.) დასავლეთის კო-ლონიური პოლიტიკის პირველი გამტარებლები სპარსეთის ყურეში პორტუგალიელები იყენენ. 1497-1498 წლებში გასყო და გამას⁹⁴ მიერ აფრიკის შემოვლით ინდოეთისკენ საზღვაო გზის აღმოჩენამ განსაზღვრა პორტუგალიელთა გააქტიურება არაბეთის ზღვაზე და გააძლიერა მათი ინტერესი სპარსეთის ყურისა და სამხრეთ არაბეთის ნავსადგურებისადმი. თავისი სტრატეგიული და სავაჭრო მნიშვნელობით განსაკუთრე-ბულ ყურადღებას იმსახურებდა პორმუზის სრუტე (მადრე პურმუზა) და საკუთრივ კუნძული. პორტუგალიელები, რომელიც კეთილდღეობა ზღვაოსნობასა და ეაჭრობას უკავშირდებოდა ამაობდნენ: „ქვეყნიერება რომ ოქროს ბეჭედი ყოფილიყო, პორმუზი მისი ძვირფასი თვალს იქნებოდა“-ო.

უკვე 1507 წელს პორტუგალიის მთავარი კონკისტადორი სპარსეთის ყურეში ალ-ფონსო დ'ალბუკერკი (Alfonso d'Albuquerque)⁹⁵ გამოჩნდა სპარსეთის ყურეში, დაიკავა პორმუზი, მაგრამ მომდევნო წელს მოსახლეობის აჯანყების შემდეგ უკან გაბრუნდა. 1515 წელს პორტუგალიელების ხელში აღმოჩნდა პორმუზი და ბაჰრეინი. ამ წარმატე-ბამ საშუალება მისცა მათ გაეკონტროლებინათ არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმო-სავლეთ სანაპირო (დღ. კატარი, გაერთიანებული არაბული საამიროები), რომელიც პოლიტიკური და ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ერთიან ორგანიზმს არ წარმო-ადგენდა. მას შემდეგ, რაც ეერ მოხერხდა პორტუგალიისა და ირანის შეთანხმება სპარსული აბრეშუმის პორმუზის გავლით ევროპაში გატანის შესახებ, ორ მხარეს შორის ურთიერთობა საგრძნობლად დაიძაბა. მამე დროს, მოხდა დაახლოება „ოსტ-ინდოეთის კომპანიასა“ და ირანს შორის, რის შემდეგაც კომპანიამ თავისი ფლოტი ჩააყენა ირანის სამსახურში. ინგლისელების მხარდაჭერით და ფარისის ქართული წარმოშობის გამგებლის ალავერდი ხან უნდილაძის (გარდ. 1614 წ.), შემდეგ კი მისი შვილის იმამ-ყული ხანის მცდელობით სპარსელებმა 1623 წელს დაიკავეს კუნძული პორმუზი, რითაც ფაქტობრივად ბოლო მოუდეს პორტუგალიელთა ასეველიან ბატონო-ბას სპარსეთის ყურეში. იმისათვის, რომ არ ყოფილიყო დამოკიდებული „ოსტ-ინდოე-თის კომპანიაზე“ შაჰ-აბაას I-მა სავაჭრო პორტად აქცია ბენდერ-აბასი (ბანდარ 'აბბას') ირანის ტერიტორიაზე. ამ დროისთვის მდგომარეობა შეიცვალა საკუთრივ პორტუგალიაშიც, რომელიც შეუერთდა ესპანეთს და მის დანაშაბად იქცა (1581-1640 წწ.). ფორმალურად, პორტუგალიელების მიერ აღმოსავლეთ ნახევარსფეროში მიტაცე-ბული ტერიტორია ახლა ესპანეთის ხელში უნდა გადასულიყო, მაგრამ ამ მექიკიერე-ობის გადასანაწილებლად ირანისა და „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ გარდა ბრძოლაში ჩაებნენ კოლანდია და საფრანგეთი. XVII საუკუნის მიწურულს ინგლისელები დამ-

კეიდრდენე ბასრაში, ფრანგები ბენდერ-აბასში, ხოლო პოლანდიელები პორმუზის სრუტის კუნძულ კაშიშზე. როგორც მოსალაონდელი იყო, სპარსეთის ყურეში ევროპის სახელმწიფოების ექსპანსიას მოჰყვა არაბული ტომების სტიქიური მოძრაობა, რომელიც თანდათან შეიარაღებულ წინააღმდეგობაში გადაიზარდა. განსაკუთრებული აქტიურობით უცხოელთა წინააღმდეგ ბრძოლაში გამოირჩეოდა ომანის სასულთნო.

პორტუგალიელებმა ომანი (უმან) დაიპყრეს 1507 წელს, მაგრამ იქ მტკიცედ ფეხის მოკიდება ვერ შეძლეს. XVII საუკუნის შუა წლებში ომანის სასულთნო შესამჩნევად გაძლიერდა, რაც იმაში გამოიხატა, რომ მისი საზღვარი ფლორი, რომელიც დაახლოებით 400-დე გემს ითვლიდა, აქტიურად ჩაერთო სპარსეთის ყურეში განვითარებულ მოვლენებში. 1717 წელს ომანის სულთანმა იბნ საიფ II-მ ხელში ჩაიგდო სპარსეთის ყურის მთელი არაბული სანაპირო და ბაბრეინი, მაგრამ 40-იან წლებში სასულთნოს გააღელსა რეგიონში შესუსტდა. 1736 წელს ნადირ შაჰმა ბაბრეინი ირანის შეუერთა, თუმცა მალე არაბული ტომების აჯანყებამ, რომელსაც კატარისა და ალ-აჰსას არაბებიც შეუერთდნენ, ირანი აიძულა დაეთმო პოზიციები. 1737 წელს შაჰმა დაიბრუნა ბაბრეინი და სხვა დაკარგული ტერიტორია, მაგრამ არაბთა წინააღმდეგობა არ შეწყვეტილა. დაუინებით ცდილობდა რა სპარსეთის ყურეში დომინანტი სახელმწიფოს სტატუსის მოპოვებას, XVIII საუკუნის 60-იან წლებში ირანმა კვლავ დაიკავა ბაბრეინი, მაგრამ 1783 წელს საბოლოოდ იქნა განდევნილი არქიპელაგიდან, თუმცა მისი 170 წლიანი ბრძოლის კვალი დარჩა და აისახა მოსახლეობის რელიგიურ შემადგენლობაზე. ბაბრეინზე გავრცელდა შიიტური ისლამი და დღესაც მოსახლეობის 70% მისი მიმდევარია. ასევე წარუმატებელი აღმოჩნდა ირანის პოლიტიკა ომანსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ არაბეთის სანაპიროზე, რომლის დაპყრობას ცდილობდა ნადირ შაჰი (1737, 1741 წწ.).

XVIII საუკუნის დამლევს და XIX საუკუნის დამდეგს ბაბრეინზე ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ ომანისა და მასკატის, ევაპიტების, ოსმალეთის, ირანის, და ბოლოს, ინგლის-საფრანგეთის ინტერესები. ბაბრეინის არქიპელაგი ხელიდან ხელში გადადიოდა ვიდრე აქ ფეხი არ მოიკიდეს კატარიდან გადმოსახლებულმა ტომებმა, რომლებმაც 1810 წელს შექმნეს ბაბრეინის საშეისო ალ-ხალიფას გვარის მეთაურობით.

ირანის გარდა, მეორე დიდი ისლამური სახელმწიფო, რომელიც პრეტენზიას აცხადებდა სპარსეთის ყურეზე, იყო ოსმალეთი. ბასრაში დამკვიდრების შემდეგ მდინარე შატტ ალ-არაბზე მდებარე ეს ნავსადგური გახდა იმპერიის მთავარი ბაზა, მიმართული პორტუგალიის საზღვაო ძლიერებისა და ირანის წინააღმდეგ. ბასრიდან ოსმალები ცდილობდნენ თავისი კონტროლის გაფართოებას არაბეთის ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, დღევანდელ ქუვეითსა და კატარს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, რომელიც ალ-ჰასას სახელითაა ცნობილი. 1550 წელს მათ დაიკავეს ქალაქი ალ-კათიფი (დღ. საუდის არაბეთის ნავსადგური) და განდევნეს იქიდან პორტუგალიელები, რის შემდეგაც შეიქმნა ალ-ჰასას ეილათი, მაგრამ ამით მეტოქეობა ოსმალეთს, ირანსა და ევროპის სახელმწიფოებს შორის ამ რეგიონში არ დამთავრებულა. ვინაიდან ეითარება აღმოსავლეთ არაბეთში და სპარსეთის ყურის ქვეყნებში ხშირად იცვლებოდა, აქ ოსმალთა ბატონობის ხასიათისა და ქრონოლოგიური ჩარჩოების განსაზღვრააც შესაბამისად ძნელდება.

ოსმალეთის მიერ ერაყის დაპყრობის შემდეგ ქალაქ ბასრის სამხრეთით მდებარე ტერიტორია, რომელიც დღეს ქუვეითის (დაცლათ ალ-ქუვათი) სახელითაა ცნობილი, ასევე მოექცა მისი გაელენის ქვეშ, რასაც ხელს უწყობდა პორტუგალიელების მხრიდან მომდინარე საფრთხე. მიუხედავად ამისა, არაბეთის ნახევარკუნძულის ეს რაიონი დარჩა ნახევრად დამოუკიდებელ საამიროდ, რომელსაც ბაჰუ ხალიფის ბედუინთა ტომის შეიხები ედგნენ სათავეში. XVII საუკუნის შუა წლებში ოსმალეთმა განიტყიცა პოზიციები ქუვეითში, მაგრამ საამირო არ გაუქმებულა. სწორედ ამ დროს დაარსდა ქალაქი ალ-ქუვეითი, რომლის აღმშენებლობა მიეწერება შეიხ ბარაქათ ალ-ჰამიდს (1669-1682). ოსმალეთს მიზანშეწონილად მიაჩნდათ ქუვეითის მფარველობა, ვინაიდან ადგილობრივი არაბი ბელადების მხარდაჭერა აუცილებელი იყო ნახევარკუნძულზე იმპერიის ინტერესებისათვის. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში შეიხ სულაიმან ალ-ჰამიდის დროს (1736-1752) შინა არეულობისა და საგარეო ფაქტორების ზემოქმედების შედეგად ქუვეითში არსებული რეჟიმი დაცვა, მაგრამ ქვეყანა ოკუპირებული არ ყოფილა არც ირანისა და არც ოსმალეთის მიერ. ამასთან ერთად, სპარსე-

თის ყურის არაბეთის სანაპიროზე გრძელდებოდა არაბული ტომების გადადგილება და ადგილმონაცვლეობა, რაც სპეციფიკური და ტრადიციული მოეწონა იყო მთელი ნახევარკუნძულისათვის.

თანამედროვე ქუვეითისა და სპარსეთის ყურის ზოგიერთი სხვა არაბული ქვეყნის ისტორია დაკავშირებულია იმ მოვლენებთან, რომელიც მოხდა რეგიონში XVIII საუკუნეში. სწორედ ამ დროს ქუვეითში უპირატესობა მოიპოვა 'ანაზას ტომთა კონფედერაციაში' შემაჯალმა 'უთუბთა' (მხ. 'უთბი') ტომმა.⁹⁶ რომელიც აქ უკვე XVIII საუკუნეში გამოჩნდა. სახელწოდება „ბანუ 'უთუბ'“ ხშირად სწორედ ტომის მნიშვნელობით გვხვდება, მაგრამ როგორც ჩანს, აქ ადგილი აქონდა სხვადასხვა კლანების გაერთიანებას, რომელიც უახლოვდება კონფედერაციას. ცენტრალური არაბეთიდან გამოსულ 'უთუბს' თავისებური სტრუქტურა აქონდა: ალ-ხალიფას კლანი ეწეოდა მარგალიტის მოპოვებას და ვაჭრობას, ჯაღაშირა საზღვაო საქმით იყო დაკავებული, ხოლო ას-საბაჰი სათავეში ედგა ბიუროკრატია და აწესრიგებდა სხვა ტომებთან ურთიერთობას.

XVIII საუკუნის 50-იან წლებში ქუვეითში დაიწყო შინა გეგაროვნული კონფლიქტი, რის შედეგადაც ალ-ხალიფას საგვარეულო კატარის ნახევარკუნძულზე გადავიდა (1179-80/1766წ.), შემდეგ კი ხელში ჩაიგდო ბაჰრეინი (1197/1783 წ.). იმავე დროს, ალ-ჯაღაშირა კატარში დამკვიდრდა, ხოლო ქუვეითში დარჩა ას-საბაჰი. ამ გვარის ისტორია ბუნდოვანია, მაგრამ ცნობილია, რომ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში საამიროს სათავეში მოექცა საბაჰ I (სავარაუდოდ 1165-1171/1752-1756წ.). მისი მემკვიდრეები კელაფ ოსმალეთის სულთნის ქვეშევრდომებად ითვლებოდნენ. ქალაქი ალ-ქუვეითი საგრძნობლად გაიზარდა სამხრეთ ერაყიდან გადმოსახლებული არაბების ხარჯზე. მოსახლეობა ჩაბმული იყო საქარავნო და საზღვაო ვაჭრობაში, აშენებდა მსუბუქ აფრიან გემებს – დაუკ და XVIII საუკუნის დამლევს წარმატებით იცავდა თავს ეპაბიტებისაგან. მას შემდეგაც კი, რაც 1792-1795 წლებში ეპაბიტებმა დაიკავეს ალ-ჰასა, ალ-ქუვეითი დამოუკიდებლობას ინარჩუნებდა. ამ პერიოდში მისმა მოსახლეობამ 10 ათასს მიაღწია. 1778 წელს აქ გამოჩნდა „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ პირველი წარმომადგენელი, რაც ამ რეგიონში ბრიტანეთის ინტერესების გაძლიერებას ნიშნავდა.

სპარსეთის ყურეში და წითელ ზღვაზე ევროპელების მოძალდებამ ბიძგი მისცა მეკობრეობას, რომელშიც ჩაება არაბეთის ნახევარკუნძულის სანაპირო ზოლი თითქმის 200 კილომეტრის მანძილზე. ამ ე.წ. „მეკობრეთა სანაპიროს“ ცენტრი იყო რა'ს ალ-ხამი, ჰორმუზის სრუტის სამხრეთ-დასავლეთით (დღ. გაერთიანებული არაბული საამიროები), ხოლო მთავარი სუბიექტი გახდა ჯაენსიმის არაბული ტომი. თავისი პატარა და სწრაფმავალი ხომალდებით არაბი მეკობრეები „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ ფლოტსაც ემუქრებოდნენ. მხოლოდ XIX საუკუნის დამლევს (1819-1820 წწ.) ინგლისელებმა შეძლეს მეკობრეობის აღკვეთა და სპარსეთის ყურეში უსაფრთხოების უზრუნველყოფა.

თაზი VI

არაბეთის ნახევარკუნძული და ოსმალეთი

1. არაბეთის ნახევარკუნძული XVI-XVII საუკუნეებში

არაბულ ქვეყნებში ოსმალთა ექსპანსიის პერიოდში არაბეთის ნახევარკუნძულის ცენტრალური და ჩრდილოეთი რაიონები საზოგადოებრივი განვითარების დონით და სამეურნეო საქმიანობით დიდად არ განსხვავდებოდნენ იმისგან, რაც ადრეულ შუა საუკუნეებში არსებობდა. თვალუწვდენელი ტრამალების მკვიდრი მოსახლეობის საარსებო წყაროდ კვლავ რჩებოდა ოაზისები და ტრადიციული მომთაბარე მესაქონლეობა. მძიმე კლიმატური პირობები და წყლის ნაკლებობა აქ შეუძლებელს ხდიდა ინტენსიური მიწათმოქმედების განვითარებას. ოაზისების ძირითადი კულტურა, რომელიც ყოველთვის განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა არაბთა ცხოვრებაში, იყო ფინიკის პალმა, რომლის მოშენება დიდ შრომას მოითხოვს. კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი იყო მომთაბარე მესაქონლეობა და მისი ძირითადი დარგი – მექაღმეობა. მეტისმეტად მძიმე ზაფხულის ან სიცხის შედეგად ჯოგის დაცემა ფაქტობრივად ტომის დაღუპვის ტოლფასი იყო.

ჩრდილოეთ და ცენტრალურ არაბეთში იმ დროს ძნელად მოიძებნებოდა ისეთი დასახლება, რომელსაც შეიძლება ქალაქი ეწოდოს. „ქალაქის“ და „დიდი ოაზისის“ ცნება აქ იდეტური იყო. სა„უღიანთა მომავალი დედაქალაქი აღ-დარა“ (ან აღ-დირ'იდა) ნაჯდის რამდენიმე სოფელს აერთიანებდა. დიდი ქალაქების არარსებობა სრულიადაც არ აბრკოლებდა არაბებისთვის ისეთ საპატიო და ტრადიციულ საქმიანობას, როგორიცაა ეაჭრობა. მომთაბარეთა გამგზავრება დიდ ბაზრობაზე „წლის უდიდეს საქმედ“ ითვლებოდა, რადგანაც სწორედ აქ ხდებოდა მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების პროდუქტების გაცვლა-გაყიდვა. არა მარტო არაბეთის ნახევარკუნძულზე, არამედ მის გარეთაც დიდი მოთხოვნილება იყო აქლემზე, რომლითაც განთქმულია ცენტრალური და ჩრდილოეთ არაბეთი. დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების შემდეგაც უდაბნოზე გამაჟღერებელმა გზებმა შეინარჩუნეს თავისი მნიშვნელობა, რასაც ისიც უწყობდა ხელს, რომ ინდოეთის სანელებლები და ტრაპიკული ქვეყნების სხვა საქონელი ვერ უძლებდა ხანგრძლივ საზღვაო გადაზიდვას. ბედუინი, როგორც აქლემების პატრონი და ქარავნის გამყოლი, უდაბნოში შეუცვლელი იყო ეაჭრებისა და მოგზაურებისთვის. ზოგიერთი ტომი ცდილობდა მონოპოლიური უფლება მოეპოვებინა ამა თუ იმ გზის მომსახურებაზე. გარდა ამისა, ყოველ წელს ევგიპტიდან და სირიიდან პიჯახის მიმართულებით გადიოდა მუსლიმ პოლიტიკაში ორი დიდი ქარაყანი, რომელსაც უნდა გაეგლო ჩრდილოეთ პიჯახის უდაბნო. უფრო მცირე ქარაყანების მოძრაობა მოსალოდნელი იყო ირანიდან და ერაყიდან ჩრდილოეთ ნაჯდის გავლით, აგრეთვე სპარსეთის ყურის სხვა ქვეყნებიდან, ომანიდან და იემენიდან. ვინაიდან პოლიტიკაში ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული ეაჭრობასთან, მხოლოდ ქვეყნებთან ერთად მოძრაობდა სხვადასხვა სახის საეაჭრო საქონელი. ბედუინთა ტომებისათვის ყოველწლიური პაჯი და მასთან დაკავშირებული ქარაყანების დაცვა-მომსახურება შემოსავლის უმნიშვნელოვანეს წყაროდ ითვლებოდა.

არაბეთის ნახევარკუნძულის მომთაბარე ტომების სოციალური სტრუქტურა საუკუნეების მანძილზე ფაქტობრივად არ შეცვლილა და მას კვლავ პატრიარქალურ-გვაროვნული ხასიათი ჰქონდა. ოაზისების ბინადარი მოსახლეობა დაკავშირებული იყო იმ მომთაბარე ტომებთან, რომელსაც ის ადრე ეკუთვნოდა. მონათესავე გვარები ერთიანდებოდნენ ტომში („კაბილა“, მრ. „კაბაჰილ“), რომელსაც სათავეში ედგა შეიხი. ტომის „შეგნით და ცომთა შორის ურთიერთობათა მოწესრიგება ხდებოდა ტრადიციით ჩამოყალიბებული ჩვეულებრივი სამართლით – „ურფით. კვლავ ფართოდ იყო გავრცელებული სისხლის აღების ინსტიტუტი (სა„რ აღ-დამ), ხოლო ცალკეულ ტომთა ში-

რის შეტაკებები საძოვრების გადანაწილებისა და გავლენის სფეროებისთვის ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ბელეინები, რომელთაც უდაბნოს მძიმე პირობებში ხშირად ხელმოკლეობისა და შიმშილის ატანაც უხდებოდათ, არ მიიწვეოდნენ დანაშაულად სხვა ტომებზე, ქარაენებზე, ზოგჯერ კი მუსლიმ პილიგრიმებზე თავდასხმას („ლაზე“, „ლაზე“) გაძარცვის მიზნით, თუმცა ყოველთვის ერიდებოდნენ სისხლისღვრას და მსხვერპლს. ზოგიერთ სატრანზიტო გზაზე ბელეინთა ტომები აწესებდნენ ბაჟს, რომელსაც ისინი „საძმო შესაწირავს“ („ხუვევა“) უწოდებდნენ, ხოლო ოაზისებისა და უდაბნოს მიმდებარე სოფლებიდან მოითხოვდნენ სათანადო გადასახადს „მჟარველობისათვის.“ ზოგიერთი ტომი, მაგალითად შამშარი და ანაზა ცენტრალური არაბეთიდან სირიის უდაბნოში გადადიოდა, იქიდან კი საფრთხეს უქმნიდა სირია-ერაყის სოფლებისა და ქალაქებს. XVII საუკუნეში დაიწყო ანაზას ტომთა კონფედერაციის მიგრაციის ახალი ეტაპი სირიის უდაბნოს ჩრდილოეთით. XIII საუკუნიდან ეს ერცელი ტერიტორია ეკავათ მავაღლის მესაქონლე ტომებს, რომელთა უფლებები XVI საუკუნეში ოსმალებმაც აღიარეს. ახლა აქ სრული ბატონ-პატრონი გახდა ანაზა და მის ხელში გადავიდა პილიგრიმთა ქარაენების დაცვა-მომსახურება (J.Hathaway, The Arab Lands, 184).

აღნიშნულ პერიოდში არაბეთის ნახევარკუნძულზე კვლავ არსებობდა მონობის ინსტიტუტი ტრადიციული ფორმითა და ხასიათით. როგორც ბელეინთა ტომები, ისე ბინადარი არაბები ფლობდნენ აფრიკელ მონებს, რომელთაც მძიმე სამუშაოზე ან მომსახურების სფეროში იყენებდნენ. მონის გათავისუფლება ადვილად ხდებოდა, რაც კარგად ასახავს არაბების მტკაღ სექციური დამოკიდებულებას მონობისადმი.

ამგვარად, ოსმალთა გამოჩენამდე არაბეთის ნახევარკუნძულზე საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით რაიმე არსებითი ცვლილებები არ მომხდარა. ერთადერთი სიახლე ბელეინების ცხოვრებაში იყო ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელება (ალბათ XVI ს.-ში). უდაბნოს თვალუწვდენელ ტრამალებზე მიმოფანტულ ოაზისებს, ტომებსა და საშეიხობებს არ ჰქონდათ ერთიანი ეკონომიკური ბაზისი, ხოლო ისლამი, როგორ პარადოქსულიც არ უნდა გვეჩვენოს, ვერ აერთიანებდა არაბებს, რომელთაც ბევრი ევროპელი მოგზაური ფსევდომუსლიმებადაც კი მიიჩნევდა. XVI-XVII საუკუნეებში არაბთა ნახევარკუნძულის მდგომარეობა ბევრად არ განსხვავდებოდა იმ ვითარებისგან, რომელიც არსებობდა აქ ისლამის გავრცელებამდე. ისევე, როგორც მაშინ, ახლაც არაბთა ცხოვრებაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა პიჯაზი.

ისლამის საშუალო და მილიონობით მუსლიმის საპილიგრიმო ადგილი – პიჯაზი მოიცავს ერცელ ტერიტორიას წითელი ზღვის გასწვრივ, რომელიც იწვება სამხრეთით თიამას რაიონზე და მთავრდება ჩრდილოეთით აკაბასთან, დღევანდელი იორდანის ტერიტორიაზე. მისი მთავარი ქალაქებია მექა (მაქკა ალ-მუკარამა – წმ. მექა) და მედინა (მადინა ალ-მუნაფგარა – ნათელი მედინა), ტაირი, ნავსადგურები ჯიდდა და იანბუ (იანბუ). უკვე X საუკუნეში (960 წ.) პიჯაზში ხელისუფლების სათავეში მოექცნენ მექის შაშიმიანთა (ალ-შაჰაშიმი) შარიფები⁷ კერამიდ. მოციქულის შვილიშვილის ჰასან იბნ ალნის შთამომავალი. ბრძოლა პირველობისათვის შარიფების ცალკეულ ჯგუფებსა და პრეტენდენტებს შორის მიმდინარეობდა მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე და ოსმალთა პერიოდშიც გაგრძელდა. სულთან სელიმ I-ს არ ჰქონია პიჯაზის შემოერთების პრობლემა, ვინაიდან, როგორც უკვე აღინიშნა, შარიფ ბარაქთ II-მ ერთგულება აღუთქვა ოსმალთა სულთანს, რომელიც „ორი წმინდა ქალაქის მსახური“ გახდა. ეს საპატიო მოვალეობა გულისხმობდა ისლამის წმინდა ქალაქების პატრონობას და მემკვიდრეობით გადაეცემოდა ოსმალეთის სულთნებს, რომლებიც აღიარებდნენ პიჯაზის ავტონომიას და შაშიმიანთა შარიფების საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებულ სტატუსს.

ოსმალთა პერიოდის პირველი შარიფების მუჰამმად აბუ ნუმაის (931-973/1525-1566) და ჰასანის (973-1009/1566-1601) დროს პიჯაზში მშვიდობა სუფევდა. სტამბოლის თანხმობით შარიფებმა თავისი გავლენა გააერცვლეს ჩრდილოეთით ხაბარზე, სამხრეთით ქაღიზე და აღმოსავლეთით ნაჯდის რეგიონზე. ეგვიპტის ვალის დაეველა სულთნის სახელით უზრუნველყო პიჯაზის მომარაგება პროდუქტებით და მისი დაცვა სამხედრო ძალის გამოყენებით, თუ ეს საჭირო იქნებოდა. ერთადერთი, რამაც ჩრდილი მიაყენა მექისა და სტამბოლის ურთიერთობას იყო სასამართლოს საკითხი: დამკვიდრებული ტრადიციით, შარიფები შაჟიიტურ მახაბბს მისდევდნენ და მთავარ

ყადისაც თავად ნიშნავდნენ მემკვიდრეობითობის პრინციპით, მაგრამ ახლა ამ თანადღებობას იკაუებდა სტამბოლიდან გამოცხადებული 'ალიმი და ისიც ერთი წლით.

შარიფი პასანის გარდაცვალების შემდეგ პიჯაზში ეკლავ დაიწყო შინაფრაქციული ბრძოლა. შარიფი ზინაფი (1040-1076/1631-1666) ცდილობდა სტაბილურობის შენარჩუნებას, მაგრამ მის მდგომარეობას ართულებდა შიიტებსა და სუნიტებს შორის არსებული დაპირისპირება. სულთან მურად IV-ის ბრძანებით წმინდა ქალაქებიდან უნდა გაემგებებინათ სპარსელი შიიტები და არ დაეშუათ ისინი საპილიგრიმო. შარიფებს არ აწყობდათ შიიტების ასეთი დევნა და ცდილობდნენ მისთვის თავი აერიდებინათ, თუმცა ეს ეწინააღმდეგებოდა სტამბოლის პოლიტიკას და გარკვეულ საფრთხეს შეიცავდა.

ხრიოკი, უნაყოფო პიჯაზის და მისი შარიფების არა მარტო ეკთილდებოდა, არამედ არსებობაც კი ყოველთვის პილიგრიმობასთან იყო დაკავშირებული. წმინდა ადგილების მოლოცვა ანუ „დიდი პაჯი“ („ალ-პაჯჯ აღ-აქბარ“) მილიონობით მუსლიმის სანუკვარცხნებას წარმოადგენდა. სხვადასხვა ქვეყნის ათასობით პილიგრიმი (პაჯჯ, მრ. პუჯჯჯჯ) ერთსა და იმავე დროს ტოვებდა სამშობლოს და ადგებოდა შირაზულ გზას პიჯაზისაკენ, მიუხედავად იმისა, რომ ეს მოგზაურობა მოითხოვდა უდიდეს ფიზიკურ დაძაბულობას, მატერიალურ ხარჯებს, და რაც მთავარი, არ იყო უსაფრთხო. ოსმალთა ბატონობის ოთხი საუკუნის მანძილზე საპილიგრიმო მზადდებოდა იმპერიის ორი მთავარი ქარავანი. ერთი, საბოლოოდ იკრიბებოდა დამასკოში და აერთიანებდა აზიურ პროვინციებს, ბალკანეთის, ჩრდილოეთ კავკასიის, ირანის და შუა აზიის პილიგრიმებს. არაბულ წყაროებში ეს მოგზაულათაიანი ქარავანი აღნიშნულია ტერმინით „არ-რაჰ აზ-შამი“ ან „ალ-პაჯჯ აზ-შამი“. მეორე დიდი ქარავანი, რომელშიც შედიოდნენ აფრიკელი პილიგრიმები, გადიოდა კაიროდან და ცნობილი იყო, როგორც „ალ-პაჯჯ აღ-მისტი“. თითოეულს სათავეში ედგა მაღალი რანგის მოხელე ამირ ალ-პაჯი (ამირ ალ-პაჯჯ). სულთნისთვის ამ ორი ქარავნის პიჯაზში გაგზავნა და მშვიდობიანი დაბრუნება იყო არა მარტო პრესტიჟის საკითხი, არამედ მისი სიმტკიცისა და გაგულების მანიქველიც. „დიდი პაჯის“ მომზადების დროს დამასკოს ვალი ეთავალეთის სანჯაყებში აწყობდა საინსპექციო მოგზაურობას (დაგრა - შემოვლა), რომელიც ამ ღონისძიებისთვის საჭირო სახსრების შეგროვებას და პილიგრიმთა უსაფრთხოების პრევენციული ზომების მიღებას გულისხმობდა. ქარავანს იცავდა ძლიერი შეიარაღებული რაზმი, რადგანაც არ იყო გამორიცხული მასზე ბედიუნიების თავდასხმა გაძარცვის მიზნით. წინასწარ იყო დადგენილი უდაზნოს რომელი მონაკვეთი უნდა გაეწეოთ პილიგრიმებს (ტარჩი ალ-სულტანი) და სად უნდა შეჩერებულიყვნენ დასასვენებლად (მანზილ, მრ. მანზილ). საპილიგრიმო გზაზე განლაგებული იყო ციხესიმაგრეები, რომელთაც ტრადიციული თავდაცვითი მნიშვნელობა ჰქონდათ, მაგრამ მათი ფუნქციონირება ძირითადად მაინც პაჯის უსაფრთხოებასთან იყო დაკავშირებული.

პიჯაზის წმინდა ადგილების მოლოცვა მუსლიმთა რელიგიური მოვალეობა იყო, მაგრამ ეს ისლამადელი ტრადიცია მჭიდროდ უკავშირდებოდა ვაჭრობას, რაც შარიათითაც არის რეკლამენტირებული. ქარავანს მიჰყვებოდა პროფესიონალ ვაჭართა დიდი ჯგუფი, თუმცა პილიგრიმებიც საკმაოდ აქტიურად მონაწილეობდნენ ვაჭრობაში. „დიდი პაჯის“ დღეებში ათასობით მორწმუნე თავს იყრიდა იმ ქალაქებში, სადაც პილიგრიმებს უნდა გაეწეოთ. ყოველ შესასვენებელ პუნქტთან იშლებოდა კარავების ქალაქი, სადაც სურსათის გარდა იყიდებოდა ფართო მოხმარების საქონელი. ვაჭრობა გრძელდებოდა პიჯაზშიც, მით უმეტეს, რომ იემნის განთქმული ყავა, ჯილდაში შემოტანილი და შემდეგ მექაში გადატვირთული ინდური ან აფრიკელი საქონელი ყოველთვის პოულობდა მყიდველს. ყაფის ყელტურა იემნში დახერხილი იყო უკვე XV საუკუნეში. მუსლიმ პილიგრიმებს და არაბ ვაჭრებს იგი დიდი რაოდენობით გაქონდათ იმპერიის პროვინციებში, რამაც ხელი შეუწყო ყაფის გაერკვლეებას მუსლიმურ ქვეყნებში და შემდეგ ევროპაში. XVI საუკუნიდან მოკიდებული, ყავახანები დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ ახლო აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებში. ამიტომ იყო, რომ „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ ცდას გადაეტანა ეს მომგებიანი ვაჭრობა ჯილდადაც სუეცზე, მექის შარიფი სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდა.

ყოველწლიური „დიდი პაჯის“ ცერემონიას უკავშირდებოდა სულთნის სახელით წმინდა ქალაქებში საქველმოქმედო შესაწირავის ან სურტეს (Sürre, არაბ. სურრა) ჩატანა და განაწილება. ეს ტრადიცია ოსმალეთში გაჩნდა XIV საუკუნის მიწე-

რულს და XV საუკუნის დამდეგს, სირია-ეგვიპტეში კი ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგ მან ყოველწლიური რელიგიური ვალდებულების ხასიათი მიიღო. 1714 წლამდე სურრე იგზავნებოდა ეგვიპტეში, იქიდან კი ამირ ალ-ჰაჯის პასუხისმგებლობით პილიგრიმთა ქარავანს პიჯაზში მიჰქონდა. XVIII საუკუნის დამდეგს ეს საპატიო მოვალეობა დაეკისრა სირიის ქარავანს, რამაც გაზარდა დამასკოს ვაღის პრესტიჟი. სურრეს ხასხარები გროვდებოდა მთელი იმპერიაში საქველმოქმედო ფონდებიდან, მაგრამ თანხის ძირითადი ნაწილი შემოდებოდა სულთნის პირადი ხაზინიდან. სტამბოლში ამ ღონისძიების მთავარი ორგანიზატორი იყო ყიზლარ ალა, ⁹⁸ ხოლო მეორე გავლენიანი ოსმალო მოხელე, რომელსაც ევალებოდა სურრეს ჩატანა დამასკოში და შემდეგ პიჯაზში, იყო სურრე ემინი (არაბ. ამინ ას-სურრა, ას-სურრათ ამინი). მექაში ჩასვლის შემდეგ სულთნის საჩუქრების დაცეხასა და განაწილებაზე პასუხისმგებლობა ეკისრებოდა მექის შარიფსაც. პიჯაზის ღარიბებისა და შარიფებისთვის ფულის გადაცემა ხდებოდა მკაცრი აღრიცხვით და ქალაქის ყადის მეთვალყურეობით. გარდაცვლილი ან პიჯაზიდან წასულ შარიფთა თანხა სტამბოლში ბრუნდებოდა. პიჯაზიდან გამოსულ პილიგრიმებთან შესახვედრად დამასკოდან გადიოდა დიდი შეიარაღებული ქარავანი – ჯარდა, დატვირთული სურსათით და წელის მარაგით. „დიდი ჰაჯის“ უსაფრთხო, მასასადამე წარმადებით ჩატარება ხელს უწყობდა ამირ ალ-ჰაჯის შემდგომ კარიერას.

ამირ ალ-ჰაჯის გავლენა წმ. ქალაქებზე მხოლოდ ჰაჯის პერიოდით შემოიფარგლებოდა, მაგრამ სულთნის ბრძანებით მას შეეძლო საგანგებო ზომები მიეღო პიჯაზში წესრიგის აღსადგენად. ცნობილია შემთხვევები, როცა დამასკოს ვაღიმ, რომელიც ამირ ალ-ჰაჯის მოვალეობას ასრულებდა, მიიღო ბრძანება მექის შარიფის გადაყენების შესახებ. მართალია, პიჯაზზე ზედამხედველობა ფორმალურად ევალებოდა ჯიდდას ოსმალო გამგებებს, მაგრამ მექასთან მეტოქეობა მას გაუჭირდა. ისლამის წმინდა მიწაზე შინაინასტიური კონფლიქტები და არასტაბილურობა სრულიად მიუღებელი იყო სტამბოლისათვის, მით უმეტეს, როცა ეს საფრთხეს უქმნიდა „დიდ ჰაჯს“ და იმპერიის ინტერესებს წითელი ზღვის აუზში. აქედან გამომდინარე, დამასკოს ან ეგვიპტის ვაღის ჩარევა პიჯაზის საქმეებში აუცილებელი ხდებოდა სახელმწიფო ინტერესების დასაცავად.

ამირ ალ-ჰაჯის მოვალეობის შესრულება და პილიგრიმთა ქარავნის გაძღოლა საპატიო მოვალეობად ითვლებოდა, მაგრამ რთული საქმე იყო და დიდ საომარ ოპერაციას უტოლდებოდა. ბედუინთა გამანადგურებელი თავდასხმები, რაც არცთუ იშვიათი იყო, საფრთხეს უქმნიდა როგორც პილიგრიმების, ისე მათი თანმხლები ვაჭრების პირად ქონებას და სიცოცხლეს. „დიდი ჰაჯის“ ჩაშლა ნიშნავდა მისი მეთაურის, ე.ი. ამირ ალ-ჰაჯის კარიერის დასასრულს. მაგალითად, 1757 წლის შემოდგომაზე „დიდი ჰაჯის“ დამთავრების შემდეგ დამასკოსაკენ მიმავალ ქარავანს, რომელშიც სულთნის დაც იმყოფებოდა, თაბუქის მახლობლად (ჩრდილოეთ პიჯაზში) თავს დაესხა სახრის ბედუინთა ტომი. მრავალდათასიანი ქარავანი პირწმინდად გაიძარცვა, პილიგრიმთა ნაწილი მოკლულ იქნა, ხოლო დანარჩენი უდაბნოში დაიღუპა. მომხდარმა ტრაგედიამ შეაძრწუნა მთელი ისლამური სამყარო. მოსახლეობა უკმაყოფილებას გამოთქვამდა იმის გამო, რომ ხელისუფლებამ ვერ შეძლო პილიგრიმთა დაცვა, რაც მისი უპირველესი რელიგიური მოვალეობა იყო. ჰაჯის მეთაური ჰუსეინ ფაშა გადარჩა, მაგრამ დასჯის შიშით დამასკოში ვერ დაბრუნდა. მოსახლეობის დასაშურებლად სტამბოლმა „განტყვების ვაცის“ სახით სიკედილით დასაჯა ყიზლარ ალა და იმპერიის გამოყენილი მოხელე ას'ად ფაშა ალ-ჰაჯში. ამ უკანასკნელს, რომელიც მაშინ გადაყენებული იყო დამასკოს ვაღის თანამდებობიდან, ბრალად დასდეს ბედუინთა წაქეზება და მასასადამე, დარბეაჟში მონაწილეობა.

ბედუინთა ზემოქმედებით, და კიდევ ბევრი სხვა თავდასხმა მეტწილად ობიექტური მიზეზებით იყო გამოწვეული. ცნობილია, რომ 1756 წლის აგვისტოში საპილიგრიმო გზის გასწვრივ მომთაბარე ტომებმა გადაიტანეს სომინელი სიცხე, რასაც მოჰყვა მკაცრი, ყინვიანი ზამთარი. ამ სტიქიურმა უბედურებამ დაანგრია უდაბნოს ტრადიციული მეურნეობა, დასაზარალა აქლემების ჯოგო. ასეთ პირობებში, საარსებო წყაროს მოკლებული ბედუინებისათვის მდიდარი საქონლით დატვირთული ქარავანი განსაკუთრებით მიმზიდველი გახდა, მით უმეტეს მაშინ, როცა ამირ ალ-ჰაჯმა არ გადაიხადა ის „საგარანტიო“ თანხა ან ბაჟი, რომელსაც ბედუინები მოითხოვდნენ ქარავნისაგან „მათ ტერიტორიაზე“ გავლისას. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ უდაბნოს

ტომების რელიგიურობა ეპაბიზმის გაერცელებამდე მინიმალური იყო და პილიგრიმთა დარბევას „თავის გადარჩენის მიზნით“ ბედუინები დიდ ცოდვად არ თვლიდნენ.

XVII-XVIII საუკუნეებში სტამბოლის გაველნა არაბეთის ნახევარკუნძულზე საგრძნობლად შესუსტდა, რაც ხელს უწყობდა ცალკეული ფეოდალური ანკლავებისა და ტომების სწრაფვას სრული დამოუკიდებლობისკენ. ჯიდდას ოსმალური ადმინისტრაცია ფაქტობრივად ეერ აკონტროლებდა პიჯაზს. მექის შარიფები დაუინებით ცდილობდნენ თავისი ხელისუფლებისთვის დამორჩილებინათ ნახევარკუნძულის სხვა რაიონები, მაგალითად ნაჯდი, მაგრამ ამ ცდას წარმატება არ მოჰყოლია. ცენტრალურ არაბეთში, ისევე, როგორც არაბეთის ნახევარკუნძულის მთელ ტერიტორიაზე ბრძოლა პირველობისათვის აუარესებდა, როგორც ექსტენსიური, ისე ოაზისური მეურნეობის მდგომარეობას. ასეთ ვითარებაში, ერთადერთი გამოსავალი შეიძლებოდა ყოფილიყო ცენტრალიზებული სახელმწიფოს შექმნა. მისი იდეოლოგია ჩამოყალიბდა ეპაბიზმის სახით, რომელიც წაისახა ცენტრალურ არაბეთში და მალე ოსმალთა წინააღმდეგ მიმართულ პოლიტიკურ მოძრაობად იქცა.

2. ეპაბიზმი და სა'უდიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნა

ეპაბიზმის (ეპაბიზიზმი) ფუძემდებელია მუჰამად იბნ 'აბდ ალ-ეპაბი (მუჰამად იბნ 'აბდ ალ-ეჰაჰმბი, 1115-1206/1703-1792), რომელიც დაიბადა ნაჯდში (ცენტრალურ არაბეთში) ყადის ოჯახში და მიიღო მისი სოციალური ფენისთვის შესაფერისი რელიგიური განათლება. მომავალი თეოლოგი 12 წლის ასაკში კარგად ფლობდა ყურანს, იცნობდა თაფსირს (ყურანის განმარტებას) და სუნნას. ადრეულ ახალგაზრდობაში მან შეასრულა პაჯი, მოიარა არაბეთის ნახევარკუნძული და ერაყი, სადაც სწავლობდა ცნობილ მეცნიერებთან, ზოგიერთი ცნობით კი ირანში, დამასკოსა და კაიროშიც ყოფილა. 1741 წელს მან შეცვალა მამა ყადის თანამდებობაზე პურამილას ოაზისში, მაგრამ მისი რელიგიური შეხედულებები მიუღებელი აღმოჩნდა ადგილობრივი მოსახლეობისათვის. 1744/45 წელს 'აბდ ალ-ეპაბი გადასახლდა დარიას (ად-დარიია, ად-დირია) ოაზისში არ-რიადის (არ-რიად) მახლობლად, სადაც მას ბევრი თანამოაზრე ჰყავდა. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო ადგილობრივი ამირას მუჰა-მად იბნ სა'უდ-ის (გარდ. 1178/1765 წ.) მხარდაჭერა. ამიერიდან ეპაბიზმის გაერცელება ნაჯდსა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე მკიდრად დაუკავშირდა სა'უდიანთა (ან სუ'უდიანთა) ამბიციებს. მუჰამად იბნ 'აბდ ალ-ეპაბი, როგორც წყაროები მითითებენ, გამიორჩეოდა თავისი თანამედროვეებისაგან იმით, რომ „საქარად ფლობდა ადამიანთა გულების დაპყრობის ხელოვნებას.“

ეპაბიზმის ძირითადი პრინციპები ჩამოყალიბებულია მისი ფუძემდებლის შრომებში, რომელთაგან ყველაზე ადრინდელია „ერთღმერთიანობის წიგნი“ („ქითაზ ათ-თავჰინდ“). თეოლოგის სხვა შრომების შორის აღსანიშნავია „მძიმე ცოდვათა წიგნი“ („ქითაზ ალ-ქაბ'ირ“), „ჯაჰილიის საკითხები“ („მასა'ილ ჯაჰილიია“), „რწმენის საფუძვლები“ („უსულ ალ-იმან“), „ისლამის ღირსება“ („ჰადლ ალ-ისლამ“) და მრავალი სხვა. ამ შრომების ზედაპირული გაცნობაც კი საკმარისია დავრწმუნდეთ, რომ ეპაბიზმი არაა ერეტიკული მოძღვრება ან რაღაც ახალი მოვლენა არაბთა ცხოვრებაში. ძირითადი მიზანი, რომელსაც 'აბდ ალ-ეპაბი ისახავდა იყო ისლამის განწმენა მოციქულის დროინდელი პრინციპების აღდგენით, რაც პირველ რიგში თავჰინდის საფუძველზე იყო შესაძლებელი. საქმე იმაშია, რომ ისლამის წარმოშობიდან 11 საუკუნის შემდეგ, ე.ი. 'აბდ ალ-ეპაბის დროს მოციქულის მონოთეისტურ პრინციპს – თავჰინდს სწორედ არაბეთის ნახევარკუნძულზე დამეურქა საფრთხე.

ეპაბიზმის გაერცელების წინ არაბი ბედუინები, ცნობილი ევროპელი მოგზაურების ცნობით, ისლამს ცუდად იცნობდნენ და ფაქტობრივად არ იცავდნენ მის ნორმებს. ანიმიზმს, ფეტიშიზმს და სხვა წარმართულ ელემენტებს კვლავ შეხედულობით მთელ ნახევარკუნძულზე. ფართოდ იყო გაერცელებული წინაპართა და წმინდანთა კულტი, ხოლო ზოგიერთ რაიონში სულების (ჯინების) თავყვანაცემის კჰონდა აღვიდა. არაბთა ერთი ნაწილი, რომელიც თავს მუსლიმად თვლიდა, საკუთარი სურვილის აღსრულებისთვის საჭიროდ მიიჩნევდა თხოვნით მიემართა დიდი ხნის წინ გარდაცვლილი ცნობილი პირებისათვის (აბუ ტალიბი, ხადრჯა, ზაიდ იბნ ალ-ხატტაბი,

'აბდ ალლამა იბნ ალ-აბბასი, მედინაში დაკრძალული ძველი მუსლიმები და ა.შ.) და მათი მავზოლეუმების მონახულებით მიეღწია მიზნისთვის, რაც შეუთავსებელი იყო ორთოდოქსულ ისლამთან. მღვთმარობას კიდევ უფრო ართულებდნენ სხვადასხვა მუსლიმური სექტები, რომლებიც ერთმანეთს ებრძოდნენ გაელენისა და ძალაუფლებისათვის. ასე მაგალითად, ომანის მოსახლეობის დიდი ნაწილი ხარეჯიტი ინპლიტების შეხედულებებს იზიარებდა, ხოლო იემენში შიიტი ზაიდითები და ისმაილიტები დამკვიდრდნენ. არაბეთის ნახევარკუნძულის ცენტრალური რაიონები, მოწვევითი გარე სამყაროს, უფრო მეტად განიცდიდნენ პრიმიტიული, წინასლამური ტრადიციის გავლენას. ამგვარად, ეპაბიზმის ფუძემდებელი მიზნად ისახავდა არა ახალი რელიგიური მოძღვრების შექმნას, არამედ „ჭეშმარიტი ისლამის“ აღდგენას და იმ სიახლის (ბიდა', მრ. ბიდა') აღმოფხვრას, რომელმაც ფეხი მოიკიდა ისლამში.

მუჰამმად იბნ 'აბდ ალ-ვაჰაბი თელიდა, რომ ისლამის განმტკიცება არაბეთის ნახევარკუნძულზე შესაძლებელი იქნებოდა პირველ რიგში თაჰჰიდის უმკაცრესი დაცვით და ყველა იმ წარმოდგენათა დაძლევით, რომელიც თავის დროზე კატეგორიულად დაგმო მოციქულმა. ეპაბიტები მიუთითებდნენ მუსლიმებს, რომ ღვთის ატრიბუტები არ შეიძლებოდა ჰქონოდა უსულო საგანს ან მოვლენას, ხოლო მოციქულის გაღმერთება ან მისი მიმდევრების აკლდამების თაყვანისცემა დაუშვებელი იყო. ჭეშმარიტად მორწმუნე არაბები თანასწორნი უნდა ყოფილიყვნენ, ამტკიცებდა 'აბდ ალ-ვაჰაბი და მოითხოვდა სოციალური პრობლემების მოგვარებას „ისლამური სამართლიანობის“ პრინციპით. ადამიანის ცხოვრების წესი, დეტალურად იყო რეგლამენტირებული შარიათის შესაბამისად. ყველას, ვინც არ იზიარებდა მათ შეხედულებებს, ეპაბიტები ურწმუნოდ (ჰაჰირი) მიიჩნევდნენ, თუმცა მათი რადიკალიზმი უფრო მეტად მიმართული იყო საწინააღმდეგო თვალსაზრისის მუსლიმთა წინააღმდეგ და ნაკლებად უპირისპირდებოდა სხვა მონოთეისტურ რელიგიებს (იუდაიზმი, ქრისტიანობა). მიუხედავად იმისა, რომ ეპაბიზმმა წამოსწია ისლამური ევალიტარიზმის პრინციპი,⁹⁹ მთავარი მიზნაც იყო არა მისი სოციალური პლატფორმა, არამედ კონკრეტული პოლიტიკური მიზანი (A.M. Васильев, Пуритане ислама ? 101-131).

ეპაბიტური მოძღვრების გავრცელება დაიწყო პირველ რიგში ნაჯდის ოაზისებში, რითაც საფუძველი ჩაეყარა არაბეთის ნახევარკუნძულის გაერთიანებას. 'აბდ ალ-ვაჰაბი დასაშვებად თელიდა პილიგრიმობას მხოლოდ ქააბაში, რაც მიმართული იყო მიჯაზის შარიფების წინააღმდეგ და ხელს აძლევდა დარ'იას ამირა იბნ სა'უდს, რომელიც თავის ძირითად პოლიტიკურ მოწინააღმდეგეს სწორედ მექის შარიფს ხედავდა. წმინდა ქალაქების 'ალიმები არ მიიჩნევდნენ 'აბდ ალ-ვაჰაბს ავტორიტეტად, ხოლო „ოსმალისტული ისლამის“ კრიტიკა, პილიგრიმთა რიცხვის შემცირება და აქედან გამომდინარე შედეგები, ბუნებრივია, მათ შემოფოთებას იწვევდა. ნაჯდის თეოლოგის „განწმენდილი არაბული ისლამი“, რომელიც XIV საუკუნის სირიელი თეოლოგების იბნ თამიშიაას (გარდ. 728/1328 წ.)¹⁰⁰ და მისი მოწაფის იბნ კაჰამ ალ-ჯაჯიზიას (გარდ. 751/1350-51 წ.) უკიდურეს პანბალიტურ კონცეფციას ეყრდნობოდა, იდეოლოგიურად უპირისპირდებოდა ოსმალეთის იმპერიის ოფიციალურ პანაფიტურ მაჰზაბს, რომლის სათავეშიც სულთანი-ხალიფა იდგა. მართალია, ოსმალეთში აღიარებული იყო ოთხივე სუნიტური მაჰზაბი, მაგრამ მორწმუნეების დიდი ნაწილი უპირატესობას ანიჭებდა პანაფიტურ მაჰზაბს, რომელიც გამოირჩეოდა მეტი მოქნილობით და უფრო ლოიალური იყო სხვა მაჰზაბების და რელიგიების მიმართ. უფრო მეტიც, პანაფიტური ან ოსმალური ისლამის მიმდევარი სუნიტები სუფიზმის გავლენას განიცდიდნენ და ადვილად ეგუებოდნენ იმ სიახლეს, რომლის წინააღმდეგ კატეგორიულად ილაშქრებდნენ ეპაბიტები. ამგვარად, 'აბდ ალ-ვაჰაბმა თავის მიმდევრებს მოუწოდა იდეოლოგიური საფუძველი დაზავითისთვის, რომელიც ვრცელდებოდა მთელ ნახევარკუნძულზე და მიზნად ისახავდა ჭეშმარიტი ისლამის აღდგენას. „საღვთო ომში“ დამარცხებული მოწინააღმდეგის კონების მითვისება დაკანონებული იყო და ისლამის მეომართა მამოძრავებელ სტიმულს წარმოადგენდა. პოლიტიკური თვალსაზრისით, ამ მოძრაობის გამარჯვებას უნდა მოჰყოლოდა ოსმალთა განდევნა და არაბეთის ნახევარკუნძულის გადასვლა ეპაბიტური ხელისუფლების ხელში.

ეპაბიზმის დროშით ცენტრალური არაბეთის გაერთიანება დაიწყო დარ'იას ამირა მუჰამმად იბნ სა'უდმა (1159-1179/1746-1765) და განაგრძო მისმა მემკვიდრემ 'აბდ ალ-აზიზ I-მა (1179-1218/1765-1803), რომელიც არა მარტო ამირად (ამირ), არამედ ეპა-

ბიტების იმამადაც (იმამ) იქნა აღიარებული. 1773 წელს მან დაიკავა არ-რიადი, მაგრამ ტომობრივი ანარქიისა და წერილი საამიროების წინააღმდეგობის დასაძლევად მას კიდევ 10-12 წელი მოუხდა ბრძოლა. დარ'ია გადაიქცა ეპაბიზმის პროპაგანდის (კენტრად, საიდნაც ათობით 'ალიმი მიდიოდა ნახევარკუნძულის სხედასხვა რაიონში „ჭეშმარიტი ისლამის“ დასანერგად.

ეპაბიტების ყურადღების ცენტრში აღმოსწნდნენ არა მარტო ნაჯდის ოაზისები, არამედ მომთაბარე ტომებიც. მაგალითად, 1781 წელს ისინი თავს დაესხნენ ზაფირის ტომის ბედუინებს და ხელთ იგდეს ათასობით აქლემი და წერილფეხა საქონელი. ასეთივე თავდასხმა განხორციელდა ისეთ ტომებზე, როგორცაა ბანუ მურრა, კატანი, სუბაი, ბანუ ხალიდი და სხვა. უფრო გვიან ბედუინთა ტომებმა ამჯობინეს წინააღმდეგობის გაწევის ნაცვლად თავად ნაბმულიყენე ეპაბიტების დაზავება. ცენტრალურ არაბეთში მომძლავრებული ეპაბიტები ცდილობდნენ თავისი გაელენა გაეფართოვებინათ აღმოსავლეთით აღ-ჰასას მიმართულებით და ქვემო ერაყისაკენ, დასავლეთით პიჯაზზე, სამხრეთ-დასავლეთით იემენზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთით ომანზე და ჩრდილო-დასავლეთით სირიაზე. 1788 წელს 'აბდ აღ-აზიზ I-მა ისარგებლა 'აბდ აღ-ჰასაბის მხარდაჭერით და მექედირედ გამოაცხადა თავისი შვილი სა'უდ იბნ 'აბდ აღ-აზიზი (1218-1229/1803-1814), რითაც საუჰეილი წაუფარა სა'უდიანთა დინასტიას. მანამდე არსებული ტრადიციით ხელისუფლების გადაცემისას არაბები ხშირად უპირატესობას ანიჭებდნენ გეარის ყველაზე გამომჩინილ წვერს და არა აუცილებლად უფროს შვილს. უნდა აღინიშნოს, რომ სა'უდი მამის სიცოცხლეში და შემდეგაც მაღალი ავტორიტეტით სარგებლობდა ეპაბიტებში და წარმატებით აგრძელებდა მის პოლიტიკას. სწორედ მისი მეთაურობით ჯერ 1793 წელს, და სამაჰლოერ 1796 წელს ეპაბიტებმა დაიმორჩილეს აღმოსავლეთ არაბეთის ყველაზე მდიდარი რაიონი აღ-ჰასა. უფრო რთული გამოდგა ურთიერთობა პიჯაზთან, რომლის გაელენიანი თეოლოგები მიუღებლად მიიჩნევდნენ ეპაბიზმს მიუხედავად იმისა, რომ დარ'იადან გაჯაზენილი 'ალიმები ცდილობდნენ რელიგიური დისპუტის გზით მექელების დარწმუნებას „ისლამის განწმენდის“ აუცილებლობაში.

XVIII საუკუნის 90-იან წლებში მექელებმა, რომელთაც სათავეში ედგა შარიფი ღალიბი (1788-1813), რამდენიმეჯერ სცადეს ნაჯდთან მეტოქეობაში უპირატესობის მოპოვება, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწიეს და ისევ დაზავება არჩიეს. სა'უდმა ორჯერ იპილიოგრიმა მექაში და ეპაბიტმა 'ალიმებმა ისევ მიიღეს უფლება შეხვედროდნენ მექელ თეოლოგებს, მაგრამ არც ამ კონტაქტებს შეუძლიათ გარდატეხა ორი მხარის ურთიერთობაში. ასევე უშედეგოდ დამთავრდა ბაღდადის ვალის ცდა გაქმეებიანა ეპაბიტები აღ-ჰასადან. სა'უდი თელიდა, რომ ერაყის მხრიდან რაიმე სერიოზული საფრთხე მოსალოდნელი არ იყო და ამიტომ თეთონ გადავიდა აქტიურ მოქმედებაზე. 1802 წლის გაზაფხულზე ეპაბიტები თავს დაესხნენ შიიტების წმინდა ქალაქს ქარბალას და გაძარცვეს იმამ მუსაინის ცნობილი მეწიე. ბედუინების ძალადობას შეეწირა რამდენიმე ათასი ადამიანი, დაზარალდა მენეთი და იმამის მავზოლეუმი. თავდამსხმელთა სიხარბე და სისასტიკე ბევრი განსაცდელის მოწმე ერაყელებისთვისაც მოულოდნელი და თავებრადამცემი იყო. მას შემდეგაც კი, რაც მდიდარი ნადავლით დატვირთული ეპაბიტები უკან გაბრუნდნენ, არც ოსმალეთი და არც შიიტური ირანი არ აღმოჩნდნენ მზად უდაბნოს ისლამისტების წინააღმდეგ ზომების მისაღებად.

ქარბალას შემდეგ პიჯაზის ჯერიც დადგა. მექის შარიფი ღალიბი, რომელიც არ სარგებლობდა მოსახლეობის დიდი მხარდაჭერით, ჯილდაში გამაგრდა სტამბოლიდან მოსალოდნელი დახმარების იმედით. 1803 წლის აპრილში ეპაბიტები მოქალაქე შევიდნენ. საიმპერატორ რიტუალის შესრულების შემდეგ მათ დაანგრეს წმინდა ქალაქის ყველა გუმბათოვანი საკულტო ნაგებობა და მავზოლეუმი, აგებული ძველი მუსლიმების საფლავზე, აკრძალეს ოსმალეთის სულთნის ხსენება ხუტბაში და მოსახლეობას მოსთხოვეს მკაცრად დაცვა ეპაბიტური ნორმები. თურქი მოსამართლე შეცვალა დარ'იადან გამოგზავნილმა ყადიმ, რომელმაც თავისი წინამორბედისაგან განსხვავებით, მექელების პატივისცემა დაიმსახურა.

მექის დაკარგვამ აიძულა სულთანი სასწრაფოდ გაეგზავნა პიჯაზში ძლიერი რაზმი შარიფ ფაშას მეთაურობით. ჯილდაში მას შეუერთდა შარიფი ღალიბი და ერთიანი ძალით 1803 წლის ივლისში მათ დაიბრუნეს მექა. ეპაბიტების მარცხი იმანაც განაპირობა, რომ დარ'იაში მოკლეს 'აბდ აღ-აზიზი და სა'უდი იძულებული გახდა დაბრუნებულიყო ნაჯდში, სადაც იგი ერთხმად აღიარეს ამირად. შეტაკებები ეპაბი-

ტებსა და პიჯახელებს შორის გრძელდებოდა კიდევ სამი წლის მანძილზე და ბოლოს სასწორით ამირა სა'უდის მხარეს გადაიხარა. ეპაბიტებმა ბედუინთა რამდენიმე ტომის დახმარებით გადატრეს წმინდა ქალაქებისკენ მიმავალი გზები, რის შემდეგაც შმიშლით შეწუხებული მედინა 1805 წელს მათ ჩაბარდა. ამირა სა'უდის ხელში აღმოჩნდა ყველაფერი, რაც „მოციქულის მენეთში“ იყო, ხოლო ქალაქი ეპაბიტურ ნორმებს დაემორჩილა. პიჯახის ორი ნავსადგურიდან ერთი — იანბუ ასევე ეპაბიტებმა დაიკავეს. მართალია, შარიფ ფადლობა ფორმალურად შეინარჩუნა მქვა და საზღვრო ქალაქი ჯიდდა, მაგრამ ამირა სა'უდის გავლენა პიჯახზე გაიზარდა. XIX საუკუნის დამდეგს ეპაბიტები აკონტროლებდნენ არაბეთის ნახევარკუნძულის დიდ ნაწილს, ხოლო მასკატი, იემენი და ჰადრამაუთი ფისკალური ვალდებულებით იყვნენ დაკავშირებული დარ'იას ამირასთან.

სა'უდიანთა ამირების პირველი და უმნიშვნელოვანესი მიღწევა იყო ეპაბიზმის დროშით არაბული ტომების გაერთიანება. ღაზავათი და მასთან დაკავშირებული ნადავლი განსაკუთრებით მიმზიდველი აღმოჩნდა ბედუინებისათვის, მაგრამ ამასთან ერთად, ნაჯდის ამირა კატეგორიულად მოითხოვდა ტომთა შორის შეტაკებების შეწყვეტას და ხშირად აქტიურად ერეოდა კონფლიქტში. დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ეპაბიტი სწაველები და პირველ რიგში მუჰამმად იბნ 'აბდ ალ-ეჰაბი. მათი მოთხოვნა, რომ სასამართლო საქმიანობა მთლიანად შარიათის პრინციპებზე ყოფილიყო დამყარებული, წარმატებით შესრულდა ოაზისებში, მაგრამ ბედუინთა ტომები ისევ 'ურფით ხელმძღვანელობდნენ. შარიათის უმკაცრესი დაცვით და რაც მთავარია, ეპაბიტი ამირების პირადი პასუხისმგებლობით აღიქვოდა ყოველგვარი ძალადობა ცენტრალური არაბეთის გზებზე და ოაზისებში. სხვისი ქონებაზე ან სიცოცხლის ხელყოფა სასტიკად ისჯებოდა. ევროპელი მოგზაურები და არაბი ავტორები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ იმ ტერიტორიაზე, რომელსაც ეპაბიტები აკონტროლებდნენ ქარავენებთან და ცალკეული პიჯახის გადაადგილება აბსოლუტურად უსაფრთხო იყო, ხოლო იალაღზე გაშვებულ ჯოგს ზედამხედველობაც არ სჭირდებოდა. ის დრო, როცა ბედუინები თავს ესხმოდნენ ქარავენებს ან ბავს მოითხოვდნენ სატრანზიტო გზებზე გავლისას, ახლა წარსულს ჩაბარდა. ყველაფერი ეს ხელს უწყობდა არაბეთის ნახევარკუნძულზე საშინაო ვაჭრობის გამოცოცხლებას. დარ'იას ბაზარზე ნახავდით საქონელს, რომელიც შემოტანილი იყო იემენიდან, თიამადან, პიჯახიდან, ომანიდან, ბაჰრეინიდან და სხვა ქვეყნებიდან.

სა'უდიანთა რეჟიმის დასაყრდენს წარმოადგენდა ეპაბიტების ლაშქარი, რომელიც ტრადიციული ტომობრივი პრინციპით იყო აგებული. საომარი კამპანიის დაწყების შესახებ ტომთა ბელადებს ეგზავნებოდათ შეტყობინება, რის შემდეგაც თითოეული მათგანი გარკვეულ დროს და გარკვეულ ადგილზე უნდა გამოცხადებულიყო ამირას მიერ წინასწარ განსაზღვრული რაოდენობის რაზმით. მეტროპოლი უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი იარაღით და სულ ცოტა ერთი თვის წყლისა და სურსათის მარაგით. ლაშქრობაში მონაწილეობაზე უარის თქმა სასტიკად ისჯებოდა. გამარჯვების შემთხვევაში ნადავლის 1/5, მოციქულის დროინდელი წესის თანახმად, გადაეცემოდა იმამს, ხოლო დანარჩენი ნაწილდებოდა მოლაშქრეთა შორის. ბედუინები ძირითადად ცივი იარაღით იყვნენ შეიარაღებული, მაგრამ ჰქონდათ ცეცხლსასროლი იარაღიც.

ეპაბიტების სახელმწიფოს არსებობის ბაზისი უპირველეს ყოვლისა ლაშქრობის შედეგად მოპოვებულ ნადავლზე და იმ კონტრიბუციაზე იყო დამოკიდებული, რომელსაც დამორჩილებული ტომები და ოაზისები იხდიდნენ ფულით ან ნადავლით. მიწაზე დაწესებულ გადასახადს — ხარაჯს ნაჯდის საამიროს ისტორიის ამსახველი წყაროები იშვიათად ახსენებენ, მაგრამ აღნიშნულია რელიგიური გადასახადის ზაქათის (ზაქათი)¹⁰¹ აკრეფის წესი და მნიშვნელობა. ყოველ წელს დარ'იადან ოაზისებისა და ბედუინთა ტომებისაკენ მიემართებოდნენ საეკილურ მოხელეთა მთელი რაზმები, რათა აეკრეფათ ზაქათი, რომლის მოცულობაც სხვადასხვა ფისკალურ რაიონში ან კონკრეტულ შემთხვევაში განსხვავებული იყო. სა'უდიანთა პირველი ამირები (ყდილობდნენ დაეცვათ როგორც „ისლამური სამართლიანობის,“ ისე „ტომობრივი დემოკრატიზმის“ ტრადიციები. მათი სოციალური მდგომარეობა, რა თქმა უნდა, განსაკუთრებული იყო, მაგრამ ძალიან აქტიურად მოქმედებდა ქველმოქმედების ინსტიტუტი, რომელიც მუსლიმურ თემში თანაცხოვრების აუცილებელ პირობად ითვლებოდა. ნაჯდის მემკვიდრეები ერთხმად აღნიშნავენ, რომ ამირა 'აბდ ალ-'აზიზი პირადად ეხმარებოდა რელიგიურ პირებს, ავადმყოფებს და ღარიბებს ფულითა და სურსათით, განსა-

კუთრებით მაშინ, როცა მოუსახლეანა წლებში ან სტიქიური უბედურების შედეგად ფა-სები კატასტროფულად იზრდებოდა. ასეთი პოლიტიკა ხელს უწყობდა სა'უდიანთა საამიროს განმტკიცებას და ევაბიზმის პოპულარიზაციას.

მიუხედავად მიღწეული წარმატებისა, ევაბიზმის გაერყელება არაბეთის ნახე-ვარკუნძულზე, და მით უმეტეს მის გარეთ, შეუძლებელი აღმოჩნდა. ისლამური რადი-კალიზმი და სისასტიკე, რომლითაც ევაბიტები უსწორდებოდნენ თავის მოწინააღ-მდეგეებს, იწვევდა არა მარტო შიშს სირიისა და ერაყის მოსახლეობაში, არამედ აძ-მდეგებდა მის წინააღმდეგობას და თავდაცვის სურვილს. ქარბალას აოხრების შემდეგ ევაბიტებმა არაბეთის ნახევარკუნძულის გარეთ ვერაფრით წარმატებას ვერ მიაღწი-ეს. თავდასხმითი რიოდების შესუსტება ამცირებდა ნადავლს, რაც ბელდინებს უკარ-გავდა ევაბიტებთან თანამშრომლობის სურვილს. არსებითი მნიშვნელობა აქონდა იმას, რომ უფრო განვითარებულ არაბულ ქვეყნებში, ევაბიზმი ვერ პოპულარდა ხა-სურველ ნიადაგს. გარე, არაევაბიტურ სამყაროსთან კონფრონტაცია, რაც საგარეო ვაჭრობის შესუსტებას და ცენტრალური არაბეთის იზოლაციას იწვევდა, არ შეიძლე-ბოდა კომპენსირებული ყოფილიყო მხოლოდ საშინაო ვაჭრობით. ევაბიტების მიერ შემოღებული შეზღუდვების გამო მნიშვნელოვნად შემცირდა პოლიტიკა რაოდენო-ბა, რამაც ძირი გამოუთხარა წმინდა ქალაქების საარსებო ბაზისს და გააღატაკა პი-ჯახის მთავარი ნავსადგური ჯიდა. მართალია, ევაბიტები თვალს ადევნებდნენ მე-ქა-მედინის გამგებელთა საფინანსო პოლიტიკას და არ აძლევდნენ მათ საშუალებას პირადი ინტერესებისათვის გამოეყენებინათ არსებული სახსრები, მაგრამ მოსახლეო-ბის, განსაკუთრებით ბელდინების მდგომარეობა ამით უკეთესობისკენ არ იცვლებოდა. ევაბიტების მოთხოვნები მისაღები იყო ზოგიერთი პიჯახელი 'ალიმისთვის, მაგრამ მექელების დიდი ნაწილი მას ვერ ეგუებოდა. მორალური პრინციპები და ეთიკური ნორმები, რომლითაც აქამდე ცხოვრობდნენ წმინდა ქალაქების მუსლიმები, შეიცავდა ბევრ ისეთ „სიახლეს“, რომელზეც უარის თქმა მათ არ სურდათ და არც მიანდათ აუცილებლად. ასეთ პირობებში ევაბიტების გავლენის შენარჩუნება პიჯახში მხო-ლოდ ძალის გამოყენებით იყო შესაძლებელი.

დროთა განმავლობაში ეროზიის ნიშნები საკუთრივ ნაჯდის სა'უდიანთა საამი-როშიც გაჩნდა, რაც უპირველეს ყოვლისა სოციალურ სფეროში გამოვლინდა. დარბე-ლითი ლაშქრობების შედეგად ევაბიტების ზედაფენა იმდენად გაძლიერდა, რომ შეეძ-ლო მტრე ყურადღება დაეთმო საკუთარი კეთილდღეობისათვის, რაც აშკარად ეწინა-აღმდეგებოდა მათ ოფიციალურ იდეოლოგიას. ზოგიერთი მოგზაურის ცნობით, დარბას ამირები, რომლებიც მორწმუნეებს თავშეკავებული ცხოვრებისა და ზომიერებისაკენ მოუწოდებდნენ, თავად უარს არ ამბობდნენ ამქვეყნიურ სიკეთეზე. გარდა დიდძალი წყირილფესა და მსხვილფესა საქონლისა, რომელიც ყოველთვის ბელდინის ძირითად სიმდიდრეს წარმოადგენდა, სა'უდიანთა ამირები ფლობდნენ ნაყოფიერ მიწებს ოაზი-სებში, ძვირფას ქვებსა და იარაღს, ციხესიმაგრეებს. ამირა სა'უდ იბნ ალ-აზიზს ეკუთვნოდა 2,5 ათასი საუკეთესო ჯიშის ცხენი მაშინ, როცა შეძლებული ტომის ბე-ლადისტთსაც რამდენიმე ასეთი ცხენის შენახვა მეტისმეტ ფუფუნებად ითვლებოდა. თავისი პარამისთვის ამირა ძვირფას ქვებსა და სამკაულს ყიდულობდა ირანში, ხო-ლო მისი ხალათი, როგორც მემბატინანები წერენ, 60 ათასი პიასტრი ღირდა. ამგეა-რად, ცენტრალური არაბეთის განვითარების დონისა და ცხოვრების პირობების ფონ-ზე სა'უდიანთა ამირების და მათი გარემოცვის ქონებრივი მდგომარეობა შთამბეჭდა-ვად გამოიყურებოდა. თავად მეამბილ იბნ 'აბდ ალ-ევაბი გარდაცვალების წინ ფლობდა საკმაოდ შემოსავლიან ფინიქსსა და ხილის ბაღებს ოაზისში და რამდენიმე ასეული წიგნისგან შემდგარ ბიბლიოთეკას. მისი 18 შვილიდან ზოგიერთს მუყთის მა-ღალი თანამდებობა ეკავა. სა'უდიანთა მთელი ისტორიის მანძილზე დიდი თეოლოგის შთამომავლებმა შეინარჩუნეს ღვთისმეტყველთა და რელიგიურ მოღვაწეთა რეპუტა-ცია, თუმცა მათგან არავის არ მოუპოვებია განსაკუთრებული ავტორიტეტი და სახე-ლი.

ცენტრალურ არაბეთში სა'უდიანთა საამიროს წარმოქმნა და მისი იდეოლოგიუ-რი ფუნდამენტი არ აღმოჩნდა საკმარისი ცენტრალური არაბეთის ვრცელ ტერიტორი-აზე გავარტყლით არაბული ტომების საბოლოო კონსოლიდაციისათვის და მით უმე-ტეს, იმ სოციალური სამართლებრიობის აღდგენისათვის, რომელსაც ევაბიტები ად-რინდელ ისლამს, ყურანსა და სუნნას უკავშირებდნენ. ისევე, როგორც ყველა ისლამ-ური სექტა, ევაბიტები ასაპრეზუტ გამოვიდნენ თანასწორობისა და განსაკუთრებუ-

ლი მატერიალური კეთილდღეობის უზრუნველყოფის მოთხოვნით, მაგრამ დაამთავრეს მომხეტელობით. მეზობლებთან ურთიერთობაში ფანატოზიზმმა და შეურიგებლობამ ვერ დასრდილეს პრაგმატული, სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები. უფრო გვიან მოვლენათა განვითარებამ დაადსტურა ერთი ევროპელი მოგზაურის მიერ გამოთქმული მოსაზრება ეკაპიტების შესახებ: „დრო აიძულებს ამ ხალხს მიხედეს, რომ არაბეთი ვერ იარსებებს სავაჭრო ურთიერთობებისა და პოლიტიკის გარეშე. გარდუვალი იქნება მათი სხვა ხალხებთან შეურიგებლობის შესუსტება“-ო (А.М.Васильев, История Сауд. Аравии, 148). მიუხედავად უკიდურესი რადიკალიზმისა, ეკაპიტებში მაინც სიცოცხლისუნარიანი აღმონდა, ხოლო ევროპელი მოგზაურის წინასწარმეტყველების აღსრულებას მრავალი ათეული წელი დასჭირდა.

მუჰამად 'ალის აღზევებას ეგვიპტეში 1805 წელს მოვლენათა მნიშვნელოვანი განვითარება მოჰყვა არაბეთის ნახევარკუნძულზეც. სულთანმა გადაწყვიტა ეგვიპტის ახალი გამგებლის ამბიციები გამოეყენებინა ეკაპიტების წინააღმდეგ, მით უმეტეს, რომ არც ბაღდადის და არც დამასკოს ბეგლარბეგებს არაბეთის უდაბნოში დამსჯელი ექსპედიციის ჩატარება არ შეეძლოთ. თავად მუჰამად 'ალი თვლიდა, რომ ეკაპიტების განადგურებით იგი ხელში ჩაიგდებოდა პიჯაზს და თავის გავლენას დაუმორჩილებდა არაბეთის ნახევარკუნძულს, რაც მალევე პრესტიჟის გარდა მას აშკარა უპირატესობას მოუპოვებდა სახმელეთო-სატრანზიტო გზებსა და წითელ ზღვაზე. ეგვიპტელების ლაშქრობა ეკაპიტების წინააღმდეგ მზადდებოდა სულთან-ხალიფას მითითებით და ამდენად, სავსებით ლეგიტიმური იყო.

1811 წელს მუჰამად 'ალიმ დაამთავრა საომარი სამზადისი და მისი ჯარი, რომელშიც გაერთიანდნენ თურქები, ალბანელები და მადრიბელი დაქირავებულები, ეგვიპტის გამგებლის ახალგაზრდა (16 ან 18 წლის) შეილის ტუსუნის (ტუსუნ) სარდლობით ზღვითა და ხმელეთით პიჯაზში გადავიდა. აგვისტო-ნოემბერში ეგვიპტელებმა უბრძოლველად დაიკავეს ნავსადგური იანბუ და მედინის ასაღებად მოემზადნენ. პირველი შეტაკება ეკაპიტებსა და ეგვიპტელებს შორის მოხდა 1811 წლის დეკემბერში იანბუსა და მედინას შორის გადი ას-საფრასთან და ეკაპიტების სრული გამარჯვებით დამთავრდა, მაგრამ ნადავლის განაწილებით გართულმა ბედუინებმა არ მისდიეს დამარცხებულებს, რომლებიც ისევ იანბუში გამაგრდნენ. ტუსუნმა მოისყიდა ბედუინთა რამდენიმე ტომი და მექის შარიფის ღწლიბის მხარდაჭერით განაახლა შეტევა მედინაზე. 1812 წლის შემოდგომაზე არტილერიის გამოყენებით ეგვიპტელებმა დაიკავეს მოციქულის ქალაქი. მომდევნო წელს ამირა სა'უდმა შექიდანაც გაიყვანა თავისი რაზმი, რის შემდეგაც ეგვიპტელები ჯიდდაში შევიდნენ და ამგვარად, თავისი კონტროლი მთელ პიჯაზზე გაავრცელეს. მუჰამად 'ალი პირადად ჩავიდა ჯიდდაში და შეხვდა შარიფ ღწლიბს, რომელსაც მოსთხოვა სრული მორჩილება და აქტიური დახმარება ეკაპიტებთან ბრძოლაში, მაგრამ შეთანხმება ვერ შედგა, რადგანაც მექის შარიფს არ აწყობდა არც ეკაპიტების და არც ეგვიპტელების დამკვიდრება პიჯაზში. მალე ურჩი შარიფი ეგვიპტელებმა შეიპყრეს თითქოსდა სულთნის ბრძანებით და სტამბოლში გაგზავნეს. ახალ შარიფად გამოცხადდა იაჰია იბნ სურური, რომელიც მუჰამად 'ალის კრავტურა უნდა ყოფილიყო. ეგვიპტელების ხელში პიჯაზის გადასვლას მოჰყვა ქაჯის აღდგენა და ზოგიერთი ადმინისტრაციული ცვლილებები. წმინდა ქალაქების გარდა ეკაპიტებმა დაკარგეს ბაჰრინი, ომანი, თიამას ნაწილი და ბოლოს ამირა სა'უდი, რომელიც, როგორც გამოჩენილი მოღვაწე, სარდალი და იმამი დიდი პოპულარობით სარგებლობდა. მისი გარდაცვალება იმ დროს, როცა საფრთხე ეგვიპტელებსაგან დღითიდღე იზრდებოდა, აუნაზღაურებელი დანაკლისი იყო.

სა'უდის მექედონი ამირა 'აბდ ალლამს ('აბდ ალლამ იბნ სა'უდი, 1229-1233/1814-1818) მოღვაწეობა მოუხდა იმ დროს, როცა სასწორო ადმონდა ეკაპიტებისა და სა'უდიანთა სახელმწიფოს ყოფნა-არყოფნის საკითხი. მას შემდეგ, რაც ჩაიშალა ეგვიპტელების (ცდა კონტროლი დაეწესებინათ ნახევარკუნძულის სხვა რეგიონებზე, ტუსუნი ეგვიპტეში დაბრუნდა, მაგრამ მუჰამად 'ალის გეგმა არ შეცვლილა. ეგვიპტის ფაშას მიაჩნდა, რომ მისი პრესტიჟისა და მომავლისათვის აუცილებელი იყო ეკაპიტების საბოლოო განადგურება, რაც შეუძლებელი იქნებოდა ნაჯდის საამიროს დამხობის გარეშე. დაწყებული საქმის ბოლომდე მისაყვანად 1816 წელს დაიწყო არაბეთის მეორე კამპანია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა მუჰამად 'ალის უფროსი შვილი და ნიჭიერი სარდალი ობრაჰიმი. ლაშქრობა არაბეთის უდაბნოში, როგორც მოსალოდნელი იყო, მომქანცველი და ხანგრძლივი გამოდგა. 1816 წლის შემოდგომაზე იბრაჰიმი შევი-

და მედინაში და სცადა ნაჯდის საამიროს წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩაერთო ბედუინები. ამ მიზნით მან გააუქმა ზაქათი და ტომთა შეიხები უხვად დაასანუქრა. მედინაში ყოფნისას იბრაჰიმმა მიიღო სულთნის ფირმანი, რომლითაც მას მიენიჭა სამოულიანი ფაშას წოდება, რაც ზრდიდა მის ავტორიტეტს, მაგრამ სამხედრო თვალსაზრისით არაფერს არ ცვლიდა. ეგვიპტელებმა დაიწყეს მოძრაობა ცენტრალური არაბეთისკენ და 1817 წლის ზაფხულში აიღეს არ-რასი, რომელსაც სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა, აგრეთვე ბერაიდა და აშ-შაკრა.¹ რის შემდეგაც გაიხსნა გზა დარ'იასკენ. ამ ხნის მანძილზე ეგვიპტელების ცოცხალი ძალის დანაკარგი 3 ათასამდე ავიდა, მაგრამ მაინც წინ მიიწეოდნენ და 1818 წლის აპრილში უკვე დარ'იასთან იდგნენ. ეპაბიტების დედაქალაქის დაცვას ხელმძღვანელობდნენ ამირა 'აბდ ალლამი და მისი ძმები ფაისალი, იბრაჰიმი და ფაჰდი. ეგვიპტელები სურსათსა და სხვა სახის დახმარებას ქარავნებით იღებდნენ მედინიდან და ბაღდადიდან, რასაც ისიც აადვილებდა, რომ მუსლიულმა ბედუინებმა არ გადადრეს ნაჯდისკენ მიმავალი გზები. მიუხედავად ამისა, ეპაბიტების წინააღმდეგობის დაძლევის მიზნად ექვსი თვე დასჭირდა. მხოლოდ არტილერიის ეფექტური გამოყენების შემდეგ 1818 წლის 11 სექტემბერს იბრაჰიმ ფაშამ აიძულა 'აბდ ალლამი შეეწყვიტა ბრძოლა. დატყვევებული ამირა და მისი სამი უახლოესი თანამებრძოლი გაგზავნეს სტამბოლში, სადაც საჯაროდ სიკვდილით დასაჯეს. 1818 წლის ოქტომბერში ამ გამარჯვების აღსანიშნავად კაიროში გაიმართა დიდი ზეიმი. „რელიგიის მტრების“ დამარცხების გამო მუჰამმად 'ალიმ მიიღო მილოცვა სულთნისა და ირანის შაისგან. იბრაჰიმ ფაშამ შეასრულა მამის ბრძანება და მიწასთან გაასწორა დარ'ია. საუდიანთა ოჯახის ოცამდე წევრი, ბრძოლაში დაღუპულა, დაახლოებით 400-დე ეპაბიტები კი ეგვიპტეში გაგზავნეს. ზოგიერთი მათგანი საბოლოოდ იქ დარჩა, სხვებმა შეძლეს უკან დაბრუნება. იყვნენ ისეთებიც, რომლებმაც წარმატებას მიაღწიეს და კარიერა გაიკეთეს ეგვიპტეში. მაგალითად, ეპაბიტების ფუქემდეგლის ერთ-ერთი შვილიშვილი 'აბდ არ-რაჰმან იბნ 'აბდ ალლამი პანბალიტური მახაზების 'ალიმი გახდა „აღ-აშპარში“.

ეგვიპტელების ლაშქრობა ცენტრალურ არაბეთში, ერთი შეხედვით, წარმატებით დამთავრდა, მაგრამ მალე გამოიჭედა მათი არასახარბიელო მდგომარეობა: უდაბნოში ჩარჩენილ ჯარს შეექმნა პრობლემები მომარაგების პრობლემა, რადგანაც ჯიდდადან და მედინიდან გამოსულ ქარავნებს ბედუინები არბევდნენ. ასეთ პირობებში, იბრაჰიმ ფაშამ გადაწყვიტა დაეტოვებინა ნაჯდი და პიჯაზში გადასულიყო. 1819 წლის დეკემბერში ეგვიპტელი სარდალი ტრიუმფით დაბრუნდა კაიროში და მალე სულთნის ბრძანებით ჯიდდას ვალიდ დაინიშნა.¹⁰² პიჯაზში და არაბეთის ნახევარკუნძულის ზოგიერთ ქალაქში დარჩნენ ეგვიპტელების გარნიზონები.

იბრაჰიმ ფაშას წასვლის შემდეგ ცენტრალურ არაბეთში ანარქიამ და განუკითხობამ დაისადგურა. ამ დროს ასპარეზზე გამოვიდა საუდიანთა გეიარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი, სიკვდილით დასჯილი ამირას ბიძაშვილი თურქი, რომელიც ითვლება ეპაბიტების მეორე სახელმწიფოს დამაარსებლად. თუ საუდიანთა პირველი სახელმწიფოს ამირები (იმამები) იყვნენ 'აბდ ალ-აზიზ იბნ მუჰამმად იბნ სა'უდის შთამომავალნი, ათ-თურქი და მისი მომდევნო ამირები საუდიანთა მეორე შტოს ეკუთვნოდნენ და 'აბდ ალლამ იბნ მუჰამმად იბნ სა'უდის შემეციდრებლად არიან მიჩნეული.

თურქი იბნ 'აბდ ალლამა (1238-1249/1823-1834) თავი დააღწია ეგვიპტელებს და უკვე 1820 წელს დაიწყო ბრძოლა ნაჯდის თავიდან გაერთიანებისთვის. 1824 წელს იგი საბოლოოდ დამკვიდრდა არ-რიადში, რომელიც ამიერიდან საუდიანთა დედაქალაქი გახდა. ეპაბიტების პროპაგანდას ახლა სათავეში ჩაუდგა დიდი თოფლოგის ერთ-ერთი შვილიშვილი 'აბდ არ-რაჰმან იბნ ჰასანი, რომელიც ეგვიპტიდან დაბრუნდა. სარგებლობდა რა თავისი გამომჩინილი წინაპრის ავტორიტეტით, იგი მოუწოდებდა მუსლიმებს მიეღოთ „ტეშმარიტი ისლამი“, ე.ი. ეპაბიტები და მხარი დაეჭირათ იმამ თურქისთვის. ეგვიპტიდან დაბრუნებულთა შორის იყო ამირას შვილი ფაისალი, რომელიც შეძღვეს ორჯერ იდგა საამიროს სათავეში. მამა-შვილი დაჟინებით ცდილობდა ეპაბიტების გაერთილებას არაბეთში და წარმატებასაც აღწევდა. მათი რელიგიური დოქტრინა არ ხასიათდებოდა ადრინდელი ფანატრებით, თუმცა ამირა-იმამი მოითხოვდა მეტ რელიგიურობას და ამტკიცებდა, რომ მხოლოდ ტეშმარიტ მუსლიმს შეეძლო ყოფილიყო საამართლიანი. შარიათის ნორმების მკაცრი დაცვა, ზაქათის გადახდა ან

დადებული ხელშეკრულების (გარიგების) შესრულება მაშინაც კი, როცა საქმე ეხებოდა ზიმიებთან ურთიერთობას, მევახშეობის, ალკოჰოლური სასმელებისა და თამბაქოს აკრძალვა, ყველაფერი ეს არ ნიშნავდა უკიდურეს რადიკალიზმს და კარგად იყო ცნობილი მორწმუნეებისათვის. უფრო მეტიც, ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ სწორედ ამ დროს გაჩნდა ევაპიზმის ევოლუციის პირველი ნიშნები (А.М. Васильев, Ист. Сауд. Аравии, 179). ცენტრალური არაბეთის ეკონომიკური მდგომარეობა ათ-თურქს გამგებლობისას გამოსწორდა, მაგრამ 1826-1832 წლებში შავი ჭირის ეპიდემიამ რამდენჯერმე გადაუარა რეგიონს და მძიმე დარტყმა მიაყენა მოსახლეობას. 1831 წლის აპრილში მან მექაში ჩასული 20 ათასი პილიგრიმი იმსხვერპლა: სირიის ქარაენის ერთი მესამედი, ხოლო ნაჯდის პილიგრიმთა ნახევარი დაიღუპა.

მიუხედავად უამრავი საშინაო და საგარეო პრობლემებისა, რომელთა გადაჭრაც ნაჯდის ამირებმა ვერ შეძლეს შეზღუდული რესურსების გამო, ევაპიზმი სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა. XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში მუჰამმადი იბნ 'აბდ ალ-ევაპის და იბნ სა'უდის მიერ დაწყებული ბრძოლა საბოლოო გამარჯვებით დამთავრდა 1924-1932 წლებში, როცა ევაპიტები, ან როგორც მათ უწოდებდნენ „იხვანები“, შევიდნენ მექაში და შექმნეს სამეფო, რომლის იდეოლოგია, მართალია გარკვეული სახეცვლილებით, მაგრამ მაინც ევაპიზმი დარჩა.

თაზო VII

ოსმალეთი სამხრეთ არაბეთში და წითელი ზღვის აუზის ძმანებაში

1. ოსმალეთის ექსპანსია იემენში და ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში

XV საუკუნის მიწურულს და XVI საუკუნის დამდეგს მამლუქთა სახელმწიფოს, შემდეგ კი ოსმალეთის წითელ ზღვასა და სამხრეთ არაბეთში მეტოქეობას უწევდნენ პორტუგალიელები, რომელთა განკარგულებაში იყო იმ დროისთვის უძლიერესი საზღვაო ფლოტი. 1497 წელს დაიწყო ცნობილი პორტუგალიელი მოგზაურის ვასკო და გამას მოგზაურობა აფრიკის შემოვლით ინდოეთისაკენ. რამდენიმე გემისგან შემდგარი საზღვაო ექსპედიცია 1498 წელს მიაღწია „შავი კონტინენტის“ აღმოსავლეთ სანაპიროს ნავსადგურ მალინდის (დღ. კენიაში), სადაც დაიქირავეს არაბი ლოცმანი. ფიქპრობენ, რომ ეს იყო ომანელი აჰმად იბნ მაჯიდი, ცნობილი მეზღვაური და მეცნიერი.¹⁰³ იმავე წელს ვასკო და გამამ მიიღწია ინდოეთის ნავსადგურ კალკუტას. მან კიდევ ორჯერ იმოგზაურა ინდოეთში, რის შემდეგაც 1524 წელს იქ ვიცე-მეფედ დაინიშნა. პორტუგალიის კოლონიური პოლიტიკის სრული წარმატებისთვის არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა კონტროლის დაწესებას წითელ ზღვასა და სამხრეთ არაბეთზე, რაც აშკარა საფრთხეს უქმნიდა ისლამური სამყაროს ამ უმნიშვნელოვანეს რეგიონს, კერძოდ მოჰაზს.

XVI საუკუნის დამდეგს სამხრეთ არაბეთში და თიანზიმში ყველაზე დიდი სახელმწიფო იყო ტანზიანთა სუნიტური სასულთნო (858-923/1454-1517),¹⁰⁴ რომელიც კონტროლს უწევდა იემენის შედარებით განვითარებულ და ნაყოფიერ რაიონებს, აგრეთვე ისეთ ქალაქებს, როგორიცაა თაიზი (თაიზ), სანა (სანა), მოზა (მუზა), ადენი (ადენი) და დედაქალაქი ზაბიდი. ტანზიანთები ეყრდნობოდნენ გავლენიან სუნიტურ წრეებს და აღიარებდნენ შაფი'იტურ მაზაბს. ჩრდილოეთ და ცენტრალურ იემენში – ჯაბალში სასულთნოს უპირისპირდებოდნენ ზაიდიტები, ჩრდილო-აღმოსავლეთით – ნაჯრანში კი ისმაილიტები. ამ დროისთვის, ზაიდიტების საიმამოს უკვე მრავალსაუკუნოვანი ისტორია ჰქონდა. სექტის წარმოშობა უკავშირდება შიიტების მეხუთე იმამის მუჰამად აღ-ბასკირის ძმის ზაიდ იბნ ადინს სახელს. 122/740 წელს უმთანთა ბრძანებით ზაიდი მოკლეს ქუფაში, რის შემდეგაც მისი მიმდევრები დაიფანტნენ მუსლიმურ ქვეყნებში. ზაიდიტები ითვლებოდნენ „ზომიერ შიიტებად“ და მათი თანამშრომლობა სუნიტებთან ადვილი იყო, თუმცა ეს არ გამოირიცხავდა სექტის მიმდევრების ბრძოლას თვითდამკვიდრებისთვის არა მარტო რელიგიური, არამედ პოლიტიკური თვალსაზრისითაც. უკვე X საუკუნის დამდეგს ზაიდიტებმა ჩრდილოეთ იემენში შექმნეს საიმამო, რომლის ცენტრი იყო სა'და. რაც შეეხება შიიტ-ისმაილიტებს, მათი სექტა ასევე X საუკუნეში წარმოიშვა და ფეხი მოიკიდა იემენის მთიანეთში ცენტრით ქალაქ მანაზაში, სანას სამხრეთ-დასავლეთით. შედარებით მცირერიცხოვანი ისმაილიტები რელიგიური და პოლიტიკური თვალსაზრისით ემორჩილებოდნენ მხოლოდ თავის წინამძღოლს – მუჰატარამს და თითქმის ობოლირებულ იყვნენ სხვებისგან. იემენის უბეველეს რელიგიურ თემს ქმნიდნენ იუდეველები, რომლებიც ქალაქებში ცხოვრობდნენ და განთქმული იყვნენ ხელოსნობით. მათ საერთო მეთაურად ითვლებოდა ხახამი, მაგრამ ერთი რელიგიური ცენტრი არ ჰქონდათ. ამ უბეველესმა კონფესიამ შეინარჩუნა რელიგია, თავისი ზნე-ჩვეულებები და რაც მთავარია ენა – ივრითი. გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს იემეველები გამოირჩეოდნენ ებრაელებისადმი ლოიალური დამოკიდებულებით, მაგრამ იუდეველები იხდიდნენ ჯიზიას, მათზე ვრცელდებოდა გარკვეული შეზღუდვები და როგორც არამუსლიმური თემის წარმომადგენლები, ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს არ ასრულებდნენ (Г.М. Удальова, 20-26).

რთული ვითარება იყო იემენის აღმოსავლეთით პადრამავთში, სადაც იამანიანთა და ქასირიანთა სასულთნოები ჩამოყალიბდა დედაქალაქებით თარნმში და აშ-შპირში.

უფრო მცირე საფეოდალოები ან სასულთნოები იყვნენ მაძრაში და დოფარში (ზუჰარ) — პადრაშავთის აღმოსავლეთით. ეს წერილი სასულთნოები ერთმანეთს ებრძოდნენ და ვერ ახერხებდნენ გაერთიანებას იმ საფრთხის წინაშე, რომელიც სამხრეთ არაბეთს დაემუქრა პორტუგალიელ კოლონიზატორთა სახით. XV საუკუნის მიწურულს პორტუგალიელთა ფლოტის ექსპანსია და მიზნები წითელ ზღვასა და ინდოეთის ოკეანეში ნაიღად გამოიკვეთა. 1504-1507 წლებში მათ ხელში აღმოჩნდა კუნძული სოკოტრა (სუკუტრა), რომელსაც არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა ბაბ ალ-მანდებლის სრუტიდან (მადიგ ბაბ ალ-მანდაბ) ინდოეთის ოკეანისა და სამხრეთ არაბეთისკენ საზღვაო გზის კონტროლისათვის. 1505 წელს პორტუგალიელებმა ზღვიდან ყუმბარები დაუშინეს პიჯახის მთავარ ნავსადგურს წითელ ზღვაში ჯიდდას. 1513 წელს ისინი ადმირალ ალფონსო დ'ალბუკერკის მეთაურობით ადენთან გამოჩნდნენ, თუმცა კარგად გამაგრებული ქალაქი ვერ აღიეს. სამაგიეროდ, პორტუგალიელთა დესანტმა დაიკავა კუნძული ქამარანი იემენის დასავლეთით.

პორტუგალიელთა გააქტიურებამ წითელ ზღვასა და ინდოეთის ოკეანეში გამოიწვია მამლუქთა შეშფოთება, ვინაიდან ტრადიციულად ეგვიპტელი სულთნები პიჯახსა და სამხრეთ არაბეთს თავისი გაყვანის სფეროდ მიიჩნევდნენ. მამლუქთა საზღვაო ფლოტის სასწრაფო რეორგანიზება და განახლება მიზნად ისახავდა პირველ რიგში სწორედ პორტუგალიელთა განადგენას მუსლიმური ქვეყნების მიმდებარე ზღვებიდან. მეტოქეობა მამლუქთა სასულთნოსა და პორტუგალიელებს შორის გაგრძელდა, მაგრამ საბოლოო გამარჯვებას ვერც ერთმა მხარემ ვერ მიაღწია.

1515 წელს ეგვიპტის გაპოლერებული ფლოტი ინდოეთის ოკეანისკენ დაიძრა. პირველ რიგში მამლუქებმა პორტუგალიელები განდევნეს კუნძულ ქამარანიდან, რითაც ფაქტობრივად წაადგო მოამზადეს იემენის ოკუპაციისათვის. მათ ფლოტს სარდლობდნენ ჯიდდას გამგებლად დანიშნული ჭუსაინ ალ-ქურდი და სალმან არ-რე'ისი. საზღვაო ექსპედიცია გადაიხარდა ლაშქრობაში ტაპირიანთა სასულთნოს წინააღმდეგ, რამაც მამლუქთა ბანაკში მოიყვანა ზაიდიტები და ყველა წერილი საფეოდალოები, რომლებიც პორტუგალიელებთან დაპირისპირებას მხოლოდ გარეგან მიზეზთა დამხმარებით მიიჩნევდნენ შესაძლებლად. კარგად აღჭურვილმა ეგვიპტელებმა და მათმა იემენელმა მოკავშირეებმა ადვილად გატეხეს ტაპირიანთა წინააღმდეგობა და 1516 წლის 20 ივნისს დაიკავეს ზაბიდი. ამგვარად, მთელი იემენი მამლუქთა ხელში გადავიდა, მაგრამ ტაპირიანთა მომხრეები წინააღმდეგობას განაგრძობდნენ ადენში. 1516 წლის აგვისტოს დამლევს მამლუქთა ფლოტი იძულებული გახდა უკან გაბრუნებულიყო ჯიდდაში, სადაც ჰუსაინ ალ-ქურდის გარდაცვალების შემდეგ გამგებელი გახდა სალმან არ-რე'ისი. ამ ხნის მანძილზე ჩრდილოეთ იემენი კვლავ მამლუქთა ხელში რჩებოდა, მით უმეტეს, რომ 1517 წელს ოსმალების მიერ ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ დევნილმა მამლუქებმაც იემენს შეაფარეს თავი. უფრო მეტიც, იემენის მამლუქები დაჟინებით ცდილობდნენ ქვეყნის გაერთიანებას, მაგრამ ხვდებოდნენ იემენელების წინააღმდეგობას, რომლებიც მათ უცხოელებად თვლიდნენ. ამ ბრძოლას შეეწირა სულთანი 'ამირი, რომელიც მამლუქებმა ჯერ სანადან გააძევეს, შემდეგ კი მოკლეს. იემენის მამლუქთა სახელმწიფოს სათავეში აღმოჩნდა ამირა ისქანდარი, რომელმაც მორჩილება გამოუცხადა სელიმ I-ს, რის სანაცვლოდ სულთანმა აღიარა მისი უფლებები ტერიტორიებზე სანასა და ზაბიდს შორის.

მიუხედავად იმისა, რომ 1517 წლის ივნისიდან მოკიდებული, იემენის მეჩეთებში ხუტბას ადევლენდნენ ოსმალეთის სულთნის სახელზე, ამ არაბული ქვეყნის დამოკიდებულება სტამბოლზე ატარებდა ფორმალურ ხასიათს, რაც წელიწადში ერთხელ სიმბოლური ხარკის გადახდას და აუცილებლობის შემთხვევაში სამხედრო თანამშრომლობას გულისხმობდა. ასეთი ურთიერთობა არ აკმაყოფილებდა სულთანს, რომელსაც მიაჩნდა, რომ იემენში მტკიცედ დამკვიდრება ხელს შეუწყობდა იმპერიის ინტერესების დაცვას მთელ სამხრეთ არაბეთში და წითელ ზღვაზე აქედან გამომდინარე, სტამბოლი უზრადღებით ადევნებდა თვალს ძალთა თანაფარდობას რეგიონში, კერძოდ ზაიდიტების ბრძოლას მამლუქებთან. ერთი შეხედვით, ზაბიდის სუნიტური საამირო შეიძლება ყოფილიყო ოსმალეთის დასაყრდენი, მაგრამ ამბიციურმა ამირმა ისქანდარმა 1520 წლის დამლევს თავი სულთანად გამოაცხადა, რაც ოსმალეთისგან ჩამოცილებას და მამლუქთა დამოუკიდებელი სახელმწიფოს შექმნას ნიშნავდა. ეს იყო პირველი ანტიოსმალური აჯანყება იემენში, რომელმაც ვერ მოუვია მხარდაჭერა

პროოსმალურად განწყობილი ფეოდალების მხრივ პადრამეთში და საკუთრივ იემენში. ამირა ისქანდარი მოკლეს მისივე თანამებრძოლებმა, რის შემდეგაც ზაბიდი დაიწყო გაუთავებელი ბრძოლა პირველობისათვის.

სულთან სულაიმან კანუნის გამგებლობის დასაწყისში იემენის ოსმალურ ეიალეთად გადაქცევის საკითხი კიდევ უფრო აქტუალური გახდა. 1524 წელს ოსმალეთის ფლოტი ოცი სამხედრო ხომალდის შემადგენლობით გავიდა ჯიდადას და სამხრეთ არაბეთისკენ გაემართა. სამხედრო კაპიტანის მეთაურობდნენ სალმან არ-რეისი და პუსან არ-რუმი. პორტუგალიის ფლოტი განდევნილ იქნა წითელი ზღვიდან, ხოლო ზაბიდის გამგებელს ისქანდარ ალ-ქურმანის მოსთხოვეს ჩაეპარებინა ქალაქი. ზაბიდის გამგებელი შეეცადა განხეთქილება ჩამოეგდო ოსმალეთის ორ სარდალს შორის, მაგრამ სალმან არ-რეისმა პირადი ინიციატივით განახორციელა ქალაქის შტურმი და აიღო იგი. მამლუქთა მცირერიცხოვანი გარნიზონი იენიჩრებმა გაანადგურეს, ხოლო ქალაქი გაპარკვეს, რითაც თავად გამოუთხარეს ძირი მთის მამლუქთა წინააღმდეგ მიმართული განმათავისუფლებელი მისიის შესახებ. ისარგებლა რა მოსახლეობის უკმაყოფილებით, პუსან არ-რუმი შეიჭრა ზაბიდიში და გააძევა სალმან არ-რეისი, რომელიც თავს სულთნის წარმომადგენლად თვლიდა. ფაქტობრივად, ოსმალთა ხელისუფლება იემენში ახლაც ნომინალური ღირსა, რაც იმითაც იყო გაპირობებული, რომ ქვეყანა ძალიან შორს იყო სტამბოლიდან, ეს კი საშუალებებს აძლევდა პუსან არ-რუმის გაეტარებინა დამოუკიდებელი პოლიტიკა. მან შეძლო დაემარცხებინა თაიზის მამლუქი გამგებელი და მოგვეარებინა ურთიერთობა გაელენიან ტომებთან. 1525 წელს პუსანის გარდაცვალების შემდეგ მისი ადგილი დაიკავა მუსტაფა არ-რუმი.

გაითვალისწინა რა ოსმალეთის სუსტი პოზიცია სამხრეთ არაბეთში და პორტუგალიელებისგან მომდინარე საფრთხე, სულთანმა უბრძანა ევეიპტის ბეგლარბეგს იბრაჰიმ ფაშას მიეღო ზომები იემენის შემოსამტკიცებლად. ამ ბრძანების შესაბამისად ოსმალეთის ფლოტი 4 ათასი მეომრით 1526 წლის დამდეგს გავიდა სუეციდან და გაემართა ჯიდადს მიმართულებით. ლაშქრობას სათავეში ჩაუდგა კარგად ცნობილი და გამოცდილი სარდალი სალმან არ-რეისი, რომელსაც თან ახლდა იემენის ეიალეთის გალიდ დანიშნული ზამრ ად-დინ ჰამზა. აქტიური საომარი მოქმედების დაწყებამდე ოსმალთა ფლოტი ჯიდადაში შეჩერდა. მიუხედავად მექის შარიფის მუჰამმადის აბსოლუტური ლოიალობისა, მოლაშქრეებმა ქალაქი დაარბიეს და პაჯის დროს შემოსული ფულიც მიითვისეს.

1526 წლის ნოემბერში ოსმალეთის არმადა მიუახლოვდა იემენის სანაპიროს და ზაბიდის მამლუქ გამგებელს კაპიტულაციის ულტიმატუმი წაუყენა. მუსტაფა არ-რუმმა სცადა წინააღმდეგობის გაწევა, მაგრამ ოსმალებთან შეტაკების შემდეგ იძულებული გახდა გაქცეულიყო. სალმან არ-რეისი იემენს დაეპატრონა, თუმცა გადასაჭრელი დარჩა მისი კონკურენტის ხაირ ად-დინ ჰამზას საკითხი, რადგანაც სტამბოლის გადაწყვეტილებით პირველობა სწორედ მას ეკუთვნოდა. ორ სარდალს შორის დაპირისპირება შეტაკებაში გადაიზარდა, რაც ხაირ ად-დინის დამარცხებით დამთავრდა. მიუხედავად ამ წარმატებისა, ოსმალეთის აღმირალი თავს გამარჯვებულად ვერ ჩათვლიდა, ვინაიდან ჩრდილოეთ იემენში მის წინააღმდეგ გამოვიდნენ ზაიდიტები, ხოლო სამხრეთში მუსტაფა არ-რუმი. 1527 წლის სექტემბრის დამდეგს სალმან არ-რეისმა კვლავ დაამარცხა მამლუქების და ხაირ ად-დინის გაერთიანებული ჯარი, მაგრამ მომდევნო წელს გადაჰყა მისი მეტოქეების მიერ ორგანიზებულ შეთქმულებას. ზაბიდისათვის ბრძოლაში ახლა ჩაერთო მუსტაფა იბნ ბაირამი, სალმანის ნათესავი, რომელმაც გააძევა ხაირ ად-დინ ჰამზა, მაგრამ 1529 წელს მან დატოვა იემენი, რის შემდეგაც შეტაკებები ახალი ძალით განახლდა. ამ ხნის მანძილზე სტამბოლის გავლენა იემენში არ შეცვლილა და სამხრეთ არაბეთი კვლავ ოსმალეთის სულთნის ფორმალური ეისალის მდგომარეობაში დარჩა.

პორტუგალიელებთან ბრძოლაში ოსმალეთისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სამხრეთ არაბეთის იმ რეგიონს, რომელიც პადრამეთის სახელითაა ცნობილი. XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში იქ ჩამოყალიბდა არაბული სასულთნო, რომელიც ესაზღვრებოდა სამხრეთ იემენს და ომანს, რუბ' ალ-ხალის უდაბნოს და გადიოდა არაბეთის ზღვაზე. პადრამეთის ქსირიანთა გვარის სულთნის ბადრ III-ის (1516-1568) დროს ოსმალეთის გავლენა იქ იმდენად გაიზარდა, რომ შესაძლებელი გახდა სამხედრო ხასიათის დახმარების მიღება სტამბოლიდან და გაერთიანებული ძა-

ლით ბრძოლა პორტუგალიელების წინააღმდეგ. საზღვაო კონტროლის დაწესება სანაპირო ზოლზე ორანსა და ბაბ ალ-მანდების სრუტეს შორის, რაც უპირველეს ყოვლისა 'ადენის სამხედრო ბაზად გადაქცევის გულისხმობდა, საშუალებას მისცემდა პორტუგალიელებს გადაეჭრათ ინდოეთიდან არაბეთის ნახევარკუნძულისკენ მიმავალი გზები იმ დროს, როცა წითელი ზღვის ნასაღდური ჯიქი და კუნძული ქამარანი კვლავ მუსლიმთა ხელში რჩებოდა. არაბთა მსუბუქი და სწრაფი გემები საკმაოდ წარმატებით ებრძოდნენ პორტუგალიელების მიმე კარაველებს. 1536 წელს სულთან ბადრ III-ის ფლოტმა გაანადგურა პორტუგალიელების 14 გემი და ტყვედ აყვანილი 70 მეზღვაური სტამბოლში გაუგზავნა სულთანს. მართალია, ოსმალთა ფლოტი წითელ ზღვას აკონტროლებდა, მაგრამ არაბეთის ზღვაში და მით უმეტეს ინდოეთის ოკეანეში არამუსლიმების ხომალდებისგან მომდინარე საფრთხე კვლავ არსებობდა.

XVI საუკუნის 30-იან წლებში ოსმალეთის ხელისუფლების შეშფოთება გამოიწვია ვითარებამ, რომელიც შეიქმნა 'ადენში. ამ ქალაქს მაშინ ტაჰირიანთა გვარის ამირა იბნ დაეუფლი განაგებდა. 1530 წელს მან პორტუგალიელებთან დადო რიგით მესამე ხელშეკრულება, რომლითაც თავი პორტუგალიის ვასალად გამოაცხადა, ხოლო 'ადენის ახალბედი ფლოტი აეკრძალა კიჯაზის პორტებში შესვლა. ასეთ ვითარებაში წითელი ზღვის აუზში ოსმალეთის გაძლიერება და მისი გასვლა ინდოეთის ოკეანეში იყო ერთადერთი საშუალება, რომელსაც შეეძლო შეერყია პორტუგალიელების საზღვაო ძლიერება. 1532 წელს სულთნის ბრძანებით, სუეცში დაიწყო ახალი გემების შენება, რაც საკმაოდ რთული აღმოჩნდა: საკმარისი არ იყო სასმელი წყალი, საშენი მასალა და ხელოვნები. მიუხედავად ასეთი სიძნელეების, პორტუგალიელების გაძლიერება ინდოეთის სანაპიროზე და ოკეანეზე, მათი ცდა მტკიცედ მოეყოლა ფეხი სამხრეთ არაბეთში, აიძულებდა სტამბოლს მიეღო გადამჭრელი ზომები. გემთშენებლობა სუეცში დაჩქარდა, რის შემდეგაც განახლებული ფლოტი სულაიმან ფაშა ალ-ხანდიშის სარდლობით 1538 წლის 13 ივნისს სუეციდან გავიდა.

ოსმალთა სამხედრო ექსპედიციის პირველი მსხვერპლი გახდა 'ადენის გამგებელი იბნ დაეუფლი, რომელიც სულაიმან ფაშამ თავის გეზზე ჩამოახრჩო. ტაჰირიანთა დინასტიამ არსებობა შეწყვიტა, ხოლო 'ადენი, სადაც ოსმალთა გარნიზონი განლაგდა იმპერიის ერთ-ერთი სანჯაყი გახდა. უფრო ნაკლებ წარმატებული გამოდგა სულაიმანის ლაშქრობა ინდოეთის სანაპიროსთან. აღდგომლობი მუსლიმი გამგებლებისგან ოსმალელებს არსებითი დახმარება ვერ მიიღეს, ხოლო 1538 წლის 4 სექტემბერს მომხდარ საზღვაო ბრძოლაში ოსმალთა ფლოტმა პორტუგალიელებისგან მძიმე მარცხი განიცადა, რის შემდეგაც სულაიმან ფაშამ გასცა ბრძანება იემენში დაბრუნების შესახებ. იმავე წლის 26 ნოემბერს ოსმალეები შერეოდნენ ჰადრამავთის ნახსადგურ აშ-შამრში. სულთანმა ბადრ III-მ, რომელსაც ადრეც კარგი ურთიერთობა ჰქონდა ოსმალეებთან, ახლაც სრული მორჩილება გამოუცხადა მათ და ვალდებულება აიღო ყოველწლიური გადასახადი შეეტანა იმპერიის ხაზინაში.

სულაიმან ფაშას „ყურადღებისა და ზრუნვის“ შემდეგი ობიექტი გახდა იემენი, რომლის სანაპიროსთან ოსმალეთის ფლოტი გამოჩნდა 1538 წლის დეკემბერში. ქალაქი მოხა და მამულუქთა სამიროს დედაქალაქი ზაბიდი ოსმალთა სრულ კონტროლს დაექვემდებარა. სულაიმან ფაშა ჯიქიდან იმედიურად გადავიდა, შეასრულა აჰაჯი და 1539 წელს სტამბოლში დაბრუნდა იემენის დამპყრობის სახელით. ამგვარად, 1538 წელი შეიძლება ოსმალთა მიერ იემენის პირველი დაპყრობის თარიღად მივიჩნიოთ.

1539 წელს იემენი გამოცხადდა ოსმალეთის იმპერიის 34-ე ვილაეთად და მის ბეგლარბეგად დაინიშნა მუსტაფა ფაშა, რომელსაც სისასტიკის გამო უწოდებდნენ „ან-ნაშმარ“-ს („მეგრხაგი“). ოსმალეთი სამხედრო-ლენური სისტემა აქ არ დაინერგა, ხოლო აღმინისტრაცია ეგვიპტის ანალოგიით ჩამოყალიბდა. ახალი ხელისუფლების ძირითადი საზრუნავი გახდა ცალკეული არაბული ტომების და ისმაილიტების დამორჩილება, რაც მთიანი იემენის პირობებში რთული საქმე აღმოჩნდა. მდგომარეობას ამძიმებდა არასახარბილო სოციალური და ეკონომიკური ვითარება, მოსახლეობის სიღატაკე და შიმშილობა. მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალთა კონტროლი დაწესდა ისეთ ქალაქებზე, როგორიცაა აშ-შამრი, 'ადენი, მოხა და ჯიზანი, ახალი რეჟიმის პოზიცია არ იყო მყარი, ვინაიდან ქვეყნის შიგნით მთიანი რაიონები ზაიდიტებისა და სხვადასხვა დაუმორჩილებელი ტომების ხელში რჩებოდა. ის იმედები, რომელსაც იემენელთა დიდი ნაწილი ოსმალთა სულთნის „სამართლიანობას“ უკავშირებდა, მალე

სრული აპათით და ანტიოსმალური განწყობილებით შეიცვალა, რაც პირველ რიგში ზაიდიტებმა გამოიყენეს.

სამხრეთ არაბეთში ოსმალეთის პოლიტიკა თავისთავად უკავშირდებოდა იმპერიის ინტერესებს წითელ ზღვასა და აღმოსავლეთ აფრიკაში. 1517 წელს ეგვიპტის დაპყრობის შემდეგ ოსმალეთის კონტროლს უნდა დაექვემდებარებოდა წითელი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო და დღევანდელი სუდანის ან ნუბიის (ნუბა) დიდი ნაწილი, რომელიც მანამდე მამლუქთა სასულთნოს ეკუთვნოდა. XVI საუკუნის დამდეგს ამ რეგიონს თვალი დაადგეს პორტუგალიელებმა და შეძლეს კიდევ ფეხის მოკიდება ეთიოპიაში. 1552-1554 წლებში ოსმალეთის ფლოტზე მოპოვებული რამდენიმე გამარჯვების შემდეგ პორტუგალიელებმა ფაქტობრივად ულტიმატუმი წაუყენეს ოსმალეთს და მოითხოვეს წითელ ზღვასა და ინდოეთის ოკეანეში გაყვლის სფეროების გაყოფა, რათა უნდა, თავის სასარგებლოდ, მაგრამ ეს წინადადება უარყოფილ იქნა. სტამბოლში გადაწყვიტეს, რომ შექმნილ ვითარებაში აუცილებელი იყო დამკვიდრება სუდანში, რათა დაცული ყოფილიყო აფრიკელ მუსლიმთა ინტერესები კონტინენტის შიგნით და წითელი ზღვის სანაპიროზე.

1555 წელს სულთანმა მიიღო სუდანის დაპყრობის გეგმა, რომელიც მას წარუდგინა იემენის ყოფილმა ბეგლარბეგმა ოზდემირ (Özdemir) ფაშამ, რომელიც წარმატების შემთხვევაში ახალი ეიალეთის ბეგლარბეგად დაინიშნებოდა. ეგვიპტეში ძალების თავმოყრისა და მომზადების შემდეგ ოზდემირ ფაშამ დაიწყო თავისი გეგმის განხორციელება ჯერ ხმელეთზე და შემდეგ ზღვაზე. 1557 წელს ოსმალებმა რაიმე სერიოზული გართულების გარეშე დაიკავეს ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკის დიდი ნაწილი და ამგვარად, თავის კონტროლს დაუქვემდებარეს ბაბ ალ-მანდების სრუტის ორივე მხარე, რაც მომავლიდან აღმოჩნდა პორტუგალიის ფლოტისთვის. ახალ ეიალეტში, რომლის ცენტრი გახდა ირთორის ქალაქი მასავა (მასავეა), გაერთიანდა ერცული ტერიტორია, კერძოდ დღევანდელი სუდანი, ჯიბუთი და სომალის (ას-სუმალ) სანაპირო. სამხედრო-ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ახლად შექმნილ ე.წ. პაბეშის ეიალეთთან (არაბ. აღ-ჰაბაშ) აღმოჩნდა დაეკავშირებული ქალაქი ჯიდა, სადაც დროდადრო იმყოფებოდა ამ ეიალეთის ბეგლარბეგი. დაპყრობილ ტერიტორიაზე ვერ გავრცელდა თიბრული სისტემა, მაგრამ ისლამიზაციის პროცესმა და შარიათის დამკვიდრებამ ხელი შეუწყო აფრიკის ამ ნაწილის ინტეგრირებას ოსმალეთის იმპერიაში. პოლიტიკური, რელიგიური და ეკონომიკური თვალსაზრისით, აფრიკის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ამიერიდან უფრო მეტად დაუკავშირდა ეგვიპტეს და წითელი ზღვის არაბეთის სანაპიროს, რამაც დააჩქარა მისი არაბიზაციის პროცესი. ოზდემირ ფაშას გარდაცვალების შემდეგ (996/1559 წ.) ჩრდილო-აღმოსავლეთ აფრიკაში ოსმალური ხელი-სუფულება მოიშალა და მასზე კონტროლი ფაქტობრივად მხოლოდ ჯიდადან¹⁰⁵ ხორციელდებოდა, 1830 წლიდან კი იგი მთლიანად ეგვიპტეს დაექვემდებარა.

2. ზაიდიტები და ოსმალეთი (ოსმალების მეორე და მესამე ლაშქრობა იემენში)

XVI საუკუნის მეორე ნახევარში მთელი იემენი და პადრამეთი ოსმალთა წინააღმდეგ დაწყებულმა აჯანყებამ მოიცვა. განსაკუთრებულ როლს ამ მოძრაობაში ასრულებდნენ ზაიდიტები, რომლებსაც ქვეყნის ჩრდილო და ცენტრალური რაიონები ეკავათ. აჯანყების მთავარი ორგანიზატორი იყო მუტაჰჰარი, ზაიდის იმამის ალ-მუთაჰქილ 'ალა-ლ-ლამ შარაჰ ად-დინ აჰმანს (913-996/1507-1558) უფროსი ვაჟი. ისარგებლეს რა აჯანყებულთა ბანაკში წარმოქმნილი განხეთქილებით, ოსმალები შეტევაზე გადავიდნენ და 1547 წელს თავის პირდაპირ კონტროლს დაუქვემდებარეს ქალაქები თა'იზი, დამარი, სან'ა და ზაიდიტების მთავარი დასაყრდენი სა'და. აჯანყება დამარცხდა, რაც ოსმალთა ბატონობის საბოლოოდ განმტკიცებას თუ არა, მის გახანგრძლივებას მაინც წინშავდა. მიუხედავად აჯანყებულებთან ბრძოლაში მიღწეული წარმატებისა, სულთნის ხელისუფლების არაფერქუტურბა იემენში მაღალ კვლავ ნათლად გამოჩნდა: ადენი ბედუინების ხელში გადავიდა, ზაიდის ფაქტობრივად უმართავი იყო, ხოლო პადრამეთში დაიწყო მესამე აჯანყება ბადრ III-ის წინააღმდეგ. 1548 წელს ოსმალებმა კვლავ დაიკავეს ადენი, შემდეგ ცენტრალური იემენის ქალაქები

და 1551 წელს ჩაახშვეს ყველა ანტიოსმალური გამოსვლა პადრამავთში. ფორმალურად, სულთანს მორჩილება გამოუცხადა ზაიდიტების მუამბოხე იმამმა მუტაჰჰარმა, რომელმაც ოსმალეთის სანჯაყ-ბეგის სტატუსი მიიღო, თუმცა ფარულად მაინც ცდილობდა ანტიოსმალური ძალების გაერთიანებას. ამგვარად, ოსმალებმა შეძლეს დაეყრთო სამხრეთ არაბეთი მეორედ, მაგრამ არა საბოლოოდ.

XVI საუკუნის 60-იან წლებში იემენი, რომელიც 9 სანჯაყად იყოფოდა, პადრამავთთან ერთად ოსმალეთის ერთ-ერთი პროვინცია იყო. ადმინისტრაციის რეზიდენციად გამოცხადდა თა'იზი. ოსმალური პერიოდის იემენის ისტორიაში უმძიმეს პერიოდად ითვლება 1560-1564 წლები, როცა სიტყვა „მაჰმუდია“, გამომდინარე მაშინდელი ვალის მაჰმუდ ფაშას საქმიანობიდან, გახდა მარცვის, ძალადობისა და უსამართლოების სიმბოლო. მომდევნო ვალიმ რიდან ფაშამ რეზიდენცია გადაიტანა სან'აში და წამოიწყო კამპანია ისმაილიტების წინააღმდეგ. მიუხედავად ზაიდიტებთან რელიგიური სიახლოვისა, ისმაილიტები ყოველთვის ოსმალებს უჭერდნენ მხარს, რისთვისაც გარკვეული საგადასახადო შეღავათები კიონდათ. რიდან ფაშას წინადაუხედავმა პოლიტიკამ ისმაილიტები ოსმალებს დაუპირისპირა და ხელი შეუწყო ზაიდიტების მომძლავრებას. ამავე დროს, იემენში განლაგებული იმპერიის რაზმების მატერიალური მდგომარეობა იმდენად გაუარესდა, რომ არაბი მემბატინის სიტყვით, „ერთი თვის ხელფასი ჭიკა ყავისთვისაც არ იყო საკმარისი“ (A.K.Rafeq, Changes ..., 58). ასეთ პირობებში, იენირები ხშირად ზაიდიტი იმამის სამსახურში გადადიოდნენ.

1565 წლის დეკემბერში ოსმალეთის ხელისუფლებამ მიიღო გადაწყვეტილება იემენში ორი ვიალეთის შექმნის შესახებ. ქვეყნის ჩრდილოეთი და ცენტრალური ნაწილი ქალაქებით სან'ა, იბბი და 'ადენი ზემო იემენის ვიალეთში შევიდა, ხოლო დასავლეთი, ე.ი. თიჰამა ქალაქებით თა'იზი და ზაიბიდი ქვემო იემენის ვიალეთში გაერთიანდა. სტამბოლში თელიდნენ, რომ ასეთი ადმინისტრაციული დაყოფით გაადვილდებოდა ბრძოლა ანტიოსმალურ მოძრაობასთან, რადგანაც აუცილებლობის დროს ორივე ვიალეთი ერთმანეთის მხარდაჭერით ისარგებლებდა. ეგვიპტის ვალის დაეგვლა დახმარებოდა იემენში შექმნილ ვიალეთებს. მალე გაიარკვა, რომ სტამბოლის ვარაუდი არამცთუ არ გამართლდა, არამედ საწინააღმდეგო შედეგი გამოიღო: ვიალეთების ოსმალთა გამგებლებს შორის დაიწყო გაუთავებელი დაჟანგვით გაღიზიანებისა და პირველობისათვის. სიშორისა და საკომუნიკაციო პრობლემების გამო სტამბოლიდან ცენტრალური ხელისუფლების დროული ჩარევა იემენის საქმეებში შეუძლებელი იყო, რაც აქ დანიშნულ ვალის პირადი ინტერესებით მოქმედებისა და თვითნებობის მეტ საშუალებას აძლევდა.

1567 წელს ისარგებლეს რა ზემო იემენის ვალის ქასან ფაშას ქვეყნიდან წასვლით, ზაიდიტებმა დაიწყეს ახალი აჯანყება ოსმალური რეჟიმის წინააღმდეგ. იმამმა მუტაჰჰარმა (966-980/1558-1572), რომელიც იემენელთა დიდი ნაწილის პარტიისცემით სარგებლობდა, როგორც ქვეყნის განმათავისუფლებელი, გამოიყენა ანტიოსმალური მოძრაობის აღმავლობა, დაიკავა სან'ა, თა'იზი, 'ადენი და მოხა. ზაიდიტების წარმატებამ ბიძგი მისცა ანტიოსმალურ გამოსვლებს პადრამავთში 1568 წელს. მუტაჰჰარმა ზაიდიტების ტრადიციულ დედაქალაქ სან'აში თავი ზალიფად და მართლმორწმუნეთა გამგებლად გამოაცხადა. ოსმალთა ხელში დარჩა მხოლოდ ქალაქი ზაიბიდი.

1568 წელს სულთან სელიმ II-ის (1566-1574) ბრძანებით იემენი ისევ ერთ ეიალეთად გაერთიანდა. ვალის თანამდებობაზე დანიშნულმა ოსმან ფაშამ შეძლო თა'იზის დაბრუნება, მაგრამ ზაიდიტების წინააღმდეგობა ვერ გატეხა. ამიტომ, 1569 წლის დამდეგს ეგვიპტის ვალის სინან ფაშას მეთაურობით დაიწყო ოსმალების ახალი ლაშქრობა იემენში. მიუხედავად თავგანწირული წინააღმდეგობისა, ზაიდიტები დამარცხდნენ და იძულებული გახდნენ ელიარებიანთ ოსმალთა სულთანს უხედავო უფლებები. 1570 წლის სამშვიდობო შეთანხმებით იმამ მუტაჰჰარმა შეინარჩუნა ზაიდიტების რელიგიური მეთაურის სტატუსი და ადმინისტრაციული უფლებები ჩრდილოეთ იემენზე სანჯაყ-ბეგის რანგით. 1571 წელს სინან ფაშამ დაამთავრა თავისი მოღვაწეობა სამხრეთ არაბეთში და სტამბოლში დაბრუნდა იემენის მესამე დამპყრობის სახელით.¹⁰⁶

მიუხედავად სამხედრო წარმატებისა, ოსმალთა რეჟიმმა სამხრეთ არაბეთში მტკიცედ მაინც ვერ მოიკიდა ფეხი და ოსმალიზაცია ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. ქვეყანა არ იყო ინტეგრირებული იმპერიის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ სისტემაში,

თუმცა XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან იემენის სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა ოსმალეთისთვის გაიზარდა ყავის ექსპორტთან დაკავშირებით. იემენის ყავაზე დიდი მოთხოვნილება იყო არა მარტო ოსმალეთში, არამედ დასავლეთის ქვეყნებშიც, სადაც იგი გაქონდათ ეგვიპტისა და სირიის გავლით.

1598 წელს ზაიდიტებმა განაახლეს ბრძოლა ოსმალეების წინააღმდეგ. XVII საუკუნის დამდეგს ექვსწლიანი დაზავების შემდეგ იმამ კასიმის (კასიმ ალ-ქაბირ, გარდ 1029/1620 წ.) მეთაურობით იემენელებმა წარმატებას მიაღწიეს, რის შედეგადაც მთელი ჩრდილოეთ იემენი სანამდე ზაიდიტების ხელში გადავიდა. აქედან მოკიდებული, ოსმალთა პოზიცია ამ ქვეყანაში სუსტდებოდა მთელი 18 წლის მანძილზე, რისი დამადასტურებელიცაა მარცხი თა'იზთან მომხდარ შეტაკებაში 1629 წელს. ზაიდიტებმა 1636 წელს აიღეს სანა და ფაქტობრივად დაამთავრეს ოსმალეების განდევნა იემენიდან. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში მათ ხელში იყო თამამა, ასირი და მთელი სამხრეთ იემენი პადრამათის ჩათვლით. იემენი გახდა ერთ-ერთი პირველი არაბული ქვეყანა, რომელიც გათავისუფლდა ოსმალთა ბატონობისგან.

ზაიდიტების დამოუკიდებელი საიმამო განსაკუთრებით გაძლიერდა ალ-მუთაჯაქილ 'ალა-ლ-ლამჰ ისმ'ნლის (1054-1087/1644-1676) ხანგრძლივი გამგებლობის დროს, როცა ფაქტობრივად იმამის კონტროლს დაექვემდებარა პადრამათი, მოწესრიგდა საგადასახადო სისტემა, მეტი ყურადღება დაეთმო საეკონომიკური ურთიერთობის პიჯახთან და ინდოეთთან. ასევე ნაყოფიერი გამოდგა ალ-შამინ 'აბბასის (1161-1189/1748-1775) გამგებლობა. იმამი გამოირჩეოდა განსწავლულობით და მკაცრ პოლიტიკას უთავსებდა ქველმოქმედებას, რაც კარგად პასუხობდა ზაიდიტების შეხედულებას მებრძოლი და სამართლიანი, ე.ი. იდეალური იმამის შესახებ. ოსმალეების განდევნამ და ქვეყნის გაერთიანებამ შექმნა სიმშვიდისა და სტაბილური განვითარების შესაძლებლობა, მაგრამ XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში დაიწყო ცენტრიდანული ძალების გააქტიურება და ფეოდალურმა სესარატიზმმა კელაე იჩინა თავი. ცალკეული ტომები და ქალაქები უარს ამბობდნენ ფისკალური ვალდებულების შესრულებაზე და ამგვარად, უპირისპირდებოდნენ ცენტრალურ ხელისუფლებას. ქვეყნის მართვას ართულებდა რელიგიური ფაქტორიც: იმამები ეკუთვნოდნენ ჩრდილოეთ იემენის ზაიდიტებს, ხოლო სამხრეთში უმრავლესობას შეადგენდნენ შაფი'ტური მაჰაბის სუნიტები. ზაიდიტების ხელისუფლება სანაში იძულებული იყო შეგუებოდა ტომებისა და ფეოდალების ფაქტობრივ დამოუკიდებლობას, რაც თავის მხრივ გაუთავებელ კონფლიქტებს წარმოშობდა. უკვე 1728 წელს 'ადენის ჩრდილო-დასავლეთით გაძლიერებულმა ლახაჯის სასულთნომ თავის კონტროლს დაუქვემდებარა სამხრეთ არაბეთის უმნიშვნელოვანესი ნავსადგური 'ადენი. XVIII საუკუნის შუა წლებში საიმამოს დროებით ჩამოსცილდა თა'იზი, ხოლო შემდეგ ასირიც (დღ. საუდ. არაბეთის ტერიტორიაზე). ამავე დროს, ზაიდიტი იმამის ნაცვალმა და აბუ 'არნის შარიფმა დამოუკიდებელი საფეოდალო შექმნა სადას დასავლეთით და თავისი კონტროლი დააწესა მთელ თამამაზე მოხამდე. XVIII საუკუნის მიწურულს ზაიდიტების იმამის ძალაუფლება ფაქტობრივად მხოლოდ სანას რაიონზე ვრცელდებოდა.

XIX საუკუნის დამდეგს, როცა ეპაბიტებმა დაიწყეს თავდასხმა ჩრდილოეთ იემენზე, აბუ 'არნის შარიფი მათ მხარეს გადავიდა. ამას მოჰყვა იმამ ალ-მანსურ 'ალის (1189-1224/1775-1809) დამხობა და გაუთავებელი შეტაკებები პირველობისათვის მებრძოლ დაჯგუფებებს შორის. იემენსა და მთელ სამხრეთ არაბეთში თავისი ასახვა პოოვეს ეგვიპტეში განვითარებულმა მოვლენებმა: 1819 წელს თამამა და იემენის დიდი ნაწილი დაიკავა მუჰამად 'ალის ჯარმა, რის შემდეგაც სანას ზაიდიტი იმამი იძულებული გახდა ფორმალურად ელიარებინა ოსმალეთის სულთანს და ეცნო მისი უფლებები იემენზე. ამავე დროს, გაძლიერდა ბრიტანეთის ექსპანსიის საფრთხე, რაც პირველ რიგში 'ადენთან იყო დაკავშირებული.

უკვე XVI საუკუნიდან მოკიდებული ევროპელი კოლონიზატორების ინტერესების სფეროში მოექცა სამხრეთ იემენის საპორტო ქალაქი 'ადენი. ცნობილი პორტუგალიელი კონკისტადორი, აღმირალი ალბუკერკე თვლიდა, რომ ინდოეთის ოკეანეზე ბატიონობისთვის საჭირო იყო კონტროლის დაწესება ისეთ ქალაქებზე, როგორიც იყო მაღალა — სინგაპურის სრუტეში (სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზია), 'ადენი, რომელიც კეტავდა წითელ ზღვას და კუნძული ჰორმუზი სპარსეთის ყურეში. პორტუგალიელების დასუსტებისა და ასპარეზიდან გასვლის შემდეგ 'ადენის ხელში ჩაგდება ინგლისელებმა სცადეს. XVII საუკუნის დამდეგს „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ ხომალდები სამჯერ

(1609, 1610, 1612 წწ.) გამოჩნდნენ 'ადენთან, მაგრამ საბოლოოდ აქ ფეხი ვერ მოიკიდეს. ნაპოლეონ ბონაპარტის მიერ ევროპის ოკუპაციის შემდეგ ინგლისელები, შეშოთე-ბულნი ფრანგების ინდოეთში გასვლის შესაძლებლობით, გააქტიურდნენ სამხრეთ არაბეთსა და წითელ ზღვაზე, რის შედეგადაც 1799 წელს მათ ხელში გადავიდა კუნძული ბარნიზი (პერიმი) ბაბ ალ-მანდების სრუტეში. 1802 წელს ინდოეთის ბრიტანულ-მა კოლონიურმა ადმინისტრაციამ აიძულა ლაჰჯის სულთანი აჰმად იბნ 'აბდ ალ-ქარიზი მიეცა შეღავათები ინგლისელებისათვის 'ადენის ნავსადგურში, მაგრამ 25 წლის შემდეგ ახალმა სულთანმა მუჰსინმა ეს ხელშეკრულება გააუქმა. ბრძოლა 'ადენისათვის გადამწყვეტ ფაზაში შევიდა 1839 წლის იანვარში, როცა „ოსტ-ინდოეთის კომპანიის“ ფლოტმა იარაღის ძალით დაიკავა ქალაქი. მექის შარიფის მოწოდებამ ჯიჰადისაკენ 'ადენის გამოსნის მიზნით, არავითარი შედეგი არ გამოიღო. ამიერიდან, იემენისა და მოლიდან სამხრეთ არაბეთის პოლიტიკური და ეკონომიკური ცხოვრების განუყოფელი ატრიბუტი ბრიტანეთის კოლონიური ინტერესები გახდა. რაც შეეხება ოსმალთა პრეტენზიებს სამხრეთ არაბეთზე, მას წერტილი დაესვა 1918 წელს, თუმცა ქეჟინის გაერთიანებისთვის და სრული დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად იემენელ ხალხს კიდევ ხანგრძლივი ბრძოლა ელოდა. მხოლოდ XX საუკუნის 60-იან წლებში ეს ბრძოლა დამთავრდა იემენის ორი სახელმწიფოს შექმნით (1962 წ. ჩრდილოეთში და 1967 წ. სამხრეთში), შემდეგ კი ქვეყნის გაერთიანებით (1990 წ.).

3. აღმშენებლობა, განათლება და მეცნიერება ერასუსა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე

მრავალი ნგრევისა და გაპარტახების მოწმე ერასუში ოსმალთა ბატონობის პერიოდში გაიშალა აღმშენებლობითი საქმიანობა, რომელიც პირველ რიგში ბაღდადის დაცვისა და სამხედრო-საფორტიფიკაციო ნაგებობის აღდგენას გულისხმობდა. მაგალითად, ქუჩუქ პასან ფაშამ 1642 წელს აღმართა სამი კოშკი „ბურჯ ალ-აჯაზის“ მახლობლად, ხოლო მუჰამმად ფაშამ აღადგინა 1657 წელს დიდი წყალდიდობით დაზიანებული ქალაქის კედელი. იმავე წელს აშენდა „ბურჯ ახ-საბუნინ“ და შეკეთდა „ბურჯ ალ-ჯანიში“-ი. ქარხის რაიონი ჯერ გაამაგრა პასან ფაშამ, ხოლო შემდეგ XVIII საუკუნეში სულაიმან ფაშა ალ-ქაბირმა მას შემოაღო თხრილი, რომელიც იცავდა ამ რაიონს ბელუენებისგან. XVII საუკუნეში ბაღდადში აშენდა მშვენიერი „ხან ბანი სა'დ“, ხოლო „მუსთანსირიიას“ მახლობლად გაჩნდა ახალი ბაზარი.

ისევე, როგორც ყველა მუსლიმურ ქვეყანაში, ერასუშიც დიდი ყურადღება დაეთმო ისლამურ ინსტიტუტებთან დაკავშირებულ მშენებლობას. ბაღდადის ოსმალთა გამგებლების მიერ აგებული ან განახლებული მენეთებისა და მედრესეების შემოკლებული სიაც კი შთამბეჭდავად გამოიყურება: „ჯამი' მურადიამ“ მაიდანის კვარტალში, „ჯამი' ალ-ხაფაჰინ“, მეღლეის თექქ, რომელიც შემდეგ ცნობილი გახდა, როგორც „ასჰაფიას“ მეჩეთი, „ჯამი' ალ-ვაზირ“, აშენებული პასან ფაშას მიერ, მეჩეთები „კამარიიამ“ და „ხასჰაქი“. სილიქდარ ჰუსაინ ფაშამ 1671 წელს აღადგინა მეჩეთი, რომელსაც ეწოდა „ჯამი' ჰუსაინ ფაშა“, კედელი შემოაღო სუნიტური სუფიზმის გამოჩენილი მოღვაწის უმარ სუჰრაფარდის (539-632/1145-1234) აკლდამას და იქვე წყალიც გაიყვანა. 1674 წელს 'აბდ არ-რამან ფაშამ შეაკეთა „ჯამი' შაჰ მარუფ“-ი და მისი წინამორბედის მიერ დაწყებული წყალსაცავის შენება დაასრულა. ოსმალთა გამოჩენის პირველსავე დღიდან მათი ზურგის საგანი გახდა აბუ ჰანიფას აკლდამა და მეჩეთი, რომელიც 1678 წელს შეაკეთა უმარ ფაშამ და მას ეკუთვნის შესწირა. ბაღდადის გარდა, სამშენებლო სამუშაოები გაიშალა მოსულში, ბასრაში, შამარიზურში და შიიტების წმინდა ქალაქებში, რომელთა მიმართ მეზობელი ირანის ირტერესი რელიგიური ფაქტორითაც იყო განპირობებული. 1524 წელს შაჰ ისმაი'ლ I-მა იპილიგრიზა აქ და პატივი მიაყო შიიტების ორი იმამის - 'აღისა და შაჰაინის მავზოლეუმებს (მაშჰადანი). როცა 1534 წელს სულთან სულაიმან კანუნიმ დაიკავა ერასუ, მან ასევე მოინახულა შიიტების ორი წმინდა ქალაქი და ბრძანა წესრიგში მოეყვანათ ჰუსაინის მავზოლეუმთან (მაშჰად ალ-ჰუსაინ) გაყვანილი არხი (ალ-ჰუსაინიიამ) და მის ნაპირებზე გაშენებული ბაღები. ოსმალეთის სულთნები მურად III (1574-1595) და მურად IV ასევე არ აკლებდნენ ყურადღებას ქარბალას და ან-ნაჯაფს, რაც აიხსნება არა რელიგიური,

არამედ პირველ რიგში პოლიტიკური მოსაზრებით: ტოლერანტობისა და მოციქულის ოჯახისადმი პატივისცემის დემონსტრირებით ოსმალები (ცდილობდნენ დაძაბულობის განმუხტვას შიიტებითა და სუნიტებით დასახლებულ ქვეყანაში, რაც აშკარად მომგებიანი იყო ერაყში ირანის შაჰების მიერ სუნიტების მიმართ გატარებული რეპრესიების ფონზე (J.Hathaway, The Arab Lands, 146-147)

მედრესეებისა და მენთებისადმი ოსმალო გამგებლების ინტერესი XVIII საუკუნეში რამდენადმე შესუსტდა, მაგრამ მთლად არ სამკლარა. ცნობილმა პასან ფაშამ შეაკეთა „სასახლის (სარანს) მენეთი,“ აშენდა „მადრასა სულაიმანია“ და „სუკ ალ-სარანჯინ,“ განახლდა მენეთები „კაჰლანია“, „ჰადლ“-ი და „ჯამი“ ალ-ხულაფა.“ სულაიმან ფაშას ქაიამ დაიწყო დიდი მენეთის („ჯამი“ ალ-მაიდნა“) შენება, რომელიც დაამთავრა მისმა ძმამ.

არაბული განათლებისა და მეცნიერების დიდი სამკუთხედის (გეგიპტე – სირია – ერაყი) მესამე შემადგენელს – ერაყს XVI-XVIII საუკუნეებში არსებითი როლი არ შეუხრულებია ინტელექტუალური საქმიანობის სფეროში. აბასიანთა ყოფილი დედაქალაქი ბაღდადი თავისი მედრესეებით ან მეცნიერებით მეტოქეობას ვერ უწევდა კაიროს ან დამასკოს. დაახლოებით ასეთივე მდგომარეობა იყო მეზობელ არაბეთის ნახევარკუნძულზე, თუმცა იემენში და ჰიჯაზის წმინდა ქალაქებში ტრადიციულ მეცნიერებათა დარგში საქმიანობა გრძელდებოდა.

ოსმალური პერიოდის გრძელ მეცნიერთა შორის ყურადღებას იმსახურებს ბაღდადელი 'აბდ ალლამ იბნ ალ-ჰუსან ას-სუგამდინ (1104-1174/1692-1760), 'ალიბი, პოეტი და მაკამების ავტორი. ას-სუგამდინ პოპულარული გახდა ნაშრომით (შემოკლ. „ქითაბ ალ-ჰაჯაჯი“), რომლის დიდი ნაწილი ასახავს სუნიტებისა და შიიტების ურთიერთობას, კერძოდ, მათ შორის გამართულ რელიგიურ დისპუტს. ცნობილია, რომ ნადირ შაჰმა სცადა შეეროგებინა ისლამის ორი მიმდინარეობა. ამ მიზნით, 1743 წლის 12 დეკემბერს ერაყში, ან-ნაჯაფის მახლობლად გაიმართა სუნიტი და შიიტი რელიგიური მოღვაწეების შეხვედრა, სადაც ბაღდადის მაშინდელი ელის აჰმად ფაშას დაეაღუბა სუნიტური მხარის წარმომადგენლად დაინიშნა ას-სუგამდინი. მართალია, ამ შეხვედრას არავითარი შედეგი არ მოუტანია, მაგრამ მან გარკვეული ადგილი დაიკავა ისლამის შინა რელიგიურ ურთიერთობაში და აისახა ას-სუგამდინის ნაშრომში. ამასთან ერთად, ავტორი გვაწვდის საინტერესო ცნობებს ნადირ შაჰის პიროვნებისა და პოლიტიკის, აგრეთვე ოსმალეთ-ირანის დამირისპირების შესახებ.

ას-სუგამდინის მოწაფეებსა და ახლობლებს შორის იყო ბასრელი მეცნიერი 'უჰმან ბ. სანად ალ-ვაილი ალ-ბასირი (1180-1242/1766-1827), რომელიც 1816 წელს საბოლოოდ დასახლდა ბაღდადში. თავისი განსწავლულობით მან ერაყის ცნობილი გამგებლის დაეუდ ფაშას ყურადღება მიიქცია და მისი დახმარებით სარგებლობდა. 'უჰმან ბ. სანადის 40-დე ნაშრომიდან უმნიშვნელოვანესია „მედნიერების ამობრწყინება“, რომელიც ალწერილია ერაყში და მის მეზობელ პროვინციებში განვითარებული მოვლენები 1188/1774 წლიდან 1242/1826 წლამდე. ავტორი საინტერესო ცნობებს გვაწვდის ქურთის ტანისა და ბაღდადის ფაშების ურთიერთობაზე, არაბულ მომთაბარე ტომებზე, აგრეთვე მისი მფარველი დაეუდ ფაშას შესახებ (ი. თოფურიძე, ერაყის გამგებლის დაუდ ფაშას პირადი მემკთიანის 'უჰმან ბინ სანად ალ-ვაილი ალ-ბასირის ცხოვრება და მოღვაწეობა, 25-31).

ისევე, როგორც წინაოსმალურ პერიოდში, XVI-XVIII საუკუნეებშიც ისლამური მეცნიერების ცენტრს არაბეთის ნახევარკუნძულზე წარმოადგენდა ორი წმ. ქალაქი – მექა და მედინა (ალ-ჰარამინ აშ-შარიჰინ). სტამბოლიდან მიღებული სახსრებით წმინდა ქალაქებში ნატარდა ორი მთავარი მენეთის სარესტავრაციო სამუშაოები, რის შედეგადაც მათ მიიღეს ის სახე, რომელიც დღემდე შეინარჩუნეს. მექის დიდი მენეთი „ალ-მასჯიდი ალ-ჰარამი“ ჯერ კიდევ ოსმალთა გამორჩენამდე დააზარალა დიდმა ხან-ძარმა (1399 წ.), შემდეგ კი ტროპიკული წვიმით გამოწვეულმა უწყველო ღერაცოყმა. მის აღსადგენად რამდენიმე წელი გახდა საჭირო. მენეთმა სრული სახე მიიღო 1572-1577 წლებში, როცა სულთან სელიმ II-ის (1566-1574) ბრძანებით და ცნობილი მშენებლის სინანის მეთაურობით აქ აშენდა ახალი გუმბათები და სვეტები, ეკლდნენ მთიერთ კალიგრაფიული დეკორაციებით, კეთილმოეწყო მოღვაწელთათვის განკუთვნილი ადგილი. მენეთის განახლებას და პატრონობას განაგრძობდა სულთანი მურად IV, რაც განსაკუთრებით საჭირო გახდა 1620 წელს ისევ ნიაღვრით მიყენებული ზარალის

გამო. ასევე ოსმალეთის ხელისუფალთა ზრუნვის საგანი იყო პიჯახის მეორე წმინდა ქალაქის მოციქულის მემკთი — „აღ-მასჯიდი ან-ნაბაფი.“ სულთან სულაიმან კანუნის დროს აქ შეკეთდა როგორც აღმოსავლეთიდან, ასევე დასავლეთის მხრიდან შემოსასვლელი კარი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით აიგო ოსმალური მინარეთი „სულამინიამა“, ახალი მიწები, განახილდა გუმბათი და მოირთო მოციქულის აკლდამა. ასეთი მას-შტაბური სამუშაოები მედინაში ჩატარდა უფრო გვიან სულთან „აბდ ალ-მაჯიდი I-ის (1839-1861) დროს. ოსმალთა პერიოდის მექაში, ქაბაბს სამხრეთით გაიხსნა ოთხი მედრესე თითოეული სუნიტური მაზჰაბის შესაბამისად, აგრეთვე ერთი პადისების სკოლა („დარ ალ-ჰადიჯი“) პანბალიტებისთვის. მედრესეები აშენდა მედინაშიც, ხოლო ჯიდდაში დიდი ევზირის ყარა მუსტაფა ფაშას ბრძანებით ააგეს დიდი მემკთი (Leila Sabbagh, Aspects of intellectual life in the Arab provinces, 256.)

პიჯახელ მეცნიერთა შორის აღნიშნის ღირსია ორი სწავლული მოგზაური ერთნაირი ნისბით — „აღ-მადანი“. პირველია მუჰამად ქიბრითი (გარდ. 1070/1659 წ.), რომელმაც იმოგზაურა პიჯახიდან სტამბოლამდე და დაგვიტოვა მისი აღწერა სათაურით „მოგზაურობა ზამთარსა და ზაფხულში“ (შემოკლ. „რიჰლა“). როგორც ჩანს, აეტორი სარგებლობდა წინამორბედი მოგზაურების, გეოგრაფებისა და ისტორიკოსების თხზულებებით. მის თანამედროვე მეცნიერს იბრაჰიმ იბნ „აბდ არ-რაჰმან ალ-ხიბარის (გარდ. 1082/1671 წ.) ეკავა ხატების თანამდებობა მედინაში მოციქულის მემკთში. სამხატვროდან უკანონოდ დათხოვნის გამო ის იძულებული გახდა საწივრით გამგზავრებულიყო სტამბოლს და თითქმის ორი წელი მოგზაურობაში გაატარა. დამასკოში ყოფნისას ის მონაწილეობდა პადისების შესახებ გამართულ დისკუტში, რომელსაც ალ-მუჰიბიტი ესწრებოდა. ალ-ხიბარი იყო კლასიკური ტრადიციების ერთგული მეცნიერი, რომლის სამოგზაურო თხზულება „თუჰათ ალ-უდაბა“ („საჩუქარი აღიბებს“) სავსეა პოეზიის ნიმუშებით. მეორე პიჯახელმა მექიდან ალ-აბბას იბნ „ალი იბნ ნურად-დინ ალ-მაჰქი ალ-მუსაფი ალ-ჰუსანიმ (XVIII ს. I ნახ.) აღწერა თავისი მშობლიური ქალაქები მექა და მედინა, აგრეთვე ნაჯდი, ერაყის, იემენის და ეგვიპტის ქალაქები. მის ნაშრომში არის ბევრი ისტორიულ-კულტურული ხასიათის მასალა.

სამხრეთ არაბეთში ოსმალთა ექსპანსიის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწოდის კუტბ ად-დინ მუჰამად ბ. მაჰმუდ ან-ნაჰრაფინი ალ-მაჰქი (917-990/1512-1582), რომლის ოჯახი წარმოშობით ომანიდან იყო, მაგრამ თავად ღამაჰოში (ინდოეთი) დაიბადა, სწავლობდა მექასა და ეგვიპტეში, კარგად ფლობდა როგორც არაბულს, ასევე თურქულ ენას. კუტბ ად-დინი ორჯერ იყო სტამბოლში, მაგრამ თავისი ცხოვრების დიდი ნაწილი გაატარა მექაში, სადაც ეკავა პანაფიტური მაზჰაბის მუფთის თანამდებობა. პირადად იგი არ ყოფილა იემენში, მაგრამ მისი ორი ძმა, მჰისწყული და შეილი იქ იმყოფებოდნენ მაღალ თანამდებობაზე, რაც მას საშუალებას აძლევდა მიეღო ინფორმაცია ამ ქვეყანაში განვითარებული მოვლენების შესახებ. მისი შრომებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ოსმალთა პერიოდის იემენის ქრონიკა სახელწოდებით „აღ-ბარკ ალ-ჰამანი ჭი-ლ-ჰათჰ ალ-ჰუსანი“, რომელიც მან დაამთავრა 981/1573 წელს და შემდეგ მცირედ ჩასწორება შეიტანა. ეს წიგნი დაიწერა ოსმალეთის დიდი მოხელის, შემდეგში დიდი ევზირის სინან ფაშას დავლენებით, როცა იემენის კამპანიის დამთავრების შემდეგ ისინი ერთმანეთს შეხედნენ მექაში. რა თქმა უნდა, აეტორმა გამოიყენა სინან ფაშას მიერ მიწოდებული მასალები, მაგრამ შეაყსო იგი XVI საუკუნის დამდეგის მოვლენებით. ეს ნაშრომი თურქულ ენაზედაც გახდა ცნობილი იემენელი მოხელის მუსტაფა რუმუზის მიერ შესრულებული თარგმანის წყალობით. XVIII საუკუნის არაბეთის ნახევარკუნძულისა და ეპიპიტების მოძრაობის პირველი პერიოდის შემეტიანე არის ალ-ასასს მეკიდრი, შეიხი ჰუსან იბნ ღანნაში (გარდ. 1225/1810 წ.), „აბდ ალ-ჟაბბის თანამოაზრე და მიმდევარი. მისი მოწაფეები ყოფილან ეპაბიზმის ფუძემდებლის შვილიშვილები და შემდეგში ცნობილი შეიხები „აბდ არ-რაჰმანი და სულამინი. იბნ ღანნამის „ნაჯდის ისტორია“ („თა'რიხ ნაჯდ“) მოიცავს 1746-1796 წლების და ითვლება უნიკალურ არაბულ წყაროდ ამ რეგიონის ისტორიისათვის. ეს ნაშრომი განაგრძობ ნაჯდის მეორე მემკთიანე „ჰუსანი იბნ „აბდ ალ-ღაზი იბნ ბიჰრა (გარდ. 1871/72 წ.) და თხრობა მიიყენა 1854 წლამდე. აეტორი ახსენებს იბნ ღანნამს, როგორც დიდ თეოლოგს და პოეტს, მაგრამ ფიქრობენ, რომ მის თხზულებას არ იცნობდა (A.M. Васильев, Пуритане ислама?, 6-7). ზემონახსენები ორი მეცნიერის მიერ თავ-

მოყრილი მასალების შეჯერება საშუალებას გვაძლევს წარმოდგენა ვიქონიოთ არაბეთის ნახევარკუნძულზე განვითარებულ მოვლენებზე ვაჰაბიზმის წარმოქმნისა და გავრცელების დროს.

იემენში, სადაც ძლიერი იყო ზაიდიტების გავლენა, ოსმალები ცდილობდნენ პანაფიტური მაზაბის წახალისებას და ამ მიზნით აშენებდნენ სკოლებს სან'ასა და ზაბიდში. უმეტესად, ეს სკოლები და მეწეთები მათი აღმშენებლების სახელს ატარებდნენ, მაგალითად: „ისქანდარიჲა“, „ბაქრიჲა“, „ქარიჲა“ და სხვა. ქალაქ სან'აში დიდი მედრესე აუშენებია სისასტიკით ცნობილ მუსტაფა ფაშა ან-ნაშშარს, რომელიც სამჯერ დაინიშნა იემენის გამგებლად და თა'იზში გარდაიცვალა 967/1559 წელს (Leila Sabbagh, 257). იმ ტრადიციულ სამეცნიერო დარგებს შორის, რომელიც კელაე იზიდაიე იემენელ სწავლულებს, იყო ისტორია. ზაიდის იმამების და იემენში მომხდარი შეტაკებების შესახებ წერდნენ მუტაჰჰარ ალ-ჯარმუნი (1003-1077/1594-1666) და მაჰმად იბნ ალ-ჰუსაინი (1035-1102/1625-1690). ოსმალთა ბატონობის დროინდელი იემენის 'ალიმთა წრეს ეკუთვნოდა ალ-ჰასან იბნ აჰმად ალ-ჰაიმნი ალ-ჰაჰაბანი (გარდ. 1071/1660 წ.), რომელიც ზაიდიტების იმამის დავალებით დიპლომატიური მისიით იმყოფებოდა ქადრაბათში და ეთიოპიაში. მისი სამოგზაურო ჩანაწერები შესრულებულია კარგი ხალიტერატურო ენით და საესეა პოეზიის ნიმუშებით. უფრო გვიანდელ მოვლენებს ასახავს 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ბაჰაჰალი-ს (1148-1224/1735-36 – 1809) ქრონიკა „ხულაზათ ალ-‘ას-ჯად“, რომელიც მოიცავს თიამას ისტორიას 1141-1184/1728-1771 წლებში. ავტორი თანამედვერულად აღწერს იემენში განვითარებულ მოვლენებს, ცალკეულ ტომებსა და რელიგიურ ჯგუფებს შორის წარმოქმნილ კონფლიქტებს. მისი ინტერესების სფეროში მოექცა იემენის მეზობელი ჰიჯაზი და ქადრაბათი. ალ-ბაჰაჰალი ნაშრომი გამოცემულია 2000 წელს დამასკოში და ხელმისაწვდომია მეცელეართათვის.

თაზო VIII

არაბული მალრიბი და ოსმალეთი

1. მუსლიმი მეკობრეები და ესპანეთი ჩრდილოეთ აფრიკაში, ოსმალეთის ექსპანსია

ოსმალეთის დიდი დაპყრობების წინ ჩრდილოეთ აფრიკაში (არაბულ მალრიბ-ში)¹⁰⁷ მთავარ პოლიტიკურ ძალას წარმოადგენდა ჰაფსიანთა (ბანუ ჰაფს) სახელმწიფო, რომელსაც იფრიკიაში, ე.ი. დღევანდელი თუნისის ტერიტორიაზე XIII საუკუნის პირველ ნახევარში საფუძველი ჩაუყარეს მუეაჰიდების (ალ-მუეაჰიდუნ) ერთ-ერთი სარდლის აბუ ჰაფს ალ-უმარის შთამომავლებმა. დინასტიის მეორე წარმომადგენელმა ალ-მუსთაჰსიმ (647-675/1249-1277) მექის შარიფისგან მიიღო ამირ ალ-მუშინინის ტიტული და თავი ბაღდადის 'აბასიანთა ხალიფების მემკვიდრედ გამოაცხადა. მართალია, ჰაფსიანთა დინასტია ფორმალურად 1574 წლამდე არსებობდა, მაგრამ უკვე XVI საუკუნის დამდეგს იგი ვეღარ აკონტროლებდა ქვეყანას. ასეთ ვითარებაში მალრიბის ქვეყნებში განსაკუთრებულ პოლიტიკურ ძალად ჩამოყალიბდნენ ესპანეთიდან გადმო-სახლებული მორისკები.

თანამედროვე სამეცნიერო ლიტერატურაში ტერმინით „მორისკები“ („Moriscos,“ არაბ. მურისკიჰუნ) აღნიშნავენ იმ ესპანელ მუსლიმებს, ვინც რეკონკისტას წარმატებით დასრულების შემდეგ (XV ს. – XVI ს. დამდეგი) ფორმალურად მიიღეს ქრისტიანობა ე.წ. „თაჰიდას“¹⁰⁸ პრინციპის შესაბამისად და ესპანეთში დარჩნენ. ესპანელი ქრისტიანები მათ უწოდებდნენ „ახალ ქრისტიანებს“ („Nuevos cristianos“ ან „Convertidos de moros“), თუმცა ყოველთვის ეკეის თვალთ უყურებდნენ „ახლად გაქრისტიანებულ“ თანამემამულეებს და მათ მეზობელი მალრიბელი მუსლიმებისა და ოსმალეთის პორტუგალიზებული მოკავშირედ მიიჩნევდნენ. უკვე XIV-XV საუკუნეებში ესპანეთიდან გაძევებულმა ან ნებით გადასახლებულმა მუსლიმებმა ფეხი მოიკიდეს არაბული მალრიბის სანაპიროზე და კომპაქტურად დასახლდნენ ქალაქებში, სადაც შეეძლოთ გამოეყენებინათ თავიანთი ოსტატობა, როგორც მაღალი კვალიფიკაციის ხელოსნებს. 1615 წლისთვის ქ. ალეირში 6 ათასამდე ანდალუსიელი ცხოვრობდა, ხოლო ქალაქი ბუეი (Bougie, არ. ბიჯანა) მთლიანად მათ ხელში გადავიდა. ასეთივე მდგომარეობა იყო მალრიბის სხვა ქალაქებშიც. კერძოდ, თლემსენში (თალამსან), ალეირის ჩრდილო-დასავლეთით დასახლდნენ კორდოველი მორისკები, ფესში გრენადელები, ხოლო ქ. თუნისში სევილიელები. XVI საუკუნის დამდეგისათვის არაბული მალრიბის ქვეყნებში „ქალაქელი“ უკვე ანდალუსიელი მუსლიმის სინონიმად იქცა მაშინ, როცა „მორისკი“ გახდა მუსლიმურ ქვეყნებში დასახლებული და კვლავ გამუსლიმებული ესპანელების საერთო სახელი. 1609-1614 წლებში მათ შეუერთდა ესპანეთიდან დევნილთა ახალი ტალღა (P.Г.Ланда, Общность культурных традиций Магриба, 257, 264).

XVI-XVII საუკუნეების არაბული მალრიბის ისტორიაში ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მოვლენად ითვლება ამ რეგიონში ე.წ. „მეკობრეობის სახელმწიფოების“ არსებობა. მალრიბელი მეკობრეების ხელში აღმოჩნდნენ ქალაქები ბიზერტა (ბიზართ, ბანზართ), ბუეი, ორანი (ეუჰრან), ალეირი (ალ-ჯაზირ) და სხვა. ძალიან ხშირად მათი ხომალდების მეთაურები ან რეისები (თურქ. რეის, არაბ. რა'ის, მრ. რუ'ასნ – კაპიტანი) გამუსლიმებული ქრისტიანები იყვნენ. საღვთო ომის (ჯიჰად) ლოზუნგით ისინი არბევდნენ ევროპის სანაპიროს და მიჰყავდათ ათასობით ტყვე, რომელშიც დიდ გაროსასყიდს თხოულობდნენ ან მონათა ბაზარზე ჰყიდდნენ. რა თქმა უნდა, მეკობრეების თავდასხმებს მოწინააღმდეგე მხარის საპასუხო რეიდები მოსდევდა. მაგალითად, 1505 წელს ესპანეთის სამხედრო ფლოტმა დაიკავა მეკობრეების ბაზა ალეირში მარსა-ლა-ჰაბირი. ამის შემდეგ, კარდინალ პედრო დე ნავაროს მეთაურობით ესპანელებმა გააფართოვეს ექსპანსია და ხელთ იგდეს შუა მალრიბის მთელი სანაპირო: 1509 წელს ორანი, 1510 წელს ბუეი და ბოლოს ლა გულეტი (La Goulette, არაბ. ჰალკ ალ-ვანდრ)

თუნისში. წრდილოეთ აფრიკის კარგად გამაგრებულ ციხე-პორტებში (presidios) გაანგებები არ იყვნენ საიმედოდ დაცულნი, ვინაიდან რჩებოდნენ მტრულად განწყობილი მოსახლეობის გარემოცვაში. ხმელთაშუა ზღვაში ოსმალეთის გამოსემა კიდევ უფრო გაართულა მათი მდგომარეობა (Ш.-Андре Жюльен, История Северной Африки, II, 301).

1510 წელს პაფოსიანთა სულთანი აბუ 'აბდ ალლამ მუჰამმადი (899-932/1494-1526) იძულებული გახდა თავი ესპანეთის მეფის ვასალად გამოეცხადებინა, რამაც ბიძგი მისცა ევროპელების ახალ ექსპანსიას აღმოსავლეთ მაღრიბში. ამჯერად, ესპანელების ყურადღების ცენტრში აღმოჩნდა ტრიპოლი, რომელიც წრდილოეთ აფრიკის ერთ-ერთ კარგად გამაგრებულ პორტს და მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრს წარმოადგენდა. ესპანეთის ესკადრა, რომელსაც მეთაურობდა პედრო ნავარო, ბუეის ნავსადგურიდან გავიდა, ხოლო მას შემდეგ, რაც მას შეუერთდნენ ნეაპოლიტანის, სიცილიის და მალტის სამხედრო ხომალდები, კურსი ტრიპოლისკენ აიღო. 1510 წლის 25 ივლისს ევროპელების გაერთიანებული ფლოტი, რომელიც 120 ხომალდს და 18 ათას ჯარისკაცს ითვლიდა, ტრიპოლის ნავსადგურს მიადგა. მიუხედავად მოსახლეობის თავგანწირული წინააღმდეგობისა, სისხლისმღვრელი ბრძოლის შემდეგ ქალაქი ესპანელებმა დაიკავეს. ამიერიდან, მუსლიმებს აეკრძალათ აქ დასახლება, მაგრამ უკიდურესად მტრული გარემოცვის გამო ესპანელები მუდმივი საფრთხის მოლოდინში იყვნენ. მთავარი ძალა, რომელიც წარმართავდა ლიბიელების „საღვთო ომს“ ოკუპანტების წინააღმდეგ, იყვნენ მაღრიბელი მეკობრეები, რომელთა მთავარ ბაზად გადაიქცა თუნისის კუნძული ჯარბა. ესპანელებმა პედრო ნავაროს სარდლობით რამდენჯერმე სცადეს ამ კუნძულის ხელში ჩაგდება, მაგრამ უშედეგოდ.

ესპანეთის ტახტზე კარლ I პაბსბურგის (1516-1556, 1519 წლიდან იმპერატორი კარლ V) ასეულის შემდეგ მდგომარეობა ტრიპოლიტანიაში საგრძნობლად გაუარესდა. ტრიპოლის ქრისტიანებით დასახლების გეგმა ვერ განხორციელდა, რამაც აიძულა ესპანელები თავიანთ ექსპანსიონისტურ პოლიტიკაში გარკვეული ცვლილებები შეეტანათ. 1520 წელს ტანეოლაში მყოფ ტრიპოლის ყოფილ გამაგებელს 'აბდ ალლამ ბ. შარიფს და 500-დე მუსლიმ ოჯახს უფლება მისცა სამშობლოში დაბრუნებულიყვნენ, მაგრამ ამით მდგომარეობა არ შეცვლილა. წინააღმდეგობის ცენტრმა ახლა გადაინაცვლა ტრიპოლის აღმოსავლეთით პატარა ქალაქ თაჯურაში (თაჯურა), სადაც გაიქცა 'აბდ ალლამ ბ. შარიფი. ცუდად შეიარაღებული აჯანყებულები ვერ ახერხებდნენ ტრიპოლის აღებას, მაგრამ თავდასხმის მოლოდინში ესპანელები იძულებული გახდნენ მუდმივი საომარი მზადყოფნის მდგომარეობაში ყოფილიყვნენ, მით უმეტეს, რომ უკვე გარკვევით იკეთებოდა საფრთხე ოსმალეთის მხრიდან. ასეთ ვითარებაში იმპერატორმა კარლ V-მ გადაწყვიტა გადაეცა ტრიპოლი მალტის ოიანიტების (პოსპიტალიერთა) ორდენისათვის.¹⁰⁹ მართალია, 1522 წელს ოსმალებმა მძიმე დარტყმა მიიყენეს ორდენის და გააძევეს კუნძულ როდოსიდან, მაგრამ ამის შემდეგაც მალტა თავისი ძლიერი ფლოტით კათოლიკური ევროპის საიმედო იარაღად ითვლებოდა. 1530 წლის მარტში სათანადო ედქტით ტრიპოლი გადაეცა ოიანიტებს, რითაც დამთავრდა იქ ესპანელების 20 წლიანი ბატონობა. იმავე წლის ივნისში მალტიდან ტრიპოლისაკენ გაემართა ორი დიდი ხომალდი სამხედრო აღჭურვილობით, რაინდებით და სურსათით. მეზობელი თუნისის პაფოსიანთა გამაგებლის პასანის (932-950/1526-1543) თანხმობით და მხარდაჭერით მალტელებმა გააერთიანეს თავიანთი გავლენა ტრიპოლის დასავლეთით, მაგრამ აღმოსავლეთით რაიმე წარმატებას ვერ მიაღწიეს (Н.И.Прошин, Триполитания под властью испанцев и Мальтийского ордена (1510-1551), 189-206).

1531 წელს მალტელი რაინდების წინააღმდეგ დაიწყო აჯანყება, რომელსაც მეთაურობდა რე'ისი ზაირ ად-დინ ალ-კარამანი (ან კირმანი). მუსლიმებით გარშემორტყმული ოიანიტები ევროპული ძილბული დახმარების გარეშე განწირულნი იყვნენ, მით უმეტეს, რომ პორიზონტზე უკვე ჩანდა „დიდი თურქი“ ოსმალეთის სახით. აჯანყებულები დახმარებას იღებდნენ მაღრიბელი მეკობრეებისაგან და ემუქრებოდნენ არა მარტო ოიანიტებს, არამედ პაფოსიანთა სასულთნოსაც. ალ-კარამანის სიკვდილის შემდეგ (1538 წ.) ასპარეზზე გამოვიდა ლიბიელების ახალი ბელადი მურად ალა, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, ასევე მეკობრეებთან და ოსმალეთთან დაახლოებული რე'ისი იყო. მურად ალა დიდი პოპულარობით სარგებლობდა მოსახლეობაში თავისი უბრალოებისა და სამართლიანობის გამო. ისტორიაში იგი შევიდა, როგორც „დიდი

ღანზ, რომელმაც გაათავისუფლა ქვეყანა ფრანკების ტირანიისგან,“ თუმცა უცხოელე-ბის განდევნის საქმეში საბოლოო სიტყვა მაინც ოსმალეთს ეკუთვნოდა.

1551 წლის ზაფხულში სულთან სულეიმან კანუნის ბრძანებით 140 ხომალდის-გან შემდგარი ფლოტი კაფუდან ფაშა იუსუფ სინანის მეთაურობით მალტისკენ დაიძრა და 28 ივლისს კუნძულს მიუახლოვდა, მაგრამ მოულოდნელად კურსი შეცვალა და ტრიპოლისკენ გაემართა. ოსმალთა ფლოტს შეუერთდნენ როდოსის და ლეპანტოს (საბერძნეთი) სანჯაყ-ბეგები სალამ რეისი და ღურღუთ რეისი თავისი ხომალდებით. 1551 წლის 5 აგვისტოს ოსმალები შევიდნენ ტრიპოლის ნავსადგურში და მურად აღას მუჯაჰიდებთან ერთად დაიწყეს ქალაქის შტურმი. მალტელი იოანიტები, იტალიელი დაქირავებული ჯარისკაცები და ორდენის სამსახურში მყოფი მალრიბელი ასქერები იძულებული გახდნენ ქალაქი წაებარებინათ. როცა პორიზონტზე გამოჩნდა ქრისტიანთა თეთრი ანდრეა დორიას სარდლობით,¹¹⁰ ტრიპოლი უკვე ოსმალთა ხელში იყო. ხოლო მათი ხომალდები კუნძულ ჯარბას კარგად გამაგრებულ ბაზას აფარებდნენ თავს. ამგვარად, 1551 წელს დღევანდელი ლიბიის ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაწილი – ტრიპოლიტანია ოსმალეთის ეიალეთი გახდა. მურად აღას (1551-1556) შემდეგ მისი პირველი ბეგლარბეგები იყვნენ ცნობილი რეისები დარღლთი (ტარღლთ, 1556-1565) და ულუჯ ალი (1565-1568). სწორედ ამ დროს დაიწყო ქვეყნის ოსმალიზაცია, შეიქმნა ეიალეთის დივანი, იენიართა რაზმები განლაგდნენ ტრიპოლიტანიაში და მომზადდა ნიადაგი ოსმალთა ექსპანსიისთვის წრდილო-დასავლეთ აფრიკის ქვეყნებში. ამ გეგმის განხორციელებისთვის ოსმალებმა კარგად გამოიყენეს ალჟირში შექმნილი ვითარება.

XVI საუკუნის დამდეგს ალჟირში არ არსებობდა ერთი, ძლიერი ცენტრალიზებული სახელმწიფო. სანაპირო ნავსადგურებში თავს იყრიდნენ მუსლიმი მეკობრეები, რომელთა შორის განსაკუთრებული გავლენით სარგებლობდნენ გათურქებული ბალ-კანელი ძმები ისაკი, ილიასი, არუჯი (არუჯ) და ხიზარი (ან ხიდირი), რომლებიც კუნძულ ლესბოსზე გაიზარდნენ და ოსმალეთის ფლოტში მეზღვაურებად მსახურობდნენ. როგორ მოხდნენ ისინი მალრიბში გაურკვეველი, მაგრამ ცნობილია მათი აქტიური მონაწილეობა მეკობრეობასა და ესპანელებთან ბრძოლაში. ძმები კარგად იცნობდნენ საზღვარს საქმეს და გამოირჩეოდნენ შეუპოვრობით. თავისი ცოდნა და უნარი მათ მეკობრეობას მოახმარეს და მთავარ ბაზად აქციეს კუნძული ჯარბა თუნისის სანაპიროს სამხრეთ-აღმოსავლეთით. როგორც სხვა მუსლიმი მეკობრეები, მთელ თავის საქმიანობას ძმები ჯიჰადის ლოზუნგით ეწეოდნენ და შემოსავლიდან ზუმს (ერთ მეხუთედს) პაფსიანთა სულთანს უხდიდნენ. მას შემდეგ, რაც 1509-1510 წლებში ესპანელებმა კარდინალ ხიმენისი ინიციატივით ალჟირის დაპყრობა სცადეს, მალრიბელ მეკობრეებს აშკარა საფრთხე დაემუქრა. ესპანელებთან და მალრიბელ მეტოქეებთან ბოილას შეეწირნენ ილიასი და ისაკი, მაგრამ მათი საქმე განაგრძო არუჯმა, რომელიც თავიდანვე განსაკუთრებული სიმამაცით და ამავე დროს სისასტიკით გამოირჩეოდა. ერთხანს იგი კუნძულ როდოსზე იმყოფებოდა ტყვეობაში, მაგრამ გაქცევა შეძლო და ისევ მეკობრეობას მიჰყო ხელი. არუჯმა ხელში ჩაიგდო ხომალდი, გახდა რეისი და ჯარბაზე დამკვიდრების შემდეგ სცადა თავისი გავლენისთვის დამოკიდებინა მალრიბის მთელი სანაპირო. პაფსიანთა გამგებელი აბუ აბდ ალლამ მუჰამმადი იძულებული გახდა იგი კუნძულის კაიდად დაენიშნა. მიუხედავად იმისა, რომ ესპანელებთან შეტაკებისას 1512 წელს მან მარცხენა ხელი დაკარგა, მეკობრეების აღიარებული ბელადი კვლავ ენერგიულად მეთაურობდა „საღვთო ომს“ და უთანასწორო ბრძოლაში დაეცა 1518 წელს. მისი მემკვიდრე გახდა უმცროსი ძმა – ხიზარი, რომელმაც წითური წვერის გამო მიიღო სახელი „ბარბაროსა“ (Barbarossa), ხოლო ჯიჰადში მიღწეული წარმატებისათვის ლაქაბი ზაირ ად-დინ ბარბარუსა.

ითვალისწინებდა რა ესპანეთიდან მომდინარე საფრთხეს, აგრეთვე მალრიბის ადგილობრივი, წერილი ფეოდალების და პაფსიანთა სულთნის არამეგობრულ დამოკიდებულებას მისდამი, ზაირ ად-დინი ცდილობდა მოეჭოვებინა ძლიერი ოსმალეთის მხარდაჭერა. 1519 წლის დამლევს მან წერილი გაუგზავნა სულთან სელიმ I-ს და სთხოვა მიეღო ალჟირი თავის მფარველობაში. საპასუხოდ, სულთანმა ზაირ ად-დინი ალჟირის პირველ ბეგლარბეგად დანიშნა, გამოუგზავნა უფლებამოსილებათა დამადასტურებელი ატრიაბუტები, ზარბაზნები და სხვა იარაღი. ამიერიდან, ალჟირში ფულის მოპოვა და ხუტბის აცვლეა უნდა მომხდარიყო სულთნის სახელით. მართალია, ზაირ ად-დინს ოსმალეთის მაღალი მოხელის უფლება-მოვალეობა დაეკისრა, მაგრამ

მეკობრეების რეისი სრულ თავისუფლებას ინარჩუნებდა. მალე ალკირში ჩავიდა იენი-ჩართა დიდი რაზმი, რაც გაგებულ იქნა, როგორც სტამბოლის მხარდაჭერის დემონსტრირება.

ხაირ ად-დინ ბარბაროსამ მტკიცე ხელით გააერთიანა მთელი ალკირი, შექმნა თავისი ადმინისტრაცია და სასტიკად გაუსწორდა ყველას, ვინც ამა თუ იმ ფორმით გამოხატავდა უკმაყოფილებას მისი რეჟიმით. ქვეყანა დაიყო აღმოსავლეთის და დასავლეთის პროვინციად: პირველს სათავეში ჩაუდგა აჰმად იბნ ალ-კანდრ, მეორეს მუჰამად იბნ 'აღრ, მაგრამ ქვეყნის საბოლოო შემოღობვისათვის საჭირო გახდა ახალი დაბრკოლების გადალახვა. 1519 წელს მორჩილებიდან გამოვიდა ქვეყნის აღმოსავლეთი ნაწილი, ხოლო შემდეგ დასავლეთიც. მისთვის დამახასიათებელი შეუპოვრობით მეკობრეთა ბელადმა თავიდან დაიწყო ალკირის გაერთიანება. მისი საიმედო დასაყრდელი გახდა ალკირის სანაპირო ქალაქი ჯიჯელი, ბიჯაიას (ბუქის) დასავლეთით, რომელიც მან მემკვიდრეობით მიიღო 'არუჯისგან. სულთნის სახელით, და რაც მთავარია, მოსახლეობის მხარდაჭერით ხაირ ად-დინმა დაიბრუნა დაკარგული ტერიტორია: 1525 წელს მის ხელში გადავიდა ქალაქი ალ-ჯაზა'ირი, რის შემდეგაც 1529 წელს ოსმალეთის ფორმალური ხელისუფლების აღდგენა წარმატებით დამთავრდა. მართალია, რამდენიმე ციხესიმაგრე ერთხანს ისევ ესპანელების ხელში რჩებოდა, მაგრამ ჩაბრუნებული იყო ქალაქი ალ-ჯაზა'ირის სანაპიროსთან მდებარე პატარა კუნძული, რომელზეც ესპანელები ჯერ კიდევ ინარჩუნებდნენ ძლიერ ციხესიმაგრეს სახელწოდებით პენიონი (Peñon). ესპანელების ბასტიონი მიწასთან იქნა გასწორებული, ხოლო ვიწრო სრუტე ამოივსო. ამიერიდან, ალკირის ღვდაქალაქი საიმედოდ იყო დაცული 'ხელიდან. ეს გამარჯვება ხაირ ად-დინს მიუღოცა სულთანმა სულეიმან კანუნდ, რომელიც თვლიდა, რომ გადაიდგა მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ოსმალეთის საბოლოო დამკვიდრებისთვის არაბულ მდრიბში. ზოგიერთი ავტორის აზრით, ოსმალეთის მიერ ალკირის დაპყრობის თარიღად სწორედ 1529 წელი უნდა მივიჩნიოთ (H.A. Иванов, Османское завоевание..., 71).

1533 წელს სულთნის მიწვევით ხაირ ად-დინი გაემგზავრა სტამბოლს, სადაც ოფიციალურად იქნა დამტკიცებული ალკირის ბეგლარბეგად (Djezâ'ir beglarbegi) და ოსმალეთის ფლოტის ადმირალის (Kapudan-i Derya) თანამდებობაც მიიღო. მალე მეკობრეების ყოფილი რეისი თავისი პარკებით საბოლოოდ დასახლდა სტამბოლში და იმპერიის უმაღლეს დივანშიც (დევან ალ-წღრ) დაიკავა ადგილი. ალკირი ხაირ ად-დინმა შეინარჩუნა, მაგრამ ფაქტობრივად ქვეყანას განაგებდა მისი ნაცვალის (ხალღფა) პასან ალა. ამავე დროს, დაიწყო ალკირის ოსმალისტატიკის ეგვიპტის ანალოგიით. ყოველწლიური გადასახადი, რომელიც სტამბოლმა შეაწერა ქვეყანას, შეადგენდა 25 ათას დუკატს (125 მლ. ასპერსი). შემოსავლის ნაწილი განკუთვნილი იყო კასფიდან ფაშასთვის ოსმალეთის ფლოტის შესანახად. ალკირის საზღვაო ფლოტი ასევე სულთნის სამსახურში გადავიდა, თუმცა მისი სამხედრო ვალდებულება შემოიფარგლებოდა იმპერიის ინტერესების დაცვით ხმელთაშუა ზღვის დასავლეთ აუზში. ამ ვალდებულების შესრულებისას ხაირ ად-დინი, როგორც ოსმალეთის ფლოტის მეთაური, არაერთხელ დაპირისპირებია ქრისტიანთა გაერთიანებული ფლოტის გამოჩენილ ადმირალს ანდრეა დორიას, მაგრამ ორივე მხარე ერთმანეთთან ურთიერთობაში განსაკუთრებულ სიფრთხილეს და წინდახედულობას ინენდა. უფრო მეტიც, იტალიის სარაქიო მასალებიდან ირკვევა, რომ ორ ადმირალს შორის უმრავლეს შემთხვევაში მთავრობა მოლაპარაკება, რაც არ გამოირჩევადა ორივე მხარისთვის მისაღებ გარიგებას. მას შემდეგ, რაც 1535 წელს მდრიბის სანაპიროსთან გამოჩნდნენ ანდრეა დორიას ხომალდები, ხაირ ად-დინმა მოახერხა თავისი ფლოტის გადარჩენა, ხოლო საზღვაო დაპირისპირება ახალ ფაზაში შევიდა. 1538 წელს საბერძნეთის დასავლეთით, პრევეზის ყურეში ოსმალეებმა გაანადგურეს ქრისტიანთა გაერთიანებული ფლოტი, რომელიც 200-დე ხომალდს ითვლიდა. ამ მძიმე დანაკარგის აღდგენა ევროპელებმა შეძლეს მხოლოდ სამი წლის შემდეგ.

1541 წელს ესპანეთის მეფემ კარლ V-მ მოამზადა ახალი ლაშქრობა ოსმალეთის წინააღმდეგ. საზღვაო ძალებს სათავეში ჩაუდგა ანდრეა დორია, ხოლო სახმელეთო ჯარს პერკოტე ალაბა. 20 ოქტომბერს 360 ხომალდისაგან შემდგარი არმია ალკირს მიუახლოვდა, მაგრამ ამოვარდნილმა ქარიშხალმა დააზარალა ფლოტი და ფაქტობრივად ეს გეგმა ჩაშალა. ნაპირზე დიდი გაჭირვებით გადასულ ესპანელებს ადვილად

უსწორდებოდნენ ალკირის დამცველები პასან აღას მეთაურობით. ბრძოლის შედეგი ესპანელებისათვის საეკლალყო აღმოჩნდა: განადგურდა 150 ზომადი და 12 ათასი მეომარი დაიღუპა. ხაირ ად-დინის წარდგინებით პასან აღას ფაშას ტიტული მიენიჭა და ალკირის ბეგლარბეგად იქნა დამტკიცებული. კარლ V-ის ასეთი მარცხიანი ექსპედიციის შემდეგ ესპანეთი ფაქტობრივად იძულებული გახდა უარი ეთქვა ალკირზე. 1547 წელს ოსმალეთსა და ესპანეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რითაც ხმელთაშუა ზღვაზე ხანმოკლე მშვიდობა დამყარდა.

ხაირ ად-დინ ბარბაროსას პირადი ცხოვრების შესახებ ცოტაა ცნობილი. მისი პირველი ცოლი ალკირელი იყო და მისგან ხაირ ად-დინს შეეძინა ვაჟი – პასანი, რომელსაც რამდენიმეჯერ ეკავა ალკირის ბეგლარბეგის თანამდებობა. მეორე ცოლი ფლავია (თუ მარია) გაეტანი, ქ. რეგიოს გამგებლის 18 წლის ქალიშვილი, მან შეირთო 77 წლის ასაკში. სიცოცხლის ბოლო წლები ხაირ ად-დინმა გაატარა სტამბოლში და იქვე გარდაიცვალა 945/1546 წელს. გამოსენილი აღმირალი დაკრძალეს ბეშიქთაშ-ში, ბოსფორის ნაპირზე, სადაც მას აუშენებია მესეთი და მედრესე. მის მავზოლეუმთან (თიურბე),¹¹¹ რომლის აგება მიეწერება ცნობილ ხუროთმოძღვარ სინანს,¹¹² დაკრძალული ყოფილა მისი ქალიშვილიც. ეს ადგილი ოსმალთა მეზღვაურების განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდა. აქვე ტარდებოდა ოსმალეთის ფლოტის აღმირალის – კაფუდან ფაშას¹¹³ ხელდასხმის ცერემონიალი.

ტრიპოლიტიანიასა და ალკირში განვითარებული მოვლენები თავის ასახვას პოულობდნენ იფრიკიაში, კერძოდ თუნისში, სადაც ოსმალეთი ისლამის მფარველისა და მუსლიმთა გამათავისუფლებლის რეპუტაციით სარგებლობდა. ოსმალური ორიენტაციისა იყო კ. ჯარბის გამგებელი (ქ'იდი) „ულუჯ“ ალნი, ყოფილი იტალიელი მონა, რომელიც შემდეგ ტრიპოლის ვალი გახდა. პაფსიანთა სულთან ალ-ჰასანი, რომელიც ესპანეთის ეასლად ითვლებოდა, ვერ აკონტროლებდა ქვეყანას, რადგანაც მუდმივ ზეწოლას განიცდიდა მარ მარტო ესპანელების, არამედ ადგილობრივი მარაბუტების და ოსმალების მხრიდან. პას შემდეგ, რაც 1556 წელს ოსმალთა ხელში გადავიდა ქალაქი გაუსა (ან კაფსა, ქ. თუნისის სამხრეთ-დასავლეთით) და ბიზერტა (1557 წ.), კაირავანი და კუნძული ჯარბა (1560 წ.), თუნისის სანაპიროსკენ გაემართა 90 ზომადისგან შედგარი ესპანეთის ფლოტი, რომელმაც ჯარბა დაიკავა, თუმცა წარმატება ხანმოკლე გამოდგა. ოსმალეთის ფლოტის გამოჩენის შემდეგ ესპანელებმა ჩრდილოეთისკენ აიღეს კურსი, მაგრამ მოწინააღმდეგის შესადრამ გზა გადაუჭრა და გაანადგურა მათი ხომალდები.

1565 წლის გაზაფხულზე ოსმალეთის გაერთიანებულმა ფლოტმა, რომელშიც შევიდა მალრიბის თითქმის ყველა სამხედრო ხომალდი ფიალი ფაშას და სერასქერ¹¹⁴ მუსტაფა ფაშას მეთაურობით, იფრიში მიიტანა მალტაზე. ამ კუნძულის აღება სულთანს აუცილებლად მიიჩნდა ხმელთაშუა ზღვაზე და მალრიბში იმპერიის ინტერესების დასაცავად, მაგრამ ამჟამად სასწრაფო ქრისტიანთა მხარეს გადაიხარა. მალტის რაინდების თავგანწირული წინააღმდეგობისა და საშველად მოსული ესპანეთის ფლოტის გამოჩენის შემდეგ ოსმალები სასტიკად დამარცხდნენ. ბრძოლაში დაიღუპა ცნობილი დარღუთ რეისი, ადრიატიკის საზღვაო დივიზიონის მეთაური, რომელიც გადაასვენეს ტრიპოლიში და პატივით დაკრძალეს მჩეთში, რომელიც მის სახელს ატარებს.

მალტასთან განცდილმა მარცხმა სტამბოლს ხელი ვერ ააღებინა არაბულ მალრიბზე. იქ კარგად ახსოვდა ხაირ ად-დინ ბარბაროსას თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ ქრისტიანულ დასავლეთთან ბრძოლაში წარმატების მიღწევა შეუძლებელი იქნებოდა ჩრდილო-დასავლეთ აფრიკაში მტკიცე დასაყრდენის გაოქმე. ეს მოსაზრება დამჯერებლად დაადასტურა დიდმა საზღვაო ბრძოლამ კორინთის ყურეში (სამხრ. საბერძნეთი) ლეკანტოსთან (დღ. ქ. ნაეპატოსი). 1571 წლის 7 ოქტომბერს ოსმალეთის ფლოტი, რომელსაც კაფუდან ფაშა „ალი სარდლობდა, დაუპირისპირდა „სალეთი ლიგის“¹¹⁵ ქვეყნების გაერთიანებული ფლოტი დონ ხუან ავსტრიელის და ჯოვანი ანდრეა ღორიას მეთაურობით. ეს ისტორიული ბრძოლა დამთავრდა კათოლიკეების გამარჯვებით: ოსმალებმა დაკარგეს თითქმის მთელი სამხედრო ფლოტი და მისი სარდალი. მხოლოდ ალკირის მცირერიცხოვანმა ესკადრამ ცნობილი რეისის „ულუჯ“ (ულჯ) „აღონს მაღალი სამხედრო ოსტატობის წყალობით შეძლო თავის დაღწევა. სტამბოლში დაბრუნების შემდეგ „ულუჯ“ ალნი (ზედმეტსახელად „კილინი“ – „მახვილი“)¹¹⁶ სულთანმა ოსმალეთის კაფუდან ფაშად დანიშნა. ესპანეთის ხომალდ „მარკიზაზე“ იმყოფებოდა მიგელ დე სერფანტესი, შემდეგში ცნობილი ესპანელი მწერალი, რომელ-

მაც ლესანტოს ბრძოლაში მარცხენა ხელი დაკარგა (მ. სვანიძე, ოსმალეთის ისტორია (XIV-XV სს.), თბ., 1999, 199)

ისარგებლა რა მოპოვებული გამარჯვებით, დონ ხუან აესტრელმა, რომელსაც ამჯერად მხოლოდ საკუთარი ამბიციები ამოძრავებდა, გადაწყვიტა თუნისის დაპყრობა. მიუხედავად იმისა, რომ ესპანეთის მეფე ფილიპე II არ იზიარებდა თავისი ძმის დონ ხუანის ენთუზიაზმს, ესპანელები 1573 წლის 11 ოქტომბერს თუნისში შეიჭრნენ და მოსახლეობისაგან დაცარიელებული ქალაქის ძარცვას მიჰყვეს ხელი. დონ ხუანმა თუნისში დატოვა ძლიერი გარნიზონი და იმავე წელს ნეაპოლში დაბრუნდა. სტრატეგიული თვალსაზრისით ქრისტიანთა მიერ მიღწეულმა წარმატებამ არსებითად ვერ შეცვალა ვითარება ხმელთაშუა ზღვაში. „სადღოთ ლიგის“ ქვეყნების ფლოტი დიშაღლა, ხოლო ოსმალებმა მალე ძალა მოიკრიფეს. 1573 წელს ვენეციამ სამშვიდობო ხელშეკრულება დადო ოსმალეთთან, რითაც დათმო კვიპროსი და დიდი რეპარაციაც გადაიხადა.

ესპანელების ექსპანსიას და ძალადობას მოჰყვა პროოსმალური ძალების გაერთიანება მთელ მდღრიბში და, რაც მთავარია, ოსმალეთის ადგილობრივი პასუხი. სულთან სელიმ II-ის ბრძანებით მდღრიბისაკენ გაემართა 320 ხომალდისგან შემდგარი ფლოტი კაფუდან ფაშა „ულუჯ“ ალნის მეთაურობით და 40 ათასიანი ჯარი, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა იემენის დამპყრობი სინან ფაშა. ამავე დროს, მდღრიბის ქვეყნებში დაიწყო ჯიჰადი ესპანელების წინააღმდეგ. აჯანყებულებმა დაიკავეს ბიზერტა, კართაგენი (კარტაჯა) და თუნისის მიუახლოვდნენ. 1574 წლის ივლისში სულთნის ფლოტი შევიდა თუნისის ყურეში. მიუხედავად მძიმე ზარალისა, ოსმალებმა დაიკავეს საზღვაო ბაზა ლა-გუელატი (La Goulette, არაბ. ჰალკ ალ-ვანდ), სასტიკად გაუსწორდნენ ესპანელებს, ციხესიმაგრე მიწასთან გაასწორეს და გეზი ქალაქ თუნისისაკენ აიღეს. 1574 წლის 13 სექტემბერს ოსმალები შევიდნენ ქალაქ თუნისში და ფაქტობრივად დამთავრეს არაბული მდღრიბის დაპყრობა. ჩრდილოეთ აფრიკის სამი არაბული ქვეყნის – ლიბიის (ტრიპოლიტანიის), ალჟირის და თუნისის ისტორიაში დაიწყო ოსმალთა ბატონობის პერიოდი.

2. ოსმალური რეჟიმის კრიზისი და არაბული მდღრიბი XVII-XVIII საუკუნეებში

დღევანდელი ლიბიის ტერიტორიაზე, რომელიც დასავლეთ ტრიპოლის ან ტრიპოლიტანიის სახელით იყო ცნობილი, უკვე XVI საუკუნეში ჩამოყალიბდა ოსმალური ადმინისტრაციული სისტემა. ტრიპოლიტანია დაიყო სამ სანჯაყად: ტრიპოლი (ტარაბულუს ღარბ), მისურათი და კირენაიკა (ბარკა). თითოეული სანჯაყი იყოფოდა კადაად და ნაიებად. ქალაქებსა და სტრატეგიულ ობიექტებს იცავდნენ იენიჩართა რაზმები, რომელთაც წელიწადში ორჯერ გადასახადების აკრეფაც ევალებოდათ. საკომუნიკაციო საშუალებების სიმწირისა და სუსტი ადმინისტრაციული კონტროლის გამო სხვადასხვა რაიონებში განლაგებულ იენიჩრებს მოქმედების სრული თავისუფლება ჰქონდათ. ძალადობა და ფისკალური განუებითაობა უკიდურესად ამძიმებდა ისედაც ღარიბი მოსახლეობის მდგომარეობას და ოსმალეთის რეჟიმის წინააღმდეგ განაწყობდა მას. სტამბოლიდან გამოგზავნილი ოსმალთა ფაშები არაერთიან ავტორიტეტით არ სარგებლობდნენ და ხშირად იცვლებოდნენ, მაგრამ უცვლელი რჩებოდა მდგომარეობა. ეიალეთის უკმაყოფილო მოსახლეობასთან საბრძოლველად ზოგიერთი ვალი ცდილობდა გარედან მიეღო დახმარება და მზად იყო მეზობელი თუნისის ბეგლარბეგისთვის დაეთმო სადავო კუნძული ჯარბა.

XVI საუკუნის მიწურულს ტრიპოლიტანიაში დაწყებულ სახალხო მოძრაობას სათავეში ჩაუდგნენ რელიგიური სამშობის წარმომადგენლები – მარაბუტები.¹¹⁷ ერთ-ერთი მათგანი, წარმოშობით მაროკოელი იაჰია ას-სუჯაიდი (მაჰმად იბნ მაჰმად ას-სუჯაიდი) განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა მოსახლეობაში, რაც კარგად გამოიყენა და თავი მაჰიდო გამოაცხადა. მან შეძლო რამდენიმე გამარჯვების მოპოვება, მაგრამ საბოლოოდ ოსმალთა გასაძევებლად გადაწყვიტა დახმარება ეთხოვა მალტის იოანიტების ორდენისათვის. ამის საპასუხოდ, სულთან მურად III-ის ბრძანებით 1587 წლის დამლევს ტრიპოლიტანიაში გაერცვლდა სულთან-ხალიფას მიმართვა, რო-

მელშიც დაგმოხილი იყო „ცრუ მაქის“ მოქმედება, რასაც მოჰყვა სხვა პრაქტიკული ნაბიჯიც: 1589 წლის აგვისტოში ოსმალებმა ჯაფარ ფაშას მეთაურობით ზღვიდან და ხმელეთიდან შეუტეეს მეამბოხეებს, რომლებმაც უღაბნოს შეაფარეს თავი. იამია კვლავ ცდილობდა მალტიდან დახმარების მიღებას, მაგრამ 1590 წელს ტყვედ ჩაუვარდა ერთ-ერთი ტომის ბელადს, რომელმაც იგი ოსმალებს გადასცა. მეამბოხე მარაბუტი სიკედილით დასაჯეს და აჯანყებაც ამით დამთავრდა, მაგრამ ოსმალთა ბატონობის ხასიათი არ შეცვლილა. ტრიპოლიტიანიიდან სტამბოლში იგზავნებოდა საწივრები იენიზრების თვითნებობისა და ძალადობის შესახებ, მაგრამ გადამტრეული ზომების მიღება კანონიერების აღსადგენად იმპერიის დედაქალაქიდან დიდი მანძილით დაშორებულ ვილაეთში, პრაქტიკულად შეუძლებელი იყო.

XVII საუკუნიდან მოქიდებული ოსმალეთის ცენტრალური ხელისუფლება იძულებული გახდა შერიგებოდა ტრიპოლიტიანიაში და არაბულ მალრიბში რომელიმე ენინიარი მეთაურის აღსკვნებას, მაგრამ ცდილობდა გარკვეული გავლენა შეენარსებინა ამ ქვეყანაში. ახლა ადგილობრივი ხელისუფლების სათავეში იდგა არა ოსმალთა ფაშა, არამედ ადგილობრივი იენიზრების წრიდან გამოსული დეი ან ბეგი. ოსმალთა პერიოდის არაბულ მალრიბში სამხედრო-ადმინისტრაციულ ასპარეზზე დაწინაურებულ პირებს ხშირად სწორედ თურქული წარმომავლების ტერმინით „დეი“ აღნიშნავდნენ და იგი ტიპური გახდა მთელი რეგიონისთვის. 1603 წელს სამხედრო გადატრიალების შემდეგ ქვეყნის ფაქტობრივი გამგებელი გახდა საჰარ-დეი, რომელმაც შეძლო ლიბიის იმ რაიონის მიერთება, რომელიც ფეცცანის (ფაზუნ) სახელითაა ცნობილი. 1614 წელს საჰარ-დეი სიკედილით დასაჯეს, მაგრამ ამას ოსმალთა გავლენის გაძლიერება არ მოჰყოლია. უფრო წარმატებული გამოდგა ასევე ენინიართა წრიდან არჩეული მუჰამმად ას-საკაზლი (თურქ. მემედ საკაზლი, 1633-1649), რომელმაც შეძლო კონტროლი დაეწესებინა ბენდახის (ბინდაზი) და ალ-ბარკას სანაპიროზე. ამ დამსახურებისათვის სულთანმა მას ფაშას ტიტული უბოძა.

მუჰამმად ას-საკაზლის გარდაცვალების შემდეგ იენიზრებმა დეის თანამდებობაზე აირჩიეს „უსმან ას-საკაზლი“ (1649-1672), რომელმაც ერთგულება აღუთქვა ოსმალეთის სულთანს და ფაშას ტიტულიც მიიღო. მისი მცდელობით შეიქმნა 24 ხომალდისგან შემდგარი ესკადრა, რომელიც ოსმალეთის ინტერესებს იცავდა ხმელთაშუა ზღვაში და მეკობრეობას ეწეოდა ჯიპადის ლოზუნგით. მის დროს განხეთქილებამ იჩინა თავი საკუთრივ ენინიართა შორის, რასაც გადაყვა „უსმან ას-საკაზლი“. ამის შემდეგ, XVII საუკუნის დამდეგამდე ენინიართა მეთაურები თითქმის ყოველი 1 ან 2-3 წლის ინტერვალით ცვლიდნენ ერთმანეთს. ოსმალეთის ცენტრალურ ხელისუფლებასთან, მალრიბის ვილაეთებთან და მალტის იოანიტების ორდენთან ურთიერთობა დროდადრო აშკარად მტრულ ხასიათს იღებდა, რაც საფრთხეს უქმნიდა ტრიპოლიტიანიის ფაქტობრივ ავტონომიას. დეის რევიმმა, რომელიც 108 წლის მანძილზე არსებობდა, ვერ მოუტანა ქვეყანას მშვიდობა და სამართლიანობა, რომელსაც არაბული მალრიბის მუსლიმი მოსახლეობა ოსმალთა გამოენას უკავშირებდა.

XVIII საუკუნის დამდეგს ტრიპოლიტიანიაში დაწინაურდა ანატოლიელი თურქის შთამომავალი აჰმად კარამანლი (აჰმად ბ. იუსუფ ბ. მუჰამმად ბ. მუსტაფა კარამანლი, 1123-1157/1711-1745). მისი პაპა მუსტაფა წარმოშობით იყო ანატოლიის კარამანლიის რაიონიდან, მსახურობდა ცნობილ მამულეთთან, შემდეგ კი სხვა იენიზრებთან ერთად ტრიპოლში დასახლდა. აჰმადის ძმა იუსუფი სამხედრო სამსახურში შევიდა, მიიღო ბეგის წოდება და თავის შვილსაც სამხედრო კარიერისკენ გაუყავა გზა. ენერგიული და ამბიციური აჰმადი მალე შესამჩნევი ფიგურა გახდა ენინიართა შორის. 1711 წელს მან დაამარცხა ტრიპოლის ვალიდ დანიშნული ხალილ ფაშა და სტამბოლში გაგზავნა დელეგაცია, რომელსაც სულთნისთვის განკუთვნილი ძვირფასი საჩუქრების გარდა გაატანა თხოვნა მისთვის ტრიპოლის გადაცემის შესახებ. გარკვეული მერყეობის შემდეგ სულთანი იძულებული გახდა ეცნო კარამანლის დე ფაქტო ხელისუფლებას, თუმცა ოფიციალურად ის ფაშად გამოცხადდა მხოლოდ 1722 წელს.

თავისი 34 წლიანი გამგებლობა აჰმად კარამანლიმ დაიწყო ქვეყნის შემოპოტიციებით, რისთვისაც 1713-1723 წლებში 20-დე აჯანყების ჩაქრობა მოუხდა. ყველა ამ წინააღმდეგობათა გადალახვის შემდეგ მან შეძლო შეექმნა ფეოდალური სახელმწიფო, რომელიც მხოლოდ ფორმალურად შედიოდა ოსმალეთის იმპერიაში. აჰმად კარამანლიმ ქვეყანა დაყო ოლქებად, რომელთაც სათავეში ჩაუყენა კაზიდები. მის სოციალურ

დასაყრდენს წარმოადგენდა ეთნიკური ჯგუფი, რომელიც ორი საუკუნის მანძილზე ჩამოყალიბდა თურქი იენიირების ადგილობრივ მოსახლეობასთან დანათესავების შედეგად და ცნობილი გახდა სახელწოდებით „კულადლი“ (თურქ. სიტყვისგან „კულ-ოდ-ლი“ – „მონის შვილი“, მრ. „კულ-აღლან“). ასეთი, ასომილირებული იენიირების შთამომავალი ცხოვრობდნენ მეზობელ თუნისში, ალჟირში, თლემსენში და ყუელგან, სადაც ადრე განლაგებული იყო იენიაროთა გარნიზონები, ზოგიერთები კი სოფლებშიც დასახლდნენ და მეურნეობას მოჰკიდეს ხელი.

ამჟამად კარამანლის გამგებლობის დროს ტრიპოლიტანიაში განმტკიცდა შარიათის სასამართლო და მარაბუტების ავტორიტეტი აღიარებულ იქნა. გრძნობდა რა სავაჭრო მაგისტრატების დაცვის აუცილებლობას, ფაშა სასტიკად ებრძოდა ტომობრივი და ფეოდალური სეპარატიზმის ყოველგვარ გამოვლენას. არაბული ენა თურქულთან ერთად ეილაეთის სახელმწიფო ენად გამოცხადდა. მართალია, მენთეგუზი ხეტობას კელაიაც აღაქვდნენდნენ სულთან-ხალფას სახელზე, მაგრამ ამჟამად კარამანლის მოიხსენიებდნენ არა როგორც მის ვასალს, არამედ როგორც დამოუკიდებელი სახელმწიფოს მართლმორწმუნეთა მბრძანებელს. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ ახლა ტრიპოლიტანიის გამგებელმა მიიღო თავისი პრეროგატივების შემკვიდრებით გადაცემის უფლება.

მიუხედავად დამოუკიდებლობისკენ გადადგმული ნაბიჯებისა, ამჟამად კარამანლი კარგად ხედავდა, რომ ოსმალეთის სულთნის „კეთილი ნების“ გარეშე მას გაუჭირდებოდა ეფექტური საშინაო და საგარეო პოლიტიკის გატარება. კიდევ უფრო რთული აღმოჩნდა ურთიერთობა ევროპის სახელმწიფოებთან: ევროპელებთან ეპაქრობა ძალიან სასურველი და მომგებიანი იყო, მაგრამ ამავე დროს, მას არ შეეძლო უარი ეთქვა მალრიბელ მეკობრეებთან თანამშრომლობაზე. კაპიტულაციური უფლებები, რომელიც საფრანგეთმა და ევროპის სხვა სახელმწიფოებმა მიიღეს ოსმალეთისგან, უნდა გაერცხლებულიყო ტრიპოლიტანიაზეც, მაგრამ იენიირების თვითნებობისა და მეკობრეების ხადანსხმების გამო ეს უფლებები ირღვეოდა. აქედან გამომდინარე, ტრიპოლიტანია ზიარდა ევროპის სახელმწიფოების მხრივ საპასუხო სადამსჯელო ღონისძიებების რობიექტი ხდებოდა. რაც შეეხება ურთიერთობას მალტასთან, რომელიც მალრიბელი მუსლიმებისა და ოსმალეთის ტრადიციული მეტოქე იყო, ის მეგობრული არ ყოფილა, თუმცა პრაგმატული მოსაზრებით დროდადრო ორივე მხარე გამოხატავდა მშვიდობიანი თანაარსებობის სურვილს.

ქვეყნის გაერთიანებაში და საშინაო პოლიტიკაში მიღწეული წარმატებები აისახა სამშენებლო საქმიანობაშიც. ამჟამად კარამანლის ბრძანებით 1736 წელს ტრიპოლიში დაიწყო მენეთის შენება იმ ადგილზე, სადაც გადმოცემის თანახმად პირველი სალოცავი აუგია ცნობილ არაბ სარდალს 'ამრ იბნ ალ-ასს 643 წელს. ეს მენეთი, რომელიც მისი აღმშენებლის სახელს ატარებს, ისლამური არქიტექტურის საუკეთესო ძეგლს და კარამანლის დინასტიის განსახელებელს წარმოადგენს. ტრიპოლის ციხესიმაგრე, რომელიც დინასტიის რეზიდენციად იქცა, ასევე ინახავს მისი ძველამოსილი გამგებლის სამშენებლო საქმიანობის კვალს. სიოცხლის დასასრულს ამჟამად კარამანლი მხედველობა დაკარგა და იძულებული გახდა საქმეს ჩამოერთობოდა. ქვეყნის ფაქტობრივი გამგებელი გახდა მისი უმცროსი შვილი მუჰამმად კარამანლი (1158-1167/1745-1754), რომელიც სულთან მამუდ I-მა დაამტკიცა ტრიპოლიტანიის გამგებლად ფაშას რანგით. მისი მოღვაწეობა აღინიშნა ევროპელ კონსულებთან აქტიური ურთიერთობით და დათმობით სავაჭრო და სანავიგაციო საკითხებში, რამაც ტრიპოლის მეკობრეების და არნაუტების (ალბანელების) აჯანყება გამოიწვია. მართალია, მუჰამმად კარამანლიმ ეს მუცლადგარება ჩააქრო, მაგრამ მისი შემკვიდრების დროსაც მეკობრეობის საკითხი გადაუტრეული დარჩა. 1785 წელს შავი ჭირის ეპიდემიამ და ხელისუფლებისთვის ცალკეულ დაჯგუფებათა გაუთავებელმა ბრძოლამ უკიდურესად დაამძიმა მდგომარეობა ტრიპოლიტანიაში. ასეთი ქაოსისა და განუკითხაობის პირობებში შეიქმნა კარამანლის დინასტიის დამხობისა და სულთნის პირდაპირი მმართველობის აღდგენის შესაძლებლობა.

1793 წლის იელისში ტრიპოლის ნავსადგურში შევიდა ალჟირელი ავანტიურისტის და მეკობრის 'ალი ჯაზა'ირლის რამდენიმე ხომალდისგან შემდგარი ფლოტი. 'ალი ჯაზა'ირლიმ „სულთნის სახელით“ მოითხოვა ქალაქის ჩაბარება და აიძულა 'ალი ფაშა კარამანლი შეიღებთან ერთად (ამჟამად და იუსუფი) თუნისში გაქცეულიყო, რის შემდეგ მართლაც მიიღო აღიარება სულთნისგან, მაგრამ მისი ხელისუფლება

ბის ლეგიტიმიზაციას მოჰყვა ძალადობისა და რეპრესიების ახალი ტალღა. განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობაში აღმოჩნდა ტრიპოლის მდიდარი ებრაელების სათვისტომო, რომელსაც მძიმე გადასახადები დაეკისრა. ელოდა რა საფრთხეს თუნისიდან, 1794 წლის სექტემბერში 'ალი ჯაზა'ირლიმ აიღო და გაძარცვა კუნძული ჯარბა, რამაც აიძულა თუნისის გამგებელი პაშუდა ფაშა გადამწყვეტი ნაბიჯი გადაედგა აგრესიული მეზობლის წინააღმდეგ. 1795 წლის ნოემბერში თუნისის ჯარმა, რომელშიც კარამანლის ოჯახის წევრებიც იმყოფებოდნენ, დაიბრუნა კუნძული და 1795 წლის იანვარში ქალაქ ტრიპოლის კედლებთან განლაგდა. 'ალი ჯაზა'ირლიმ შეძლო ხომალდზე გადასვლა და ალექსანდრიისაკენ გაემართა. ამგვარად, თუნისის ჯარის დახმარებით კარამანლის დინასტიის წარმომადგენელი ამჟამი დაბრუნდა ტრიპოლიტანიაში, მაგრამ ბრძოლა ხელისუფლებისათვის არ დამთავრებულა: მალე ამჟამ კარამანლი შეცვალა მისმა ძმამ იუსუფმა (ფუსუჟ კარამანლი, 1795-1832), რომელიც 1796 წელს სულთანმა ტრიპოლის ვალიდ დაამტკიცა მალტაში გაქცეული ამჟამის ნაცვლად.

იუსუფ კარამანლი ითვლება დინასტიის ბოლო წარმატებულ გამგებლად და გამოჩენილ მოღვაწედ ოსმალთა პერიოდის ტრიპოლიტანიის ისტორიაში. იმპერიის დაქვეითების პირობებში მან შეძლო არა მარტო განემტკიცებინა თავისი ხელისუფლება, არამედ გარკვეული სიახლეც შეიტანა ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციულ სისტემაში. მაგალითად, ტრადიციული ხაზინადარის ადგილი ახლა ფინანსთა მინისტრმა დაიკავა, საგარეო საქმეებს განაგებდა შესაბამისი მინისტრი, ხოლო პრემიერ მინისტრის მოვალეობას ასრულებდა ქაბირ ალ-ფუზარა. გაჩნდა ორი მთავარი მრჩეველის (ქაიაა ქაბირ, ქაიაა ზაირი) თანამდებობა. დიდი გავლენით სარგებლობდა ქალაქის მთავარი შეიხი - შეიხ ალ-ბალადი. სათათბირო ორგანოს წარმომადგენად დევანი, რომელშიც შედიოდნენ ფლოტის მეთაური - რა'ის ბაჰრ, ფინანსთა მინისტრი, შეიხ ალ-ბალადი, მთავარი პანაფიტი მუფთი, იენიჩართა ალა და ზოგიერთი საკანცელარიო მოხელე, მაგალითად თურქული და არაბული ენის მცოდნე თარჯიმანი. დევანი ყოველდღე იკრიბებოდა, ზოგჯერ გაფართოებული შემადგენლობით და იღებდა გადაწყვეტილებას, რომელიც ვალის მიერ უნდა ყოფილიყო დამტკიცებული.

არსებული პოლიტიკური რეჟიმის შესაფერისი იყო ტრიპოლიტანიის სამეურნეო ცხოვრებაც: მიწათმოქმედებისთვის ვარგისი მიწები მთლიანად კარამანლის დინასტიისა და მისი გარემოცვის ხელში გადავიდა, მეორე ნაწილს კი ცალკეული ტომები ფლობდნენ, თუმცა მიწების უმადლეს მესაკუთრედ სახელმწიფო ითვლებოდა. ფელაქები იჯარით იღებდნენ დასაშვავებელ ნაკვეთს, მაგრამ მძიმე კლიმატი პირობებისა და წვიმების ნაკლებობის გამო მოუსავლიანობა და შიმშილობა ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ქალაქების მოსახლეობა თავს ირჩენდა ხელოსნობით და მონაწილეობდა ტრანსაფრიკულ ან საზღვაო ვაჭრობაში. ისევე, როგორც არაბული მაღრიბის სხვა ქვეყნებში, ტრიპოლიტანიაშიც მმართველი ელიტის შემოსავლის ტრადიციულ წყაროდ რჩებოდა მეკომრობა, მაგრამ ქრისტიანთა გააქტიურება ხმელთაშუა ზღვის აუზში, საკონსულო ხელშეკრულებები და საზღვაო ვაჭრობის აუცილებლობა ამცირებდა მეკომრობის როლს და მნიშვნელობას. იყო შემთხვევები, როცა ევროპის სახელმწიფოები ცდილობდნენ მეკომრობების გამოყენებას ერთმანეთის წინააღმდეგ, მაგრამ XVIII საუკუნის მიწურულს ინგლისის ძლიერი ფლოტის გამოჩენამ და მისმა ბატონობამ ხმელთაშუა ზღვაზე, განსაკუთრებით 1798 წლის შემდეგ, მეკომრე რე'ისების შემოსავალი მინიმუმამდე დაიყვანა.

XIX საუკუნის დამდეგს იუსუფ ფაშას მოუხდა რიგი აჯანყებების ჩაქრობა ტრიპოლიტანიაში, ხოლო 1823-1826 წლებში იძულებული გახდა სულთნის ბრძანებით ფლოტი გაეგზავნა მორეაქციო საბერძნეთის განმთავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ. 1832 წელს იგი გადადგა თავისი შვილის 'ალის სასარგებლოდ, მაგრამ დინასტია თავისი ისტორიის დასასრულს უახლოვდებოდა. 1835 წლის მაისში ტრიპოლის ნავსადგურში გამოჩნდა 22 ხომალდისგან შემდგარი ოსმალეთის ფლოტი, რომლის მიზანი თითქოს „ალი კარამანლის დახმარება და ეივალში წესრიგის დაცვა იყო.“ ფლოტის მეთაურმა მუსტაფა ნაჯიბმა თავის საფლავმანო ხომალდზე მიიტყუა და შეიპყრო 'ალი და მისი ახლობლები, რის შემდეგაც გამოაცხადა კარამანლის დინასტიის დამხობის და ოსმალთა პირდაპირი მმართველობის აღდგენის შესახებ. 'ალი კარამანლი და მისი ახლობლები დიდი ნაწილი სტამბოლში გაგზავნეს. ხანდაზმული იუსუფ ფაშა ღლიბაში დარჩა და თავის ქალაქგარეო რეზიდენციაში გარდაიცვალა 1838 წელს. კარამანლის დინასტიის 130 წლიანი ისტორია დამთავრდა.

ოსმალოთა ბატონობის ხასიათი გარკვეული თავისებურებით თანდათან გამოიკვეთა არაბული მადრიბის სხვა ქვეყნებშიც. ცნობილი რეისის და კაფუდან ფაშის ხაირად-დინ ბარბაროსას გარდაცვალების შემდეგ ალჟირზე გაერყვდა ოსმალოთა სამხედრო-ადმინისტრაციული სისტემა: ქვეყანას განაგებდა სულთნის მიერ დანიშნული ბეგლარბეგი ან მისი ნაცვალის (ხალდუა). სხვადასხვა დროს ეიალეთის სათავეში იდგნენ პასან ალა (1536-1543) და ხაირ ად-დინის შვილი პასან ფაშა (1544-1552). უკანასკნელი ბეგლარბეგი, რომელიც განასახიერებდა ოსმალოთა ხელისუფლებას იყო 'ულუჯ' ალი (1565 წლიდან), რომლის შემდეგაც სტამბოლიდან გამოგზავნილმა ფაშებმა მთლიანად დაკარგეს კონტროლი როგორც მეკობრეებზე, ისე ადგილობრივ იენიზრებზე. 1070/1659 წლიდან ხელისუფლების სათავეში მოექცა იენიზრების ალა, მაგრამ 1671 წელს მეკობრეებისა და სხვა სამხედრო რაზმების მეთაურთა გადაწყვეტილებით იგი შეცვალა ახალმა გამგებელმა, რომელიც თავისი რანგით უტოლდებოდა ბეგს და ცნობილი გახდა თურქული ტერმინით დეი. სულთანმა იძულებული იყო ელიარებინა ალჟირის დეი და მას ფაშას წოდება მიანიჭა. ქვეყნის მართვაში დეის ექიმარებოდა დივანი, რომელშიც ერთიანდებოდნენ მაღალი რანგის მოხელეები: ხაზინადარი (ხაზნაჯი), იენიშართა ალა, სამხედრო ფლოტის მეთაური (ვაქილ) და სხვები. შარიათის ნორმების დაცვას და სასამართლოს ფუნქციონირებას თვალყურს ადევნებდნენ პანაფიტი და მალიკიტი ყადიები, ხოლო საპოლიციო ფუნქციას ასრულებდნენ ჩაუშუები ბაშ ნაუშუის მეთაურობით.

XVII-XVIII საუკუნეების ალჟირის საშინაო ცხოვრების შესახებ ცნობები მწირია, მაგრამ საერთო სურათის წამოდგენა შესაძლებელია. საკუთრივ ქალაქ ალ-ჯაზაირის ოლქის (დნარ ას-სულტან) გარდა ქვეყანა იყოფოდა შვიდ რაიონად (ვატან), რომელთაც დეის ხელმძღვანელობით თურქი კადები მართავდნენ. ქვეყნის დანარჩენ ტერიტორიას წარმოადგენდა სამი ადმინისტრაციული ერთეული (ბაილიკი), კერძოდ: აღმოსავლეთით – კუსტანტინა (ან კუსანტინა), დასავლეთით – ალ-მუასკარი (ფრ. Mascara), უფრო გვიან ვაჰრანი (ფრ. Oran) და სამხრეთით ალ-მადიდა (ფრ. Medea). თითოეულ მათგანს ჰქონდა თავისი ბეგი (ბეი), რომელსაც დეი ნიშნავდა. ბეგი და მისი მოადგილე კადი პასუხისმგებელი იყვნენ ფისკალური ვალდებულების შესრულებაზე. საგადასახადო-საფინანსო წელი იწყებოდა ბეგის დანიშვნასთან ერთად. ბეგილიკის საგადასახადო მოხელე (ვაქილ-ი სიფაჰიან) ყოველ თვე (ან 2-3 თვეში ერთხელ) ჩადიოდა სათანადო ანგარიშგებით დედაქალაქში. ხაზინაში შესატანი თანხა არ იცვლებოდა, მაგრამ ყველა ბეილიკის ფისკალური ვალდებულება არ იყო ერთნაირი. იენიზრები განლაგებული იყვნენ მხოლოდ ქალაქების ციხესიმაგრეებში, აგრეთვე სამხედრო ბანაკებში ცალკეულ ტომებზე და სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრატებზე ზედამხედველობისთვის. ზოგჯერ ისინი იყვნენდნენ ტომთა შორის არსებულ წინააღმდეგობებს, ახალისებდნენ მათ, ვინც ლოიალური იყო ხელისუფლებისადმი, ანიჭებდნენ ფისკალურ შეღავათებს და უფლებას აძლევდნენ დაესაჯათ ან გაეპარცვათ მეამბოხე ტომები. იენიზრთა საუკუშაგრობით იყო გარემოცული ჩრდილოეთ ალჟირის მთიანი მასივი კაბილია (ბილანდ ალ-კაბაილ), სადაც ძირითადად ბერბერები ცხოვრობდნენ. ამავე დროს, ხელისუფლება ცდილობდა თანამშრომლობას რელიგიურ ორდენებთან, რადგანაც ანტიოსმალოური ან სოციალური გამოსვლები სწორედ მათი წინამძღოლობით ხდებოდა.

ალჟირის სანაპირო ზოლის მუსლიმი მოსახლეობა დიდი ხნის მანძილზე დაკავებული იყო საზღვაო მეკობრეობით, რომელსაც დიდი შემოსავალი მოჰქონდა. მაგრამ ამავე დროს ესპანეთის ფლოტის დამსჯელი ექსპედიციების მიზნით ხდებოდა (1541, 1567, 1775 და 1783 წწ.). XVII საუკუნეში მეკობრეობა არ იმკუდარა, მაგრამ დროთა განმავლობაში საფრანგეთის და ინგლისის გააქრობებამ ხმელთაშუა ზღვაზე ალჟირს დააკარგინა მეკობრეთა სახელმწიფოს სტატუსი. ევროპის დიდი სახელმწიფოების სამხედრო ზომადები თითქმის გამუდმებით ესხმოდნენ თავს ალჟირის სანაპიროს (საფრანგეთი – 1661, 1665, 1682, 1683, 1688 წწ., ინგლისი – 1622, 1655, 1672 წწ., დანია – 1770 წ.). XVIII საუკუნემ დაგვიტოვა მხოლოდ ერთი მეკობრის რეის პაშიდუს (დაიდუა 1815 წ.) სახელი. ალჟირელები მას ხაირ ად-დინ ბარბაროსას საქმის ღირსეულ გამგრძელებლად თვლიდნენ. საზოგადოებრივი განვითარების თვალსაზრისით საფრანგეთის კოლონიური ექსპანსიის დაწყებამდე ალჟირში მდგომარეობა არსებითად, და მით უმეტეს უკეთესობისაკენ არ შეცვლილა.

XVIII საუკუნის დამლევის და XIX საუკუნის პირველი მეოთხედის ალკიურში დაიწყო ოსმალეთის ორი დიდი მოხელის, ქართული წარმომავლობის ძმების 'ალი ალ-კაჟუდანის და უკეე ნახსენები 'ალი ფაშა ატ-ტარაზულუქის კარიერა. მათგან პირველი, ნიჭითა და სიმამაცით გამორჩეული საიდ 'ალი ალკიურის ფაშა მუჰამმადის ნათესაი იყო და ფაქტობრივად მთელ ქვეყანას განაგებდა, უფრო გვიან კი ოსმალეთის კაჟუდან ფაშას და დიდი ვეზირის თანამდებობაზე აღზევდა (გარდ. სტამბოლში 1826 წ.). მეორე — 'ალი (ხედმეტსახელად 'ალი ბურულუქი) უფრო მეტად ცნობილი გახდა ძალადობით და მისი კარიერაც ნაკლებ წარმატებული გამოდგა: როგორც ზემოთ უკეე აღინიშნა, მან ხელში ჩაიგდო ტრიპოლი (ლიბია), მაგრამ უსამართლობითა და გამოძალადებით საოველთაო აღშფოთება გამოიწვია, და ბოლოს, გაძევებულ იქნა ქვეყნიდან. 1804 წელს იგი ეგვიპტელ მამლუქებთან ბრძოლას შეეწირა. იმავე პერიოდის ალკიურს უკავშირდება კიდევ ერთი ქართველი მამლუქის ისმა'ილ ქაჰიას კარიერა, რომელიც ისევე, როგორც ზემოდასახელებული მამლუქები, ქართული წარმომავლობის ძლევაში იყო კაჟუდან ფაშას პასან ალ-ჯაზაირლის მფარველობით სარგებლობდა. ყოველივე ეს, და კიდევ მრავალი მსგავსი ფაქტი აფიქრებინებს მეკლე-ვართ, რომ მამლუქობა დადახვეწილ ყოფილ ქართველ მონებს ამოქმედებდათ ეთნიკური სოლიდარობის გრძნობა (კ. ფერაჟე, ეთნიკური სოლიდარობის შესახებ ... 82-88). იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ე.წ. „ეთნიკური სოლიდარობის“ ფაქტორის არსებობას გაეიზიარებთ, უნდა იხილეთ ვალიაროთ, რომ იგი ემსახურებოდა ყოფილი მამლუქების მიზნებს, მათ ბრძოლას პირველობისა და ხელისუფლებისათვის. ამ ბრძოლაში ერთი და იგივე ეთნიკური წარმომავლობის მამლუქების სამკედრო-სასიციოცხოლო დაპირისპირება ერთმანეთთან სრულიად არ იყო გამორიცხვური. ისლამური ეგალიტარიზმი გზას უხსნიდა ყველა მუსლიმს, მათ შორის ყოფილ მონას ხელისუფლებისაკენ და წარმატების მიღწევის ერთადერთი საშუალება იყო ძალა.

მეზობელ თუნისში მოვლენები დაახლოებით ისევე ეითარდებოდა, როგორც ალკიურში, თუმცა იყო განსხვავება. 1574 წლიდან ამ ქვეყანაშიც სათავეში ჩაუდგა ოსმალო ბეგლარბეგი, რომელიც ოსმალეთის სამხედრო ფლოტს და იენიჩრებს ეურდნობოდა. პროვინციულ მმართველობას ახორციელებდნენ კა'იდები, რომლებიც შესაძლებლობის ფარგლებში თანამშრომლობდნენ ტომთა ბელადებთან. 1591 წელს იენიჩრების მიერ მოწყობილ სამხედრო გადატრიალებას მოჰყვა „კოლექტიური ხელისუფლების“ შექმნა 40 დღის შემადგენლობით, მაგრამ ექსპერიმენტმა ვერ გააძლიერდა და 1594 წელს მართვის სადავეები ისევ ერთი დღის ხელში გადავიდა. ოსმალეთის ბეგლარბეგს მხოლოდ ფორმალური, სიმბოლური გამგებლის სტატუსი დარჩა. იმის გამო, რომ იენიჩართა არაბიზაცია გარდუვალი გახდა, გაძლიერდა ადგილობრივი ელემენტის როლი და ასპარეზზე გამოვიდა ყოფილ იენიჩართა ბეგების მთელი ჯგუფი. 1640-1702 წლებში ბეგებმა მინიმუმადე დაიყვანეს დღის გაღება, რაც დამთავრდა შურად ბეგის (1021-1041/1612-1631) და მისი ე.წ. „მურადიანთა“ დინასტიის აღზევებით. ძალაუფლებისათვის ბრძოლა ადგილობრივ სამხედრო დაჯგუფებებს შორის გაგრძელდა, რასაც მოჰყვა მურადიანთა დამხობა 1702 წელს და იბრაჰიმ აშ-შარფის გამოსვლა ასპარეზზე, მაგრამ ალკიურელებთან შეტაკებისას იგი დაიღუპა. 1705 წელს თუნისის რეგიონებში ავტორიტეტმა სამხედრო რაზმების მხარდაჭერით ძალაუფლება გადასცეს ერთ-ერთ ბეგს პუსაიმ იბნ 'ალი-ს (1117-1148/1705-1735), რომელმაც დასაბამი მისცა ახალ დინასტიას: დამთავრდა ოსმალური თუნისის ისტორია და დაიწყო მეორე, პუსაინიანთა გამგებლობის პერიოდი, რომელიც 1957 წლამდე გაგრძელდა.

პუსაინი იბნ 'ალის 30 წლიან გამგებლობას რაიმე სერიოზული წინააღმდეგობა არ შეხვედრია, მაგრამ 1735 წელს ალკიურელების დახმარებით იგი ჩამოაგდო მისმა ძმისწულმა 'ალიმ (1148-1170/1735-1756). შინადინასტიური ბრძოლა გაგრძელდა, რის შედეგადაც 1752 წელს 'ალის დაუპირისპირდა საკუთარი შვილი იუნუსი, შემდეგ კი დამხობილი პუსაინის შვილი მუჰამმადი (1170-1173/1756-1759), რომელმაც ისევ ალკიურელების დახმარებით ხელში ჩაიგდო ძალაუფლება. მუჰამმადის მემკვიდრე გახდა მისი ძმა 'ალი (1173-1197/1759-1782).

პუსაინიანთა თუნისი არ იყო დამოკიდებული სტამბოლზე, თუმცა მისი გამგებლები ოსმალეთის ფაშას ტიტულს ატარებდნენ და აღიარებდნენ სულთანს, როგორც ხალფას. მმართველი დინასტია ეურდნობოდა ადგილობრივ ფეოდალებს, რომლებიც წარმოშობით არაბები, თურქები და ანდალუსელები იყვნენ. XVIII საუკუნეში ქვეყნის სამხედრო-ადმინისტრაციულ ასპარეზზე, ისევე როგორც ეგვიპტეში, დაწინაურდნენ

მამლუქები, რომელთა შორის ბევრი იყო წარმოშობით ქართველი („ქერჯი“). (გ. ზე-რაძე, ქართველი მამლუქები თუნისში XVIII სს. (წინასწარი ცნობა), 200-212. იხ. ბიბ-ლიოგრაფია).

‘აღი და მისი მემკვიდრე პაშუდა ფაშა (1197-1230/1782-1814) ცდილობდნენ ხელი შეეწყოთ ქვეყნის ეკონომიკური განვითარებისათვის, ატარებდნენ ზომიერ ფისკალურ პოლიტიკას, ახალისებდნენ ვაჭრობას, მაგრამ აწყდებოდნენ მრავალ საგარეო და სა-შინაო პრობლემებს. კერძოდ, გამწვავდა თუნისის ურთიერთობა ეგვიპტისთან, რომ-ლის ფლოტმა იერიში მიიტანა სუსზე (სუსა) და ლა-გულაბტზე (1784-1792 წწ.). ორჯერ, 1807 და 1813 წლებში თუნისში შეიჭრნენ ალჟირელები, მაგრამ სასტიკ წინააღმდეგო-ბას შეხვდნენ და იძულებული გახდნენ უკან დაეხიათ. 1811 წელს თუნისში გაუქმდა იენიჩართა კორპუსი, რომელიც ქვეყანაში მუდმივი დესტაბილიზაციის წყაროს წარმო-ადგენდა. იენიჩართა დიდი ნაწილი ალჟირში გაიქცა, რამაც გააძლიერა ქვეყნის მმარ-თველი ელიტის არაბიზაციის პროცესი. XIX საუკუნის დამდეგს თუნისი კვლავ ჩა-მორჩეობდა ევროპის ქვეყნებს, მაგრამ სამეურნეო ცხოვრებით (ზეთისხილის მოშენე-ბა, მანუფაქტურები, აქტიური საშინაო და საზღვაო ვაჭრობა) თავის მეზობლებს ბევ-რად უსწრებდა.

არაბული მალრიბის ერთადერთი ქვეყანა, რომელზედაც ოსმალებმა ვერ დააწე-სეს პირდაპირი კონტროლი იყო მაროკო. XVI საუკუნის დამდეგს ამ არაბულ ქვეყანა-ში ასპარეზზე გამოვიდნენ სა’დის გვარის (ბანუ სა’დ) შარიფები (შურაბაჲ) ან რო-გორც მათ მაროკოში უწოდებდნენ შორფა (შორფა). ეს შარიფები, რომლებიც იმამ ‘აღისა და ფატიმას შვილის, მეორე იმამის პასანის შთამომავლებად ითვლებოდნენ, საერაუდოდ მაროკოში გადმოსახლდნენ ქალაქ იანუზუდან XIV საუკუნეში და საბო-ლოოდ სამხრეთ მაროკოში სუსის (სუს ალ-აქსა) რაიონში დასახლდნენ. ამ გვარის პირველი ცნობილი წარმომადგენელია აბუ ‘აბდ ალლამ მუჰამმად ალ-მაჰდრ ალ-კა’იმ ბი-‘ამრ-აჰლამ, რომელიც გამოირჩეოდა დიდი რელიგიურობით და იყო მალრიბის სუფიების ფუქემდეღის, ცნობილი თეოლოგის ად-ჯაბუდინის¹¹⁸ მიმდევარი. იგი მონა-წილეობდა საღვთო ომში პორტუგალიელების წინააღმდეგ და მაღალი ავტორიტეტით სარგებლობდა. მისი შვილები ად-‘არაჯი (მარაქეშში) და მუჰამმად აშ-შაიხი (სუსში, უფრო გვიან ფესში) მაროკოს შარიფების პირველი სახელმწიფოს დამაარსებლებად ითვლებიან. მალე მშებს შორის თავი იჩინა მეტოქეობამ, რომელიც 950/1543 წელს დამთარდა უფროსი ძმის ად-‘არაჯის დამარცხებით და სამხრეთ-აღმოსავლეთ მარო-კოს ქალაქ თაფინალტში გასახლებით. ამგვარად, მუჰამმადმა გზიდან ჩამოიშორა სა-შიში მეტოქე და ისტორიაში შევიდა, როგორც სა’დიანთა სახელმწიფოს პირველი დი-დი სულთანი სახელით მუჰამმად აშ-შაიხ ალ-მაჰდრ ან მავლამ მუჰამმადი (923-964/1517-1557).

ქვეყნის გაერთიანებისთვის ბრძოლაში პორტუგალიელების გარდა სა’დის შარი-ფები დეაუბრისპირდნენ ბერბერული წარმომავლობის გატასიანთა (ბანუ გატას) სუსტ საფეოდალოს და 1549 წელს აიღეს მათი დედაქალაქი ფესი, რის შემდეგაც თათქმის მთელი მაროკო მათ ხელში აღმოჩნდა. ტერიტორიის გაუართოების მიზნით ისინი დაიძვრნენ სამხრეთისაკენ, დაიკავეს თიმბუქტუ და მდინარე სენეგალამდე მი-ვიდნენ. 1550 წელს შარიფების ჯარი შეიჭრა ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე თილემ-სენის რაიონში, რომელსაც განაგებდა ზაიანთა (ბანუ ზაიან) დინასტია, მაგრამ მომ-დევნო წელს ალჟირის ოსმალური ხელისუფლების ჩარევის შემდეგ იძულებული გახ-და უკან დაეხია. სა’დის შარიფმა მიიღო „ამირ ალ-მუშინინის“ ტიტული და თავის დედაქალაქად გამოაცხადა მარაქეში (მარაქეშ), დაარსებული ჯერ კიდევ XI საუკუ-ნეში მურაბიტების მიერ. 1557 წელს მავლამ მუჰამმადი მოკლა მისი თურქული გეარ-დის ერთ-ერთმა ჯარისკაცმა.

მავლამ ‘აბდ ალლამ ალ-დნლიბ ბი-ლდნ-ის (964-981/1557-1574) გამგებლობისას დაპირისპირება ალჟირსა და მაროკოს შორის კვლავ შეტაკებებში გადაიზარდა, რა-მაც აიძულა შარიფების სულთანმა ესპანეთისთვის ეთხოვა დახმარება, მაგრამ უშედე-გოდ. საკუთრივ მაროკოში გაჩაღდა ხელჩართული ბრძოლა, რომელშიც გატასიანთა შთამომავლების გარდა ჩაებნენ სა’დის გვარის მრავალრიცხოვანი ტახტის მძიებლე-ბი. ზოგიერთი მათგანი მიზნის მიღწევას ცდილობდა მეზობელ ალჟირში დამკვიდრე-ბული ოსმალური რეჟიმის მხარდაჭერით. მდგომარეობას ისიც ართულებდა, რომ ეს-პანეთიდან გადმოსახლებული მორისკები, რომლებიც 1609-1610 წლებში მასობრივად

დასახლდნენ რაბატში, არ ემორჩილებოდნენ სულთანს, ხოლო ჩრდილოეთით, ქალაქ სალანს რაიონი ფაქტობრივად მთლიანად მარაბუტების ხელში გადავიდა.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში ანარქიისა და გაუთავებელი შეტაკებების ფონზე გამოიკვეთა იმ შარიფების უპირატესობა, რომელთა ცენტრს წარმოადგენდა თავი-
ლაღი სამხრეთ-აღმოსავლეთ მაროკოში (თაჰილალთ, აქედან ნისბა „ჰილალნი“). მათი ბელადები (მაჟლამ) ფილალნი-ს გვარით არიან ცნობილი. ისინი მაროკოში დასახ-
ლდნენ XIII საუკუნეში და ისევე, როგორც სა'დები, იმამ პასანის შთამომავლებად ით-
ვლებოდნენ. ისარგებლა რა ანარქიისა და განუყოფლობის ვითარებით, თავილაღის
შარიფმა არ-რაშნდმა არაბი და ბერბერი ტომების დახმარებით თავის ხელისუფლებას
დაუმორჩილა აღმოსავლეთ მაროკო, რომლის ცენტრი იყო თაზა. 1666 წელს მან დაი-
კავა ფესი, ჩრდილოეთ მაროკო, შემდეგ კი მარაქეში და სუსი. ამგვარად, მაჟლამ არ-
რაშნდმა (1076-1082/1664-1672) მაროკოში საფუძველი ჩაუყარა შარიფების ახალ დინას-
ტიას და ალაფიანრა ('ალაფიამა) ანუ იმამ 'ალის შთამომავალთა სახელმწიფოს. მის
მმას და მემკვიდრეს მაჟლამ ისმაილს (მაჟლამ ისმ'ნელ, 1082-1139/1672-1727) მოუხდა
ქალაქებისა და სხვადასხვა ტომების აჯანყებების ჩაქრობა. ფესისა და მარაქეში იგი
ვერ გრძნობდა თავს მშვიდად, რამაც გადააწყვეტინა დედაქალაქის გადატანა მექნეს-
ში (მიქნას). აქედან მოკიდებული, ამ ქალაქმა თავისი ადგილი დაიკავა მაროკოს ორი
ცნობილი ქალაქის – ფესისა და მარაქეშის გვერდით. ოსმალებთან დაზავებისა და
თანამშრომლობის შედეგად მაჟლამ ისმაილმა შეძლო მნიშვნელოვანი წვლილი შეე-
ტანა ესპანელების გაძევებაში მალრიბის ისეთი ქალაქებიდან, როგორიცაა მა'შურა,
მაჟდიამა და ალ-არა'იში. 1684 წელს ხანგრძლივი ალყის შემდეგ მაჟლამ ისმაილის
ე.წ. „რჩვის ჯარი“, რომელსაც სარდლობდა 'ალი ბ. 'აბდ ალლამ ათ-თამსამანი, შეეი-
და ტანეერი (ტანჯა), რომელიც 1671 წლიდან ბრიტანეთის საზღვაო ბაზა იყო. ქრის-
ტიანთა ხელში დარჩა ატლანტის ოკეანის სანაპიროს რამდენიმე ქალაქი, კერძოდ მა-
რაგანი (ალ-ჯადინდა), სეუტა (საბთა) და მეულია (მალინდა, მლინდა).

მიუხედავად წარმატებებისა, ალაფიანებმა ('ალაფიდებმა) ვერ შეძლეს მტკიცე
კონტროლის დაწესება მაროკოს მთელ ტერიტორიაზე, განსაკუთრებით ბერბერულ
ტომებზე, რომელთა შორის დაუმორჩილებლობით გამოირჩეოდა სინაჟას ტომი. არ-
ცთუ მეგობრული ურთიერთობა მეზობელ ალჟირთან და ევროპის სახელმწიფოებთან,
საგარეო ვაჭრობის შესუსტება და ტრადიციული სეპარატიზმი, ყოველივე ეს საფ-
რთხის წინაშე აყენებდა მაჟლამ ისმაილის მიღწევებს. მისი გარდაცვალების შემდეგ
ქვეყანა მოიცვა ანარქიამ, რომელიც თითქმის 30 წელი გაგრძელდა (1727-1757 წწ.).

მაროკოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში გარკვეული პოზიტიური ცვლილებები გაჩნდა
სულთან მუჰამად III-ის (მუჰამად იბნ 'აბდ ალლამ, 1170-1204/1757-1790) დროს. ახალი
მონარქი ცდილობდა მეტად შეზღუდული რესურსების პირობებში მიეღწია სტაბილუ-
რობისათვის, მოაწესრიგა საგადასახადო სისტემა, მოჭრა ფული, და ბოლოს, შექმნა
მცირერიცხოვანი, მაგრამ ბრძოლისუნარიანი ჯარი. 1769 წელს მან გააძევა პორტუგა-
ლიელები მახაგანიდან, მაგრამ იძულებული გახდა დაზავებოდა ესპანეთს. სულთანს
კარგად ესმოდა, რომ საგარეო ვაჭრობის გაფართოება ხელციცხლოდ აუცილებელი
იყო ქვეყნისთვის. აქედან გამომდინარე, დაიდო საავაჭრო ხელშეკრულება ევროპის სა-
ხელმწიფოებთან და ატლანტის ოკეანის სანაპიროზე აშენდა ახალი ქალაქი მოგადი-
რი (ას-სავირა), რომელიც 1765 წლიდან ევროპელი ვაჭრებისა და კონსულების ცენ-
ტრად იქცა. მუჰამად III-ის მემკვიდრეების დროს ქვეყნის საზოგადოებრივ ცხოვრება-
ში არ მომხდარა რაიმე პოზიტიური ცვლილებები და XIX საუკუნეში მაროკო შევიდა
იმავე პრობლემებით, რომელიც გადაუჭრელი რჩებოდა მთელი გვიანდელი შუა საუკუ-
ნეების მანძილზე.

3. ისლამური განათლება და მეცნიერება არაბული მადრიბის ქვეყნებში (XVI-XVIII სს.)

XVII-XVIII საუკუნეებში არაბული მადრიბის ქვეყნები, განსაკუთრებით მაროკო, ფაქტობრივად დამოუკიდებელი იყვნენ და ამ რეგიონში ამა თუ იმ ფორმით გრძელდებოდა საქმიანობა ტრადიციულ სამეცნიერო დარგებში. არაბული ენა, კულტურა, ისლამი და „დიდი ჰაჯი“ კელავაც აკავშირებდა მადრიბის ქვეყნებს ჰიჯაზთან და სხვა არაბულ ქვეყნებთან.

ისევე, როგორც ადრინდელ შუა საუკუნეებში, ახლაც არაბული მადრიბის განათლებისა და მეცნიერების ცენტრს წარმოადგენდა მაროკო, რომელიც სამეცნიერო-კულტურული საქმიანობით ყოველთვის არაბული სამყაროს განუყოფელ ნაწილს შემადგენდა. უკვე IX საუკუნიდან მოკიდებული მაროკოში ფუნქციონირებდა ოთხი დიდი რელიგიური და საგანმანათლებლო ცენტრი: ფესი (ფანს), დაარსებული VIII ს. მიწურულს და IX ს. დამდეგს იდრისიანთა მიერ; მარაქეში (მარაქეშ) – მურაბიტების დედაქალაქი (XI ს. მეორე ნახევარი), რაბატი (არ-რინატ) – მუეჰიდების მთავარი ქალაქი (XII ს. მეორე ნახევარი) და მექნესი (მიქნას) – ფილალის დინასტიის დედაქალაქი (XVII ს.). განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ფესის „კარაფინის მეჩეთი“ („მასჯიდ ალ-კარაფინი“),¹⁹ რომელმაც აყვავება განიცადა მაროკოში მარინიანთა (ბანუ მარინ) ბერბერული დინასტიის გამგებლობისას (XIII ს. შუა წ. – XV ს. შუა წ.). მას შემდეგ, რაც შარიფების სადინათა დინასტიამ XVI საუკუნეში დედაქალაქი ფესიდან მარაქეშში გადაიტანა, გაჩნდა „ალ-კარაფინის“ დაქვეითების ნიშნები. მიუხედავად ამისა, ფესის უძეულები მეჩეთი და სკოლა კელავაც იზიდავდა სქოლასტიკით დაინტერესებულ მუსლიმებს არა მარტო მაროკოს სხვადასხვა რეგიონებიდან, არამედ აფრიკის სხვა ქვეყნებიდანაც.

მადრიბულ მუსლიმებს შორის დიდი პოპულარობით სარგებლობდა თუნისის ძველი ქალაქი კარაფანი და მისი ორი მეჩეთი – „ჯამი“ ალ-კარაფინ ალ-აქბარ“ ანუ „უკბას მეჩეთი“ („ჯამი“ უკბა“) და „ჯამი“ აზ-ზაითუნა,“ რომლებმაც სახელი გაითქვეს ალლაბიანთა დროს (IX ს.) და ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგაც (1574 წ.) განაგრძობდნენ ფუნქციონირებას. XVII-XVIII საუკუნეებში თუნისში საქმად ინტენსიურად მიმდინარეობდა ძველი მეჩეთებისა და მედრესეების აღდგენითი სამუშაოები. ახლად აგებულ რელიგიურ დაწესებულებათა უმეტესობა ოსმალეთის ოფიციალურ პანაფიტურ მაჰზაბს ეკუთვნოდა. მაგალითად, მალიქიტური „აზ-ზაითუნა“-ს მახლობლად 1031/1622 წელს დეი იუსუფმა ააგო პანაფიტური მეჩეთი და მედრესე „ალ-მუსუფიშია“. მურადიანთა დროს (XVII ს.) ქ. თუნისში აშენდა მეჩეთი „ალ-მურადიშია“, ხოლო კაბისში, ბაჯაში და კუნძულ ჯარაბაზე გაჩნდა რამდენიმე ახალი ზავია.

1705 წელს თუნისში ხელისუფლების სათავეში მოვიდა ახალი – პუსანიანთა დინასტია, რომელმაც განაგრძო წინამორბედთა რელიგიური და საგანმანათლებლო პოლიტიკა. აღმშენებლობითი საქმიანობით თავი გამოიჩინა პუსან ბ. ალიმ (1117-1153/1705-1740), რომელმაც ქ. თუნისში ააშენა ორი სკოლა – „ალ-პუსანიშია ას-ჰულრა“ და „ალ-პუსანიშია ალ-ქუბრა“. მისი მემკვიდრეები ასევე ხელს უწყობდნენ რელიგიური ინსტიტუტების საქმიანობას, ეხმარებოდნენ ალიმებს და განათლების მიღების მსურველ ნიჭიერ მოწაფეებს. საინტერესოა, რომ ამ დროს თუნისის ზოგიერთ მედრესესა და მეჩეთში ერთად მოღვაწეობდნენ პანაფიტური და მალიქიტური მაჰზაბის მიმდევრები (Leila Sabbagh, 260-262).

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში მეჩეთებს, მედრესეებს და ზავიებს აშენებდნენ ალიკირის ქალაქშიც, სადაც ძალიან იგრძნობოდა ესპანეთიდან გადმოსახლებული მუსლიმების (ანდალუსიელების) გავლენა. ამის დამადასტურებელია ქ. ალიკირში დაარსებული „მადრასა ანდალუსიშინი“, რომელიც გამოირჩეოდა სწავლების მაღალი დონით. იგივე შეიძლება ითქვას „მადრასა ან-ნაჰირიშია“-ს შესახებ, რომელიც აშენდა 1171/1757 წელს და ატარებდა მისი დამაარსებლის აჰმად ბ. ნასირის სახელს. ამ სასწავლებელში ფიკჰისა და პადისების გარდა ცალკე დისციპლინად არაბული ენის გრამატიკასაც ასწავლიდნენ.

ისევე, როგორც სხვა არაბულ ქვეყნებში, ოსმალთა პერიოდის ტრიპოლიტანიაშიც დარჩა ქართველი მამლუქების მოღვაწეობის კვალი. დღევანდელი ლიბიის დედა-

ქალაქს და მთავარ ნავსადგურ ტრიპოლს ამშვენებს ე.წ. „გურჯის მენეთი,“ რომლის აღმშენებელია **მუსტაფა გურჯი** (მადრიბის დილაქტში „კურჯი“, იგივე „ქურჯი“), ზემოთ ნახსენები იუსუფ ფაშას ყოფილი მამულე და სიძე. კარამანლის დინასტიის გამგებლობისას და მისი დამხობის შემდეგაც მუსტაფა გურჯი სათავეში ედგა ტრიპოლის პორტს და უნარიანად ხელმძღვანელობდა ქვეყნის საზღვაო-სავაჭრო საქმიანობას, თუმცა მასაც არ აკლდა პატრონისათვის დამახასიათებელი სისასტიკე. ტრიპოლიტანიის ამ გამორჩენილ რეისის გარდაცვალების თარიღი უცნობია (დაახლ. XIX ს. 40-50-იანი წწ.), მაგრამ ფიქტი, რომ იგი თავისი ოჯახის წევრებთან ერთად დაკრძალულია მის მიერ აშენებულ მშვენიერ მენეთში. იმავე პერიოდის ლიბიის პოლიტიკურ სარბიელზე ჩანს მუსტაფა გურჯის შვილი პაჯჯ „აღი, ხოლო უფრო გვიან (1888 წ.) ვინმე ამაღ გურჯის აუგია სენუსიტების მენეთი. აღსანიშნავია, რომ დღევანდელ ტრიპოლიში მენეთის გარდა გურჯის სახელს ატარებს უბანი და ქუჩა. ვენეციის დიპლომატიურ დოკუმენტებში დოქუსირებულია კიდევ რამდენიმე ლიბიელი „გურჯი,“ მაგრამ მათ შესახებ კონკრეტული მასალები ჯერჯერობით არ მოიპოვება (კ. ფერაძე, გურჯის მენეთი ტრიპოლიში. — „ჩვენი მწერლობა,“ 12 სექტ., 2008, 55-58). აღმშენებლობით საქმიანობას ეწეოდა „უსმან ფაშაც (1059-1083/1649-1672), რომელმაც ააგო მედრესე და უბოძა მას ვაჟი დიდი სიბლითეთი. 1123/1711 წელს ამაღ კარამანლის მცდელობით ტრიპოლიში აშენდა სკოლა და მენეთი, რომელიც მის სახელს ატარებდა. კარამანლის დინასტიის გამგებლობისას ზავიები და მენეთები აშენდა ან განახლდა ბენდაზიში და ფეცცანის (ფაზზან) ოაზისებში.

მადრიბელ მეცნიერთა აბსოლუტური უმრავლესობა დაკავებული იყო სქოლასტიკით, აღწერდა საბიოგრაფიო ზნას და ქარავნების შესასვენებელ ადგილებს (მანაზილა), მაგრამ არცთუ იშვიათად იჩენდა ინტერესს ისტორიისა და გეოგრაფიისადმი. ამ ეპოქის ერთ-ერთ ყველაზე გამოჩენილ მეცნიერად ითვლება ალ-მაკარი.

აქმაღ ალ-მაკარი ათ-თილიმსანის (986-1041/1577-1632) პირველი ნისბა „მაკარი“ მომდინარეობს ქალაქ თელმსენის (თილიმსან) მახლობლად, დღევანდელი ალჟირის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე სოფლიდან მაკარა (ან მაკრი). განათლება მან მიიღო ფესში, კარგად ცნობილი „ქარაიონის“ მენეთსა და მედრესეში, რომელიც მთელი მადრიბის მთავარ სქოლასტიკურ ცენტრად ითვლებოდა. უფრო გვიან მას აქვე ეკავა იმამისა და მუფთის თანამდებობა. 1618 წელს მან დატოვა მადრიბი, რამდენჯერმე შეასრულა პაჯი, იყო იერუსალიმში და ერთხანს ასწავლიდა „ალ-აზჰარში.“ 1628 წელს ის ჩავიდა დამასკოში სირიელი მუფთის ალ-იმანის (გარდ. 1051/1641 წ.) მიწვევით. აქ, „ალ-ჯამაიკიიას“ მედრესეში მის მოწაფეებს შორის იყო იამინ იბნ აბუ-ლ-საჰა ალ-მაჰსინი (გარდ. 1053/1643 წ.). დამასკოში იმდენად მოხიბლა ალ-მაკარი მეცნიერი, რომ მას გადაწყვეტილი ჰქონდა იქ დასახლებულიყო, მაგრამ მოულოდნელად გარდაიცვალა კაიროში 1632 წელს სულ 40 წლის ასაკში.

ალ-მაკარის ნაშრომი, რომელსაც ვრცელი სათაური აქვს, შეიძლება ეწოდოს „მუსლიმური ესპანეთის ისტორია.“ თხრობას ავტორი იწყებს VIII საუკუნიდან და აგრძელებს მას რეკონკისტის პერიოდამდე XV საუკუნის ჩათვლით. ალ-მაკარის მოაქვს მდიდარი ფაქტობრივი მასალა ქვეყნის პოლიტიკური ისტორიის, მეცნიერების, ლიტერატურის, ხელოვნების, ქალაქების და ხალხების შესახებ. ავტორი შენიშნავს, რომ მართალია, წიგნი ესპანეთს მიეძღვნა, მაგრამ ამავე დროს დაკავშირებულია სირიასთან, რადგანაც ესპანეთის დაპყრობაში განსაკუთრებული როლი სირიელებმა შეასრულეს და პირველი მუსლიმებიც აქ სირიელები იყვნენ. ალ-მაკარის საყურადღებო ფაქტად მიაჩნია ისიც, რომ გრენადა (ღარნატა), ისლამის ბოლო ბასტიონი ესპანეთში, თავდაპირველად დამასკოელებით იყო დასახლებული. ნაშრომის მეორე ნაწილი მიეძღვნა გრენადელ ევზირს და ლიტერატორს ლისან ად-დინ იბნ ალ-ხატინს (713-776/1313-1374). ფიქრობენ, რომ ალ-მაკარის ჰქონდა სპეციალური ნაშრომი დამასკოს შესახებ, რომელმაც ჩვენამდე ვერ მოადგია, თუმცა ავტორის განსაკუთრებული სიყვარული ამ ქალაქისადმი ჩანს მის დიდ თხზულებაშიც. მთლიანად ალ-მაკარის „ისტორია“ გამოცემულია ეგვიპტეში (ბულაკი, 1279/1862; კაირო, 1302/1885).

ალ-მაკარის უმცროსი თანამედროვე იყო ალ-აიაში (აბუ სნლიმ 'აბდ ალლამ იბნ მუჰამად იბნ აბუ ბაქრ ალ-აჰმადი, 1037-1090/1628-1679), მაროკოელი ბერბერი, რომელიც „მეცნიერების ძიებაში“ მოიყვანა ფესში, სადაც სწავლობდა პაღისებს, კანონიკურ დისციპლინებს და სუფიზმს. ცოდნის გასაღდმავებლად ის ჩავიდა კაიროში,

ორჯერ შეასრულა პაჯი და ერთხანს ცხოვრობდა მექასა და მედინაში. მის სამოგზაურო ნაშრომში („არ-რიკლა“) დეტალურადაა აღწერილი პილიგრიმთა გზა მადრიდისა და მექამდე, და რაც განსაკუთრებით საინტერესოა, მითითებულია საზღვრები სამიწათმოქმედო რაიონებსა და უდაბნოს შორის. აკად. ე.ი. კრაჩკოვსკის აზრით, აღ-აიაშის ნაშრომი შეიძლება მეცნიერების სხვადასხვა დარგების და სუფიზმის ენციკლოპედიად ჩაითვალოს (И.Ю.Крачковский, IV, 716). ამ მეცნიერისა და მოგზაურის საქმე განაგრძო მეორე მალრიბელმა ად-ღარიმ (აბუ-ლ-აბბას აჰმად იბნ მუჰამმად იბნ ნასირ ად-ღარ, 1057-1129/1647-1717), რომელიც ეკუთვნოდა შაზილიას სუფიურ ორდენს და ერთ-ერთ ზავიას ელგა სათავეში. მისი ნაშრომია პაჯის შესრულებასთან დაკავშირებული თორმეტთვიანი მოგზაურობის აღწერა („არ-რიკლა ან-ნასირიანა“), რომელიც ყურადღებას იქცევს ცნობებით მადრიდის ბერბერი ტომების შესახებ. XVII საუკუნის მადრიდის გამოსწორებულ მეცნიერად ითვლება ისტორიკოსი მუჰამმად იბნ აბუ-ლ-კასიმ არ-რუაინი ალ-კამრავენი, რომელიც გარდა ფართოდ გავრცელებული ნისბისა (ალ-კამრავენი) ატარებდა ქუნიას – აბუ დინარ. მისი თხზულება („კითხვ ალ-მუნისი ფი ახბარ იფრიკია ეა თუნის“) ფრანგულ ენაზედაცაა თარგმნილი. ევროპულ ორიენტალისტიკაში ასევე კარგადაა ცნობილი და დაფასებული აბუ 'აბდ ალლამ მუჰამმად ბ. 'აბდ ალ-გაჰამ ალ-ღასსანი (გარდ. ფესში 1119/1707 წ.), ანდალუსიელი ლტოლვილის შთამომავალი. ალ-ღასსანი მოღვაწეობდა ქალაქ მექნესში ცნობილი მავლაი ის-მაი'ილის (1082-1139/1672-1727) სასახლეში მდივნის თანამდებობაზე და დიპლომატიური მისიით იმყოფებოდა ესპანეთში (1690-1691 წწ.), შემდეგ კი ალჟირში (1692 წ.). მან საინტერესოდ აღწერა გაქრისტიანებული ესპანეთი და მისი სამეფო კარი. ამ არაბი ავტორის დაკვირვებისა და შენიშვნების შედარება იმავე პერიოდის ევროპელი მოგზაურების ცნობებთან გვაძლევს მკაფიო წარმოდგენას XVII საუკუნის მიწურულის ესპანეთის შესახებ. მეცნიერების სხვადასხვა დარგში მუშაობდა აჰმად ან-ნასირი (აბუ რას მუჰამმად იბნ აჰმად ან-ნასირი, 1165-1204/1751-1823), რომელმაც თავისი მოღვაწეობა დაიწყო, როგორც ცოდნის მოწვევებულმა ტანლიზმა (მოწაფემ). ავტორი გატაცებული იყო ლიტერატურით და ბევრს წერდა ისტორიულ-გეოგრაფიულ თემაზე (И.Ю. Крачковский, IV, 717-719, 749-750).

მიუხედავად იმისა, რომ მუსლიმი მეცნიერთა ყურადღების ცენტრში ყოველთვის ისლამური სამყარო რჩებოდა, მალრიბელ მეცნიერ-მოგზაურთა ერთი ნაწილის ინტერესები გასცდა ტრადიციულ ჩარჩოს. მაგალითად, ბერბერი მეცნიერი ფესიდან აზ-ზაიანი (აბუ-ლ-კასიმ იბნ აჰმად იბნ 'აღი იბნ იბრაჰიმ აზ-ზაიანი, 1147-1249/1734-1833), ბევრს მოგზაურობდა სამხრეთ ევროპაში, ე.ი. „ფრანკების ქვეყნებში.“ მას ეკუთვნის თხზულება (შემ. „ათ-თარჯუმანა ალ-ქუბრა“), რომელიც შეიცავს საინტერესო ცნობებს ისტორიასა და გეოგრაფიაში. ასეთივე ხასიათისაა მკვლევართათვის კარგად ცნობილი ანდალუსიელი მუსლიმი დევნილის შთამომომავლის ალ-ღაზხალის (აჰმად იბნ მაჰდი ალ-ღაზხალ, გარდ. 1191/1777 წ.) ნაშრომი „ესპანეთის აღწერა“ (И.Ю. Крачковский, IV, 753-755).

თაზი IX

არამუსლიმური კონფესიები არაბულ ქვეყნებში

1 არამუსლიმური კონფესიების სტატუსი და სტრუქტურა

ოსმალთა დიდი დაპყრობების შემდეგ XVI საუკუნეში არაბული სამყაროს დიდი ნაწილი შევიდა იმპერიაში, რომელიც გადაჭიმული იყო მაროკოს საზღვრებიდან ირანამდე, სამხრეთ რუსეთიდან და ავსტრიიდან იემენამდე. XVI საუკუნის მიწურულს ოსმალეთის 34 ეიალეთიდან 14 არაბული იყო და იქ ცხოვრობდა მთელი მოსახლეობის 60 %.

არაბთა ჩართვამ თურქების მიერ შექმნილ იმპერიაში გააძლიერა სახელმწიფოს მუსლიმური ხასიათი, რადგანაც „მოციქულის ხალხის“ ცნობიერება განუყოფელი იყო ყურანისა და შარიათისგან. მიუხედავად იმ სიმწელებებისა, რომელიც ოსმალეთს შეხვდა, მისი საზღვრები XVII საუკუნის დამლევამდე თითქმის არ შეცვლილა და მხოლოდ 1683 წელს ვენასთან დამარცხების შემდეგ გახდა შესამჩნევი დაქვეითების ნიშნები. ყველა იმ ნაკლოვანებებთან ერთად, რომელიც არაბულ ქვეყნებში დამკვიდრებულ ოსმალურ ადმინისტრაციულ სისტემას ახასიათებდა, არ შეიძლება არ აღინიშნოს ზოგიერთი პოზიტიური ფაქტორიც, კერძოდ: იმპერიის ყველა ქვეშევრდომს შეეძლო გადაადგილება ბალკანეთიდან ინდოეთის ოკეანემდე და ირანიდან არაბულ მდორიბამდე ერთი კანონის და ერთი ადმინისტრაციული სისტემის პირობებში. ადამიანებისა და სავაჭრო საქონლის მოძრაობა ამ უზარმაზარ ტერიტორიაზე ფერხდებოდა მხოლოდ ბუნებრივი დაბრკოლებებით (მთები, უდაბნო) ან ლოკალური სამხედრო კონფლიქტებით. თითქმის ყველგან ადგილობრივი მუსლიმი მოსახლეობა დიდხანს ოსმალთა ბატონობას არამცთუ არ მიიჩნევდა დიდ უბედურებად, არამედ პირობით, სულთან-ხალიფაზე ამყარებდა სამართლიანობის და უკეთესი მომავლის იმედს.

არაბული ქვეყნების დაპყრობის შემდეგ ოსმალეთის იმპერიის მოსახლეობა თითქმის 32 მილიონს შეადგენდა. აქედან, დაახლოებით 25% იყო არამუსლიმი, კერძოდ ქრისტიანობისა და იუდაიზმის მიმდევარი. რელიგიურ უმცირესობათა 8-10% ცხოვრობდა არაბულ ქვეყნებში და არათანაბრად იყო განაწილებული: სირია-პალესტინასა და აღ-ჯაზირაში (ზემო მესოპოტამია) ის შეადგენდა მთელი მოსახლეობის 15-20 %-ს, ხოლო ეგვიპტესა და ჩრდილოეთ აფრიკის არაბულ ქვეყნებში 8%-ს არ აღემატებოდა (Н.А.Иванов, Система миллетов, 20). არამუსლიმი მოსახლეობის დიდი ნაწილი ქალაქებში ცხოვრობდა. მაგალითად, XVII-XVIII საუკუნეებში კაიროში სავარაუდოდ იყო 10 ათასი კოპტი, 5 ათასი სირიელი ქრისტიანი, 5 ათასი ბერძენი, 3 ათასი ებრაელი და 2 ათასი სომეხი (Е.И.Зеленев, Госуд. управление ..., 41).

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში არამუსლიმებზე გავრცელდა ის ტრადიციული შეზღუდვა, რაც მუსლიმური საზოგადოებისთვის იყო დამახასიათებელი (ნაცმულობის განსაკუთრებული წესი, იარაღის ტარებისა და მონების ყოლის აკრძალვა და სხვა). მაგრამ რიც არაბულ პროვინციებში და ქალაქებიდან მოშორებულ რაიონებში ეს შეზღუდვები ფაქტობრივად არ სრულდებოდა. უფრო მეტიც, სირიაში იყო შემთხვევები, როცა მუსლიმზე გათხოვილი ქრისტიანი ქალი ინარჩუნებდა თავის რელიგიას და აქტიურად მონაწილეობდა მრევლის საეკლესიო ცხოვრებაში. ჯიზიას გარდა არამუსლიმი მოსახლეობა და ყველა უცხოელი მოგზაური „წმინდა ადგილების“ მონახულებისას ვალდებული იყო გადაეხადა სპეციალური გადასახადი „ქაფანარა“. აქედან გამომდინარე, პროვინციული ხელისუფლება დაინტერესებული იყო საპილიგრიმო ადგილების დაცვით და ცდილობდა დაბრკოლება არ შეექმნა სირიელი და უცხოელი მლოცველებისთვის. არამუსლიმების საკულტო ნაგებობათა შეკეთება-განახლება ან ახლის აშენება ხელისუფლების მიერ უნდა ყოფილიყო სანქცირირებული. ზოგჯერ ამ საკითხის დადებითად გადაწყვეტა შესაძლებელი ხდებოდა მაღალი მუსლიმი ავტორიტე-

ტების შუამავლობით. ცნობილია შემთხვევა, როცა მართლმადიდებლებმა ღვთისმშობლის ეკლესიის შეკეთებისთვის ნებართვა მიიღეს დამასკოს მუფთის ალი ალ-მურადისაგან.

ძირითადი ვალდებულება, რომელიც არამუსლიმებს უნდა შეესრულებინათ სულთნისა და მუსლიმური საზოგადოების წინაშე, იყო ჯიზიას გადახდა. სულთნის 1691 წლის ფირმანით ჯიზია უნდა გადაეხადა პერსონალურად თითოეულ გადახდის უნარიან არამუსლიმ მამაკაცს მისი ქონებრივი მდგომარეობის შესაბამისად, ე.ი. დიფერენცირებულად. რელიგიის წარმომადგენელთა გათავისუფლება ამ მოვალეობიდან სულთნის სპეციალური ნებართვის გარეშე არ შეიძლებოდა. ჯიზიას აკრეფა დაავალბული პქონდა პროვინციის სპეციალურ უწყებას.

არამუსლიმურ კონფესიათა მდგომარეობა იცვლებოდა იმპერიაში და ცალკეულ ვილაეტებში არსებული ვითარების შესაბამისად. ევროპის სახელმწიფოების ექსპანსია მალრიბში, წითელ ზღვასა და სპარსეთის ყურეში, რუსეთ-ოსმალეთის ომები, ნაპოლეონის ლაშქრობა ეგვიპტესა და პალესტინაში, რუსეთის ფლოტის გამონენა ლიბანის სანაპიროსთან, ყოველივე ეს ამწვავებდა ურთიერთობას მუსლიმ და არამუსლიმ მოსახლეობას შორის, მით უმეტეს მაშინ, როცა ცხადი ხდებოდა სულთნის ქვეშევრდომი ზომიერების სიმპათიები ან აშკარა მხარდაჭერა ისლამური სახელმწიფოს ქრისტიანი მეტოქეებისადმი. მიუხედავად ამისა, XVI-XVIII საუკუნეების არაბული პროვინციებისათვის არ იყო დამახასიათებელი კონფესიათა მწვევე დაპირისპირება ხელისუფლებასთან, რაც იმის დამადასტურებელია, რომ ისლამის დომინანტური მდგომარეობის პირობებშიც მუსლიმი მოსახლეობის თანაარსებობა და თანამშრომლობა არამუსლიმურ კონფესიებთან საცხადო თვისადაც იყო. ქრისტიანი და იუდეველი მოსახლეობა ანგარიშს უწყევდა შარიათს. ოსმალთა პერიოდის სასამართლო დოკუმენტებიდან ჩანს, რომ ზომიერი ხშირად მიმართავდნენ შარიათის სასამართლოს, ხოლო ყადიები არამუსლიმთა და მუსლიმთა ჩვენებას თანაბარ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ. უფრო მეტიც, ზოგჯერ მართლმორწმუნე მუსლიმთა წინააღმდეგ აღძრული საქმის გარჩევისას არამუსლიმის შარიათის სასამართლოში მოწმის სახით მუსლიმი მიჰყავდა, რაც მას საქმის მოგების მეტ შესაძლებლობას აძლევდა. მართალია, სამართლის წარმოების ისეთი ნორმები, როცა ყადის წინაშე მოწმეები ფიცს დებდნენ არა მარტო ყურანზე, არამედ სახარებასა და თორაზე, არ იყო შარიათით გათვალისწინებული, მაგრამ სირიასა და ეგვიპტეში, სადაც ზომიერი მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს შეადგენდნენ, ასეთი პრაქტიკა დასაშვად ითვლებოდა (Т.Ю.Кобишанов, Христианские общины..., 180). საუკუნეების მანძილზე შარიათით განსაზღვრული ცხოვრების წესი ქრისტიან მოსახლეობაზეც გაერცვლდა. არა მარტო XVI-XVIII საუკუნეებში, არამედ XIX საუკუნეშიც ქრისტიანი ქალები ხშირად ატარებდნენ ჩადრს (ნიკაბ, პიჯამ), ხოლო ქორწინებისას მიღებული იყო „მარის“ (თურქ. „კალიშ“) გადახდა. რა თქმა უნდა, ასეთი სურათი უფრო ტიპური ჩანს იმ რეგიონებისთვის, სადაც მუსლიმები და ქრისტიანები ერთმანეთის გვერდით ცხოვრობდნენ.

ოსმალეთის სახელმწიფოს თეოკრატიული ხასიათი განაპირობებდა მოსახლეობის რელიგიური პრინციპით დაყოფას და არამუსლიმების (აღლ-აღ-ჰიმმა) განცალკევებას მუსლიმებისგან. შენარჩუნებულ იქნა რელიგიური თემების შინაორგანოზაციული, ანუ ე.წ. „მილეტების სისტემა“¹²⁰ ასეთივე პრინციპით იქმნებოდა ქალაქების უბნები (ჰარა, მაჰალლა), სადაც რელიგიის გარდა პროფესიული ფაქტორიც იყო გათვალისწინებული. ეს არ ნიშნავდა, რომ ერთი კონფესიის წარმომადგენლები აუცილებლად ერთ უბანში უნდა დასახლებულიყვნენ. მაგალითისთვის გამოვღებთ თუნდოც იერუსალიმი, სადაც ქრისტიანები და ებრაელები ქალაქის სხვადასხვა ნაწილში ცხოვრობდნენ. თითოეულ უბანში მეთვალყურის ფუნქციას ასრულებდა მუსლიმი მოხელე – შაიხ ალ-ჰარა. რელიგიური თემების არსებობას ხელისუფლება კანონიერად მიიჩნევდა, ხოლო სულთანმა მათ მფარველად ითვლებოდა. ზომიერების შინაგანი იერარქიული სისტემა არსებობდა „ლეგალური უთანასწორობის“ პირობებში, რაც პირველ რიგში მუსლიმების დომინანტური მდგომარეობის შენარჩუნებას ნიშნავდა.

XV საუკუნეში ოსმალეთში ჩამოყალიბდა არამუსლიმების სამი ძირითადი მილეტი: რუმ მილლეტი ან მილლეტი რუმ (მართლმადიდებლები), ერმენი მილლეტი (სომხების) და იაჰუდ მილლეტი (ებრაელების). მართონტები და ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები კათოლიკეები მიეკუთვნებოდნენ ერმენი მილლეთს. თითოეულ მილლეტში გაერთიანებულ რელიგიურ უმცირესობათა ინტერესებს ოსმალეთის ხელისუფლებ

ბის უმაღლესი ინსტანციაში (დენგანი კუმანინ) იცავდა უმაღლესი რელიგიური ავტორიტეტი (მაგ. პატრიარქი), რომელსაც თურქები მილეთ-ბაშის (მილეთ-ბაში) უწოდებდნენ. მას ირჩევდნენ მილეთის წევრები და ამტკიცებდა სულთანი. მილეთ-ბაში ითვლებოდა სამთავროს ფაშას რანგის მოხელედ და თავის მრევლში სარგებლობდა როგორც უმაღლესი რელიგიური, ასევე საერო, სასამართლო და პოლიტიკური უფლებებით, ნიშნავდა ეკლად რანგის იერარქებს და ხელმძღვანელობდა აღზრდა-განათლებლის საქმეს. იმ არაბულ ქვეყნებს შორის, სადაც არამუსლიმური კონფესიები (ლათ. სიქევიდან „confessio“ — აღმსარებლობა), განსაკუთრებით ქრისტიანები ყოველთვის ანგარიშგასაწევ ძალად ითვლებოდნენ, იყო სირია, სადაც ათამდე ქრისტიანული თემი (კონფესია) არსებობდა. მათ აღსანიშნავად არაბები ხშირად იყენებდნენ ტერმინს „ტა'იფა“ (მრ. „ტაფ'იჰ“). ეკლადზე მრავალრიცხოვან და ძლიერ „ტა'იფა“-ს ამ არაბულ ქვეყანაში შეადგენდნენ მართლმადიდებლები და მარონიტები.

არაბ ქრისტიანთა ცხოვრებასა და საქმიანობაზე გარკვეულად აისახა ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე ოსმალეთის გამოსვლა. უკვე სულთან მეჰმედ II-ის (1451-1481) დროს მართლმადიდებელმა ეკლესიამ (ქანისა-ლ-ურსტუჟუსი, ქანისა რუმ-ლ-ურსტუჟუსი) მიიღო სრული ავტონომია, მაგრამ, რა თქმა უნდა, მუსლიმური სახელმწიფოსა და შარიათის ნორმების ფარგლებში. კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო ხელისუფლებისგან მიღებული გარანტიებისა და მფარველობის საფუძველზე საკმაოდ დაცულად გრძნობდა თავს, რის სანაცვლოდ მზად იყო ჩამდგარიყო იმპერიის სამსახურში. უფრო მეტიც, საპატრიარქო გამოდიოდა მართლმადიდებელი ხალხების, კერძოდ ბერძნების სახალხო განმათავისუფლებელი მოძრაობის წინააღმდეგ და იგოვეს მოითხოვდა სხვა საპატრიარქოებისგან (А.П.Лебедев, История греко-восточной церкви, 164-176).

ოსმალთა დიდი დაპყრობების დამთავრების შემდეგ არაბი მართლმადიდებლები, რომლებიც ანტიოქიის, იერუსალიმის და ალექსანდრიის ავტოკეფალურ ეკლესიებს ეკუთვნოდნენ, ფაქტობრივად კონსტანტინოპოლის (სტამბოლის) პატრიარქს დაექვემდებარნენ. არაბული ქვეყნების მართლმადიდებლურ ეკლესიებში ღვთისმსახურება ტარდებოდა არაბულ და ბერძნულ ენებზე. XVI საუკუნიდან მოკიდებული, იერუსალიმის პატრიარქები ბერძნები იყვნენ და უფრო მეტ დროს ატარებდნენ იმპერიის დედაქალაქში, მათთვის განკუთვნილ რეზიდენციაში, ვიდრე იერუსალიმში. ზოგიერთი პატრიარქი საერთოდ არ ჩასულა წმ. ქალაქში, ხოლო მისი არცთუ მრავალრიცხოვანი მრევლის საქმეებს პატრიარქის რწმუნებული განაგებდა. თავის მემკვიდრეს იერუსალიმის პატრიარქი ნიშნავდა დამოუკიდებლად, მაგრამ კონსტანტინოპოლის პატრიარქთან შეთანხმებით (А.П.Лебедев, 783-784). კვლავ აქტუალური იყო სირია-პალესტინის, განსაკუთრებით იერუსალიმის წმინდა ადგილების საკითხი. მართალია, სულთანმა სელიმ I-მა აღიარა იერუსალიმის საპატრიარქოს უფლებები წმ. მიწის საღოცავებზე, მაგრამ 1550 წელს ფრანცისკელებმა ბეთლემში შექმნეს პირველი კათოლიკური თემი და სცადეს თავისი გავლენის გაფართოება. 1604 წელს საფრანგეთსა და ოსმალეთს შორის დაიდო ხელშეკრულება, რომლითაც კათოლიკეებმა მიიღეს პალესტინაში საქმიანობის სრული თავისუფლება, თუმცა 1634 წლის სამი ფირმანით სულთანმა დაამტკიცა მართლმადიდებელთა განსაკუთრებული უფლებები წმ. მიწაზე, ხოლო 1757 წელს სტამბოლმა კვლავ დაადასტურა იგი. მიუხედავად ამისა, კათოლიკეები, სარგებლობდნენ რა საპატრიარქოს მძიმე ფინანსური მდგომარეობით, ქრთამების საშუალებით ხშირად აღწევდნენ მიზანს.

წინა ზაზის არაბ მართლმადიდებელთა ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ანტიოქიის საპატრიარქო, რომელსაც ხანგრძლივი ისტორია აქვს. საკუთრივ ანტიოქია (ანტაქია, ანტაქია), დაარსდა ძვ.წ.ა. 300 წელს ელევკიანთა მიერ და რომის იმპერიაში მესამე ქალაქად ითვლებოდა რომისა და ალექსანდრიის შემდეგ. იმ დროს, მისი მოსახლეობის დიდ ნაწილს შეადგენდნენ ელინიზებული სირიელები და იუდეველები I საუკუნეში ჩამოყალიბდა ანტიოქიის ეკლესია, რომლის სათავეში იდგა „ანტიოქიის, სირიის, არამეთის, კილიკიის, ივერიის, მესოპოტამიის და სრულიად აღმოსავლეთის პატრიარქი“. II V საუკუნის მეორე ნახევრიდან ანტიოქიის საპატრიარქოზე იერარქიულად ქართული ეკლესიაც იყო დამოკიდებული. VI საუკუნეში სწორედ ანტიოქიიდან მოსულა საქართველოში ასურელ მამათა ჯგუფი („ათცამეტი ასურელი მამა“), რომელიც იოანე ზედაზნელის ხელმძღვანელობით სამონასტრო საქმიანობას ეწეოდა. 638 წელს ანტიოქია აიღეს არაბებმა, რის შემდეგაც საპატრიარქო გადავიდა

კონსტანტინოპოლში, მაგრამ ფაქტობრივად არ ფუნქციონირებდა. 742 წელს უმაიანთა ხალიფა მიშამმა უფლება მისცა ანტიოქიელ ქრისტიანებს აერხიით პატრიარქი, რომელიც ითანამშრომლებდა ხელისუფლებასთან. მას შემდეგ, რაც 1268 წელს მამლუქებმა დაანგრეს ანტიოქია, საპატრიარქოსთვის უმძიმესი პერიოდი დაიწყო: პატრიარქი სხვადასხვა ქალაქს აფარებდა თავს და ბოლოს, XIV საუკუნის 40-იან წლებში დამასკოში დამკვიდრდა, თუმცა კვლავ ანტიოქიის პატრიარქად იწოდებოდა. რაც შეეხება ქალაქ ანტიოქიას, მან დაკარგა მნიშვნელობა იმდენად, რომ XIX საუკუნის შუა წლებამდე იქ არც ერთი ეკლესია არ ყოფილა. დამოუკიდებლად განაგრძობდა საქმიანობას „წმინდა ეკატერინეს მონასტერი“ სინას ნახევარკუნძულზე.¹²²

არაბული ქვეყნების ოსმალეთის იმპერიაში გაერთიანების შემდეგ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო დაქინებით ცდილობდა მართლმადიდებლური ეკლესიების ელიზიზმას, რაც პირველ რიგში არაბი სასულიერო პირების ბერძნებით შეცვლას გულისხმობდა. მეტ წარმატებას მან მიაღწია ალექსანდრიასა და იერუსალიმში, ხოლო ანტიოქიის საპატრიარქოში ბერძნების მოძალემა შესაშინევი გახდა ცნობილი პატრიარქის მაკარი ანტიოქიელის გარდაცვალების შემდეგ მისი მემკვიდრის (შეილიშეილის) კირილუს აზ-ზა'ნმის (კირილე V, 1672-1720) დროს. ახალგაზრდა პატრიარქს ასევე მოუხდა ბრძოლა რომის კურთხის მომხრეებთან, რომლებმაც მას დაუპირისპირეს პალაბის ეპისკოპოსი ათანასე. ორ მხარეს შორის მოღწეული შეთანხმებით, ათანასემ მიიღო საპატრიო პატრიარქის ტიტული და უფლება ყოფილიყო კირილე V-ის მემკვიდრე. 1716 წელს პატრიარქი კირილე დათანხმდა რომთან უნიაზე, რის შემდეგაც სირიის მართლმადიდებელი ეკლესია ორად გაიყო. პატრიარქ ათანასე III დაბასის (1720-1724) მიერ რეზიდენციის დროებით პალატში გადატანამ არსებითად ვერ შეცვალა მდგომარეობა. მართალია, 1628 წლიდან მოკიდებული ძალაში იყო საეკლესიო კანონი, რომლის თანახმად დაუშვებლად ითვლებოდა საპატრიარქოს საქმევებში გარედან ჩარევა, ხოლო არჩეული პატრიარქი უნდა დაემტკიცებინა ოსმალეთის ხელისუფლებას, მაგრამ ეს კანონი, ფაქტობრივად, აღარ მოქმედებდა. მაშინ, როცა ბერძნები ცდილობდნენ მტკიცედ ფეხის მოკიდებას მართლმადიდებელურ ეკლესიებში, თანდათანობით მეტი აქტუალობა დასავლური ანუ კათოლიკური ორიენტაციის საეთხმა შეიძინა.

XVIII საუკუნის 30-40-იან წლებში სირიის მართლმადიდებელ ეკლესიაში გაგრძელდა ბრძოლა დასავლური ორიენტაციის ანუ ბერძნულ-კათოლიკურ (უნიატების) და ტრადიციულ ბერძნულ-მართლმადიდებლურ დაჯგუფებებს შორის. ბერძნულ-კათოლიკური ეკლესიის („რუმ ალ-ქაჰსტულიჟ“) მიმდევრები ანუ უნიატები ინარჩუნებდნენ სირიელი ქრისტიანების ტრადიციულ სახელწოდებას „მელქიტები“ („მალაკიონენ“), რაც იწვევდა იმ მართლმადიდებელთა უკმაყოფილებას, ვინც უარი თქვა უნიაზე. ისინი ამტკიცებდნენ, რომ მელქიტები უნდა ყოფილიყვნენ ორთოდოქსი სირიელები („ქანისალ-ურსტუჰუქსიჟი“) და არა უნიატები. მართლმადიდებლებს შორის ატეხილი დავით კარგად სარგებლობდა ოსმალთა ხელისუფლება. ზოგიერთი ცნობით, 1721-1750 წლებში დამასკოელმა უნიატებმა თავისი ინტერესების დასაცავად ქროამის სახით გაიღეს 300 ათას პიასტრზე მეტი. სწორედ რელიგიური დაპირისპირების გამო უნიატების წარმომადგენელი, ცნობილი პოეტი და მოგზაური იბრაჰიმ ალ-ჰაქიმ ალ-ჰალაბი (გარდ. 1770 წ. შემდეგ) იძულებული გახდა ეგვიპტეში გადასახლებულიყო. დამასკოს ვალიმ ას'ად ფაშა ალ-აზმმა სცადა ორად გაყოფილი სირიელი ქრისტიანების შერიგება, ან წარმოქმნილი დაპირისპირების შერიგება. ამ მიზნით, მან სტამბოლისგან დამოუკიდებლად უნიატებს მიანიჭა ისეთივე უფლებები, როგორიც პქონდათ ორთოდოქს ქრისტიანებს. საბოლოოდ ბრძოლა დამთავრდა უნიატების გამარჯვებით, თუმცა ოფიციალური სტატუსი მათ მხოლოდ 1829 წელს მიიღეს. 1837 წელს უნიატმა პატრიარქმა მაქსიმუს მზალუმმა მიაღწია სრულ დამოუკიდებლობას კონსტანტინოპოლის პატრიარქისგან, რაც დადასტურა სულთანმა. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული მელქიტებად მხოლოდ უნიატები იწოდებიან. თანდათანობით სირიაში წამოყალიბდა სირიულ-კათოლიკური, ბერძნულ-კათოლიკური და სომხურ-კათოლიკური უნიატური ეკლესიები.

სირიის ორი ძირითადი კონფესიის – მარონიტებისა და მართლმადიდებლების, აგრეთვე სხვა რელიგიური ჯგუფების განცალკევებას ხელს ისიც უწყობდა, რომ ისინი სხვადასხვა გეოგრაფიულ გარემოში და ადმინისტრაციულ ერთეულებში აღმოჩნდნენ. მაგალითად, თუ მარონიტები ძირითადად ჩრდილოეთ ლიბანში იყვნენ თავმოყ-

რილი, უნიატი მელქიტები ცხოვრობდნენ დამასკოსა და პალაბში, აგრეთვე იმ რეგიონში, რომელმაც, ფაქტობრივად, ავტონომია მოიპოვა ('აქქა, მთიანი ლიბანი). ორთოდოქსი მელქიტები რჩებოდნენ სირიის იმ რაიონებში, სადაც უფრო ძლიერი იყო ოსმალური ხელისუფლება და ნაკლებად იგრძნობოდა ევროპის გავლენა.

ეგვიპტის ბერძენ-მართლმადიდებელთა ეკლესია კოპტების მონოფიზიტურ ეკლესიას გამოეყო IV საუკუნეში. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში მის ცხოვრებაში ბევრი არაფერი შეცვლილა: მცირეუცხოვანი მრევლის მეთაური იწოდებოდა „პაპად და პატრიარქად ალექსანდრიისა და სრულიად აფრიკისა.“ ლუთისმსახურებისათვის განკუთვნილი იყო ერთი ეკლესია ალექსანდრიაში (წმ. საბას მონასტერში), ერთი ორბეტაში, ერთი დამიეტაში და ოთხი ეკლესია კაიროში. მართლმადიდებლებს ეკუთვნოდათ წმ. გიორგის მონასტერი კაიროში, სადაც იმყოფებოდა პატრიარქის რეზიდენცია. ზოგიერთი ცნობით, 1657 წელს კაიროში მხოლოდ 600-დე არაბი და ბერძენი მართლმადიდებელი ცხოვრობდა. პატრიარქი ხშირად იმყოფებოდა იმპერიის დედაქალაქში, სადაც მას ჰქონდა რეზიდენცია და მონაწილეობდა კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საქმიანობაში. მაგალითისთვის შეიძლება დავასახელოთ კირილე I ლუკარისი, ალექსანდრიის მართლმადიდებელი პატრიარქი (1602-1621), რომელმაც თავისი მოღვაწეობა სტამბოლს დაუკავშირა და კონსტანტინოპოლის პატრიარქიც გახდა (1621-1638). პატრიარქი კირილე ცნობილია იმით, რომ უწვევულო ინტერესს იჩენდა პროტესტანტული მოძღვრებისადმი, რაც კარგად ჩანს ევროპელ თეოლოგებთან მის მიმოწერაში. გასაგებია, რომ არატრადიციულად მოაზროვნე და „პროტესტანტული ორიენტაციის“ რელიგიური მოღვაწე, რომელიც ეკლესიაში რეფორმებსაც არ გამოიციცხავდა, მხარდაჭერით არ სარგებლობდა არც თავის მრევლში და არც მის გარეთ, რის გამოც რამდენჯერმე გადააყენეს კიდევ. განათლებული პატრიარქი კარგად ხედავდა განახლების აუცილებლობას, მაგრამ ეს შესაძლებლად მიაჩნდა მხოლოდ დასავლეთიდან შემოტანილი გამოცდილების საფუძველზე, რაც იმ დროს პრაქტიკულად განუხორციელებელი იყო. ამავე დროს, მისი მჭიდრო და მეგობრული ურთიერთობა ევროპელებთან გვეს იჩვენავს ხელისუფლებაშიც. ამ არორდინარული პატრიარქის დასასრული ტრაგიკული იყო: 1638 წელს სულთნის ბრძანებით იგი დაახრჩვეს და ზღვაში გადაადგეს. პატრიარქ კირილეს შემდეგ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოში გაჩნდა განახლების მომხრეთა მცირე ჯგუფი, მაგრამ ტრადიციული კონსერვატიზმი და სიახლისადმი შიში კვლავ დაუძლეველი დარჩა (А.П.Лебедев, История греко-восточной церкви, 646-674).

არამუსლიმურ კონფესიათა შორის იყო ეგვიპტელი მონოფიზიტი ქრისტიანების ანუ კოპტების ეკლესია. კოპტები (კიბტი, კიბტ, მრ. აკპატ, ბერძნულიდან „აიგიუტოს“ – ეგვიპტელი) წარმოადგენენ ისლამამდელი ეგვიპტის მკვიდრ მოსახლეობას, რომელმაც მუსლიმი არაბების მოსვლამდე დიდი ხნით ადრე განიცადა ელინისტურ-რომაული ცივილიზაციის გავლენა. კოპტური ეკლესიის დამაარსებლად მიჩნეულია ერთ-ერთი სახარების ავტორი, წმ. მოციქული მარკოზი, რომელიც ქრისტიანობას ქადაგებდა ალექსანდრიაში, რისთვისაც სიკვდილით დასაჯეს (I ს. II ნახ.). მიუხედავად დევნისა, ქრისტიანობა ეგვიპტეში ფართოდ გავრცელდა IV საუკუნეში, ხოლო მას შემდეგ, რაც ქვეყანა ბიზანტიის პროვინცია გახდა (395 წ.), კოპტების დიდი ნაწილი გაერთიანდა მონოფიზიტურ ეკლესიაში და იდეოლოგიურად დაუპირისპირდა ორთოდოქსულ ბიზანტიას.

ეგვიპტეში ფართო ხასიათი მიიღო სამონასტრო საქმიანობამ, რომლის ფუძემდებლად ითვლება კოპტი ასკეტი და წმინდანი ანტონ დიდი (IV ს.). სწორედ მას დაუარსებია ეგვიპტეში პირველი მონასტერი. წმ. მარკოზის საქმის გამგრძელებლად და შემგვირდვრე კოპტები მიიჩნევენ თავის პატრიარქს, რომლის რეზიდენცია XI საუკუნეში ალექსანდრიიდან კაიროში გადავიდა. როგორც წესი, პატრიარქი უნდა არჩეულიყო წმ. ანტონის მონასტრის ბერების წრიდან და იგი ისევე, როგორც მართლმადიდებელი პატრიარქი პაპის ტიტულს ატარებდა. კოპტებს აქვთ თავისი წელთაღრიცხვა და მრავალი თავისებურება, რომელიც მათ აახლოებს მუსლიმებთან (მაგ. ეკლესიაში შედინა თაჰსაბურავით, ქალები რიტუალს ასრულებენ ცალკე, აკრძალულია ღორის ხორცი, მიღებულია წინდაცვეთა და სხვა). დროთა განმავლობაში გაჩნდნენ კათოლიკე და პროტესტანტი კოპტებიც, თუმცა მათი ურთიერთობა სხვა მონოფიზიტ ქრისტიანებთან, ეთიოპიის ეკლესიის გარდა, არასოდეს ყოფილა მჭიდრო და აქტიური.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში კოპტები ეგვიპტის მთელი მოსახლეობის დაახლოებით 7-8 %-ს შეადგენდნენ. არაბები დიდი ხნის წინ დამკვიდრებული ტრადიციით მათ უწოდებდნენ „მუ'ალლიმებს“ (მასწავლებლებს, ოსტატებს), რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მუსლიმმა არაბებმა ბევრი რამ ისწავლეს ქრისტიანი თანამემამულეებისგან. ეგვიპტის კოპტური ეკლესია აერთიანებდა ათამდე ეპარქიას და ძალიან იყო არაბიზებული, რაზედაც ისიც მეტყველებს, რომ კოპტურმა ენამ მხოლოდ რელიგიური ფუნქცია შეინარჩუნა. ქვეყნის პოლიტიკურ ან საზოგადოებრივ ცხოვრებაში იგი არავითარ როლს არ ასრულებდა, რასაც ეერ ვიტყვით ეკლესიის მრევლებს, ე.ი. ეგვიპტულ კოპტებზე, რომლებიც მრავალრიცხოვან კონფესიას ქმნიდნენ ზემო ეგვიპტეში, კერძოდ ასიუტის რაიონში, სადაც ფელაქების 21,5 %-ს შეადგენდნენ, თუმცა ცხოვრების წესით თითქმის არ გამოირჩეოდნენ მუსლიმებისგან. ქალაქებში მცხოვრები კოპტები ებრაელებისა და სირიელებისგან განსხვავებით ნაკლებ ინტერესს იჩენდნენ ვაჭრობისადმი და ძირითადად ხელისნეობის, საფინანსო ან საგადასახადო მოხელეები იყვნენ. ძველთაგანვე მათ იცნობდნენ, როგორც კარგ იუველიერებს, ქვისა და ხის დამამუშავებელ ოსტატებს, მქსოველებს, მეკრავებს და ბოლოს, როგორც ფულის გადამხურდავებულ სარაფებს (ჰარაბა, მრ. ჰამარაბა). მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე მუსლიმურ ეგვიპტეში არაერთხელ ყოფილა არამუსლიმების, მათ შორის კოპტების სახელმწიფო სამსახურიდან დათხოვნის მცდელობა, მაგრამ საბოლოოდ არსებითი შედეგები მას არ მოჰყოლია.

ეგვიპტის ქალაქებიდან ყველაზე გავლენიანი თემი კოპტებს ჰყავდათ კაიროში, სადაც ეკავათ ოთხი უბანი, კერძოდ, აზბაკიმია ზრდილოეთით, ალ-ქანტარა აღ-ჯადრდა დასავლეთით, რაიონი მასჯიდ მუ'ამადთან და ბაან ას-სურმანთან. მათი ტა'იფას მეთაურად ითვლებოდა ადგილობრივი თემის ერთ-ერთი წარმომადგენელი – რა'ისი (რა'ის ალ-აბნატ). როგორც წესი, ამ თანამდებობას იკავებდა გავლენიანი კოპტი, სარაფების მეთაური – ჰარაბა ბაში, რომელსაც უფლება ჰქონდა აუცილებლობის შემთხვევაში ხელისუფლებისათვის მიემართა თავისი თემის ინტერესების დასაცავად.

XVIII საუკუნის 60-70-იან წლებში, განსაკუთრებით 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის აღზევების შემდეგ კოპტების გავლენა ეგვიპტეში გაიზარდა, რადგანაც შეიხ ალ-ბალადმა გადაწყვიტა საბაჟო და საფინანსო უწყებაში ებრაელები ქრისტიანი ეგვიპტელებით ჩაენაცვლებინა. 'ალი ბეგის შემდეგ ოსმალური ხელისუფლების კრიზისის პერიოდშიც კოპტებმა შეინარჩუნეს პოზიციები ქვეყნის საფინანსო და ადმინისტრაციულ სფეროში.

1798-1801 წლებში ეგვიპტის არამუსლიმური კონფესიები, კერძოდ კოპტები, ამა თუ იმ ფორმით თანამშრომლობდნენ საფრანგეთის საოკუპაციო რეჟიმთან. თავად ნაპოლეონი, რომელიც თავს „ისლამის მფარველად“ აცხადებდა, საზიანოდ თვლიდა ქრისტიანი ეგვიპტელებისათვის რაიმე განსაკუთრებული პრივილეგიების მინიჭებას, მაგრამ კოპტები არა მარტო დარჩნენ ფისკალურ-საფინანსო სისტემაში, არამედ გააფართოვეს კიდევ ასპარეზი. მაგალითად, საგადასახადო უწყების მთავარი ზედამხედველი გახდა ჯორჯის ალ-ჰაგრი, რომელსაც ამ სფეროში მოღვაწეობის დიდი გამოცდილება ჰქონდა. სასამართლო საქმის მოსაწესრიგებლად შექმნილი კომისიის თორმეტი წევრიდან ექვსი იყო მუსლიმი და ექვსი კოპტი. ნაპოლეონის საფრანგეთში დაბრუნების შემდეგ ეგვიპტეში ჩამოყალიბდა ე.წ. „კოპტების ლეგიონი“, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა კოპტი იაკუბ ჰანნა (და'კუბ ჰანნა, 1745-1801). ფრანგებმა დაიახლოვეს ნიჭიერი ეგვიპტელი იმბიტომაც, რომ მას ჰქონდა მამლუქებთან სამსახურის გამოცდილება და იგი მისი ყოფილი პატრონების წინააღმდეგ გამოიყენეს. კოპტებისგან დაკომპლექტრულ 2 ათასიან რაზმს ფრანგები წვრთნიდნენ, მათ სარდალს იაკუბ ჰანნას კი 1801 წელს კლდების ინიციატივით გენერლის წოდება მიენიჭა. ეგვიპტიდან ევაკუაციის დროს ფრანგებმა შესთავაზეს ეგვიპტელებს, ვისაც სურვილი ჰქონდა მათთან ერთად გამგზავრებულიყო ევროპაში. გენერალმა იაკუბ ჰანნამ ოჯახთან და ახლობლებთან ერთად დატოვა ეგვიპტი, მაგრამ მალე, 1801 წლის 16 აგვისტოს გარდაიცვალა ბრიტანეთის ხომალდ „Pallas“-ზე. კოპტი გენერალი ცნობილია იმითაც, რომ იყო ერთ-ერთი პირველი ეგვიპტელი, რომელმაც დასვა ეგვიპტის სრული დამოუკიდებლობის საკითხი. ბუდის ირონიით, მისი იდეის განხორციელებისათვის ბრძოლა წილად ხვდა არა რომელიმე ეგვიპტელს, არამედ ოსმალთა რაზმის მეთაურს, წარმოშობით მაკედონიელ მუჰამად 'ალის.

ოსმალური რეჟიმის აღდგენის შემდეგ კოპტებს, როგორც მოსალოდნელი იყო, წაუყენეს ღალატისა და კოლაბორაციონიზმის ბრალდება, რასაც მოჰყვა დარბევა და რეპრესიები. მხოლოდ შუამშამდ 'ალი აღზევების და მისი ტოლერანტული პოლიტიკის შედეგად არამუსლიმური კონფესიების მდგომარეობა გაუმჯობესდა. კოპტებმა დაიწყეს თანამშრომლობა ახალ ხელისუფლებასთან და მალე დაიბრუნეს ტრადიციული სტატუსი ქვეყნის საბაჟო და საფინანსო სისტემაში.

ორი მუზოხელი არაბული ქვეყნის – სირიისა და ეგვიპტის ურთიერთობას ხანგრძლივად ისტორია აქვს: არაბულ წყაროებში დაცულია ცნობები მამლუქთა დროს „ალ-ჰამარი“ სირიელების (ჰამა, მრ. შუამ) რიგეის არსებობისა და სირიელი ვაჭრების საქმიანობის შესახებ. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში სირიელი ქრისტიანების როლი ეგვიპტეში საგრძნობლად გაიზარდა. XVIII საუკუნეში სირიაში განვითარებული მამლუქების, კერძოდ, დაპირისპირებამ ორთოდოქს (მართლმადიდებელ) არაბებსა და უნიატებს შორის ხელი შეუწყო ამ უკანასკნელთა მიგრაციას ეგვიპტეში. პირველი ასეთი ტალღა ეგვიპტეს მიაწედა 1724 წელს და ძირითადად ქვეყნის საზღვარ სანაპირო ქალაქები მოიცავდა. დამასკოდან, პალატიდან და ლიბანიდან ეგვიპტეში წასული სირიელების არსებობის ძირითადი წყარო გახდა ვაჭრობა, რასაც ხელს უწყობდა მათი მჭიდრო ურთიერთობა ევროპელებთან. ზოგიერთი მათგანი მალე იმდენად მოღონიერდა, რომ სცადა ეგვიპტეში დასახლებულ სირიელ ქრისტიანთა თემს ჩადგომოდა სათავეში. მაგალითად, ასეთი იყო ანტონ ფარუნი, რომელიც დასახლდა კაიროში, ააშენა ეკლესია და თავს სრულიად დამოუკიდებლად თვლიდა. 1772 წელს მან შეძლო არა მარტო ანტიოქიის უნიატი პატრიარქის, არამედ რომის პაპის მხარდაჭერაც მოეპოვებინა.

სირიელი ქრისტიანების საქმიანობა ეგვიპტეში წარმატებით გაგრძელდა ხელისუფლების სათავეში 'ალი ბეგ ალ-ქაბირის მოსვლის შემდეგ. 1771 წელს ვინმე მხზ'რდ ქაზრმა, სირიელმა ქრისტიანმა სცადა ალექსანდრიის საბაჟოს გარდა ხელში ჩაეგდო დამიეტას და ბულაკის საბაჟოები. მართალია, მალე მან დაკარგა თანამდებობა, მაგრამ ქრისტიანთა პოზიცია ამ სფეროში არ შესუსტებულა. 1774-1784 წლებში ფარუნი ცნობილი ოჯახის წევრები, ძმები ანტონი, ფრანსისი და იუსუფი აკონსტანტინელებდნენ საბაჟოებს ძველ კაიროში, ბულაკში და დამიეტაში, ხოლო მათი ნათესავის ილიანის ხელში იყო ალექსანდრიის საბაჟო. ამგვარად, სირიელმა ქრისტიანებმა, რომელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას ბერძულ-კათოლიკური ეკლესიის მრევლი შეადგენდა, წარმატებით გაართვეს თავი ებრაელების კონკურენციას და თავისი მუსლიმი თანამემამულეებიც კი ჩამოიშორეს გზიდან.

დიდი ხნის წინ ჩამოყალიბებული ტრადიციით კაიროში სირიელი ვაჭრების თავშეყრის ადგილად ითვლებოდა „ხან ალ-ჰამზანი“, რომელიც XVIII საუკუნის დამდეგს თითქმის მთლიანად სირიელ მუსლიმებს ეკავათ, მაგრამ საუკუნის მიწურულს მას სირიელი ქრისტიანები დაეპატრონენ. ასეთივე ვითარება იყო დამიეტაში, სადაც ცნობილმა ვაჭარმა ტრიპოლიდან (ლიბანი) 'უმარ იბნ 'აბდ ალ-ვაჰაბმა წააგო სასამართლო დავა ქრისტიან ვაჭრებთან. მას ჩამოართვეს ქონება და სირიაში გაასახლეს. თხუთმეტი წლის შემდეგ მან შეძლო დამიეტაში დაბრუნება, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია და მალე სიღარიბეში გარდაიცვალა. მოტანილი მაგალითიდან ჩანს, რომ XVIII საუკუნის დამდეგს სირიელმა ქრისტიანებმა ამ ქალაქის საეკლესიო-საფინანსო საქმიანობაზე სრული მონოპოლია დააწესეს. ამავე დროს, ეგვიპტეში გამოჩნდნენ მარონიტი რელიგიური მოღვაწეები და საქმოსნები: 1745 წელს დამიეტაში ჩავიდა ვინმე მუსა ჰაილანა, შემდეგ კი ბუტრუს ზიქე (1784-1788). ამ მარონიტი მისიონერების გაჩენამ გააღვიძა სხვა ქრისტიანული კონფესიები, მაგრამ 1789 წელს უნიატებსა და მარონიტებს შორის მიღწეულ იქნა შეთანხმება დამიეტაში გაელქვის სფეროების განაწილების შესახებ. მარონიტები, რომლებიც თავის ზურგს უკან კათოლიკურ ეკლესიას, პირველ რიგში კი საფრანგეთს ხედავდნენ, ცდილობდნენ თავი წარმოეჩინათ ეგვიპტეში მცხოვრები ყველა კათოლიკეს და მონოფიზიტი კოპტის მფარველად. მიუხედავად რელიგიური დაპირისპირებისა, რასაც საქმოსნური კონკურენციაც ერთოვდა, ზოგჯერ, როგორც მაგალითად 'უმარ იბნ 'აბდ ალ-ვაჰაბთან დაკავშირებით, ეგვიპტეში ქრისტიანები ერთიანდებოდნენ კიდეც (Thomas Philipp, Image and Self-Image of the Syrians in Egypt, 170-171).

ოსმალების იმპერიაში, კერძოდ არაბულ ქვეყნებში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა **სომხურ-გრიგორიანულ თემს** ანუ „ერმენი მილეთს.“ მისი წარმოშობის თარიღად მიიჩნეულია 1461 წელი, როცა საულთანმა მეჩმედ II-მ ბურსის სომეხი ეპისკოპოსი დანიშნა სტამბოლის სომეხთა პატრიარქად და მილეთ-ბაშის თანამდებობაზე დაამტკიცა. ვინაიდან, სომეხ გრიგორიანელთა სულიერ მეთაურად ყოველთვის ენქამიძინის კათალიკოს-პატრიარქი ითვლებოდა,¹²³ სტამბოლის მილეთ-ბაშის შექმნილ შეესრულებიან მხოლოდ ოსმალეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებ სომეხ გრიგორიანელთა სამოქალაქო წინამძღოლის მოვალეობა. ამასთან ერთად, აღნიშნულ მილეთში ოსმალთა ხელისუფლებამ შეიყვანა აღმოსავლური არამართლმადიდებლური (ან არაქალკედონური) და მონოფიზიტური ეკლესიებიც (მარონიტები, კოპტები, იაკობიტები, ნესტორიანელები). სირიელი იაკობიტების და კოპტების მონოფიზიტური ეკლესიები მართლაც ახლო იდგნენ სომხურ გრიგორიანულ ეკლესიასთან, მაგრამ მარონიტების და ნესტორიანელების შეერთება სომხურ მილეთთან ხელისუფლების მიერ კონკრეტულად არგუმენტირებული არ ყოფილა.

სომეხთა პირველი მიგრაცია კილიკიიდან პალაბში, რომელიც ოსმალთა პერიოდს დაემთხვა, მოხდა XVI საუკუნის მეორე ნახევარში. შედეგად ნაკადი გაშრინდა იმავე საუკუნის მიწურულს და ძირითადად ძველი ჯუღფიდან (სომეხეთი) გადმოსახლებულ ეპარქებს მიიცვალა. XVII-XVIII საუკუნეებში პალაბის სომეხი მოსახლეობა გაიზარდა არზრუმიდან და ისევ კილიკიიდან გადმოსახლებულთა ხარჯზე. ქალაქში დაფუძნებული სომეხები ცხოვრობდნენ ვაჭრობა-ხელოსნობით, იყვნენ ხაბაზები, მეწისქვილეები, ხორბლით მოვაჭრეები და სხვა. ამავე დროს, სომეხი მოსახლეობა ჩაება საერთაშორისო ანუ ლევიანტის ვაჭრობაში, რომლის ცენტრი იყო პალაბი. აქვე, სომეხები დასახლებულ „ჯი-დაიდას კეარტალში“ აშენდა დიდი ქარვასლა (ხანა) და სომხური ეკლესიები. კონფესიის ზოგიერთი ფინანსურად მომძლავრებული წევრი სარაფის საქმიანობასაც მისდევდა. სომეხების უფრო მცირერიცხოვანი ანკლავები გაჩნდნენ ჩრდილოეთ სირიაში, კერძოდ ანტოქიაში, ისქანდარუნსა და ქილდისში. მათი რამდენიმე საყუელი არსებობდა ლატაკიასთან, სადაც სომეხ გრიგორიანელთა რელიგიური ცენტრი გახდა „წმ. მარიამის ეკლესია და მონასტერი.“ ასეთივე როლს ასრულებდა „წმ. სერგის ეკლესია-მონასტერი“ დამასკოში, თუმცა აქაური სომხური თემი მცირერიცხოვანი იყო და შესაბამისად, მოკრძალებული ადგილი ეკავა ქალაქის სავაჭრო-ეკონომიკურ ცხოვრებაში. რაც შეეხება ჩრდილოეთ ლიბანში, კერძოდ ტრიპოლის რაიონში დასახლებულ სომეხებს, მათი ანკლავის ჩამოყალიბება დაიწყო 1375 წლიდან კილიკიის სამეფოს დაცემის შემდეგ. ოსმალთა პატრონის პერიოდში აქაური სომეხების უმრავლესობამ კათოლიკობა მიიღო (Avedis K.Sanjan, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, 57-60).

როგორც უკვე აღინიშნა, ოსმალთა ხელისუფლებამ სომხურ მილეთში გააერთიანა იაკობიტები და ნესტორიანელები. მონოფიზიტი იაკობიტები (დაკუბითა)¹²⁴ მოსახლეობდნენ დამასკოს ჩრდილო-დასავლეთით, პალაბში, პიმსში, მარდინის რაიონში (დღ. თურქეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ვილაიეთი) და ჩრდილოეთ ერაყში. XVI-XVIII საუკუნეებში იაკობიტების არაბიზაციის პროცესი დაჩქარდა, რის შედეგადაც საეკლესიო სირიულ-არამეული ენა არაბულმა შეცვალა. იაკობიტების პატრიარქის ან როგორც მას უწოდებდნენ „ანტოქიის და მთელი აღმოსავლეთის პატრიარქის“ რეზიდენცია იყო დარ აზ-ზა'ფარანის მონასტერი მარდინთან ჩრდილოეთ მესოპოტამიაში. ასევე მცირერიცხოვან კონფესიას კმინდნენ ნესტორიანელები (ნასტურიანენ),¹²⁵ რომლებიც XVI საუკუნეში ორ ნაწილად გაიყვნენ: 1) **სირო-ქალდეელები** (ქალდნა), რომელთა დიდი ნაწილი ცხოვრობდა სირიაში და აღიარებდა რომის პაპს (უნიატი ნესტორიანელები); 2) **ასირიელი ნესტორიანელები**, რომლებიც მოსახლეობდნენ ზემო მესოპოტამიაში, ეანის ტბის, ურმიის ტბისა და მოსულის სამეუთხედში. მათი ავტოკეფალიური ეკლესიის მეთაურად ითვლებოდა კათალიკოსი, რომელიც აღსაყდრების შემდეგ იღებდა ტიტულს „მარ შიმ'უნ, რეზიდენციით ჩრდილოეთ ერაყის ქალაქ მოსულში.

სირიელი ქრისტიანების დიდ კონფესიას შეადგენდნენ **მარონიტები**. სიტყვა „მარონიტი“ (მარუნია, მრ. მაგარიონა) მომდინარეობს სირიელი ქრისტიანი ასკეტის **მარ მარდნეზგან** (IV ს.), რომლის მისიონერული საქმიანობა ლევენდებითა მოცული. მისი მიმდევრები რელიგიურ საქმიანობას ეწეოდნენ ჩრდილო-დასავლეთ სირიაში და ბოლოს ფეხი მოიკიდეს ჩრდილოეთ ლიბანში. XI-XII საუკუნეებში მარონიტები მხარს უჭერდნენ ჯვაროსნებს, რისთვისაც მკაცრად დაისაჯენ: 1289 წელს ეგვიპტელმა მაჰ-

ლუქსებმა აიღეს ქალაქი ტრიპოლი და ააოხრეს სირიის ხმელთაშუა ზღვის ჩრდილო-დასავლეთი სანაპირო. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში მარონიტებს შორის გაძლიერდა კათოლიკურ ევროპასთან დაახლოების ტენდენცია, რასაც ხელი შეუწყო საფრანგეთის მეფის ფრანცისკ I-სათვის სულთან სულეიმან კანენის მიერ 1535 წელს გაკეზულმა კაპიტულაციამ, რომლის თანახმად საფრანგეთმა მიიღო ოსმალეთის პროვინციებში (ციხეოვები ქრისტიანების „მფარველობის“ უფლება. ორჯერ, 1596 და 1736 წლებში მარონიტების საეკლესიო კრებამ განიხილა ვატიკანთან ურთიერთობის საკითხი, თუმცა ეკლესიის ლათინიზაცია ჯერ კიდევ ფორმალურ ხასიათს ატარებდა. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ხნის მანძილზე მარონიტული ეკლესია მონოთელიტური იყო,¹²⁶ რომის გაუ-
ლენა მასზე დღითიდღე იზრდებოდა. რაც შეეხება მარონიტული თემის ურთიერთობას ოსმალურ ხელისუფლებასთან, პირველი ერთი საუკუნის ამსახველი ფაქტობრივი მასა-
ლი მცირეა: ტრიპოლის გალი ფორმალურად ამტკიცებდა „ანტიოქიისა და მთელი აღ-
მოსავლეთის პატრიარქს,“ როგორც თავის თავს უწოდებდნენ მარონიტების საეკლესიო
მეთაურები, რომელთაც XVIII საუკუნემდე მრევლის სერთო თავყრილობა ირჩევდა. უკ-
ვე 1606 წელს მარონიტებმა მიიღეს გრიგორიანული კალენდარი.

შპაბი ამირების გამგებლობის დროს მარონიტები დასახლებული რეგიონი მმართველი დინასტიის საიმყოფო დასაყრდენი გახდა. შესაბამისად, გაიზარდა მონას-
ტრებისა და მარონიტი შეიხების გავლენა. ამირა ბაშირ II-მ სცადა მარონიტების სა-
პატრიარქოს ლათინიზაციის შეჩერება, მაგრამ XIX საუკუნის დამდეგს რომის პაპის
მცდელობით რელიგიური რიტუალის უნიფიცირება და კათოლიკურ ეკლესიასთან რე-
ახლოება გაგრძელდა. პატრიარქის რეზიდენცია იყო კანუნბინში, ხოლო ზამთრის რე-
ზიდენციად ითვლებოდა ბექრქე, ბეირუთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. იმის გამო, რომ
მარონიტების დიდი ნაწილი მთიან რაიონებში ცხოვრობდა, იგი უფრო ნაკლებად გა-
ნიცდოდა სუნიტი არაბების გავლენას, ვიდრე მართლმადიდებელი არაბები, რომლებიც
ძირითადად მუსლიმთა მეზობლად, ქალაქებში რჩებოდნენ. აქედან გამომდინარე, ადგი-
ლი ასახსნელია ის ფაქტი, რომ სირიულ ენა მარონიტებისათვის საკომუნიკაციო
ფუნქციას ასრულებდა XVII საუკუნის დამლევამდე, თუმცა ლიტერატურაში არაბულ
ენას იყენებდნენ. ამ კონფესიის წარმომადგენლები აქტიურად საქმიანობდნენ სირია-
ლიბანის საეკლესიო-ეკონომიკური მნიშვნელობის თითქმის ყველა საზღვაო ქალაქში
(ტრიპოლი, ბეირუთი, საიდა, 'აქკა), აგრეთვე პალაშში, დამასკოში და კუნძულ კეიპ-
როსზე. მარონიტების როლიც მიუთითებს ისიც, რომ 1655 წელს მათი ერთ-ერთი შეი-
ხი ხაზინთა გეირიდან გახდა ხაფრანგეთის ეიცე-კონსული, შემდეგ კი კონსული ბეი-
რუთში. მის შთამომავლებს ეს თანამდებობა ეკავათ 1758 წლამდე, ხოლო შიპაბების
დროს ისინი სხვა მარონიტებმა შეცვალეს.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში პატრიარქ **მუსუფ ისტფანის** ხანგრძლივი მოღვა-
წეობის პერიოდში (1766-1790 წწ) წინააღმდეგობებმა თავი იჩინეს საკუთრივ მარონიტებს
შორის, რაც დამთავრდა პაპის კურიასთან მჭიდრო თანამშრომლობის მომხრეთა გამარ-
ჯებით და საეკლესიო ავტონომიის შესუსტებით. დამკვიდრდა წესი, რომლის თანახმად
მარონიტ ეპისკოპოსთა კოლეგიის მიერ არჩეულ პატრიარქს ამტკიცებდა რომის პაპი.

XVII-XVIII საუკუნეებში სირიელ ქრისტიანთა ნაწილი, კერძოდ მარონიტები დასა-
ვლეთის სახელმწიფოების (საფრანგეთი, ინგლისი) საკონსულოების მფარველობით სარ-
გებლობდა. 1673-1675 წლებში მიღწეული შეთანხმების საფუძველზე საფრანგეთისა და
ინგლისის კონსულებს უფლება ღირდათ თარჯიმნების სახით თავის სამსახურში მიეღოთ
სირიელი ქრისტიანები, რომლებიც სულთნის ქვეშევრდომებად რჩებოდნენ, მაგრამ თით-
ქმის იმავე პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, რომელიც ევროპელებს ჰქონდათ. ყოველ
წელს ევროპელი კონსულები ადგილობრივ და ცენტრალურ ხელისუფლებას აწვდიდნენ
იმ პირთა სიას, რომელთაც სურდათ ბერათის¹²⁷ მიღება და მათ მფარველობაში შესვლა.
XVIII საუკუნის დამდეგს ასეთი ბერათი უკვე დაუფარავად იყიდებოდა. დასავლეთის
მფარველობაში გადასული ქრისტიანების დიდ უმრავლესობას უნიატები და მარონიტები
შეადგენდნენ. ზოგიერთი სირიელი ქრისტიანი, სარგებლობდა რა საქმიანი ურთიერთო-
ბით ევროპელებთან და ხელისუფლებასთან, დიდი მატერიალური სახსრების მოპოვებას
ახერხებდა. მაგალითად, იუსუფ კარ'ალი, რომელიც ფრანგ ვაჭართან მსახურობდა ხაზი-
ნადარად, ამავე დროს ნედლეული აბრეშუმით ვაჭრობასაც მისდევდა. სტამბოლის გა-
ლენიანი წრეების დახმარებით იგი სირიაში მაღალი სახელმწიფო მოხელეების შეცვლა-
საც ახერხებდა, რასაც საბოლოოდ ჯახზარ ფაშას გაღიზიანება და მეტისმეტად გათა-
მაშებული მარონიტის სიკდილით დასჯა მოჰყვა.

ოსმალეთის დიდ არაქრისტიანულ მილეთს ეკეთენოდნენ **ებრაელები** (აბჰუდ მილდეთი), რომლის ოფიციალური აღიარება მოხდა უკვე სულთან მეჰმედ II-ის დროს, როცა მათ უყვლება მისცეს დასახლებულიყვნენ სტამბოლში, ხოლო მთავარი რაბინი მილდეთ-ბაშიდ გამოცხადდა.

მკერის სხვადასხვა ეილაღებში დაფანტული ებრაელები ძალიან განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისგან ენით, წეს-სეველებით და წარმოშობითაც: არაბული ქვეყნების იუდეველი მოსახლეობა ძირითადად სამ ნაწილად იყოფოდა: 1) მუსთარბა (ან აბჰუდ ალ-არაბ) – არაბულენოვანი ებრაელები; 2) აშქენაზი (აშქენაზი) ან ალამანები (ფრ. Allemand – გერმანელი) – ცენტრალური ევროპის ქვეყნიბიდან გადმოსახლებულნი, რომელთა სალაპარაკო ენა იყო იდიში¹²⁸; 3) სეფარდი (სეფარადი, არაბ. საფარდი-იჰუნი) – ესპანეთიდან გამოძევებული ებრაელები (იერ. Sfarad, ესპ. Sefaradies). მუსთარბას წარმომადგენლები ცხოვრობდნენ ყველა არაბულ ქვეყანაში, უფრო მეტად კი არაბეთის ნახევარკუნძულზე და ერაყში, აგრეთვე არაბული მადრიბის ქვეყნებში. თავდაპირველად, სოციალურად უფრო დაწინაურდნენ აშქენაზის და ყოფილი ბიზანტიის იმპერიის მკვიდრი ებრაელები, მაგრამ XVI საუკუნიდან XIX საუკუნემდე მეტი აქტიურობით სეფარდი გამოირსოდა. მილეთი ერთიანი არ იყო რელიგიური თვალსაზრისითაც. მასში შედიოდნენ რაბინისტები, რომლებიც ორთოდოქსულ (თალმუდისტურ) იუდაიზმს მისდევდნენ, აგრეთვე სამართლები¹²⁹ და კარაიტები (კარაიმები).¹³⁰ სტამბოლის მთავარი რაბინი (ხანზამ-შენი) საიმპერიო დივანში შედიოდა, ნიშნავდა პროვინციების მილეთების მეთაურებს და იმპერიის იუდეველთა უმაღლეს ავტორიტეტად ითვლებოდა. მთავარ რაბინს ირჩევდა ათი კაცისგან შემდგარი საბჭო და ამტკიცებდა სულთანი. XVI საუკუნის დამდეგს მთავარი რაბინი დიდი გავლენით სარგებლობდა სტამბოლში, რაზედაც მეტყველებს ის ფაქტი, რომ საზიგო ცერემონილის დროს ის ადგილს იკავებდა შეიხ ალ-ისლამის შემდეგ და პატრიარქის წინ იდგა. გაენიანი რაბი ელიაჰუ მიხრაბის გარდაცვალების შემდეგ (1526 წ.) სტამბოლის მთავარმა რაბინმა იმპერიის იუდეველთა მეთაურის პრეროგატივები დაკარგა, რაც გამოწვეული იყო მწვავე დაპირისპირებით რომანიტებს (ბიზანტიულ ებრაელებს) და რეპატრიირებულ საფარდიებს შორის.

არაბულ ქვეყნებში დამკვიდრებულმა ებრაელებმა ყოფით ურთიერთობაში არაბიზაცია განიცადეს, ხოლო უფრო გვიან ამას ოსმალთაქციის პროცესიც დაერთო. ებრაელთა თემებმა თავი მოიყარეს ძირითადად ისეთ ქალაქებში, როგორიცაა დამასკო, იერუსალიმი, საფადი, კაირო, ალექსანდრია, აგრეთვე ალჟირში, თუნისში, ჩრდილოეთ აფრიკის სხვა სანაპირო ქალაქებში და იემენში. თითოეულ ებრაულ თემს სათავეში ედგა რელიგიური საბჭო, რომელსაც მეთაურობდა ხელისუფლების მიერ დამტკიცებული მოხელე – მთავარი შეიხი (შაიხ ალ-აჰჰუდ). ცალკეულ ეილაღებში მას სხვადასხვა ტერმინით აღნიშნავდნენ. თავის მხრივ, მთავარი შეიხი ადგილობრივ ყადისთან შეთანხმებით ნიშნავდა ცალკეულ ქალაქების ან რაიონების ებრაელთა თემების – ტა'იფების მეთაურებს (შაიხ ტა'იფა ალ-აჰჰუდ). სინაგოგების (არაბ. ბიჩა, მრ. ბიჰა) ფუნქციონირება, სასამართლო და განათლება იუდეველთა კონფესიის საშინაო საქმედ ითვლებოდა. XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან ოსმალეთის იმპერიის პროვინციებში არსებული იუდეველთა კონფესიები დამოუკიდებლად ფუნქციონირებდნენ და რაბინები ერთმანეთის საქმეებში არ ერეოდნენ. გაერთიანება ხდებოდა მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევაში საერთო საფრთხის წინაშე.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ისევე, როგორც მანამდე, იუდეველთა ყურადღების ცენტრში დარჩა პალესტინის ოთხი წმინდა ქალაქი: იერუსალიმი, პეზრონი (არაბ. ჰაბრუნ, ალ-ხალილ), ტიბერია და საფადი (ცფათი). XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში, როცა დამთავრდა ევროპელ ებრაელთა რეპარტაციის იმპერიის ეილაღებში, იუდეველი მოსახლეობა საგრძნობლად გაიზარდა პალესტინის ქალაქ საფადში (ზერე გალილია). შემთხვევითი არ იყო, რომ აქ დასარულა თავისი მიღვაწეობა იუდაისტური მისტიკურ-ფილოსოფიური მოძღვრების – კაბალას¹³¹ ერთ-ერთმა დიდმა წარმომადგენელმა რაბი იცხაკ ბენ შელომო ლურია აშქენაზიმ, რომლის საფლავი დღესაც მორწმუნე ებრაელების საპილიგრიმო ადგილია. კაბალისტი იყო იუდეველთა მწიგნობარი (მესია)¹³² რაბი შაბთაი ცვი (ევრ. ლიტერატურაში Sabbatai Zevi, გარდ. 1676 წ.), რომელსაც მისი მრავალრიცხოვანი მიმდევრები (შაბთაისტები ან საბათიანელები) ებრაელთა სახელმწიფოს აღდგენის იმედს უკავშირებდნენ. ახლად მოვლენილი

„მესია“ ეგეიპტიდან ჩავიდა იერუსალიმში, შემდეგ გადავიდა სტამბოლში, საბოლოოდ კი ციხეში აღმოჩნდა. სულთნის ბრძანებით იგი იძულებული გახდა ისლამი მიეღო, რამაც იუდეველთა შორის დიდი დაბნეულობა და იმედგაცრეუბა გამოიწვია.

შაბტაი ცვის და სხვა კაბალისტების საქმიანობა, რაც ზოგჯერ იუდეველთა თემის მომხლარებასაც ემთხვეოდა, აღიზიანებდა ხელისუფლებას და რეპრესიების საბაბი ხდებოდა. მაგალითად, 1576-1577 წლებში გადაწყდა საფადირო ებრაელთა 1500 კომლის გასახლება კუნძულ კეპრიოსზე, რომელიც მას შემდეგ, რაც 1571 წელს ოსმალებმა წაართვეს ენეცციელებს, დაქვეითებას განიცდიდა. სტამბოლში მიაჩნდათ, რომ ებრაელ ეპარ-ხელისანთა ცოდნა და გამოცდილება ხელს შეუწყობდა კუნძულის ეკონომიკურ აღმავლობას. გარდა ამისა, იმპერიის დედაქალაქში იგზავნებოდა საფადის მუსლიმების საჩივრები იმის გამო, რომ იუდეველთა მეტისმეტი მოძალდება ისლამურ სახეს უკარგავდა ქალაქს. ერთ-ერთ საჩივარში აღნიშნული იყო, რომ საფადში ფუნქციონირებდა 7 მენეთი მაშინ, როცა იუდეველებს აღრიხნდელი 3 სინაგოგის ნაცვლად, ახლა 32 სინაგოგა ჰქონდათ. როგორც ჩანს, ებრაელების კეპრიოსზე მასობრივი გასახლების გეგმა საბოლოოდ მაინც ვერ განხორციელდა, მაგრამ დაუცველობამ, კორუფციამ, გეპლეიანმა წლებმა და ბოლოს შაჰი ჯირის ეპიდემიამ XVI საუკუნის მიწურულს განაპირობეს საფადის იუდეველთა თემის დაქვეითება (B.Lewis, Notes and Documents, 28-45).

XVII საუკუნეში საბატიანელთა საქმიანობის ცენტრი გახდა იერუსალიმი, სადაც იუდეველთა თემი 1200 წევრს ითვლიდა. იუდაიზმის მიმდევართა მატებამ გამოიწვია იმ მუსლიმთა შეშფოთება, ეისაც მიაჩნდა, რომ დაირღვა „მსოფლიო ქალაქში“ ებრაელთა დასახლების ადრე დაწყებული ნორმები, თუმცა ადგილობრივ ხელისუფალთა მოსყიდვის გზით ებრაელთა თემმა აქაც აიცილა რეპრესიები. მოპოვებული პოზიციების შესანარჩუნებლად საჭირო ფინანსურ დახმარებას იერუსალიმელი ებრაელები იღებდნენ დიასპორაში მყოფი თანამომხმეებისაგან, რაც ტრადიციად ჩამოყალიბდა.

XVIII საუკუნის დამდეგს ევროპელი ებრაელების (აშქენაზის) ერთმა ჯგუფმა სცადა იერუსალიმში დამკვიდრება და რელიგიური საქმიანობის გაშლა. რაბი იჟუდა ჰსიდის (Rabbi Yehuda Hasid) წინამძღოლობით ათასამდე აშქენაზი ჩავიდა წმინდა ქალაქში, მაგრამ მისია წარუმატებელი გამოდგა, რადგანაც რაბი იეპუდას მოულოდნელი გარდაცვალების შემდეგ იუდეველთა შორის განხეთქილებამ იჩინა თავი. აშქენაზი ჯალებში ჩაჯარდა, რასაც ისიც დაემატა, რომ იერუსალიმელმა მუსლიმებმა, რომელთაც იუდეველთა გააქტიურება არ მოსწონდათ 1720 წელს სინაგოგა დაწვეს. უმრობელ ებრაელთა ცდა ორგანიზებულად დაბრუნებულიყვნენ პალესტინაში (პირველი ალია) დამთავრდა მათი გაძევებით იერუსალიმიდან. ამის შემდეგ, იერუსალიმის ებრაელთა თემის მფარველობა და ფინანსური დახმარება ითავა სტამბოლელ იუდეველთა მიერ შექმნილმა საეციალურმა კომიტეტმა. მდგომარეობა უკეთესობისკენ შეიცვალა, მაგრამ XVIII საუკუნის მიწურულს ხშირი ეპიდემიებისა და სხვა შინა პრობლემების გამო ებრაელთა ნაწილმა ქალაქი დატოვა. 1741-1770 წლებში იერუსალიმის ებრაელი მოსახლეობა ორჯერ შემცირდა, თუმცა იუდეველთა ძლიერი კონფესიები დარჩნენ სხვა ქალაქებში, კერძოდ კებრონში, ტიბერიასა და საფადში. XIX საუკუნის დამდეგს პალესტინაში ცხოვრობდა 5 ათასამდე ებრაელი და 25 ათასი ქრისტიანი მაშინ, როცა მთლიანად ქვეყნის მოსახლეობა დაახლოებით 300 ათასს აღწევდა.

იუდეველთა უძველესი რელიგიურ თემს შეადგენდნენ ერაყელი ებრაელები, რომლებიც თავს ასურელ ან ბაბილონელ ებრაელებს უწოდებდნენ, ვინაიდან ითვლებოდნენ იმ ებრაელთა შთამომავლებად, რომელიც ასურეთის მეფე სარგონ II-მ და ბაბილონის მეფე ნაბუქოდონოსარ II-მ გადაასახლეს შუამდინარეთში (ძე.წ.ა. VIII ს., ძე.წ.ა. VI ს.). ცნობილია, რომ სპარსეთის მეფე კიროსმა ისინი პალესტინაში დააბრუნა (ძე.წ.ა. 538 წ.), მაგრამ ერთი ნაწილი შუამდინარეთში დარჩა და შეინარჩუნა იუდაიზმი. ერაყის ებრაელები ძირითადად ცხოვრობდნენ ქურთისტანში (ერბილი, ქირქუქი, მოსული) და ამიტომ მათ ქურთისტანის ებრაელების სახელითაც იცნობენ. ერაყელ იუდეველთა შორის სახელი გაითქვა კაბალისტმა რაბი შემუელ ბენ ნეთანელ ჰალეფი ენ ბარაზანი (1560-1630 წ.), რომლის შთამომავლებიც 150 წლის მანძილზე რაბინები იყვნენ ბაღდადში. ასეთივე ხანგრძლივი ისტორია ჰქონდათ იემენელ ებრაელებს, რომლებიც, როგორც ფიქრობენ, აქ ცხოვრობდნენ ჯერ კიდევ იუდეველთა პირველი ტაძრის დანგრევამდე, ე.ი. ძე.წ.ა. 586 წლამდე. XVI საუკუნეში ოსმალთა მოსვლის შემდეგ

იემენელ ებრაელებს დაეკისრათ ჩიძიმე გადასახადები და მათზე გაერცეღა დამამცი-
რებელი შეზღუდვები. მართალია, XVII საუკუნეში ქვეყნიდან ოსმალთა გაჩეხვამ
მდგომარეობა უკეთესობისკენ შეცვალა, მაგრამ რაბი შაბთაი ცკის მოძღვრების გა-
რცელების გამო ურთიერთობა იუდეველებსა და მუსლიმებს შორის დაიძაბა, რაც
დამთავრდა ცნობილი მოღვაწის რაბი შელომო ჯამაღის სიკვდილით დასჯით 1667
წელს. კიდევ უფრო გართულდა ვითარება ზაიდიტების ფანატიკოსი იმამის აშმად ალ-
მაღის (1676-1681) დროს, რომელიც იმენზეც ადრეკლებდა, თითქოსდა მოციქულის
ნათქვამს იმის შესახებ, რომ „შიჯაჰში არ იყო ადგილი ორი რელიგიისათვის.“ ებრაე-
ლებს აუკრძალეს რიტუალის შესრულება და ბოლოს უბრძანეს მიეღოთ ისლამი ან
გადასახლებულიყვნენ თიამას უდაბნოში. ერთადერთი ადგლი, სადაც ადგილობრივმა
ხელისუფლებამ არ შეასრულა ეს ბრძანება იყო სრდილოეთ იემენის ქალაქი სა'და. ამ
განხილვის რეპრეზენტების შედეგად ქვეყანა კეალიფიკაციური ხელოსნების გარეშე დარჩა,
რამაც აიძულა იმამი 1680 წელს უკან დაებრუნებინა ებრაელები, მაგრამ დანგრეული
მეურნეობის აღდგენა გაძნელდა. მიუხედავად იმისა, რომ იუდეველთა დევნა საეკონო-
მომიკური თვალსაზრისით წამგებიანი იყო, ზოგიერთი იმამი კვლავ განაგრძობდა
ამ გაუმართლებელ პრაქტიკას: ალ-აბბას ალ-მაღის ბრძანებით 1761 წელს სან'აში 14
სინაგოგიდან 12 დაანგრეს. შედარებით უკეთესი მდგომარეობა იყო ადენში. ცენტრა-
ლური ხელისუფლების როლი ადგილობრივ მოხელეებსა და კონფესიებს შორის ურ-
თიერთობათა დარეგულირებაში, მით უმეტეს, შორეულ პროვინციებში, არასოდეს არ
ყოფილა აქტიური. ამისი მაგალითია იემენი, სადაც XVII-XVIII საუკუნეებში ქვეყნის
საშინაო პოლიტიკას ზაიდითი იმამები და ცალკეული ფეოდალური კლანები თავისი
შეხვედრელებისა და განწყობილების შესაბამისად აგებდნენ.

არაბული მალრიბის ტერიტორიაზე, როგორც ფიქრობენ, ებრაელები გამოჩნდნენ
პირველი ტაძრის დროს. შუა საუკუნეებში იუდეველთა ყველაზე ბლიერი თემი ჩამო-
ყალიბდა მაროკოში, სადაც დღევანდელი ფესის სამხრეთით არსებობდა ებრაელთა
ეკარტალი. XIV საუკუნეში მალრიბელ ებრაელებს შეუერთდნენ ესპანეთიდან გადმო-
სახლებული საფარდიები, ხოლო XVI საუკუნეში მარანები, ე.ი. ესპანელი ებრაელები,
რომლებმაც თავის გადასარჩენად ფორმალურად მიიღეს ქრისტიანობა, მაგრამ ფარუ-
ლად იუდაიზმს აღიარებდნენ. ამგვარად, მაროკოში სამოყალიბდა იუდეველთა ორი
ჯგუფი: პირველს ეკუთვნოდნენ საფარდიების შთამომავალი, რომლებიც ესპანურ-ე-
ბრაულ (ლადინოს) ენაზე ლაპარაკობდნენ. ისინი იცნობდნენ ევროპის და სოციალუ-
რად უფრო მაღალ საფეხურზე იდგნენ. მათ წრეს ეკუთვნოდნენ რაბინები, ცნობილი
მეცნიერები და ზოგჯერ სახელმწიფო მოხელეებიც, რომელთაც მაროკოს სულთანი
ხშირად იყენებდა. მეორეს შეადგენდნენ ადგილობრივი ებრაელები და გაებრაელებუ-
ლი ბერბერები, რომლებიც ძირითადად მიწათმოქმედებით ან ხელოსნობით იყვნენ და-
კავებული და ლაპარაკობდნენ ებრაულ-არაბულ ან ბერბერულ ენაზე. მაროკოელი ე-
ბრაელების ტრადიციებით ცენტრი იყო ფესი, მაგრამ სულთანმა მუჰამად ბ. აბდ ალ-
ლაჰმა (1757-1790) მათი ნაწილი დაასახლა მოგადირში (ას-სუეირა) და მთელი რიგი
საგადასახადო შედგავთები მისცა. ამან ხელი შეუწყო ქალაქში ვაჭრობა-ხელოსნობის
განვითარებას და ეკონომიკურ აღმავლობას. ფესსა და ტანეერში მოღვაწეობდა ბევრი
ებრაელი მეცნიერი, მათ შორის კაბალისტი, რომელთაც სახელი გაითქვეს ქვეყნის
გარეთაც.

ესპანეთის რეკონკისტამ თავისი კვალი დაამჩნია არაბული მალრიბის სხვა ქვეყ-
ნებსაც — ალჟირს, თუნისს და ლიბიას. ამ ქვეყნების უძველესი ებრაული კონფესიები
XIV-XV საუკუნეებში ასევე შეივსო საფარდიებით. გარდა ამისა, XVII-XVIII საუკუნე-
ებში ალჟირში ებრაელები გადმოსახლდნენ იტალიიდან და მალე განსაკუთრებული
ადგილი დაიკავეს ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. ბევრი მათგანი დღეს კარზეც
მოღვაწეობდა ექიმების, საფინანსო მოხელეების, მრჩეველების ან დიპლომატების სა-
ხით. მალრიბელი მუსლიმების ცხოვრებაში განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა თუ-
ნისის კუნძული ჯარბა, სადაც, როგორც ფიქრობენ, ებრაელთა თემი არსებობდა სულ
ცოტა 2 ათასი წლის წინ. იქ დღესაც დგას სინაგოგა, რომლის ფუნდამენტი აგებუ-
ლია ძვ.წ. VI საუკუნეში და უძველესია მსოფლიოში. კუნძულზე დაკრძალულია
ერთ-ერთი გამოჩენილი თალმუდისტი შიმონ ბარ იასაი. მკვლევართა აზრით, ჯარბა
იყო თითქმის ერთადერთი ადგილი, სადაც მუსლიმთა მხრივ არ ჰქონია ადგილი ე-
ბრაელთა დევნას. XVI საუკუნის პირველ მეოთხედში თუნისელ ებრაელებს თავს და-
ატყდათ ოკუპანტი ესპანელების რეპრესიები, რის შედეგადაც ქვეყნის სანაპირო ზო-

ლი თითქმის დაცარიელდა, მაგრამ ოსმალთა დამპყვრების შემდეგ (1574 წ.) დაიწყო ებრაელთა თემის აღორძინება. XVII საუკუნეში, ისევე, როგორც ალექსანდრეში, აქაც ჩამოყალიბდა იტალიიდან (ლიეორნო) გადმოსახლებული ებრაელების კოლონია, რომელსაც შეუერთდნენ საფარდიები. ურთიერთობა ძველ ებრაელებს (თუანსა) და ახალმო-სახლთა შორის არ იყო მეგობრული და ბოლოს გადაიზარდა აშკარა დაპირისპირე-ბაში, რაც XIX საუკუნის დამდეგამდე გაგრძელდა.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში განაგრძობდა ფუნქციონირებას ლიბიის ებრა-ელთა თემი, რომელიც აქ პტოლემეაიოსების დროს დამყვრდდა. XVI საუკუნე ტრიპო-ლიტანიის ებრაელებისათვის ცუდად დაიწყო: 1510 წელს 800-დე ოჯახი ესპანელებისა-გან თავის დასაღწევად უდაბნოში გაიქცა. ოსმალთა ხელისუფლების განმტკიცების შემდეგ ებრაელთა თემი აღორძინდა, მაგრამ ძირითადად ესპანეთიდან გადმოსახლე-ბული საფარდიების წყალობით. სწორედ ამ დროს მოღვაწეობდა კაბალისტი პოეტი შმი'ონ ლევი, რომელსაც 1549 წლიდან ტრიპოლის რაბინის თანამდებობა ეკავა. 1588-89 წლებში ებრაელებს თავს დაატყდათ „ცრუ მაღის“ იაჰია ბ. იაჰიას რეპრესიები, რასაც მოჰყვა იუდეველთა ერთი ნაწილის ძალით გაშუსლიშება, მაგრამ ოსმალთა ხე-ლისუფლების აღდგენის შემდეგ მათ უფლება ღართეს დაბრუნებოდნენ თავის რელი-გიას. XVII საუკუნეში, ტრიპოლის ებრაელთა თემი კიდევ უფრო გააძლიერეს იტალი-ის ქალაქ ლიეორნოდან გადმოსახლებულმა ებრაელებმა. მათ შორის იყო მიხაელ აბ-რაჰამ კარდოზო (1627-1760), კაბალისტი, რომელიც წარმოშობით მარანთა წრეს ეკუთ-ვნოდა. ათი წლის მანძილზე იგი ეწეოდა შაბთაი ცვის (საბათიანელთა) შეხედულებე-ბის პროპაგანდას ტრიპოლიტანიაში. XVIII საუკუნის მიწურულს ლიბიელი ებრაელები მოუხსნენ გადაცემათი ტრიპოლის ფაშად აღზევებული 'ალი ჯაზაირლის (იგივე 'ალი გურჯი ან 'ალი ბურღული) ძალადობა და რეპრესიები, რაც 1793 წელს მისი გა-ძევებით დამთავრდა. ამ დიროსშესანიშნავ მოვლენას ტრიპოლის ებრაელები ყოველ წელს აღნიშნავდნენ დღესასწაულით — ფურიმ-ბურღულ.

იუდეველთა ისტორია ეგვიპტეში ბიბლიური ეპოქიდან იწყება და შუა საუკუნე-ებსაც მოიცავს. ოსმალთა გამორჩენის წინ აქ ჩამოყალიბდა ებრაელთა სამი ჯგუფი: მალრიბელები, მუსთარაბი და საფარდი. თანდათანობით გამოიკვეთა საფარდის უპი-რატესობა, რის შედეგადაც იუდეველთა კონფესიამ მიიღო მათი ლიტურგია, ხოლო ურთიერთობის ენა არაბული გახდა. კაიროში მოღვაწეობდა ებრაელთა დიდი რელი-გიური მოღვაწე დავიდ იბნ აბი ზიმრა (1479-1573), კაბალისტი, რომელიც ოსმალებმა მთელი ეგვიპტის იუდეველთა მეთაურად აღიარეს (გარდაიცვალა საფარდში). 1657 წელს კაიროში დაარსდა ებრაული ტიპოგრაფია, მაგრამ მორწმუნეთა უმრავლესობის განათლების დონე XVII-XVIII საუკუნეებში არ იყო მაღალი.

რელიგიურ უმცირესობათა დისკრიმინაცია სვეულბრივ მოვლენად ითვლებოდა ოსმალეთის პროვინციებში, მაგრამ მიღებების სისტემა, მაინც არეგულირებდა ურთი-ერთობას ცალკეულ კონფესიებსა და პროვინციულ ხელისუფლებას შორის. უფრო მე-ტიც, ცნობილია მაგალითები არამუსლიმთა მონაწილეობისა ეიპლეთების ადმინის-ტრაციული სისტემის ფუნქციონირებაში, განსაკუთრებით საკანცელარიო და ფისკა-ლურ სფეროში, რომ არაფერი ვთქვათ სავაჭრო-ეკონომიკურ საქმიანობაზე. სამაგალი-თოდ ამ შემთხვევაში შეიძლება წაითვალოს სირია, სადაც საკუთარი ამბიციების გან-ხორციელებისთვის ადგილობრივი ფეოდალები და წარმატებული ოსმალთა ფაშები (მა'ანები, შიპაბები, 'აზმები, ზაჰირ ალ-'უმარი, ოსმან ფაშა, ჯაზზარ ფაშა, სულაიმან ფაშა, 'აბდ ალღაზ ფაშა) ცდილობდნენ შეექმნათ თავისი ადმინისტრაციული აპარა-ტი, რისთვისაც დასაშვებად მიიჩნდათ არამუსლიმების დანიშვნა ოფიციალურ მოხე-ლელებად და მათი გამოცდილების გამოყენება. სირიის ზოგიერთ ქალაქში, მაგალითად ჰამასა და ბქმსში ქრისტიანებს ეკავათ სანჯაყის ქათობის (თურქ. ნაზიჯენ), ე.ი. საკან-ცელარიო მოხელეს თანამდებობა.

XVII-XVIII საუკუნეებში განსაკუთრებით შესამჩნევი გახდა ადმინისტრაციულ და საფინანსო ასპარეზზე მარონიტების დაწინაურება, რაც არა მარტო მათი ნიჭითა და უნარით, არამედ ლიბანების ამირების პოლიტიკითაც იყო განპირობებული. მაგა-ლითისთვის შეიძლება დავასახელოთ ხზინთა ცნობილი გეარი, რომლის წარმომად-გენლები ქისრუანში გავლენით სარგებლობდნენ უკვე XVII საუკუნეში. შიპაბთა გამ-გებლობის დროს ისინი მუდაბბირის (ან მუჰაფიზის), ე.ი. ამირას მთავარი საქმისწარ-მოებლის და პრინციპის მოვალეობას ასრულებდნენ. ასეთივე გავლენიანი მუდაბბირე-ბი იყვნენ სა'დ ალ-ხური არ-რაშმადი (1722-1786), მისი შთამომავლები და ნათესავები.

ადმინისტრაციულ ასპარეზზე მარონიტების გარდა აქტიურად მოღვაწეობდნენ სხვა ქრისტიანული კონფესიებიც, კერძოდ უნიატი მართლმადიდებლები. მაგალითად, ზაპირ ალ-უშარის მთავარი ხაზინადარი და მრჩეველი გახდა იბრანჰ ას-საბბაღი, რომლის სიძუნწე და მომხვეჭელობა კარგად იყო ცნობილი. ზაპირის დაღუპვის შემდეგ საბბაღი საპყრობილეში აღმოჩნდა, მაგრამ სიკვდილით დასჯის მუქარითაც კი ხელისუფლებამ ვერ აიძულა იგი გაცეა წლების მანძილზე დაგრავილი ფული. რეპრესირებული ყოფილი მოხელისთვის ახლობლები იძულებული გახდნენ მთიან ლიბანში მარონიტების მონასტერში გახიზნულიყვნენ.

არამუსლიმებს, კერძოდ ქრისტიანებს ეხედავთ 'აზმების ადმინისტრაციამაც: ჯერ პამაში და შემდეგ დამასკოში ვალის საფინანსო საქმეებს განაგებდნენ უნიატი ძმები იუსუფი და ნიზანი, ალ-მაზიჯინ ცნობილი ოჯახიდან. ასად ფაშა ალ-აზმის დროს ასპარეზზე გამოვიდნენ 'აბდ ალლაჰ ალი-იაზიჯი და მისი ძმა ილიასი, რომელიც სა'დ ად-დინ ალ-აზმის ქაბია იყო ტრიპოლში. 'აზმების ასპარეზიდან გასვლის შემდეგ ალ-იაზიჯის ოჯახი ლიბანში გადასახლდა. XIX საუკუნის გამორჩენილი არაბი მეცნიერი ნასიფ ალ-იაზიჯი (ნასიფ ბ. 'აბდ ალლაჰ ალ-მაზიჯი, 1800-1871), რომელიც ბაშირ II-ის კარზე მოღვაწეობდა, ამ ოჯახს ეკუთვნოდა.¹³

ქრისტიანი მოხელეების გამოყენების პრაქტიკას მიმართავდა ჯაზზარ ფაშაც. იბრანჰ ას-საბბაღის შვილების ქაბიბი და იუსუფი მისი საფინანსო მოხელეები იყვნენ, მაგრამ მეტოქე ქრისტიანების დასმენის საფუძველზე ჯაზზარმა სიკვდილით დასაჯა ორივე ძმა და მათ ოჯახებს ქონება ჩამოართვა. თავისი კარიერის დასასრულს ჯაზზარ ფაშას მთავარი საქმისმწარმოებელი გახდა ებრაელი სარრაფი ხამ ფარაჰი, რომელმაც ჯაზზარის რეჟიმში კი გადაიტანა, მაგრამ შემდეგ მაინც სიკვდილით იქნა დასჯილი. როგორც ჩანს, ადმინისტრაციის, საბაჟოებისა და საგადასახადო უწყების მაღალშემოსავლიანი ადგილებისთვის ბრძოლაში არამუსლიმური კონფესიების წარმომადგენლები ხშირად ერთმანეთს უპირისპირდებოდნენ.

არამუსლიმი მოსახლეობა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ოსმალთა დროინდელი არაბული ქვეყნების საქალაქო ცხოვრებაში, მთ უმეტეს, რომ ქრისტიანები და იუდეველები ოდიუხანავე კარგ ხელოსნებად ითვლებოდნენ. ეგვიპტის გარდა, ეს ნათლად ჩანს სირიის მაგალითზე, სადაც ქრისტიანებმა თითქმის მთლიანად ჩაიკდეს ხელში საიუველირო საქმე და გახდნენ ამ დარგის მაღალი რეპუტაციის ოსტატები (სა'ილ, მრ. საღა' - იუველირი). იყო შემთხვევები, როცა მემკვიდრეობითი პროფესიული საქმიანობა ამა თუ იმ ხელობის წარმომადგენელთა ქუნიად იქცეოდა, რაც ამავე დროს რელიგიურ კუთვნილებაზეც მიანიშნებდა. ასეთი სახელებია: საბბაღ (მღებავი), ნაჯჯარ (დურგალი), ნაჰჰთ (ქვის მთლელი), ხამატ (მკერავი), ჰა'იქ (მქსოველი), 'ატტარ (პარფიუმერი), 'არაკჯნ (სპირტიანი სასმელების გამომხდელი), შამმ' (სანთლების ხელოსანი), ხაბბაზ (ხაბაზი), ნაჰჰან (მესპილენძე), სარუჯნ (მეუნავირე, სარაჯი), ჰადდნაღ (მჭედელი), ზაინთ (ზეთის გამყიდველი) და სხვა. ქრისტიანი ხელოსნები გაერთიანებული იყვნენ მუსლიმებთან ერთ გილდიაში (ტა'იფა), რომლის მთავარი შეიხი მუსლიმი იყო, თუმცა ეხედავთ გამონაკლისსაც, როცა მაგალითად, იუველირთა მეტაურის (ნაქებ ას-საღა') მოვალეობას ქრისტიანი ასრულებდა.

ამგვარად, გარკვევით შეიძლება ითქვას, რომ არამუსლიმურ კონფესიათა სტატუსი, რომელიც მიღეთების სისტემით ხორციელდებოდა, არ იყო ხელოვნური და მას ახლო აღმოსავლეთის ქვეყნებში ღრმა ფესვები ჰქონდა. ამავე სისტემით ხელისუფლება ამყარებდა ურთიერთობას ყველა წვრილ ეთნო-კონფესიონალურ ან რელიგიურ ჯგუფებთან და იგი საკმაოდ სიცოცხლისუნარიანი გამოდგა. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მიღეთები განაგრძობდნენ არსებობას და ფუნქციონირებას ოსმალეთის იმპერიის დასასრულამდე.

2. ქრისტიანული კონფესიები და არაბთა კულტურული ალორძინების ნიშნები თანზიმათის წინ

არამუსლიმურ კონფესიებში, ისევე როგორც ყველა მუსლიმურ ქვეყანაში, განათლება და ინტელექტუალური საქმიანობა რელიგიის სფეროს განეკუთვნებოდა. მართალია, არაბი ქრისტიანები, განსაკუთრებით მართლმადიდებლები, განათლების დონით დიდად არ განსხვავდებოდნენ თანამემამულე მუსლიმებისგან, მაგრამ მაღალ სასულიერო მიღწეულთა შორის იყვნენ ადამიანები, რომელთაც კარგად ესმოდათ განათლების და მეცნიერების ფასი.

ოსმალთა ბატონობის პერიოდში სირია-ლიბანის ქრისტიანულ კონფესიებზე ზე-მოქმედებისა და ვატიკანის გავლენის გაძლიერებისათვის აქტიურ საქმიანობას ეწეოდნენ კათოლიკური მისიები, რომელთაც წარმოადგენდნენ ფრანცისკოლები, ლაზარიტები, კარმელიტები და იეზუიტები. განსაკუთრებულ წარმატებას მიაღწიეს იეზუიტებმა ლიბანში, რასაც ხელი შეუწყო ფახრ ად-დინ II-ის მფარველობამ, მაგრამ სირიელი ქრისტიანების ინტელექტუალური საქმიანობის ცენტრი გახდა რომი. მარონიტებში ევროპული განათლების დანერგვას და კათოლიკობის პროპაგანდას ხელი შეუწყო სპეციალურმა სასწავლებელმა („Collégium Maronitarum“), რომელიც 1584 წელს დაარსდა რომში პაპის გრიგორ XIII-ის ინიციატივით (R.M.Haddad, Syrian Christians in Muslim Society, 17-18). ამ სასწავლებლის ან კოლეჯის კურსდამთავრებულთა ერთი ნაწილი რჩებოდა ევროპის რომელიმე ქვეყანაში, სადაც განაგრძობდა საეკლესიო, მთარგმნელობით და სამეურნეო საქმიანობას, ასწავლიდა აღმოსავლურ ენებს. უფრო გვიან, 1622 წელს რომის პაპის გრიგორ XV-ის (1621-1623) დროს მისიონერული საქმიანობის გაძლიერებისათვის გაიხსნა ე.წ. „სარწმუნოების პროპაგანდის კონგრეგაცია“ („Sacra Congregatio de Propaganda Fide“), რომელმაც ახალი იმპულსი მისცა ვატიკანის მისიების საქმიანობას ოსმალეთის იმპერიის არაბულ პროვინციებში (Т.Ю.Кобиншанов, Христианские общины..., 47). კათოლიკე მისიონერთა მიზანი იყო არა ადგილობრივ ქრისტიანთა სრული ინტეგრაცია კათოლიკურ ეკლესიასთან, არამედ ისეთი უნიტი მრევლის შექმნა, რომელიც შეინარჩუნებდა თავის საეკლესიო ტრადიციას და ლიტურგიას, მაგრამ უმაღლეს რელიგიურ ავტორიტეტად აღიარებდა რომის პაპს. მისიონერებს აუცილებლად მიაჩნდათ არაბული ენის დანერგვა აღმოსავლური ეკლესიების ღვთისმსახურებაში, რაც საფუძველს აძლევს ზოგიერთ მეცლევარს ამტკიცოს, რომ ქრისტიანული მისიების საქმიანობა არაბული კულტურის ალორძინებას და ნაციონალიზმის განვითარებას უწყობდა ხელს (A. Hourani, Arabic Thought, 333).

XVI-XVIII საუკუნეებში დასავლეთის ქრისტიანული მისიების აქტიური საქმიანობა განსაკუთრებით შესაშინევი გახდა ლიბანში, სადაც მისიონერებმა მტკიცედ მოიკიდეს ფეხი არა მარტო საზღვაო სანაპიროზე, არამედ მთიან რაიონებშიც. 1625-1628 წლებში კაპუცინების მისიები გამოჩნდნენ საიდაში (სიდონი), ბეირუტში და მთიან 'ან ტურაში. 1645 წელს იეზუიტები დამკვიდრდნენ ტრიპოლში, შემდეგ კი საიდასა და ქისრავანში. 1643 წლიდან კარმელიტების მონასტერი არსებობდა ბიშარიში, ხოლო მათი მისიონი ფუნქციონირებდა ტრიპოლში (M.A. Родинон, Марониты, 30).

ევროპულ მისიონერთა საქმიანობა და რომის „მარონიტთა სასწავლებლის“ კურსდამთავრებულთა დევალი განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო განათლების სფეროში. 1734 წელს ქისრავანში მარონიტმა მეფელმა ბურტას-ქაჰმა საფუძველი ჩაუყარა 'ან ტურას უმაღლეს სკოლას, რომელსაც ფაქტობრივად იეზუიტები ხელმძღვანელობდნენ. მეორე დიდი სასწავლებელი, რომლის დამაარსებლად ითვლება მარონიტი პატრიარქი იუსუფ ისტიფანი (იუსუფ ისტიჰან) გაიხსნა 1789 წელს ლიბანში 'ან გურაკას მონასტერში. არაბულისა და სირიულის გარდა აქ ასწავლიდნენ ლათინურს და იტალიურ ენას, ფილოლოგიას, პოეტიკას, სამართალს და სხვა საგნებს. ამ ორმა სასწავლებელმა გზა გაუკაფა სირია-პალესტინაში ევროპულ განათლებას და სამაგალითო გახდა უფრო გვიანდელი სკოლებისათვის. მისიონერთა საქმიანობა გაიშალა მთელ სირიაში, ევროპულ დამასკოში, პალაში და იერუსალიმში, მაგრამ მათი ყურადღების ცენტრში იყო მხოლოდ ადგილობრივი ქრისტიანი მოსახლეობა.

რომის „მარონიტთა სასწავლებელმა“ მეცნიერებისაკენ გაუხსნა გზა ლიბანელების მთელ პლედას. მრავალი მთავარი ევროპული ორიენტილისტიკის სამსახურში ჩადგა და თავისი წვლილი შეიტანა მის განვითარებაში. ასეთ მეცნიერთა შორის იყო

გაბრიელ სიონიტა (ჯიბრანლი ას-საჰაშინი, 1577-1648), ერთ-ერთი პირველი არაბისტი, რომელიც სემიტურ ენებს ასწავლიდა სირონაში. მეორე მარონიტი იბრაჰიმ ალ-ჰაკელანნი (Abraham Eccheliensis, 1605-1664) სამეცნიერო მოღვაწეობას დიპლომატიურ საქმიანობასაც უთავსებდა, ასრულებდა რა შუამავლის მისიას ფაჩრ ად-დინ II-სა და ფლორენციის მედინების სამეფო კარს შორის. იმავე სასწავლებლის კურსდამთავრებულთა შორის განსაკუთრებით გაითქვა სახელი ას-სიმ'ანის (Assemanus) ოჯახის რამდენიმე წარმომადგენელმა, რომელთა შორის უფრო მეტად ცნობილია იუსუფ ას-სიმ'ანი (მუსუჟ ას-სიმ'ანნი, 1687-1768), რომელიც რვა წლის ასაკიდან იმყოფებოდა რომში და თავისი ცხოვრების დიდი ნაწილი ვატიკანში გაატარა. მხოლოდ 1766 წელს, ე.ი. გარდაცვალებამდე ორი წლით ადრე ის დაინიშნა ტეიროსის ეპისკოპოსად. მთელი თავისი მოღვაწეობის მანძილზე ას-სიმ'ანი აგრძელებდა აღმოსავლურ ხელნაწერებს ვატიკანის ბიბლიოთეკისათვის. მისი ცნობილი ნაშრომია ოთხტომიანი „Bibliotheca Orientalis“ – სხვადასხვა რელიგიური კონფესიების (მარონიტები, ნესტორიანელები, იაკობიტები და ა.შ.) საეკლესიო ლიტერატურის მიმოხილვა. იუსუფ ას-სიმ'ანის და მისი ოჯახის სხვა წევრების წარმატებას მეცნიერებაში ძალიან შეუწყო ხელი იმან, რომ მათ საშუალება ჰქონდათ ესარგებლათ ვატიკანის უძლიერესი ბიბლიოთეკით, სადაც დღესაც დაცულია ხელნაწერები ყველა აღმოსავლურ ენაზე. 1736 წელს ას-სიმ'ანი ესწრებოდა მარონიტების საეკლესიო კრებას, რომელსაც წარუდგინა მის მიერ არაბულ ენაზე თარგმნილი რომის პაპის მიმართვა. ამ კრებამ სტიმული მისცა მარონიტული ეკლესიის განახლებას და მის დაახლოებას ვატიკანთან.

რომის „მარონიტთა სკოლის“ წარმომადგენელთა პატრიარქი ისტიფან (ისტაჰანუს) ად-დუჰაიბი (ისტაჰანუს ად-დუჰაიბი, 1630-1704), რომელიც მარონიტული ისტორიოგრაფიის ფუძემდებლად ითვლება. ად-დუჰაიბი ეკუთვნოდა რელიგიურ მოღვაწეთა ოჯახს, იყო მარონიტი არქიეპისკოპოსის ილმას იბნ ჰანან ად-დუჰაიბის (გარდ. 1659 წ.) ძმისწული. რომში განათლების მიღების შემდეგ ეკავა კეიპროსის მარონიტთა ეპისკოპოსის თანამდებობა, ხოლო 1670 წელს არჩეულ იქნა პატრიარქად. ისტიფან ად-დუჰაიბის ცნობილი ნაშრომია „მარონიტთა თემის ისტორია“ („თა'რინ ატ-ტა'იფა ალ-მარუნიაჰი“), რომელშიც მოტანილია მისი წინამორბედი მარონიტი პატრიარქების ქრონოლოგიური სია („სილსილათ ბატარიქათ ატ-ტა'იფა ალ-მარუნიაჰი“). პატრიარქის მეცნიერული ინტერესები არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ მარონიტების რელიგიური თემის კვლევით და ფაქტობრივად მთელი სირიის ისტორიას მოიცავდა. მისი ნაშრომი „თა'რინ ალ-აზმინა“ დაწერილია მანამდე არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის, მათ შორის მუსლიმ ავტორთა შრომების გათვალისწინებით. ად-დუჰაიბიზე დიდი გავლენა მოუხდენია მარონიტ მეცნიერს ალ-კილა'ის (ჯიბრანლი იბნ ალ-კილა'ი, გარდ. 1516 წ.), რომელმაც აღმოსავლეთში შემოიტანა ევროპულ სკოლასტიკაში მიღებული ტერმინები და კვლევის მეთოდი (W.P. Tayah, The Maronites, 119). მუსლიმ ავტორთაგან ად-დუჰაიბი იყენებდა ალ-ჰარირის (1054/5-1122), იბნ ალ-ასირის (1160-1234) და აბუ-ლ-ფილას (1273-1331) შრომებს. მასვე ეკუთვნის თეორია მარონიტების მარდაიტებისაგან¹³⁴ წარმოშობის შესახებ. ად-დუჰაიბის მფარველობით და დახმარებით სარგებლობდა მარონიტი საეკლესიო მოღვაწე და ლიტერატორი, პალაბის არქიეპისკოპოსი გერმან ფარაჰი (ჯიბრანლი ჰარაჰი, 1670-1732). ზოგიერთი მეკლევარი თვლის, რომ სწორედ გ. ფარაჰათის საქმიანობით დაიწყო არაბული ლიტერატურის აღორძინება. არაბულის გარდა იგი სრულყოფილად ფლობდა სირიულ, ლათინურ და იტალიურ ენებს, მუშაობდა იტალიასა და ესპანეთში. თავის მშობლიურ პალაბში მას ბიბლიოთეკაც დაუარსებია. გ. ფარაჰათის კალამს ეკუთვნის 100-დე ნაშრომი არაბული ენის, ლიტერატურის, ლოგიკის და ფილოსოფიის საკითხებზე (И.Ю. Крачковский, III, 246-250).

ლიბანის ისტორიას მიეძღვნა რამდენიმე ლიბანელი ქრისტიანი ავტორის ნაშრომი. მათ შორის განსაკუთრებული პოპულარობით სარგებლობდა ჰაიდარ შიჰაბის (ჰაიდარ აჰმად შიჰაბი, 1760-1835) ქრონიკა სათაურით „ლიბანი შიჰაბი ამირების დროს“. ავტორის ინტერესი აღნიშნული თემისადმი საეკლესიო გასაგებია: ის თავად ეკუთვნოდა შიჰაბთა ცნობილ გვარს, იყო ბაშირ II-ის ბიძაშვილი და საშუალებად ჰქონდა ეხარგებლა საგვარეულო საბუთებით, აგრეთვე სხვა მემკვიდრეების შრომებით. ამირა ბაშირ II-ისაგან განსხვავებით, რომლის რელიგიური კუთვნილებაც ბუნდოვანია, ჰაიდარი ეკუთვნოდა შიჰაბთა იმ ჯგუფს, რომელიც XVIII საუკუნის მიწურულამდე მუსლი-

მად ითვლებოდა. ხშირად, ამირა მას კონფიდენციალური ხასიათის საპასუხისმგებლო საქმესაც ანდობდა, მაგრამ მეტი დრო ჰქონდა ლიბანისა და თავისი გვარის ისტორიის წერას დაუთმო. მისი ქრონიკა იწყება ისლამის ადრეული პერიოდით და პირველი ნაწილი მთავრდება XVII საუკუნის დამლევით, როცა ლიბანში შეწვდა მა'ანთა გამგებლობა, მეორე მოიცავს შიპაბთა ისტორიას ბაშირ II-დე, ხოლო მესამე ნაწილი მთლიანად ბაშირ II-ს დაეთმო. პაიდარ შიპაბის ერთი ნაშრომი ასახავს სირია-პალესტინის ცნობილი ოსმალთა გამგებლის ჯა'ზხარ ფაშას საქმიანობას.

შიპაბთა სამეფო კართან იყო დაკავშირებული კიდევ ერთი მეცნიერი, მელქიტი ნიკულა ათ-თურქი (1763-1828), რომლის წინაპრები სტამბოლელი ბერძნები იყვნენ (აქედან მისი ნიშა). მომავალი პოეტი დაიბადა დაირ ალ-კამარში და მოღვაწეობდა შიპაბთა კარზე. ნაპოლეონ ბონაპარტის ექსპედიციის დროს იგი იმყოფებოდა ეგვიპტეში და საფარულად ბაშირ II-ის ემისრის მოვალეობას ასრულებდა. 1804 წლიდან სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ ის აგრძელებდა შიპაბებთან თანამშრომლობას და ამირას პატივისცემით სარგებლობდა. ავადმყოფი, მხედველობას მკლავებული პოეტი და ისტორიკოსი, სიცოცხლის ბოლო წლებშიც განაგრძობდა მუშაობას თავისი ქალღმერთის კარდას დახმარებით. მისი ქრონიკა მოიცავს შიპაბი ამირების და ჯა'ზხარ ფაშას პერიოდს, აგრეთვე ეგვიპტის ისტორიას.

ზემოდასახელებულ ორ ავტორს, გარდა იმისა, რომ ლიბანელები იყვნენ აერთიანებს საერთო თემატიკა: ორივე წერდა ლიბანზე, ნაპოლეონ ბონაპარტის ლაშქრობას და ჯა'ზხარ ფაშაზე. ნიკულა ათ-თურქის ნაშრომი ძალიან ჰგავს ალ-ჯაბართის ქრონიკას, მაგრამ გამოკვეთილად ჩანს მისი, როგორც ქრისტიანის განსხვავებული დამოკიდებულება ნაპოლეონისადმი. რაც შეეხება პაიდარ შიპაბს, იგი ფრანგების ექსპედიციასთან დაკავშირებით ეყრდნობა ნიკულა ათ-თურქის ცნობებს და არ მალავს თავის სიმპათიებს ბაშირ II-ის მიმართ.

მთიანი ლიბანის ისტორია 1697-1807 წლებში აისახა ლიბანელი ისტორიკოსის ალ-მუნაირის (პანწინიად ალ-მუნაირი, 1756 - დაახლ. 1832) ქრონიკაში. ავტორი არ მისდევდა კლერიკალურ ტრადიციას, თუმცა ყურადღებას უთმობდა რელიგიის საკითხებსაც. ხელნაწერის სახით ცნობილი მისი ნაშრომის წინასიტყვაობიდან ჩანს, რომ ავტორის მიზანი იყო შუფის ისტორიის შედგენა, მაგრამ სირიაში, კერძოდ დამასკოში მომხდარი მოვლენებიც მის თვალსაწიერში აღმოჩნდნენ. ამავე პერიოდში დაიწერა ბიოგრაფიული ხასიათის ნაშრომი, რომელიც ზაჰირ ალ-უმარის მიეძღვნა და ეკუთვნის ქრისტიან ჰაბბაბთა ოჯახის წევრებს. მათ შორის გამოირჩევა მიხა'ილ ას-საბბაღი (მინ'ილ ას-ჰაბბაღ, გარდ. 1816 წ.), რომლის პაპა იბრაჰიმი ზაჰირ ალ-უმარის ექიმი და მოხელე იყო. საბბაღის ოჯახის საქმიანობა და კარიერა დაკავშირებული იყო 'აქ ქასთან, მაგრამ მიხა'ილ ას-საბბაღი დამასკოში გაიზარდა, შემდეგ კი გადავიდა ეგვიპტეში, სადაც ნაპოლეონის საქსპედიციო კორპუსს შეუერთდა. საოკუპაციო რეჟიმის კრაზმა ის აიძულა გადასახლებულიყო საფრანგეთში და მოღვაწეობდა დაეწყო პარიზში საიმპერატორო ბიბლიოთეკაში, სადაც არაბულ ხელნაწერებზე მუშაობდა. აქ მან გამოიწილა ფრანგი არაბისტის სილვესტრ დე სასის (A.I. Silvestr de Sacy, 1758-1838) ყურადღება მიიქცია. მასთან თანამშრომლობის შედეგად მიხა'ილ ას-საბბაღმა გამოსცა თავისი პირველი ნაშრომი (ორიგინალურ თემაზე - აღმოსავლეთში საფოსტო მტრეკების მოშენებისა და გამოკვების შესახებ. ეს ნაშრომი თარგმნეს სილვესტრ დე სასიმ და უფრო გვიან, 1881 წელს რუსულ ენაზე გ. ა. მურკოსმა.¹⁵ მასვე შეუდგენია სირიული და ეგვიპტური დიალექტების სახელმძღვანელო, აგრეთვე „შეიხ ზაჰირ ალ-უმარის ისტორია“ („თა'რჩი აშ-შაიხ ზაჰირ ალ-უმარ აშ-ზაიდანი“). პალესტინელი არაბი შეიხის თემას დაუბრუნდა ამ ოჯახის კიდევ ერთი წევრი 'აბბუღ ას-ჰაბბაღი, რომელიც ისევე, როგორც მიხა'ილ ას-საბბაღი ცდილობდა მოეძებნა ოპოტიური ნიშნები თავისი გვარის წარმომადგენელთა საქმიანობაში. ასეთი მიზანდასახულობა გასაგებად გახდებდა, თუ გაეთვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ საბბაღები, განსაკუთრებით იბრაჰიმი, რომლებიც ზაჰირ ალ-უმარის სამსახურში იყვნენ, მომხვეჭილობით გახდნენ ცნობილი.

მარიონეტების ისტორიოგრაფიის ბოლო წარმომადგენელი, რომელმაც განაგრძო აღ-დეუაიანის ტრადიცია იყო ტანწეს აშ-შიდიჰი (1791-1861), აინ ვარაკას სკოლის კურსდამთავრებული. ყველა ზემოდასახელებულ ავტორებისგან განსხვავებით ის არ ეკუთვნოდა კლერიკალურ წრეებს ან სამეფო კარს, თუმცა ემსახურებოდა ბაშირ II-ს.

მისი ნაშრომი „ახბარ ალ-‘აზნ“ მოიცავს მთელ ლიბანის და გეაწედის ცნობებს 23 ლიბანელი გეარის შესახებ, აქედან 9 მარონიტა, 8 დრუსი და 6 მუსლიმი (შიიტი და სუნიტი). მესამე და ბოლო ნაწილი არის ლიბანის ისტორია არაბთა დაპყრობებიდან ავტორის თანამედროვე ბაშირ II-ის პერიოდამდე. მართალია, შიდიაკის თხზულება ძირითადად კომპილაციურია, მაგრამ შიძაბთა ისტორიის შესწავლისათვის პირველწყაროდ ითვლება.

მართლმადიდებელთა მიღწევები განათლებისა და მეცნიერების საქმეში მარონიტებთან შედარებით უფრო მოკრძალებულია და ისიც საეკლესიო ცხოვრებას უკავშირდება. ოსმალთა პერიოდის მართლმადიდებელ მეცნიერთა შორის გამორჩევა დამასკოელი მღვდელი მიხაილ ბარჩი (მინა'ილ ბარჩი, ზოგჯერ იკითხება ბურაჩი ან ბრეჩი, გარდ. 1765), ისტორიკოსი, რომელსაც ეკუთვნის ერთ-ერთი ნაშრომი „სირიის ისტორია“ („სარ'ის აშ-შამ'). ქრონიკა იწყება 1720 წლიდან, რაც განაპირობა ავტორის განსაკუთრებულმა ინტერესმა 'აზმების ოჯახის მიმართ, ხოლო რელიგიურ (ცხოვრებაში კათოლიკეებისა და მართლმადიდებლების დაპირისპირებაში. ბარჩი ეპაუფილებით აღნიშნავს 'აზმების ადგილობრივ წარმომადგენლებს, აგრეთვე ბერძნების ნაცვლად საპატრიარქოში არაბთა დაწინაურებას. მართალია, მისი ქრონიკა ხშირად მოკლებულია დეტალურ ინფორმაციას ამა თუ იმ მოვლენის შესახებ, მაგრამ მაინც საინტერესო, და რაც მთავარია, საიმედო წყაროდ ითვლება. როგორც ქრისტიანი ავტორი, ბარჩი არ შემოიფარგლა მარტო თავისი ქვეყნით და ევროპაში მიმდინარე პროცესებსაც შეეხო. აღნიშნული ნაშრომი შეავსო თუმცა ალ-აბბუდმა და 1841 წლამდე განაგრძო მინა'ილ დიმაშქიმ.¹³⁶

სირიელ მართლმადიდებელ ქრისტიანთა თვალსაზრისით წარმომადგენელია ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგად ცნობილი მაკარი ანტიოქიელი (მწკრიმის იბნ აზ-ზა'იმ ალ-ჰალაბი ალ-ანტაქი, გარდ. 1672 წ.). 1635 წელს ის აირჩიეს პალაბის მიტროპოლიტად, ხოლო 1647 წელს ანტიოქიის პატრიარქად რეზიდენციით დამასკოში. 1752 წელს საპატრიარქოსთვის ფინანსური სახსრების შეგროვების მიზნით მან დაიწყო მოგზაურობა რუსეთში, რომელიც თითქმის შეიდი წელი გაგრძელდა. ეს მოგზაურობა აღწერილი აქვს მის შვილს, არქიდიაკონ პავლეს (ბულუს იბნ აზ-ზა'იმ ალ-ჰალაბი). მეორე მოგზაურობისას 1664-1669 წლებში მან ორჯერ მონაწილეობა საქართველო და საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა ქვეყნის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ცხოვრების შესახებ. კარგად იცნობდა რა სირიის მართლმადიდებელი მრევლის მდგომარეობას, პატრიარქი აუცილებლად მიიჩნევდა საგანმანათლებლო საქმიანობას გაფართოებას. ისევე, როგორც მაკარი ანტიოქიელი, პავლეც კარგად კალგობრავ იყო, ცდილობდა ეწერა სალიტერატურო ენაზე, მაგრამ მისი სწრაფი ცოდნის გამო დიალექტსაც იყენებდა.¹³⁷

განათლებისა და მეცნიერების აღორძინებისა და განვითარებისათვის არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა არაბულ ქვეყნებში სასტამბო საქმის დანერგვას, რაც ევროპაში უკვე XV საუკუნეში დაიწყო. ოსმალეთის ხელისუფლებამ საჭიროდ არ მიიჩნია ამ „ევროპული სიახლის“ შემოღებას, მაგრამ ხელს არ უშლიდა არამუსლიმურ კონფესიებს თავისი სტამბების გახსნაში. მაგალითად, ებრაული ტიპოგრაფია გაიხსნა სტამბოლში (1494 წ.), სალონიკში (1510 წ.), ედირნეში (1554 წ.) და იზმირში (1646 წ.). იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში წიგნების ბეჭდვა დაიწყო ბერძნებმა და სომხებმა, რის შედეგადაც სულთნის არამუსლიმი ქვეშევრდომებს დაუფროვდა გარკვეული პოლიგრაფიული გამოცდილება. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ზოგიერთ არაბულ ქვეყანაშიც (სირია-ლიბანი) გადაიდგა ნაბიჯი ამ მიმართულებით, მაგრამ სასტამბო საქმე ძნელად იკიდებდა ფეხს და პირველ რიგში ქრისტიანული კონფესიების საქმიანობას უკავშირდებოდა.

არაბული წიგნის ბეჭდვა (ტაბა'ა, ტიბა'ა) დაიწყო ევროპაში XVI საუკუნეში და ძირითადად ქრისტიანული რელიგიური ლიტერატურის გამოცემას უკავშირდებოდა. რამდენიმე ნაშრომი არაბულ ენაზე, მათ შორის ყურანი, დაიბეჭდა ვენეციაში უკვე XVI საუკუნის დამდეგს,¹³⁸ მაგრამ ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული არაბული ნაბეჭდი ტექსტი, რომელიც შემორჩა, არის „ლოცვანი“ („ქითაბ სალამ ას-საჰა'ინი“), გამოცემული იტალიაში (Fano) 1514 წელს. ორი წლის შემდეგ გენუაში დაიბეჭდა სამეფოვანი (ბერძნული, ებრაული, არაბული) „ფსალმური“ („ქითაბ ალ-მასჰამირ“) არაბული წინასიტყვაობით, ხოლო 1556 წელს რომში გამოცემილობამ „Collegium Societates Jesu“ და-

ბეჭდა ანონიმური რელიგიური ტრაქტატი არაბულ ენაზე, რომელიც შემდეგ კიდევ რამდენჯერმე გამოიცა. ბეჭდვით საქმიანობაში ჩაებნენ ევროპაში მოღვაწე მარონიტები: გაბრიელ (ჯაბრა'ილ) საჰუნემ (1577-1648) და იბრაჰიმ პაკენლანიმ (1605-1664) პარიზში მონაწილეობა მიიღეს ბიბლიის¹³⁹ მომზადებაში, რომელიც სირიულ და არაბულ ენაზე გამოქვეყნდა 1645 წელს (W.P.Tayah, The Maronites, 123). ერთ-ერთი პირველი არარელიგიური ხასიათის ნაშრომი, რომელიც რომში დაიბეჭდა, იყო სრულიად უცნობი ავტორის საღამოში ბ. კუნდუჯკი ახ-ჰალიკის აღწერითი გეოგრაფიის კანრის თხზულება „ქითან ალ-თხთან ტი“ ჯან'იბ ალ-არდ ეალ-ბულდან.“

დროთა განმავლობაში არაბული წიგნების სტატიური გამოცემები გაიზარდა ევროპის სხვა ქვეყნებშიც, კერძოდ საფრანგეთსა და გერმანიაში, მაგრამ იტალია ამ მხრივ კვლავ ინარჩუნებდა პირველობას. XVII საუკუნეში რომში დაიბეჭდა შემოკლებული არაბული თარგმანი ფუნდამენტური ნაშრომისა „Annales ecclesiastici.“ შემდეგ კი „Biblia arabica ad usum Ecclesiarum orientalium.“ 4 ტომად. ამ გამოცემათა ორგანიზატორი იყო უკვე ნახსენები Sacra Congregatio de Propaganda Fide. არაბული წიგნების ბეჭდვა დაიწყო იტალიის სხვა ქალაქებშიც, კერძოდ, მილანში, ვენეციასა და პალერმოში (სიცილია).¹⁴⁰ თანდათან ევროპის სამეცნიერო ცენტრებსა და უნივერსიტეტებში დაგროვდა იმდენი აღმოსავლური წიგნი და ხელნაწერი, რომ საჭირო გახდა მათი აღწესება და სისტემაში მოყვანა. ამ მიზანს ემსახურებოდა ბ. დ'ერბელოს ენციკლოპედიური ნაშრომის „აღმოსავლური ბიბლიოთეკის“ (B. d'Herbelot, Bibliothèque Orientale) გამოცემა პარიზში 1667 წელს.

განათლებული არაბი ქრისტიანები აცნობიერებდნენ, რომ არაბული პოლიგრაფიის არსებობა ევროპაში საკმარისი არ იყო მათ სამშობლოში რელიგიური და საგანმანათლებლო საქმიანობის გააქტიურებისთვის. აქედან გამომდინარე, სასტიკო საქმე მარონიტებმა ორმიდან გადაიტანეს ლიბანში კახჯადას წმ. ანტონის მონასტერში (დოირ მარ ანტონიუს), სადაც 1610 წელს დაიბეჭდა ფსალმუნთა გერმანიკულ სირიული და არაბული ტექსტით. წიგნს დართული ჰქონდა შენიშვნა, რომლის თანახმად, გამოცემა შესრულდა იტალიელი ოსტატის (მუ'ალლიმ) პასკუალ ელის (Pasquale Eli) დახმარებით. 1702 წელს ანტიოქიის პატრიარქის ათანასე IV დაბახსის¹⁴¹ მცდელობით და ეპისკოპოსის მთავრის მატერიალური მხარდაჭერით ჰალაბში მოეწყო სტამბა (მტბა'ა, დარ ატ-ტიბა'ა), რომელსაც სათავეში ჩაუდგა განათლებული სირიელი „აბდ ალლამ ზაჰირი“ (აბდ ალლამ ბ. ზაჰირ ახ-სა'იდ, 1684-1748). სტამბა ფუნქციონირებდა 1706-1711 წლებში და სახარების გამოცემაზე შეძლო, მაგრამ არაბული შრიფტი არ იყო მაღალი ხარისხის. ამ არცთუ წარმატებული საქმიანობის შემდეგ „აბდ ალლამ ზაჰირი გადავიდა ლიბანში და თავისი ნათესავის, პოეტის და მეცნიერის, არქიმანდრიტ ნიკოლოზ საიდის (ნეკულა ახ-ჰა'იდ, 1692-1756) დახმარებით 1732 წელს საფუძველი ჩაუყარა ტიპოგრაფიას შუეიდის უნიატურ „წმ. იოანეს მონასტერში.“ „აბდ ალლამ ზაჰირის მიერ გაუმჯობესებული შრიფტით თითქმის 25 წლის მანძილზე აქ არაბულ ენაზე იბეჭდებოდა რელიგიური ხასიათის ლიტერატურა (A.E. Крымский, Ист. нов. ар. литературы, 133-136). აქედან გამომდინარე, სტამბის დამაარსებელს და ხელმძღვანელს „აბდ ალლამ ზაჰირს არაბული პოლიგრაფიის ფუძემდებლად მიიჩნევენ.

ამგვარად, სირიამ და ლიბანმა განსაკუთრებული როლი შეასრულეს სასტიკო საქმის განვითარებაში და გზა გაუკაფეს მას არაბულ სამშობლოში, რითაც მოამზადეს ნიადაგი არაბული მეცნიერების და კულტურის აღორძინებისათვის (ან-ნაჰდა). რაც შეეხება ბეჭდვითი საქმის დანერგვას ეგვიპტეში, როგორც უკვე ითქვა, ის ნაპოლეონის ლაშქრობის შემდგომ პერიოდთან, უფრო სწორად მუჰამად ალის გამეგებლობასთანაა დაკავშირებული. XVIII სუენის მეორე ნახევარში პოზიტიური ცვლილებები მოხდა იმპერიის დედაქალაქშიც: განათლებულმა ოსმალო მოხელეებმა შეიმუშვეს წესები, მისმა შეილმა სა'იდ ეფენდიმ და დიდმა ეეხირმა იბრაჰიმ ფაშამ შეის აღ-ისლამის „აბდ ალლამ ეფენდის მხარდაჭერით შეძლეს სულთან ამედ III-ისგან მიეღოთ ფირმანი, რომლითაც ნებადართული იყო წიგნის ბეჭდვა. გამოცემის წარმადგენმა მხოლოდ რელიგიური ლიტერატურა. ამ ფირმანის საფუძველზე, რომელიც შემდეგ განახლდა, სტამბოლის ვალათას რაიონში 1140/1727 წელს გაიხსნა პირველი თურქული ტიპოგრაფია, რომელსაც სათავეში ჩაუდგა ყოფილი უნგრელი მონა, იბრაჰიმ მუთუფერ-რიკა (Ibrāhīm Mütefferika, გარდ. 1158/1745). თითქმის 64 წლის ნაყოფიერი მუშაობის

შედგება აქ დაიბეჭდა მრავალი არაბი და თურქი მეცნიერის, მათ შორის „აჯი ხალიფას“ და ნა'იმას შრომები.

XVIII საუკუნე ოსმალეთის ისტორიაში შეჟიდა, როგორც რეფორმების (თან-ზნმთ) წინა პერიოდი. იმპერიაში ახალ ფასეულობათა შემოტანა დაიწყო XVIII საუკუნის დამლევს და იგი პირველ რიგში სულთან სელიმ III-ის (1789-1807) სახელთანაა დაკავშირებული. რეფორმატორი სულთნის მოღვაწეობა ქრონოლოგიურად დაემთხვა საფრანგეთის ბურჟუაზიულ რევოლუციას, მაგრამ არ შეიძლება იმის მტკიცება, თითქოს ოსმალური რეფორმები საფრანგეთში განვითარებული მოვლენების გავლენით მიმდინარეობდა. მართალია, 1793 წელს იმპერიის ზოგიერთ ქალაქში, კერძოდ „აღაბ-სა და სტამბოლში“ შეიქმნა პროფრანგული რევოლუციური ორგანიზაციები, მაგრამ საზოგადოებრივი აზრის ჩამოყალიბების თვალსაზრისით მათი საქმიანობა უნაყოფო გამოდგა. მუსლიმური სამყარო ჯერ კიდევ მოუზადებელი იყო რევოლუციური იდეებისთვის, ხოლო ნაპოლეონ ბონაპარტის ექსპანსიამ და სელიმ III-ის რეფორმატორულმა საქმიანობამ მოსახლეობის მეკეთრი უარყოფითი რეაგირება გამოიწვია. საფრანგეთის დიდი რევოლუციის შედეგებს და ოსმალეთის ევსტერნიზაციის მოკრძალებულ ცდას ხშირად რეაქციის გაძლიერებაც კი მოსდევდა. მუსლიმი რელიგიური მოღვაწეები და მათი ავტორიტეტული ელიტა მტრულად იყო განწყობილი ყოველივე სიახლის ან დასავლურის მიმართ. ევროპაში მიმდინარე პროცესების შეფასება მათ არ შეეძლოთ სათანადო ინფორმაციის ნაკლებობის გამო. ტრადიციული, ისლამთან დაკავშირებული საზოგადოებრივი სტრუქტურის უპირატესობა და მისი შენარჩუნების აუცილებლობა, მათში არავითარ ეჭვს არ იწვევდა. შემთხვევითი არაა, რომ სელიმ III და შემდეგ მაჰმუდ II (1808-1839) რეფორმების ჩატარებას ცდილობდნენ ისლამის პრინციპების მოშველიებით და ხელისუფლების ერთგული რელიგიური ავტორიტეტების მხარდაჭერით, მით უმეტეს, რომ გაელენიანი ალიმები ვერ ხედავდნენ სეკულარიზაციისა და ტრადიციული სოციალური იმუნიტეტის დაკარგვის საფრთხეს.

ოსმალეთში დაწყებული და დიდი ხარვეზებით მიმდინარე რეფორმა პირველ რიგში იმპერიის განახლება-გაძლიერებას ემსახურებოდა. ხელისუფლებამ არა მარტო არ შეასუსტა ისლამის გავლენა, არამედ ზოგიერთ შემთხვევაში გააძლიერა და გამოიყენა კიდევ ისლამური ინსტიტუტები, რაც შემდეგ პანისლამისტურ პოლიტიკაში გადაიზარდა. არაბები და თურქები დარჩნენ ერთ მუსლიმურ თემში, რომელსაც სულთან-ხალიფა ედგა სათავეში. ოსმალეთის აშკარა კრიზისის პირობებში, ისლამი და რელიგიური ერთიანობის პრინციპი იმპერიის სასარგებლოდ მოქმედებდა, ახშობდა არაბთა თვითშეგნების, ეთნიკური კუთვნილების, და ბოლოს, ეროვნული იდენტობის გრძნობას. არსებითი გარდატეხა მუსლიმ არაბთა ორიენტაციაში არ მომხდარა სულთან აბდულ ჰამიდ II-ის (1876-1909) რეაქციული რეჟიმის დროსაც და მხოლოდ XX საუკუნის დამდეგს „ახალგაზრდა თურქთა“ პოლიტიკის შედეგად ცხადი გახდა არაბებისა და თურქების ინტერესების შეუთავსებლობა.

შ ე ნ ი შ ზ ნ ე ბ ი

1. ში'ნ'ზმი, როგორც ისლამის ერთ-ერთი (სპარსული) მიმდინარეობა ეალიბდებოდა VII საუკუნიდან მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე. XVI საუკუნის დამდეგს ირანში სუფიანთა სახელმწიფოს წარმოქმნის შედეგ ეწ. იმამიტური ში'ნ'ზმი (იმაშია ან ისნა'აშარიზა) ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა. შიიტური კონცეფცია, რომელიც თორმეტი იმამის კულტება ატეხული, გაელენას ახდენდა ირანის შინა სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაზე და მეზობელ სუნიტურ ოსმალეთთან ურთიერთობაზე (იხ. გ. სანიკიძე, შიიზმი და სახელმწიფო ირანში, თბ., 2005).

2. ალბისთანი (ალბისთან, ელბისთან) – ქალაქი სამხრეთ-აღმოსავლეთ ანატოლიაში. 1097-1105 წლებში იგი ჯეკაროსნების, შემდეგ კი სელჩუკების ხელში იყო. მამლუქთა სულთანმა ბაიბარსმა 675/1277 წელს ალბისთანთან დაამარცხა მონღოლები. 740/1339 წლიდან ალბისთანი იყო თურქმენული საფეოდალოს – ზუ-ლ-კადრის დედაქალაქი, 1400 წელს დაანგრია თემურ ლენგმა, 921/1515 წელს კი დაიკავა შაჰ ისმა'ილ I-მა. 1264/1847 წელს ალბისთანი გახდა მარაშის სანჯაყის კადა' და შევიდა პალატის ვილაიეთში. ამჟამად შედის მარაშის ვილაიეთში (თურქეთი).

3. ტერმინი შაის ალ-ისლამ (ან თურქ. შეიხ-ულ-ისლამი) გეხვედება X საუკუნიდან რომელიმე ცნობილი ფაქიხის ან რელიგიური მოღვაწის მნიშვნელობით. XV საუკუნეში სტამბოლის დიდი მუფთი შეიხ ალ-ისლამი გახდა. იგი გასცემდა ფათვას სულთნის ან იმპერიის მაღალი მოხელეების თხოვნით და ამგვარად, ამტკიცებდა ან უარყოფდა ამა თუ იმ გადაწყვეტილებას შარიათის შესაბამისად. თურქეთის რესპუბლიკის წარმოქმნასთან ერთად XX ს. 20-იან წლებში ეს თანამდებობა გაუქმდა.

4. იოანიტების ან ჰოსპიტალიერთა ორდენი დაარსდა პალესტინაში ჯვაროსანთა ლაშქრობების დროს XII საუკუნის დამდეგს. სახელი მას ეწოდა „წმ. იოანეს ჰოსპიტლის“ (ლათ. „hospitalis“), ე.ი. თავშესაფრის მიხედვით. 1113 წელს რომის პაპმა დაამტკიცა ორდენის წესდება. XIII საუკუნეში, სირია-პალესტინიდან ჯვაროსანთა განდევნის შემდეგ, იოანიტებმა საქმიანობა განაგრძეს კ. როდოსზე, კეპროსზე და მალტაზე (მალტის ორდენი). 1834 წლიდან მათი რეზიდენცია არის რომში.

5. ბეგი (თურქ. ბეგი) ეკვივალენტურია არაბული ტერმინისა აშირ (მრ. უმარა'), რომელიც ქართულში დამკვიდრდა „აშირას“ ფორმით. არაბულ წყაროებში გვხვდება ბიქ (მრ. ბაქაგათ).

6. ჯულბან-ის (ან ჯილბან-ის) რაზმი წარმოადგენდა სულთნის პირად გუარდიას. ეეტერანი მამლუქები, რომლებიც წინა სულთნის სამსახურში იყვნენ, ერთიანდებოდნენ მეორე – კარანისას რაზმში. მამლუქთა ერთი ნაწილი თვლიდა, რომ სულთანი ალ-ღაფრი უპირატესობას ანიჭებდა თავის გუარდიას, ე.ი. ჯილბანს და ცდილობდა კარანისას დასუსტებას. ცალკეული ბეგების სამსახურში მყოფ მამლუქებს ეწოდებოდათ მაშაღიქ ალ-უმარა' ან აჯნად ალ-უმარა'.

7. კანსუჰ (ან კანსაჰ) ალ-ღაფრი იყო სულთან კა'ით-ბეგის (1468-1495) ყოფილი ჩერქეზი მამლუქი. სწავლობდა „ალ-ღაფრის“ მამლუქთა სკოლაში, საიდანაც მიიღო თავისი ნისბა. მსახურობდა ზემო ეგვიპტეში ქაშიფად, გახდა ბეგი და სხვადასხვა თანამდებობა ეკავა სირიაში. 1501 წლის 20 აპრილს (906 წ. 1 შავევალი) 60 წლის ასაკში მამლუქებმა ის სულთანად აირჩიეს. ეგვიპტეში ეპარებოდა რა ბეგების ერთგულებაში, ალ-ღაფრი აიძულებდა მათ ფიცს დაედოთ მისთვის ეწ. „უსმანისეულ ყურანზე“. მაგრამ უშედეგოდ. მარჯვ დამბიკის ბრძოლის დროს, როგორც ფიქრობენ, თავისი ბეგების ლაღაბით თავსარდაცემული სულთანი ჩამოეარდა ცხენიდან და გარდაიცვალა. დაღუპულთა შორის მისი გვამი ევრ ამოიცნეს.

8. არაბი ისტორიკოსი ქამალ სალიბი თვლის, რომ ოსმალთა ექსპანსიის დროს დრუზების სათავეში იდგა არა ფახრ ად-დინ მა'ანი, როგორც ეს მიღებული იყო სამეცნიერო ლიტერატურაში, არამედ კურკუმასი (იხ. ქვემოთ).

9. შუა საუკუნეების არაბი მეცნიერების გარაუდით, სირიის სახელწოდება აშ-შამ (აშ-შაშ) მომდინარეობს იქიდან, რომ ეს ქვეყანა მდებარეობს აღმოსავლეთისკენ

მარცხნივ (შაშა), ხოლო ხელმარჯვნივ (აჰმინ) არის იემენი. „ბილნდ აშ-შაშ“ მოიცავდა ე.წ. „დიდ სირიას“, რომელშიც შედიოდა დღევანდელი სირია, ლიბანი, ორდანი, ისრაელი, ალექსანდრეტას (ისქანდარუნის) საზღავი, ზანთაბი და ღიარბაქირი. „აშ-შაშ“-ს ხშირად უწოდებდნენ დამასკოსაც. ასეთსავე ვითარებას ეხედათ ეგვიპტეში, სადაც „მიჰრ“ ნიშნავდა ქვეყანასაც და კაიროსაც. დღევანდელი სირიის დელაქალაქის არაბული სახელწოდება „დამაშუ“, ზოგჯერ „დამასკი“-ს სახითაც გვხვდება (იხ.: ქსე, 3, თბ., 1978, 352). ქართულ საეციალურ ლიტერატურაში დამკედრდა „დამასკი“ (იხ.: გ.წერეთელი, არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951, 104; [ესხარულიძე] ანკთის ცნობები საქართველოა და კავკასიის შესახებ, 109; გ.ჯავახიშვილი, საქართველო და მახლ. აღმ.-ის ისლამური სამყარო (იხ.: გეოგრაფიული სახელები, 336).

10. მუჰამი ად-დინ იბნ ალ-არაბი (560-638/1165-1240) იყო ესპანელი (ანდალუსიელი) არაბი ქალაქ მურსიიდან, ცნობილი მისტიკოსი ფილოსოფოსი, სუფიზმის იდეოლოგი, რომელიც დამასკოში გარდაიცვალა. მის საფლავზე სულთან სელიმ I-ის ბრძანებით 1618 წელს აღმართეს მავზოლეუმი. მუჰამი ად-დინ იბნ ალ-არაბი ზოგჯერ შეცდომით გაიგივებულია მეორე ანდალუსიელ მცენერთან, რომლის სახელია აბუ ბაქრ მუჰამად იბნ ალ-არაბი (1075-1148). ისიც ნამყოფია სირიაში, ცხოვრობდა ეგვიპტეში და გარდაიცვალა ფესში (И.Ю. Крачковский, IV, 303-304).

11. საეარაუდოდ, სინან ფაშა იყო ბოსნიელი, ყოფილი ქრისტიანი მონა, რომელიც დევშირმეს წესით მოხვდა ოსმალეთში. ორჯერ – 1515-1516 წლებში ის დაინიშნა დიდ ეზირად და მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ოსმალეთის გამარჯვებაში მარჯ. დნაბსე. 1516 წლის დეკემბერში მან მამლუქები დაამარცხა ხან ბუნისთან. სინან ფაშა დაიღუპა კაიროსათვის ბრძოლაში რაიდნისთან 922/1517 წლის იანვარში.

12. გაყფის დამაარსებელი გასცემდა სიგელს – გაჭანმეს (თურქ. „ეაიფუ ნამე“), რომლითაც განისაზღვრებოდა შეწირული ქონებით (მაგ. მიწის ნაკვეთით) სარგებლობის პირობები. სიგელი დამოწმებული იყო რელიგიური ავტორიტეტების მიერ და მისი მოთხოვნების დაცვა აუცილებლად ითვლებოდა. გაყფის ქსპლუატაციის პროცესს თვალყურს ადევნებდა ყადი.

13. მუთაფალი (მუთაფალღი ალ-აშლ) – საქმისმწარმოებელი, გაყფის მმართველი, მოურავი. ხშირად ამ მოვალეობას ასრულებდა თავად გაყფის დამაარსებელი, რომლის უფლებებიც მემკვიდრეობით გადადიოდა. მუთაფალი იღებდა გაყფის შემოსავლის ნაწილს, რაც წინასწარ იყო განისაზღვრული.

14. „კანუნ-ნამე“ – კანონების წიგნი, საკანონმდებლო აქტების და კოდექსების კრებული, რომელიც ოსმალეთში გაჩნდა XV საუკუნის მეორე ნახევარში. ცნობილია ოსმალთ სულთნების – მეჰმედ II-ის, სელიმ I-ის და სულეიმან I-ის „კანუნ-ნამეები“. დაპყრობილი ქვეყნებისთვის შედგენილი „კანუნ-ნამე“ ემსახურებოდა პირველ რიგში ოსმალეთის სამხედრო-ადმინისტრაციულ და ფისკალურ ინტერესებს, მაგრამ ყოველთვის ითვალისწინებდა ადგილობრივ თავისებურებას.

15. ადრინდელ თურქულ წყაროებში „სახალიფო“ და „სასულთნო“ სინონიმებს წარმოადგენენ და ტერმინს „ხალიფა“ არ ჰქონდა კონკრეტული მნიშვნელობა. წერილობითი ცნობა კაიროს აბასიანთა უკანასკნელი ხალიფას მიერ სელიმ I-სთვის თავისი პეროგატივების გადაცემის შესახებ მომდინარეობს XVIII საუკუნის ავტორის მურაჯა დ'ოსონისაგან (Mouradgea d'Ohsson, 269-270), მაგრამ არაბული ან თურქული წყაროებით არ დასტურდება. ამასთან ერთად, ფაქტია ის, რომ მილიონობით სუნიტი ოსმალეთის სულთანს ხალიფად მიიჩნევდა 1924 წლამდე, ვიდრე ქმალ ათათურქი გააუქმებდა ხალიფობის ინსტიტუტს. სულთან-ხალიფას საკითხს ყურადღება დაეთმო ქართულ ისტორიოგრაფიაშიც (გ. აღასანია, ერთ კონკრეტულ მაგალითზე ისტორიის გადაწყვერის აუცილებლობის შესახებ, 29-50).

16. მამლუქთა დროინდელ არაბულ წყაროებში ჩერაქსი (თურქ. ჩერაქისი) ან კავკასიელი მამლუქების აღსანიშნავად გვხვდება სხვადასხვა ტერმინი, კერძოდ: ჯარქან (მრ. ჯარქას, ჯარანქისა), შარქას, შარაქისა (მხ. შარქან), უფორ იმთიათად აღ-ჯარქასი. იმ ქვეყანას, საიდანაც მამლუქები შემოჰყავდათ უწოდებდნენ ბილნდ ალ-ჯარქას, ბილნდ ჯარქას, ჯაბალ ალ-ჯარქას ან უბრალოდ ჯარქას (David Ayalon, The Circassians in the Mamlük Kingdom, 136). კავკასიელ მამლუქებს თურქები აერთიანებდნენ სახელწოდებით – Çeräkise Ocağı.

17. თანზიმთ-ი, ე.ი. ოსმალეთის რეფორმები დაიწყო 1839 წლის 3 ნოემბერს სულთნის ედიქტით, რომელიც ცნობილია „გიულხანეს ხატ-ი შერიფ“-ის სახელით (არაბ. „ხატ-ი შარიფ ქულხანა“).

18. როგორც წესი, დიდი პროვინციების გამგებლის თანამდებობას იკავებდა სამთულიანი ფაშა. თუდი (თურქ. ბუნრუკ) იყო ცხენის ძეისგან დამსაღებელი ნიშანი, რომელსაც ოსმალეთის დიდი მოხელეები – ფაშები (არაბ. ბაშა, მრ. ბაშავთ) ატარებდნენ თავსაბურავზე თავისი რანგის აღსანიშნავად. ერთთულიანი ფაშა (მირ-ლიფა) უმეტესად განაგებდა სანჯაყს (სანჯაყ-ბეგი), ორთულიანი (მირ-მირან) ბეგლარბეგის ან ვალის თანამდებობაზე ინიშნებოდა, ხოლო სამთულიანი ფაშა ვეზირის რანგისა იყო [გ. ფუთუშიძე] ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, 142-143. ოსმალეთის იმპერიაში პროვინციის გამგებელს სხვა ტერმინებითაც აღნიშნავდნენ: პაქიმ, ქაჩილ, მირ-მირან (მირ-ი მირან).

19. ტერმინი ქათხუდან (ქეთხუდა, ქედხოდა, ქეთხოდა) სპარსულია და პირდაპირი გაგებით ნიშნავს „სახლის პატრონს“. ოსმალურ ადმინისტრაციაში დამკვიდრდა XV საუკუნეში. მუსლიმურ ქვეყნებში გვხვდება სხვადასხვა მნიშვნელობით: მოადგილე, ადმინისტრატორი, ჯარის მეთაური საფინანსო მოხელე, ხელოსანთა ამქრის მეთაური და სხვა. ასეთივე შინაარსისა იყო ტერმინი ქაპია (ქაშია, ზოგჯერ ქახიამ ან ქახიამ).

20. დივან-ი იყო ვილაეთის სათათბირო ორგანო ან მაღალი თანამდებობის პირის კანცელარია. ამავე სახელითაა ცნობილი სულთნის ან დიდი ვეზირის სათათბირო საბჭო.

21. დაქთარდარ-ი, ქართ. დაეთარდარი, თურქ. დეჰთერდარ-ი იყო სახელმწიფო მოხელე. სულთნის კარზე დიდი გავლენით სარგებლობდა მთავარი დაეთარდარი (ბაშ-დეჰთერდარ), რომელიც დიდ ვეზირს ემორჩილებოდა. ცალკეულ პროვინციებს ჰყავდათ თავისი დაეთარდარები. ასეთივე სახელით იცნობდნენ იმ მოხელესაც, რომელიც კანცელარიაში დაეთარს ადგენდა ან რაიმე საფინანსო საქმიანობას ეწეოდა (მაგ. „თიმარის დაეთარდარი“) [გ. ფუთუშიძე] ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, 135.

22. აღა (თურქ. იყო პატივისცემის გამომხატველი სიტყვა. ასე უწოდებდნენ იენიჩართა და ხელოსანთა ამქრების მეთაურებს [გ. ფუთუშიძე] ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, 132. არაბულ წყაროებში გვაქვს – აღან (მრ. აღანთ).

23. ახჩა (თურქ. თურქ. akçe) – ოსმალური ვერცხლის ფული, პირველად მოიჭრა 1328 წელს, იწონიდა 1,54 გრამს და იყო უმაღლესი ხარისხის. ევროპელები მას ასპერს უწოდებდნენ. XVII საუკუნეში მისი ოფიციალური კურსი 1582 წელთან შედარებით ესპანური რიალის მიმართ დაცა 2,5-ჯერ (M.C.Мейер, Влияние „революции цен“..., 100).

24. ფაშა იყო ოსმალური ვერცხლის მონეტა, რომელიც თავდაპირველად უტომლდებოდა 4 ახჩას. XVIII საუკუნეში იგი ფართოდ გავრცელდა მთელ იმპერიაში და ბრუნებაში შევიდა დასავლეთ საქართველოშიც. XIX საუკუნეში და XX ს. დამდგეს ამ ფულადმა ერთეულმა განიცადა ევოლუცია და მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ საბოლოოდ გავიდა ბრუნვიდან.

25. იენიჩართა (თურქ. Yeni çeri) ქვეითი ჯარი (არაბ. ინქიშარი, მრ. ინქიშარიია) შეიქმნა XIV საუკუნეში სულთან მურად I-ის დროს (1359-1389). ამ კორპუსის არსებობა დაკავშირებული იყო ე.წ. „დეფშირმეს“ ინსტიტუტთან და გულისხმობდა ტყვე არა-მუსლიმი ბავშვების მომზადებას სამხედრო სამსახურისთვის სპეციალურ სასწავლებელში, სადაც მათ ზოიარებდნენ ისლამს და წვრთნიდნენ. „დეფშირმე“ ოფიციალურად არსებობდა 1639 წლამდე. შემდეგ კი მათ რაზმებს ძირითადად თურქებით აკომპლექტებდნენ. იმპერიის სხვადასხვა პროვინციაში განლაგებული იენიჩართა რაზმების საერთო მეთაურად ითვლებოდა სტამბოლის იენიჩართა აღა. ვინაიდან იენიჩართა კორპუსს სახელმწიფო ინახავდა, ხშირად ამა თუ იმ პროვინციის მუსლიმი მოსახლეობა ცდილობდა მისი წევრი გამხდარიყო, რაც ხელს უწყობდა ამ სამხედრო სტრუქტურის გადაგვარებას. სულთან მაჰმუდ II-ის რეფორმების დროს 1826 წელს იენიჩართა ჯარი გაუქმდა.

26. ამირ აღ-მაჯჯ-ი იყო მუსლიმ პილიგრიმთა მეთაურის საპატიო თანამდებობა, რომელიც გაჩნდა 9/630 წელს ქიჯაზში, როცა მოციქულ მუჰამადის დავალებით

მისი ერთ-ერთი უახლოესი მიმდევარი აბუ ბაქრი ჩაუდგა სათავეში მედინიდან მექაში საპილიგრიმოდ წასულ ქარაიანს. 10/631 წელს ეს მოვალეობა შეასრულა თავად მოციქულმა. არამუსლიმებს კატეგორიულად აეკრძალათ ამ ცერემონიაში მონაწილეობა.

27. ილთიზამ ნიშნავს ეადღებულებას, ვალს, კონტრაქტს. როგორც ფისკალური ელემენტი იგი გაჩნდა ოსმალეთში XV საუკუნეში მეჰმედ ფათიჰის (1432-1481) დროს და ნიშნავდა გარკვეულ ტერიტორიაზე გადასახადის აკრეფის უფლების გაცემას იჯარით ერთი, ან ორი-სამი წლით. აღნიშნული უფლების მიმღები, ე.ი. მულთაზიმი (თურქ. Mültezim) სახელმწიფო მოხელედ ითვლებოდა. თავდაპირველად ილთიზამად ძირითადად ხასები გაიცემოდა, უფრო გვიან კი მოიცვა ყველა მნიშვნელოვანი ეკონომიკური ობიექტი და ცნობილი გახდა ტერმინით „მუქატა“.

28. ოსმალეთის მიწების დიდი ნაწილი სახელმწიფოს განკარგულებაში იყო და მას მირ-ს მიწებს უწოდებდნენ. შესაბამისად, აქ აკრეფილი გადასახადი (მალ მირ) შედიოდა სახელმწიფო ხაზინაში.

29. ლევანტი (ყურ. Levant, იტ. Levante – აღმოსავლეთი) უმეტეს შემთხვევაში აღნიშნავს ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ აუზის ქვეყნებს, ხოლო ლევანტიელებს უწოდებდნენ სირიელ ქრისტიანებს, მარონიტებს და ადგილობრივ კათოლიკეებს. XVIII-XIX საუკუნეებში და XX საუკუნის დამდეგს ლევანტი ნიშნავდა მთელ ახლო აღმოსავლეთს, ლევანტიელებად კი მიიჩნევდნენ მათ, ვინც აღმოსავლეთ-დასავლეთის სავაჭრო ურთიერთობაში იყო ჩაბმული.

30. დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენები არის პირობითი ტერმინი და აღნიშნავს იმ ევროპელი ზღვაოსნების და მოგზაურების აღმოჩენებს, რომელმაც გააფართოვა ადამიანის წარმოდგენა საზღვაო გზებისა და კონტინენტების შესახებ. დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების პერიოდად მიჩნეულია XV ს. შუა წლები – XVII ს. მეორე ნახევრი (ან XVI ს. შუა წლებამდე).

31. კაპიტულაციების რეჟიმი (არაბ. ნიჰამ აღ-მთიიანჰთ აღ-აჯნაბი) გულისხმობდა უცხოელთა განსაკუთრებულ სამართლებრივ მდგომარეობას, რომელიც იქმნებოდა სახელმწიფოს კანონმდებლობით ან საერთაშორისო შეთანხმებით. ოსმალეთის იმპერიაში კაპიტულაციების საფუძველზე უცხოელი ქვეყნდებარებოდა მხოლოდ თავიანთი კონსულის იურისდიქციას და სარგებლობდა პრივილეგიებით სავაჭრო-ეკონომიკურ საქმიანობაში. ასეთი კაპიტულაციები ოსმალეთმა უკვე 1521 წელს უბოძა ვენეციელებს, ხოლო შემდეგ სხვა ევროპელ ვაჭრებს. 1740 წლის ოსმალეთ-საფრანგეთის სახელმეკრულებო შეთანხმებით საფრანგეთს მიეცა უფლება პროტექცია გაეწია ყველა უცხოელი ქრისტიანისთვის, ვინც ოსმალეთის ტერიტორიაზე აღმოჩნდებოდა. ფრანგი კონსულები ცდილობდნენ აღნიშნული ხელშეკრულება ადგილობრივ კათოლიკეებზეც გაეყრცელებინათ.

32. XVIII საუკუნის დამლევის და XIX საუკუნის დამდეგის საქართველოში არსებულ ვითარებას ასახავს „კალმასობა“,“ ენციკლოპედიური თხზულება, რომლის ავტორია იოანე ბატონიშვილი (ბაგრატიონი, 1768-1830), ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი XII-ის შვილი (გარდაიცვალა პეტერბურგში). იმ დროს, საქართველოში ფართოდ გავრცელებულ ყმებით ვაჭრობის საკითხს მიეძღვნა ქართველი მწერლის კონდრატე თათარაშვილის (1872-1929, ფსევდონიმი „უთარაღო“) მოთხრობა „მამულუქი“. ერთ-ერთი პირველი ავტორი, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა ქართველ მამულუქთა ისტორიის მეცნიერულ კვლევას იყო გ. ბეჰ-ბაშიკონიანი (იხ. ბიბლიოგრაფია). აღნიშნული საკითხისადმი ინტერესი დღემდე არ შენელებულა, რაზედაც მეტყველებს ამ ბოლო დროს უცხოურ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოქვეყნებული სტატიები, სადაც შეჯამებულია წყაროებში დაცული ცნობები ეგვიპტელი მამულუქების წარმოადგენლობის შესახებ (D.Crecelius and G. Djaparidze, Relations of the Georgian Mamluks of Egypt ..., 320-341; Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, 313-337 (იხ. ბიბლიოგრაფია).

33. ეგვიპტელი ისტორიკოსი აღჯაბარტი ერცლად აღწერს „აბდ არ-რაჰმან ქათხუდას სამშენებლო და საქველმოქმედო საქმიანობას, მაგრამ ამავე დროს შენიშნავს, რომ ის აქტიურად მონაწილეობდა ბრძოლაში სხვა ბეგებთან და ხშირად მიმართავდა შეძლებული პირების ქონების კონფისკაციის პრაქტიკას. მისი განსაკუთრებული ზრუნვის საგანი იყო წმინდაი ქალების საიდა რუჰაიას, საიდა ნაფისას, საიდა საქი-

ნას და საიდა 'აიშას განსასვენებელი ადგილები, სადაც აშენდა ან შეკეთდა გუმბათოვანი აედამებები (კუბაბა). 'აბდ არ-რაჰმან ქათხუდამ პიჯაზში გაატარა 12 წელი და მხოლოდ 'ალი ბეგის დაღუპვის შედეგ 1776 წელს დაბრუნდა კაიროში, სადაც გარდაიცვალა იმავე წელს 'Абд ар-Рахман ал-Джабарти, Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798), 29-35.

34. მუჰამად ბეგ აბუ აზ-ზაჰაბის თავდაპირველად ეკავა პატრონის ხაზინადარის თანამდებობა. 1178/1764-5 წელს ბეგად აღზევებასთან დაკავშირებით, მას გაუცია დიდი რაოდენობით ოქროს მონეტები, რის გამოც მიიღო ზედმეტი სახელი (ლაკაბი) „აბუ ზაჰაბ“ („მამა ოქროსი“).

35. აჰმად აღ-ზადადენ (გარდ. 675/1276 წ.) – ეგვიპტელი მუსლიმების ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული წმინდანი. ფიქრობენ, რომ იგი წარმოშობით იყო ფესიდან (მაროკო). ბავშვობაში მშობლებთან ერთად იმყოფებოდა მექაში, სადაც მიიღო „გამოცხადება“, რომლის თანახმად გადასახლდა ქვემო ეგვიპტის ქალაქ ტანტაში. აქ აღ-ზადენ ეწეოდა ასკეტურ ცხოვრებას და ჰყავდა ბევრი თაყვანისმცემელი, რომელთა შორის იყო სულთანი ბაიბარსიც. წმინდანის მავზოლეუმი ტანტაში დღესაც მორწმუნეების საძილდირიმო ადგილია.

36. ჰასან ფაშა აღ-ჯაზა'ირლი (თურქ. ჯეზა'ირლი დან ჰასან ფაშა, გარდ. 1204 წ. 14 რაჯაბს /1790 წ. 30 მარტს), იყო ოსმალეთის ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩენილი კაფუდან ფაშა. ყოფილი მონა, იგი იენიჩართა რიგებში აღმოჩნდა, იმყოფებოდა ალკირში (აქედანაა მისი ნისბა) და თელმსენის ბეგის თანამდებობაც ეკავა. დღისთან კონვოლიტების გამო ერთხანს თავს აფარებდა ესპანეთს, დაბრუნდა სტამბოლში და აქტიურად ჩაება იმპერიის საზღვაო ომებში, მონაწილეობდა ჩესმესთან ბრძოლაში 1770 წელს. სიმამაცისთვის მიიღო ლაკაბი დან. სულთან სელიმ III-მ გადაყენა კაფუდან ფაშას თანამდებობიდან. არსებობს ეჭვი, რომ იგი მოწამლეს. მეკლერთა მიერ დადგენილად ითვლება ჰასან ფაშას ქართული წარმომადგენლობა (დჯანგლბეგ, ქართველი ბაშლუქები ეგვიპტეში, 103-128; საქართველო და აღმოსავლეთი, 228-267).

37. ჰასან აღ-ჯიდადენ იყო 'ალი ბეგ აღ-ქაბირის მამლუქი და მუჰამად აბუ აზ-ზაჰაბის გუნდის წევრი (ხუშდაში). გამოირჩეოდა განსაკუთრებული სიმამაცით. გარდაიცვალა ლაზაში შუი ჭირისგან (ალბათ 1215/1801 წ.).

38. აბუკერ-ი ან ბუკერ-ი იყო გამაგრებული ციხესიმაგრე ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროზე ალექსანდრიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 27 კმ-ის მანძილზე.

39. ჰორაციო ნელსონი (1758-1805) – ინგლისელი ადმირალი, რომელმაც სახელი გაითქვა საზღვაო საქმის ღრმა ცოდნით და სიმამაცით. ბრძოლებში დაკარგა მარჯვენა თვალი და ხელი. 1805 წლის ოქტომბერში მისმა ესკადრამ გაანადგურა საფრანგეთ-ესპანეთის გაერთიანებული ფლოტი. ამ ბრძოლაში იგი სასიკდილოდ დაიჭრა.

40. სიდნეი სმიტი (1764-1840), ინგლისელი ადმირალი, 1793 წლიდან იბრძოდა საფრანგეთის წინააღმდეგ. 1798 წლიდან კი მსახურობდა ადმირალ ნელსონთან. 1800 წელს იგი მონაწილეობდა აღ-არისის მოლაპარაკებაში.

41. როზეტის ქვა ორი ძველბერძნული და ერთი ძველბერძნული იდენტური შინაარსის წარწერით, რომელიც შესრულებულია ძვ.წ.ა. 196 წელს, აღმოაჩინა ფრანგმა ოფიცერმა ბუშარმა (Pierre-François Bouchard) 1799 წელს ეგვიპტის ქალაქ როზეტასთან (არ-რაშიდ). იმავე წლის აგვისტოში ეს უნიკალური ძეგლი გადაიტანეს კაიროში, სადაც მისი შესწავლა დაიწყო „ფრანგული ინსტიტუტის“ მეცნიერებმა. აქვე გაკეთდა ტექსტის რამდენიმე ლითოგრაფიული ასლი, რომელიც დაეჯანა ფრანგ და სხვა ევროპელ მეცნიერებს. ინფორმაცია ამ აღმოჩენის შესახებ პირველად დაიბეჭდა ეგვიპტეში გამომაჟალ ფრანგულ გაზეთში („Le Courier d'Egypte“). ქვეყნიდან საოკუპაციო ჯარის ევაკუაციის დროს როზეტის ქვა ინგლისელებმა მოსაკუთრეს. 1802 წლის თებერვალში ის ჩაიტანეს ლონდონში და გადასცეს „სიძველეთა საზოგადოებას“ („Society of Antiquaries“), სადაც მეცნიერთა შესწავლის საგანი გახდა. 1802 წლის დამლევდნად დღემდე როზეტის ქვა ინახება ლონდონში „ბრიტანეთის მუზეუმში“.

42. ეგვიპტოლოგია აღმოსავლეთმცოდნეობის ერთ-ერთი დარგია, რომელიც შეისწავლის ძველ ეგვიპტის ენას, დაწერლობას, ისტორიას, კულტურას და მატერიალურ ძეგლებს. ამ დარგის დარსების დღედ ითვლება 1822 წლის 22 სექტემბერი, რო-

ცა ფრანგმა მეცნიერმა **ჟ-ფ. შამპოლიონმა** (Jean-François Champollion, 1790-1832) პარიზის სამეცნიერო საზოგადოებას გააცნო ეგვიპტის იეროგლიფური დამწერლობის გაშიფვრის შედეგები. ფრანგ მეცნიერს ეკუთვნის ნაშრომი ეგვიპტური ენის შესახებ და ლექსიკონი.

43. მურად ბეგი (გარდ. 1215/1801 წ.), ისევე, როგორც იბრაჰიმ ბეგი, იყო მუსლიმად აბუ აზ-ზაჰაბის მამლუქი. ალ-ჯაბართის ცნობით, იგი იყო პატრონმა 1182/1768 წელს, მალე გაათავისუფლა და ბეგად დააწინაურა. მურად ბეგის ერთ-ერთი ცოლი გახდა „ალი ბეგ ალ-ქაბირის ქვრივი სით ნაფისა, რომელსაც პატრიისციმით „მამლუქთა დედას“ უწოდებდნენ (გარდ. 1231/1816 წ.). იხ.: ა. სილაგაძე, გ. ჯაფარიძე, ახალი მასალები..., 8-9. მურად ბეგი გარდაიცვალა 1801 წლის 18 აპრილს (1215 წ. ზულ-ჰიჯა) და სუსანჯში, კაიროს სამხრეთით, შიხ ალ-ზრიფის მეჩეთთან დაკრძალეს. მის ცოლს სით ნაფისას სურდა ქმრის გადასვენება მცირე კარაფას სასაფლაოზე. რაც ვერ განხორციელდა. აღნიშნული მეჩეთის რეკონსტრუქციის დროს საფლავი დაიკარგა. მურად ბეგის ცხოვრება და მოღვაწეობა, მისი ხასიათი და გარეგნობა კი აღწერილი აქვს ალ-ჯაბართის თავის „ქრონიკაში“, რომლის ნაწილი თარგმნილია რუსულ ენაზე **ო. მ. ფილშტინსკის** მიერ. იხ. Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801), 167-428. ისევე, როგორც სხვა მამლუქებთან დაკავშირებით, მურად ბეგის წარმომადგენლობის შესახებაც სხვადასხვა ვერსია არსებობს, მაგრამ ქართული და რუსული წყაროების თანახმად იგი თბილისელი იყო (**D.Crecelius, G.Djaparidze, Georgians in the Military Establishment in Egypt, 323**).

44. იბრაჰიმ ბეგ ალ-ქაბირი იყო აბუ აზ-ზაჰაბის ყოფილი მამლუქი, რომელიც ბეგი გახდა 1767 წელს. გარდაიცვალა დონგოლაში 1816 წელს. 1817 წელს გადაასვენეს კაიროში. იხ.: ბ. სილაგაძე, ქართველი მამლუქები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისთვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში, თბ., 1984, 218; **Crecelius D. and Djaparidze G., Georgians in the Military Establishment in Egypt, 313-337**.

45. ოსმალთა ტურქები აღბანეთს უწოდებდნენ „არნაილ“-ს ან „არნაილ“-ს, საიდანაც წარმოიშვა აღბანელების სახელწოდება არნაულტ (არაბ. არნაულტი, მრ. არნაიტა). აღბანელთა დაქირავებულ რაზმებს, რომლებიც კარგი საომარი თვისებით და ამავე დროს სისასტიკით გამოირჩეოდნენ, ხელისუფლება ხშირად იყენებდა მეამბოხეთა წინააღმდეგ. სულ ცოტა 30-დე აღბანელი ეკავა დიდი ევზირის თანამდებობა.

46. „უსმან ბეგ ალ-ბარდინი“ იყო ზემო ეგვიპტის ქაშიფის ბარდის მამლუქი და ბეგი გახდა 1795/96 წელს. მუჰამმად ალის აღზევების შემდეგ გაიქცა ზემო ეგვიპტეში და იქ მანფალუტში გარდაიცვალა 1807 წელს. ალ-ჯაბართი უარყოფითად ახასიათებს მას (**‘Abd ar-Rahmān al-Djābarī, Египет под властью Мухаммада ‘Али, 121-124**).

47. პიასტრი ან ყურუში (არაბ. კირშ, მრ. კურშ) – ევრცხლის ფული, რომელიც ოსმალების იმპერიაში ბრუნებაში შევიდა XVII საუკუნის დამლევდელს. არაბულ ენაზე „ყურუში“ ტურქულ ევრცხლის მონეტებს ეწოდებოდა **„უსმან“-ს ან ახტე „უსმან“-ს**.

48. მუჰამმად ბეგ ალ-ალფი ეგვიპტეში ჩაიყვანეს 1189/1775-76 წელს, გამოიწვალა რამდენიმე პატრონი და ბოლოს აღმოჩნდა მურად ბეგთან, რომელმაც ის შეიძინა ათასი არდაბი მარცვლეულის გადახდის შემდეგ (აქედან **ალფი**). ალ-ჯაბართი დეტალურად აღწერს ამ გამორჩენილი მამლუქის მოღვაწეობას და აღნიშნავს მის განსწავლულობას (იხ. არაბი მემატიანის „ქრონიკის“ ზემოთ მითითებული რუსული თარგმანი, 87-121).

49. „ალა“ ალ-დინ „ატა-მალქ ბ. მუჰამმად ჯუჰანან“ (სპ. ჯუჰენინ, 623-681/1226-1283) – სპარსელი მოხელე და ისტორიკოსი. პულაგუ ყაენთან ერთად ლაშქრობდა ალაშუთის ისმაილიტების წინააღმდეგ 1256 წელს და მონაწილეობდა ბაღდადისთვის ბრძოლაში 1258 წელს. 657/1259 წელს ის არაბული ერაყის და ხუზისტანის გამგებლად დაინიშნა და ამ თანამდებობაზე დარჩა ოცი წელი. ჯუჰანანის ნაშრომი „თარინი-ჯაჰან-გუშმა“ („ქვეყნირების დამყრობების ისტორია“) გამოირჩევა მდიდარი ფაქტობრივი მასალით (იხ. სპარსული საისტორიო ტექსტები (ქრესტომათია), I. შეადგინეს ჯემშიდ გიუნაშვილმა და დაგით კაციტაქემ, თბ., 1972, 012 (სპ. ტექსტი, 156-165).

50. ყურანის ადრეულ ტექსტებში დიაკრიტიკული ნიშნების უკონლობის გამო ადგილი ჰქონდა „წმინდა წიგნის“ სხვადასხვანაირი კითხვის (კირანა) პრაქტიკას. კანონიერი სტოლის „შემუშავებას“ ცდილობდნენ თოვლიდები და ფილოლოგები მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე, რამაც გამოიწვია მთელი დარგის („ილმ ალ-კირანა“) ჩა-

მოყალიბება. საბოლოოდ დარჩა ყურანის კითხვის (რეციტაციის) ორი წესი: ერთი მოღებული იქნა ვეგიატეში და გაზიარებული მთელი მუსლიმური სამყაროს მიერ, ხოლო მეორე შეიკრიბა მხოლოდ არაბული მადრიბის ქვეყნებში.

51. 'აბდ არ-რაჰმან ალ-ჯაბარტის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით სპეციალურ ლიტერატურაში მოტანილია სხვადასხვა თარიღი: 1822, 1824, 1825 ან 1826 წლის დამდეგი (იხ: 'Абд ар-Рахман ал-Джабарт, Египет под властью Мухаммада 'Али, 8-9).

52. ზოგიერთი ცნობით, სელიმ I-მა დამასკო ჯერ თავის სარდალს იუზუს ფაშას ჩააბარა, შემდეგ კი ვინმე შამან ად-დინ მახშის. ალ-ლაზნლის დამასკოს გამგებლად დანიშნის თარიღად ითვლება 1518 წელი.

53. მამლუქთა დროს სირია იყოფოდა ექვს ადმინისტრაციულ ერთეულად ან სანაიბოდ (ნიმაბა): დამასკო, ჯალაბი, ტრიპოლი, ჰამა, საფადი და ალ-ქარაქი. ალ-ლაზნლის გამგებლობისას შეიქმნა კიდევ ერთი სანაიბო — ალ-კუდსი (იერუსალიმი). თითოეულ მათგანს სათავეში ედგა ნაიბი.

54. სახელწოდება „პალესტინა“ (ლათ. Palestina) უკავშირდება ფილისტიმელებს (ძვ. ებრ. „ფელისთიმი“), ხალხს, რომელიც ძვ.წ. XII საუკუნეში ცხოვრობდა წინა აზიაში, ხმელთაშუა ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ აუზის რეგიონში. რომაელების დროიდან პალესტინა იყოფოდა სამ ნაწილად: Prima, Secunda, Tertia. არაბებმა პალესტინა ორ პროვინციად დაყვეს: ჯუნდ ჭილასტინ და ჯუნდ ალ-ურდუნ. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში პალესტინის დიდი ნაწილი დამასკოს ვალის იურისდიქციას დაექვემდებარა.

55. კაფუჯ-ბაში იყო სულთნის კარის მოხელე. სხვადასხვა დროს სულთანს ჰყავდა რამდენიმე კაფუჯ-ბაში, XVIII საუკუნეში კი მათი რიცხვი 150-დე გაიზარდა. ზოგჯერ კაფუჯ-ბაშის ავზანიდან პროვინციაში საგანგებო დაეალებით: მას უნდა გადაეყენებინა ან სიყვლილით დაესაჯა ფაშა [გ. ფუთურიძე], დასახ. ნაშრ., გვ.148; (А.С. Твердинова, Аграрный строй Османской империи, Терминологический комментарий, 192).

56. ჩიქთლიქი იყო მიწის ნაკვეთი, რომლსაც ამუშავებდა ფელაქი (ქაღლნაქ) და გადასახადს უხდიდა ფეოდალს. ამავე სახელწოდებით აღნიშნავდნენ მექვიდრობით მამულს, რომლის პატარის არ ევალებოდა სამხედრო სამსახური [გ. ფუთურიძე], დასახ. ნაშრ., 39.

57. კაფუ კულუ („სასახლის მსახურნი“) — იმპერიის ქვეითი და ცხენოსანი ჯარი, რომელიც რამდენიმე სახეობიდან შედგებოდა (იხ. ნ. შენგელია, XVI-XVIII საუკუნის ოსმალური დოკუმენტური წყაროები, გვ. 275). თურქ. „კულ“ ნიშნავს მონას.

58. არაბულ წყაროებში ადგილობრივ იენიჩართა აღსანიშნავად იერლიას გარდა გვხვდება ტერმინები: უჯაქ აშ-შამ, ინქიშარიფა ან დანქაჯარიფა. XVII საუკუნის დამასკოელი მეცნიერი ალ-მუჰიბბი მათ აღნიშნავდა ტერმინით „ალ-ჯუნდ აშ-შამი“, „ხოლო XVIII საუკუნის ავტორი იბნ ჯუშა მუამბოხე იერლიას უწოდებს „აბნა“ დიმაშქ“-ს (Abdul-Karim Rafeq, The Province of Damascus, 1723-1783, Beirut, 1970, 33).

59. ქოფურულიუს (Köprülü) ოჯახის პირველი დიდი წარმომადგენელი იყო მეზმედ ფაშა, რომელიც 1656 წელს გახდა დიდი ევზირი. მისი გარდაცვალების შემდეგ 1662 წელს ამ თანამდებობაზე დაინიშნა მისი შვილი ფაზილ აჰმად ფაშა, რომელიც 41 წლისა გარდაიცვალა. დიდი ევზირი გახდა ოჯახის მესამე წარმომადგენელი ყარა მუსტაფა ფაშა. ქოფურულიუს ვეზირებმა სცადეს ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცება და გაატარეს ღონისძიებები, რომელმაც დროებით შეაჩერა ოსმალეთის დაქვეითების პროცესი (А.Д.Новичев, История Турции, I, Изд. Ленингр. ун-та, 1963, 181-183).

60. საქან-ის (სეკბან) ქვეითი ჯარი არსებობდა იენიჩართა კორპუსის შექმნამდე. პირდაპირი შვიშენელობით ეს სიტყვა ნიშნავს „ძაღვებით მონადირეს“. მეკმედ II ფათიმა (1451-1481) იგი შეუერთა იენიჩართა კორპუსს. 1596 წელს ავსტრიასთან ომში წარუმატებლობის გამო საქანები შერისხულ იქნენ ხელისუფლების მიერ და დაიფარტნენ ანატოლიასა და სირიაში. XVII საუკუნეში ისინი ხშირად შედიოდნენ ცალკეული ფეოდალების სამსახურში, იყვნენ როგორც ქვეითი, ისე ცხენოსანი ჯარისკაცები (Abdul-Karim Rafeq, The Local Forces in Syria, 884-285).

61. ბულუქბანში იყო სამხედრო ნაწილის (ან პოლის - ბულუქ, ბოლუქ) მეთაური. ამავე სახელწოდებით აღნიშნავდნენ იენისართა ექვსი კორპუსის (ბულუქების) მეთაურებს [გ. ფუთურბექ], დასახ. ნაშრ., 134.

62. ულუფა (ქართ. ულუფა) - კაფუ კელისთვის, აგრეთვე სასახლის წარჩინებული პირებისათვის სამ თვეში ერთხელ ბოძებული გადასახადი [ნ. შენგელია], ოსმალური დოკუმენტური წყაროები ..., 168.

63. არაბული ტერმინი ა'მან ნიშნავს ცნობილ პირებს, წარჩინებულებს. მის პარალელურად გვხვდება აქაბირუ და ეჟენდიმია.

64. მუბაშირი იყო სახელმწიფო მოხელე, რომელიც თეალყურს ადგენებდა რაიმე მნიშვნელოვან ღონისძიებას, მაგალითად მოსივლის აღებას, სამშენებლო საქმიანობას და ა.შ. მის შესანახად ადგილობრივი მოსახლეობა იხდიდა სპეციალურ გადასახადს, რომელსაც „მუბაშირიე“ ეწოდებოდა (A.C.Тверитинова, Аграрный строй Османской империи, 207).

65. სუბაში ორი კატეგორიისა იყო: 1) მირ სუბაში (სახელმწიფო სუბაში) - ქალაქების საპოლიციო მოხელეები; 2) თიმარის სუბაში - ფეოდალი, რომელიც მშვიდობიანობის დროს ციხესიმაგრეში ან რომელიმე დასახლებულ პუნქტში იმყოფებოდა, ხოლო ომის დროს მეთაურობდა 200-300 სიფაისაგან შედგარ რაზმს და ემორჩილებოდა ალაამ-ბეგს. ასეთი სამსახურისთვის მას ეძლეოდა ზეამეთი [გ. ფუთურბექ], დასახ. ნაშრ., 162.

66. მალიქანე - მულქის სახეობა (საფარგული), რომელსაც სულთნები უბოძებდნენ ცალკეულ პირებს მფლობელობის ვრცელი უფლებით. სირიაში შეიქმნა „მალიქანე დინანის“ მთელი სისტემა, რომელიც გამსახურებოდა სულთნისა და მისი მოხელეების ინტერესებს (Margaret L. Venzke, Aleppo's Malikâne-Divânî System, 451-469).

67. ოსმან ფაშა აღ-ქურჯი წყაროებში ზოგჯერ გვხვდება, როგორც „უსმან ფაშა იბნ აბდ ალლამ (პირდ. მნიშვნელობით „მონა ღვთისა“). ოსმალეთის იმპერიაში ხშირად ასე უწოდებდნენ ყოფილ კავკასიელ მონებს, რომელთაც დეჟირმეს წესით კრეფდნენ. ასეთი მამულქის მამის სახელი ქრისტიანული იყო ან უცნობი რჩეოდა, რაც განაპირობებდა გამუსლიმებულისთვის უფრო შესაფერისი, ორახროვანი ისლამური სახელის მიცემას (ც. აბულაძე, ქრისტიანთა გამამადიანების ოსმალური წესი, 273; P.M.Holt, The exalted lineage of Ridwân Bey, 225. იხ. ბიბლიოგრაფია).

68. ტიბერია (არაბ. ტაბარიია) არის ქალაქი პალესტინაში, გალილეის (ებრ. ქინერეთის, ქართ. ტიბერიადის) ტბასთან (არაბ. ბუჰაირა ტაბარიია). ქალაქის დაარსება მიეწერება პეროფდ დიდ ანტიპას (I ს.) და ატარებს რომის იმპერატორის ტიბერუსის სახელს. როცა 70 წელს რომაელებმა დაანგრეს იერუსალიმი, იუდეველთა დიდი ნაწილი გადასახლდა ჩრდილოეთ პალესტინაში (გალილეაში). მათი ცენტრი გახდა ტიბერია, სადაც ებრაელებს 13 სინაგოგა აუშენებიათ. 635 წელს ქალაქი მუსლიმებმა დაიკავეს, რის შემდეგაც იგი არაბი ავტორების მიხედვით, იორდანის (ალ-ურდუნ) პროვინციის ცენტრი გახდა. ჯვაროსნების შემდეგ ქალაქი მუსლიმებმა დაიბრუნეს, XVI საუკუნეში კი ოსმალთა ხელში გადავიდა. ტიბერია ცნობილი იყო ცხელი წყლებით (ალ-ჰამამათ) ქალაქის სამხრეთით და თალმუდის სკოლებით. აქვეა დარժალული ბეერი ცნობილი ებრაელი მეცნიერი. ამჟამად ტიბერია ისრაელს ეკუთვნის.

69. ჯაზზარ ფაშას „ნიზამ-ნამე“ („ნიზამ ნამე-ი მიხრ“) თარგმნილია და გამოცემული ინგლისურ ენაზე Stanford J. Shaw-ს მიერ. გამოცემული თვლიდა, რომ „ნიზამ-ნამე“ შედგენილი იყო 1785 წელს, მაგრამ მკვლევართა მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჯაზზარ ფაშამ ის დაწერა 1768-1769 წლებში, როცა ეგვიპტიდან გამოქცეული თავს აფარებდა სტამბოლს (Gabriel Piterberg, The Formation of an Ottoman Egyptian Elite, 279. იხ. ბიბლიოგრაფია).

70. იბრანში აღ-ჰალაბანს კლასიფიკაციით ოსმალური პერიოდის მუსლიმური საზოგადოება იყოფოდა შემდეგ სოციალურ ჯგუფებად: 1) ალიმები, შარიფები და ფაქიბები; 2) უმაღლესი სახელმწიფო-სამხედრო მოხელეები („რუ'ასანუ“); 3) ევაზარ-ხელოსნები („აჰლ-ი სუქ“); 4) გადასახადის გადახდელი მიწათმოქმედი მოსახლეობა („რა'აია“).

71. მეფეთი „აღ-აქსა“ („აღ-მასჯიდ აღ-აქსა“- „შორეული მეფეთი“) აგებულია იერუსალიმში ბიბლიური მადლობის (არაბ. „აღ-ჰარამ აშ-შარფ“) სამხრეთ ნაწილში უჩაიანთა ხალიფა აღ-ვანლიდ I-ის (705-715) დროს. ამ ადგილზე მანამდე ხალიფა უმარ I-ს აუშენებია პატარა მეფეთი, რის გამოც „აღ-აქსას“ ზოგჯერ „უშარის მეფეთ-საც“ უწოდებენ. იერუსალიმთანაა დაკავშირებული მოციქულის ზეციური ამადლების ეპიზოდი - აღ-ისრამ' ვალ-შირამჯ.

72. ხალვათიამას სუფიური ორდენის სახელწოდება მოდის არაბული სიტყვის-გან „ხალა“ („განმარტობა“). მის ფუძემდებლად ითვლება ირანელი უმარ აღ-ხალ-გათი (გარდ. 800/1397 წ.). ეგვიპტეში ეს ორდენი პოპულარული გახდა სუფიზმის ორი გამომჩინელი მოღვაწის სიედ მუჰამად აღ-დიმურდაშნის (გარდ. 1524 წ.) და სიედ იბრაჰიმ აღ-ჯულშანის (გარდ. 1527 წ.) საქმიანობის შედეგად. XVII-XVIII საუკუნეებში უკვე მომძლავრებული ხალვათიამას სათავეში იდგა შაჰი აღ-მაშაჰი.

73. ფათვა (ფათვა, მრ. ფათვან) ან ფუთვა არის ავტორიტეტული ფაკიჰის (მუფთის) თვალსაზრისი ან დასკვნა შარიათთან დაკავშირებული ამა თუ იმ საკითხის შე-სახებ, წარმოდგენილი წერილობითი სახით. სამართალწარმოების დროს ყადის შეუქ-ლო მიემართა მუფთისთვის და მიეღო რჩევა, რომელიც ფათვის სახისა იქნებოდა. გა-მოჩენილი ფაკიჰების მიერ შედგენილი ფუთვების გაერთიანებით იქმნებოდა კრებულ-ები და მათ შარიათის სასამართლოში (მაჰკამაში) ინახავდნენ. ერთ-ერთი ასეთი კრე-ბულის ავტორი იყო გამოჩენილი სეიურნალი, ფილოსოფოსი და თეოლოგი იბნ რუშდი (520-595/1126-1198), რომელსაც მკვილიასა და კორდოვაში ყადის თანამდებობა ეკავა (ნგედოვანი, გ. სანიკიძე, ისლამი, 169-170).

74. იბნ ბატტუტა (აბუ 'აბდ ალლამ მუჰამად იბნ 'აბდ ალლამ აღ-ლაფთი აბ-ტანჯრ, 703-779/1304-1377) იყო ბერბერული წარმოშობის მოგზაური ქალაქ ტანჯერიდან (მაროკო). იმ მეცნიერთა შორის, ვინც ეჭვით უყურებდა იბნ ბატტუტას ცნობებს იყო XIV-XV საუკუნეების დიდი მაღრიბელი ისტორიკოსი იბნ ხალდუნი (И. Ю. Крачков-ский, Ивн. соч., IV, 427).

75. ევლია ჩელები (Ewliya Çelebi) დაიბადა სტამბოლში 1020/1611 წელს, იყო თა-ვისი დროის უგანათლებულესი პიროვნება, ფლობდა არაბულ და სპარსულ ენებს. თა-ვისი სიცოცხლის დიდი ნაწილი მან მოგზაურობაში გაატარა. ევლია ჩელების გარ-დაცვალების თარიღი უცნობია, მაგრამ ეარაუდობენ, რომ ეს მოხდა 1682 ან 1683 წელს (ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი.“ თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაქმ.II, გამოკვლევა, კომენტარები, თბ., 1973, 5-11).

76. რე'ის აღ-ქუთთაბი (თურქ. re'is ül-küttâb) ან რე'ის ფეენდი იყო „დრენან-ი პუმანინის“, ე.ი. ოსმალეთის სახელმწიფო საბჭოს კანცელარიების უფროსი, იმპერიის ერთ-ერთი გაელენიანი მოხელე. მას ემსახურებოდა თარჯიმანთა მთელი კორპუსი და ევალებოდა საგარეო ურთიერთობათა მოწესრიგება, თუმცა პირადად დივანში არ შე-დიოდა (ოთარ გიგინეიშვილი, ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბ., 1982, 163).

77. მა'ანთა წარმომავლობა საგარეოდ თურქსეღნუეებს უკავშირდება, ხოლო შიპაბები კურაშთა ცნობილი ტომის შთამომავლებად ითვლებიან. მა'ანები დამკვიდ-რდნენ შუფის ოლქში, შიპაბები კი პერაანში. ეს ორი გვარი ნათესაური ურთიერთო-ბისა და თანამშრომლობის შედეგად დაწინაურდა ლიბანში და განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში (Ph.K.Hitti, Lebanon in History, 371).

78. ჩრდილოეთ ლიბანში განსაკუთრებული ავტორიტეტით სარგებლობდა მარო-ნიტების სამი გვარი: ხაზინ-ი, პუბაში-ი და დაჰდა-ი. ლიბანელები თვლიდნენ, რომ პუბაში გამოირჩეოდა სიმამაცით, ხაზინი გულუხვობით, დაჰდაი კი მწიგნობრობით (M.A. Bakhit, The Christian Population of the Province of Damascus, 35).

79. ჯუმჰალატები იყვნენ ქურთები, რომლებაც ფეხი მოიკიდეს ჯერ ქილლისში, შემდეგ კი ქალაქშიც. აღი ჯანბულატმა, რომელსაც მეგობრული ურთიერთობა ჰქონ-და ფაზრ აღ-დინ II-სთან, თავის გაელენას დაუმორჩილა სირიის დიდი ნაწილი პამა-დან ადანამდე (დღ. თურქეთში) და ფაქტობრივად დამოუკიდებელი საამირო შექმნა, მაგრამ 1607 წელს დაპარცხდა, 1611 წელს კი მოკლეს. მისი შთამომავლებიდან პირვე-ლი, ეინც-ლიბანში გადასახლდა თავის შვილებთან ერთად იყო ჯანბულატ იბნ

სწინდ-ი (გარდ 1640 წ.). ჯანბულატები დასახლდნენ შუფის ოლქში, დრუზები გახდნენ და ჩაებნენ ფეოდალურ კლანებს შორის ატეხილ შეტაკებებში. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში მათ გამოეყო ე.წ. „აიზბაქის“ დაჯგუფება, რაც 'აღი' ჯანბულატ 'აბდ ას-სალამ აიზბაქ' ამანდ-ის სახელთანაა დაკავშირებული.

80. ფლორენციელი მედიკების (Medici) საგვარეულო 1434-1737 წლებში (მცირე ინტერვალით) განაგებდა ფლორენციას და მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა შუა საუკუნეების ევროპაში.

81. კაპუცინების (იტალ. Cappuccino) კათოლიკური ორდენი, როგორც ფრანცისკელების განშტოება, დაარსდა იტალიაში 1525 წელს. სახელწოდება მოდის წვეტიანი კაპიუშონიდან, რომელსაც ორდენის წევრები ატარებდნენ ანაფორაზე. კაპუცინების ორდენი დაამტკიცა პაპმა პავლე V-მ 1619 წელს. 1625-1628 წლებში კაპუცინებმა თავი-სი მისიები გახსნეს საიდასა და ბერუსტში, აგრეთვე მთის სოფელ 'აღი ტურაში.

82. ფრანცისკელები (Franciscani) ან მინორიტების კათოლიკური ორდენი შეიქ-მნა იტალიაში 1207-1209 წლებში. მისი დამაარსებელია ფრანცისკ ასიზელი. ორდენის წესდება დაამტკიცა პაპმა პონოროიუს III-მ 1223 წელს. ფრანცისკელები ქადაგებდნენ განდევნილობას და მოყვასის სიყვარულს, ცდილობდნენ სიღატაკის იდეალიზირებას, მაგრამ მათი მოთხოვნები თანდათან ნაკლებ კატეგორიული გახდა. ფრანცისკელები მოღვაწეობდნენ მრავალ ქვეყანაში, განსაკუთრებით უნივერსიტეტებსა და სხვა საგან-მანათლებლო დაწესებულებებში.

83. დრუზიზმი – შიიტურ-ისმაილიტური მოძღვრება, რომელიც ფატიმიანთა ხა-ლიფა ალ-ჰაქიმის (996-1021) კულტს უკავშირდება და ლიბანში გავრცელდა XI საუკუ-ნის დამდეგს. მის ფუძემდებლად ითვლება ისმაილიტი მისიონერი (დ'ა) მუჰამად ბ. ისმა'ილ ად-დარაზი (აქედან „დარაზიზმი“), ხოლო 'აბდ ალლამ ათ-თანუზი (გარდ. 885/1480 წ.) არის ერთ-ერთი მთავარი იდეოლოგი. დღეს დრუზების (დურზიმი, მრ. დურუზ) დიდი ნაწილი ცხოვრობს ლიბანში, დანარჩენები სირიასა და ისრაელში, უმ-რავლესობა მისდევს მიწათმოქმედებას. ქართულ ენაზე დრუზების შესახებ არის სპე-ციალური გამოკვლევა: მ. მეტრეველი, დრუზების თემი, თბ., 1987.

84. ბაით ად-დინი პატარა სოფელია შუფის ოლქის ცენტრში დაირ ალ-კამარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით. მთიან ლიბანში XIX საუკუნემდე ფაქტობრივად ქალაქები არ ყოფილა. ბაით ად-დინი, დაირ ალ-კამარი და ზაღლა სოფლებს წარმოადგენდნენ. ბაით ად-დინში დაცულია ბაშირ II-ის სასახლე და იგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის დანიშნულებას ასრულებს.

85. ალ-გილანი ('აბდ ალ-კადირ ალ-ჯინანი, ან ალ-ჯინი, 470-561/1077-8 – 1166) იყო პანბალიტი, სუფიზმის მიმდევარი წმინდანი, რომლის სახელს ატარებს ორდენი კადირიზმი. ერაყში ოსმალთა დამკვიდრების შემდეგ, მის საფლავზე ბაღდადში ალ-მართეს მავზოლეუმი, რომელიც დღესაც ერაყის დედაქალაქის ღირსშესანიშნოებად ითვლება.

86. აბუ ჰანიფა (ალ-იმამ ალ-ჰაზამ, 80-150/699-767) – ბასრელი თეოლოგი, ფაჰიმი და მუჰადდიში, რომელმაც საფუძველი ჩაუყარა პანაფიტურ მასხაბს. ცხოვრობდა ბაღ-დადში, ეწეოდა გაჭრობას და სამეცნიერო საქმიანობას. იმის გამო, რომ უარს ამბობ-და შესულიყო სახელმწიფო სამსახურში განიცადა დევნა და გარდაიცვალა ბაღდა-დის საჰყრობილეში. იმ რაიონს, სადაც 459/1066 წელს აშენდა მისი აკლდამა, დღესაც ეწოდება „აჰამიზა“.

87. მუსა ალ-ჰაზიმ-ის („მშვიდი“, „თავშეკავებული“) სახელით ცნობილია იმამიტი შიიტების მეშვიდე იმამი მუსა ბ. ჯაჰარ ას-სადიკი. მისი გარდაცვალების თარიღად ასახელებენ 797-798, 799, 800, 802 ან 804 წელს. მუსასთან ერთად დაკრძალულია მეო-რე „ჰაზიმი“. მისი შვილიშვილი და მეცხრე იმამი მუჰამად ალ-ჯაფანი (გარდ. 219/834 წ.). ამ ორი ჰაზიმის განსახელებებზე ადგილს ეწოდა ალ-ჰაზიმან-ი. იგი მდებარეობს მდ. ტიგროსის მარჯვენა ნაპირზე ბაღდადის დასავლეთით და დღესაც მრავალრიცხოვან შიიტ პილიგრიმებს იზიდავს. სეფიანთა დინასტიის პირველი დიდი წარმომადგენელი შაჰ ისმაილი თავს მუსა ალ-ჰაზიმის შთამომავლად თვლიდა, რი-თაც აიხსნება მისი განსაკუთრებული ინტერესი ალ-ჰაზიმადინისადმი. ერაყის ახალი ადმინისტრაციული მოწყობით შიიტების ეს წმინდა ადგილი, როგორც კადანას ცენ-ტრი შევიდა ბაღდადის მუჰაფაზაში.

88. იმზაყულენ ხან-ი იყო ალაგყრდი ხანის შვილი, ირანის ჯარის ყულარაღასი, ე.ი. „ყულის ჯარის“ სარდალი. შაჰ სეფიმ მას დააბრალა მისი ძმის დეჟუდ ხან სუნდო-ლაძის აჯანყებაში მონაწილეობა და სიკედილით დასაჯა. ქართული წარმოშობის ამ გამონიერი მოღვაწეების შესახებ იხ.: გ. გაბაშვილი, უნდილანთ ფეოდალური სახ-ლი XVI-XVII სს. ირანში (ქართული წყაროების მიხედვით). – მახლობელი აღმოსავ-ლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, 64-84; დ. კაციტაძის სტატიები ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში (I, თბ., 1975, 261; 5, თბ., 1980, 111).

89. ცნობილი ავტორის ა. ადამოვის ცნობით, აფრასიბი (Сиян) იყო მდიდარი არაბი მიწისმფლობელი, ჰკეიანი და მოხერხებული, რომელმაც ისარგებლა ბასრის ეალის ათუბ ფაშას მძიმე მდგომარეობით და მისგან 40 ათას პიასტრად იყიდა ეალის თანამდებობა. მან აღიარა სულთნის უმაღლესი უფლებები და იკისრა ყველა ეალდუ-ბულება, რომელიც იმპერიის მაღალ მოხელეს უნდა ეუფლებინა. 1616 წელს სულ-თანმა იგი ბასრის ეალით დაამტკიცა იმ ვარაუდით, რომ გამოიყენებდა მას ირანთან დაპირისპირებისას (А. Адамов, Ирак Арабский, С.-Пет., 333).

90. ჰასან ფაშას ბაღდადის ეალიდ დანიშნის თარიღთან დაკავშირებით სხუ-დასხვა მოსაზრება არსებობს (იხ.: ი. თოფურიძე, ერასის პირველი მამულუქი გამგებუ-ლი ჰასან ფაშა (1704-1723 წწ.). – ჟურნ. „პერსპექტივა“ - XXI“, IV, თბ., 2002, 60).

91. ეაბიტიების მიერ ქარბალაზე თავდასხმის თარიღად სამეცნიერო ლიტერა-ტურაში დიდხანს მიწნეული იყო 1801 წლის აპრილი (1215 წლის ზუ-ლ-ჰიჯჯა). რუსი მეცლერის ა. მ. გასილიერის მიერ არაბულ წყაროებზე დაყრდნობით (იბნ ბიშრი, იბნ სანადი) და სხვა მასალების გათვალისწინებით დადგენილ იქნა, რომ ეაბიტიებმა ქარბალა დაარბიეს 1216/1802 წლის გაზაფხულზე (А.М. Васильев, История Саудовской Аравии (1745-1973), М., 1982, 101-103). ეს მოსაზრება სხვა ავტორთა მიერაცაა გაზიარე-ბული (იხ. EI, N.ed, 'Irak).

92. ოსტინდოეთის კერძო ინგლისური კომპანია (1600-1858) საეაგრო საქმიანობას ეწეოდა ინდოეთში. XVII საუკუნეში იგი გადაიქცა აქციონერთა საზოგადოებად და მიიღო გარკვეული პრეროგატივები დიდი ბრიტანეთის გაელენის ქვეშ მყოფ ტერიტო-რიაზე.

93. დაგუდ ფაშას (მანგელაშვილის) პიროვნებას და მის ადგილს ერასის ისტო-რიაში ქართველ და უცხოელ მეცლევართა მრავალი სტატია და გამოკლევა მიეჭ-დუნა. მათ შორის განსაკუთრებით საყრადღებოა ბ. სილაგაძის „ქართველი მამულუქე-ბი ერასში.“ იხ.: დ. ჯანელიძე, ქართველი მამულუქები მამულუქებსა და ერასში, თბ., 1967, 217-371.

94. ვასკო და გამამ (Vasco da Gama, 1469-1524) – პორტუგალიელმა ზღვაოსანმა 1498 წელს გაიკვლია გზა ინდოეთისაკენ სამხრეთ აფრიკის შემოვლით. 1524 წელს ის დანიშნა ინდოეთის ვიცე-მეფედ და მესამე მოგზაურობის შემდეგ იქვე გარდაიცვალა.

95. აღოფნსუ ჯალბუგერი იყო პორტუგალიის უმაღლესი მოხელე ინდოეთში 1509-1516 წლებში. იგი თელიდა, რომ საზღვაო მაგისტრალეებზე კონტროლის დასამყა-რებლად პორტუგალიის ხელში უნდა ყოფილიყო ადენი, პორბუზი, დიუ და გოა.

96. ტერმინი „უთუბ (ბანუ უთუბ) ხშირად ტომის მნიშვნელობით გამოიყენება, მაგრამ როგორც ჩანს, აქ ადგილი ჰქონდა სხვადასხვა კლანების გაერთიანებას, რო-მელიც უახლოვდება კონფედერაციას.

97. მექის პაშიმანთა შარიფების დინასტია უკვე შუა საუკუნეებში დაიყო მუსლიმანთა, სულაიმანიანთა, პაშაიანთა და ბოლოს კათალიმანთა კლანებად. 597/1201 წელს კათადა იბნ იდრიშმა ხელში ჩაიგდო მექა. მისი შთამომავლები ისევე მცირე კლანებად დაიყვნენ და განაგრძეს ბრძოლა პირველობისათვის. მექის ცნობილმა შა-რიფმა ჰუსაინმა, რომელიც აღ-აენ-თა კლანს ეკუთვნოდა, 1916 წელს თავი გამოაცხა-და არაბთა მეფედ, ხოლო 1924 წელს ხალიფად. იმავე წელს ჰუსაინი და მისი მემ-კვიდრე ჯღრ ეაბიტიებმა განდევნეს, რითაც დამთავრდა მექის საშარიფოს ისტორია.

98. ყიზლარ ადა (თურქ. ყიზლარ-აღასი, არაბ. ქიზლარ ადა) იყო სულთნის სა-სახლის პარემის მსახურთა მეთაური. XVII საუკუნეში იგი ერთ-ერთ გაცლენიან მოხე-ლედ იქცა. ხშირად ყიზლარ ადა განაგებდა მექის და მედინის ეაკეებს და სულთნის მიწებს. ზოგჯერ ამ მოხელეს უწოდებდნენ „დარ ას-სა'ნდათ აღასი“-ს, ე.ი. „პედნიერე-

ბის კარის აღას.“ თავისი რანგით იგი სამთუღიან ფაშას უტოლდებოდა [გ.ფუთურიძე] ყველა ჩელების მოგზაურობის წიგნი, 148.

99. ეგალიტარიზმი (ფრ. *égalité*, სიტყვიდან *égalité*) ნიშნავს თანასწორობას. როგორც შუა საუკუნეების ისლამური, ასევე უფრო გვიანდელი, ბერეკუზიული ეგალიტარისტული კონცეფციაც უტოპიური იყო.

100. თაკე ად-დინ აჰმად იბნ თაფშიფა (661-728/1263-1328) – სირიელი ქანაღლიტი თეოლოგი და ფაქიში. სწავლობდა დამასკოში „მადრასა სუქქარიფიაში“, შემდეგ კი თეთთონ დასწავლიდა იქვე და „უმეიანიბა მენეთში.“ მის მასწავლებლებს შორის ყოფილა ცნობილი ქანაღლიტი ყადი შაშს ად-დინ ‘აბდ არ-რაჰმან ალ-შაჰისინ (გარდ. 682/1283 წ.). იბნ თაშიფა ეწეოდა მწვავე პოლემიკას სხვა მაზაბების თეოლოგებთან სირიასა და ეგვიპტეში, იბრძოდა ისლამისათვის მიუღებელი ყოველგვარი სიახლის (ბიდ‘ა) წინააღმდეგ, მოითხოვდა სახელმწიფოსა და რელიგიის ერთიანობას და თვლიდა, რომ შარიათის შესუსტება გზას უხსნიდა ტირანიას. მას აუცილებლად არ მიაჩნდა, რომ მუსლიმთა სათავეში ყოფილიყო მემკიდრეობითი მეთაური – ხალიფა, ვინაიდან პირობების ანიჭებდა წინამძღოლის სამართლიანობას და ხელმძღვანელობის უნარს. ასეთი შეხედულებებისთვის თეოლოგი რამდენჯერმე იქნა რეპრესირებული და საბოლოოდ სიცოცხლე სატუსაღოში დაამთავრა.

101. ზაქათი (ზაქათ) არის რელიგიური ხასიათის საქველმოქმედო გადასახადი, რომელსაც იხდის ყველა ისრულწლოვანი მუსლიმი მამაკაცი იმ შემთხვევაში, თუ მისი ქონება შეადგენს საარსებო მინიმუმს (ნისნბ). მოციქულის მექაში მოღვაწეობის დროს ზაქათი ნიშნავდა ღარიბთა და დაუდრომილთა სასარგებლოდ გაღებულ შესაწირავს, მაგრამ პიჯრის შემდეგ (622 წ.) მან საეკლესიო გადასახადის ხასიათი მიიღო, რამაც ბედუინების უმეაოფილება გამოიწვია და მოციქულის გარდაცვალების შემდეგ მათი განდგომის (არ-რიდდა) ერთ-ერთი მიზეზი გახდა. ფიქრობდა, რომ საბოლოოდ ამ გადასახადის დადგენა და რეგლამენტირება მოხდა მეორე ხალიფა უმარ I-ის დროს (634-644). ცნობილი თეოლოგი ალ-ბუჰარნი (194-256/810-870) დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ზაქათს და მას ისლამის ერთ-ერთ საყრდენად მიიჩნევდა. ზაქათი ნახსენებია ყურანის სურებში (იხ.: ყურანი. სურა პირველი, სურა მეორე. თარგმანი არაბულიდან და კომენტარები აპოლონ სილაგაბისა, თბ., 2009, 72-73).

102. იბრაჰიმ ფაშა იყო მუჰამად ‘ალის უფროსი შვილი, რომელიც 1806 წელს კაფუდან ფაშად სტამბოლში წაიყვანა მძევლად. 1807 წელს კაიროში დაბრუნების შემდეგ მან დაეთარდარის თანამდებობა დაიკავა, ებრძოდა მამლუქებს და ბედუინებს ზემო ეგვიპტეში. არაბეთის კამპანიის შემდეგ ერთხანს იმყოფებოდა კორდოფანში, 1824-1828 წლებში კი მეთაურობდა ეგვიპტე-ოსმალეთის არმიას, რომელსაც უნდა ჩაეხშო საბერძნეთის განამთავისუფლებელი მოძრაობა. 1831-1840 წლებში მუჰამად ‘ალის სახელით ის განაგებდა სირიას. 1845-1846 წლებში იმოგზაურა ევროპაში და 1848 წელს ოფიციალურად შეცვალა მუჰამად ‘ალი, მაგრამ სამი თვის შემდეგ 1848 წლის 10 ნოემბერს გარდაიცვალა. მისი შვილის ისმ‘ილის (1863-1879) შთამომავლები ეგვიპტის სათავეში იდგნენ 1952 წლამდე.

103. შიჰა ად-დინ აჰმად იბნ მაჯიდ ას-სად‘ინ ან-ნაჯდის (XV ს. მეორე ნახ.) წინაპრები, როგორც მისი ნისბიდან ჩანს, წარმოშობით ნაჯდიდან იყვნენ, მაგრამ მემკიდრეობითი ზღვაოსნები გახდნენ. თავად აჰმად იბნ მაჯიდი იყო ლოცმანი და მეცნიერი, რომელსაც ეკუთვნის ენციკლოპედიური ხასიათის ნაშრომი ზღვაოსნობის საკითხებზე. მისი სამეცნიერო შრომებით სარგებლობდა ცნობილი თურქი ზღვაოსანი სინდ ‘ალი რე‘ნსი (გარდ. 1562). იხ. И. Ю. Крачковский, Избр. соч., IV, 557-576.

104. ტაპირიანებმა იემენში შეცვალეს რასულთანთა სუნიტური დინასტია (XIII-XIV სს.). სულ ცნობილია ტაპირიანთა სამი დინასტია: ირანში IX ს., ესპანეთში XI-XII სს. და ბოლოს იემენში XI-XII საუკუნეებში.

105. ჯიდად (ან ჯუდად) ყოველთვის მჭიდროდ იყო დაკავშირებული პიჯაზთან და მის მთავარ საზღვაო ღიშკარს წარმოადგენდა, რადგანაც სულ 72 კილომეტრითაა დაშორებული მექიდან. მამლუქთა სულთანმა ალ-ლაჟიმ გაამაგრა ეს ქალაქი და იგი პორტუგალიელებთან ბრძოლის მთავარ ბაზად აქცია. 1517 წელს პორტუგალიელები დაუპირისპირდნენ სალმან რე‘ნის მამლუქთა ფლოტს და სცადეს ჯიდადს აღება, მაგრამ უშედეგოდ. ისინი აქ უკანასკნელად გამოჩნდნენ 1541 წელს, მაგრამ მექის შაროფმა აბუ ნუშაიმ ისინი უკუაგლო, რის შემდეგაც სულთანმა სულაიმან I-მა მას გა-

დასცა ქალაქის სავადასახადო შემოსავლის ნახევარი. 1811 წელს მუჰამად ალიმ აღადგინა ოსმალეთის ნომინალური ხელისუფლება ჯიდაში, სადაც მოსახლეობა დაახლოებით 12-15 ათასს შეადგენდა. ამჟამად ეს ქალაქი საულის არაბეთს ეკუთვნის და ყოველ წელს მისი საზღვაო და საჰაერო პორტებით სარგებლობს ათასობით მუსლიმი პილიგრიმი.

106. სინან ფაშა, წარმოშობით ალბანელი, იყო ოსმალეთის გამოჩენილი სარდალი და სახელმწიფო მოხელე. მისი კარიერა დაიწყო სანჯაყბუგის თანამდებობაზე მაღატაკში და სხვა სანჯაყებში, შემდეგ კი ეკავა ბეგლარბეგის თანამდებობა არზრუმსა და ქალაქში. 1567 წელს ის გახდა ეგვიპტის ვალი და მეთაურობდა სამხედრო ექსპედიციას იემენში. 1571 წელს შეასრულა აჩაგი და სტამბოლში დაბრუნდა, რის შემდეგაც მეთაურობდა ოსმალთა ლაშქრობას თუნიისში (1574 წ.) და საქართველოში (1580 წ.). მას რამდენჯერმე ეკავა დიდი ეგვიპტის თანამდებობა. გარდაიცვალა 1004/1596 წელს სტამბოლში. სინან ფაშას მაგზოლუეში აგებულია მიწნარ დეჟდის მიერ.

107. არაბული მადრიბი იყოფოდა სამ ნაწილად: 1) აღმოსავეთი — იბრეჰიმა (ტრიპოლიტანია, თუნიისი, ალჟირის ნაწილი; 2) ცენტრალური — ალ-მადრიბ ალ-აჰსატ (ალჟირი); 3) დასავლეთ მადრიბი ან „შორეული მადრიბი“ — ალ-მადრიბ ალ-აჰსა (მაროკო).

108. თაკია (ათ-თაკიმა) პირდაპირი გაგებით ნიშნავს „კეთილგონიერებას“, „წინადახედულობას.“ ამ ტერმინით აღინიშნება მუსლიმის უფლება განსაკუთრებული საფრთხის დროს ფორმალურად უარი თქვას თავის რელიგიაზე, დაუახლოვდეს სხვა რელიგიის წარმომადგენლებს და დროებით არ შეასრულოს ისლამის განწყობა და რიტუალი. ეს უფლება ფუჟენება ყურანის რამდენიმე სურას: 3:28; 5:3; 6:119; 16:106/108. იგულისხმება, რომ თაკიას დროს მორწმუნე „თავის გულში ინახავს ჭეშმარიტ სარწმუნოებას — ისლამს“ და მაშასადამე, ამ რელიგიის ერთგული რჩება. სხვადასხვა რელიგიური სექტების და მათი იდეოლოგიების დამოკიდებულება ამ საკითხისადმი არ იყო ერთნაირი. შიიტები (ზაიდიტების გარდა) თითქმის ერთხმად აღიარებენ თაკიას.

109. იოანიტების (პოსიტალიერთა ორდენის) შესახებ იხ. შენიშვნა 4.

110. ანდრეა დორია (1466-1560) იყო გენუელი სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე. მისი მეთაურობით ესპანეთ-გენუის ფლოტმა მრავალი გამარჯვება მოიპოვა, ცდილობდა გენუის რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას ჯერ საფრანგეთის, შემდეგ კი ესპანეთის მხარდაჭერით. დორიას ცნობილ ოჯახს ეკუთვნოდა კიდევ ერთი აღმირალი — ჯოვანი ანდრეა დორია (Giovani Andrea Doria, 1539-1606), რომელიც გენუის ფლოტის სათავეში იდგა 1556 წლიდან. იგი მეთაურობდა ქრისტიანთა არმადას კაჯარბასთან 1560 წელს და მონაწილეობდა საზღვაო ბრძოლაში ლეპანტოსთან 1571 წელს.

111. თურბას (მრ. თურაბ, თურქ. tırbe) პირდაპირი მნიშვნელობაა მიწა, საფლავი. მუსლიმურ ქვეყნებში მან მიიღო აკლდამის, მაგზოლუემის შინაარსი. ხშირად თურბა მეჩეთთან ერთად ქმნიდა არქიტექტურულ ანსამბლს, რომელსაც ახლაც ეხვედებით აღმოსავლეთის ქალაქებში. თურბას მნიშვნელობით გამოიყენება ტერმინი მაშჰადი (მაგ. მაშჰად ალი ან-აჯაფუშო).

112. ცნობილი თურქი ხუროთმოძღვარი სინანი (895-996/1490-1588) იყო ყოფილი ბერძენი მონა. თავდაპირველად ის იენინართა კორპუსში მოხვდა, მაგრამ განსაკუთრებული ნიჭით დაჯილდოებულმა ახალგაზრდამ სამშენებლო საქმეს მოკიდა ხელი და 1538 წელს სულთნის კარის მთავარი ხუროთმოძღვარი გახდა. მისი ხელმძღვანელობით იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში აშენდა 81 კათედრალური (ჯამში) და 50 მეჩრე მეჩეთი (მახჯიდ), 55 სკოლა (მადრასა, დნარ ალ-კურა, დნარ ალ-ჰადრე, ჩაქთაბ), 32 სახალე (სარაი), 19 ზავოლუეში (თიურბე), 17 იმარათი (ღარიბთა საქველმოქმედო სასაფლაო, თავშესაფარი), 3 საავადმყოფო (დნარ აშ-შაჰან), 35 აბანო (ვაშმამ), 7 აკედეუკი, 8 ხიდი, 17 ქარავან-სარაი და სხვა (Ю.А. Петросян, Древний город на берегах Босфора, 161).

113. ფიქრიბენ, რომ სიტყვა „კაფუდან“ მოდის იტალიური „capitano“-დან. XVI საუკუნის დამდეგს ოსმალეთში ფლოტის მეთაურის აღსანიშნავად იყენებდნენ ტერმინს „re'is kapudan.“ ცნობილ ოსმალ ადმირალს ფიალი ფაშას (გარდ. 1578 წ.), რომელიც დივანში შედიოდა, თავდაპირველად ჰქონდა ტიტული „kapudan beg“, შემდეგ „Djezâr

beglarbegisi," და „vezir ve kapudan." მას შემდეგ, რაც ალკირი გადაეცა ოსმალეთის ფლოტის მეთაურს ხაირ ად-დინ ბარბაროსას, იგი ცნობილი გახდა, როგორც ოსმალეთის კაფუდან ფაშა, თუმცა ეს ტერმინი XVI ს. მეორე ნახევრიდან დამკვიდრდა (S.Ozbarn, Kapudan pasha, El, N.ed.; [გ.ფუთურიძე] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი," 147.

114. სერასქერის თანამდებობა ოსმალეთის იმპერიაში არსებობდა მხოლოდ საომარ ვითარებაში ან ომისთვის მომზადების დროს. იმ შემთხვევაში, როცა დიდი ევზირი ფრონტზე ვერ მიდიოდა, მოქმედი ჯარის სარდლად ინიშნებოდა რომელიმე ბეგლარბეგი და მას სერასქერის წოდება ენიჭებოდა. დიდ ევზირს არ შეეძლო მიეღო ეს თანამდებობა. ფრონტისპირა ეივლებების ბეგლარბეგები მხოლოდ სერასქერის გმირნილებოდნენ. თუ საომარ მოქმედებას სათავეში ჩაუდგებოდა დიდი ევზირი (სერდარი-ეკრემი), სერასქერი ფრონტის ფრთას მეთაურობდა (ოთარ გიგინეიშვილი, ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბ., 1982, 164).

115. „საღვთო ლიგა" (1571-1573) აერთიანებდა რომის პაპს, ვენეციის რესპუბლიკას, ესპანეთს, ნეაპოლს, სიცილიას, გენუას, საფიას, მალტას, ტოსკანას და პარმას. მისი ორგანიზატორი იყო პაპი პიუს V, რომელმაც შეძლო დაეახლოვებინა ესპანეთი და ვენეცია მიუხედავად მათ შორის არსებული წინააღმდეგობებისა. ლიგა მიზნად ისახავდა ბრძოლას ოსმალეთის წინააღმდეგ.

116. ულუჯ 'ალი (926-995/1520-1587) იყო კაფუდან ფაშა. იგი ოსმალეთის ისტორიაში შევიდა ისეთ გამოჩენილ სამხედრო ზღვაოსნებთან ერთად, როგორიც იყვნენ ქამლ რეისი, ხაირ ად-დინ ბარბაროსა, სალმან რეისი, ჯასა'ირლი დზინ რეისი, ფრინ რეისი და სხვა. ულუჯ 'ალი გარდაიცვალა სტამბოლში.

117. სახელწოდება მარაბუტი ან მურაბიტი მომდინარეობს სიტყვა „რიბატ"-ისგან, რომელიც აღნიშნავდა ციხესიმაგრეს, სადაც თავს აფარებდნენ განსაკუთრებული რელიგიურობით გამოირჩეული მუსლიმები, ზოგჯერ სუფიები. ჯისადის ან საშინაო გართულებების დროს რიბატი სამხედრო დანიშნულებით გამოიყენებოდა, ხოლო მშვიდობიანობის დროს ჩაბმული იყო სავაჭრო-სატრანზიტო საქმიანობაში. ასეთივე როლს ასრულებდნენ ხანაკ (სპ. ხანაგა), თაქქია (თურქ. თექქე) და ზავია (იხ.: ნ. გელოვანი, ქალთა რიბატები შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში, 34-37).

118. პანბალიტი შეიხი აბუ 'ად ალდამ მუჰამად ზ. სულაიმან ბ. აბნ ბაქრ ალ-ჯაზულნი ას-სამლანი დავიბდა სამხრეთ მაროკოში იმ რაიონში, რომელიც სუს ალ-აკს-ს სახელითაა ცნობილი. იგი ეკუთვნოდა ბერბერების ჯაზულას ტომს და ითვლებოდა შარიფად. ალ-ჯაზული სწავლობდა ფესში, ერთხანს იმყოფებოდა ტანჯერში, ცხოვრობდა მექაში, მედინაში და იერუსალიმში. ფესში დაბრუნების შემდეგ ის ეწეოდა სამეცნიერო საქმიანობას, მუშაობდა სუფიზმის საკითხებზე და ახლო ურთიერთობა ჰქონდა შაჰილიმადის ტარიკათთან (ორდენთან). მისი გარდაცვალების თარიღი ბუნდოვანია (869-875 წწ.). არსებობს მოსაზრება, რომ იგი მოწამლეს ქალაქ ასტინს (საფი) გამგებლის ბრძანებით. მაროკოში ხელისუფლების სათავეში მოსული სადის დინასტია სარგებლობდა ალ-ჯაზულის მიმდევართა მხარდაჭერით. აქედან გამომდინარე, აბუ-ალ-აბბას აჰმადის (ალ-არაჯის) ბრძანებით 1529 წელს ალ-ჯაზული სულთნის მამასთან ერთად გადასვენეს აჰმადიდან მარაქქეში და გვერდიგვერდ დაკრძალეს ალ-არუსთან. ალ-ჯაზული გამოცხადებულია წმინდანად და მარაქქეშის მფარველად სახელით სიდნ ბენ სლიმან. მისი მავზოლეუმი დღესაც მორწმუნეთა თაყვანისცემის ადგილია.

119. მასჯიდ ალ-კარაგიმინ არის ცნობილი მეჩეთი და მუსლიმური უნივერსიტეტი მაროკოს ქალაქ ფესში. მისი აშენება მიეწერება რელიგიურობით გათქმულ ქალს ჭატმა ბინთ მუჰამად ალ-ჰიმრ-ს, რომელიც თავის ოჯახთან ერთად გადმოსახლებულა მაროკოში კაირაენიდან (თუნისი). მეჩეთის შენება დაიწყო 245/859 წელს ედნ ქანისთან და იგი იდრისიანთა დინასტიის მხარდაჭერით მიმდინარეობდა. უკვე X საუკუნეში მეჩეთი გაფართოვდა, უფრო გვიან კი რამდენჯერმე განიცადა რეკონსტრუქცია. იმის დადგენა, როდის მიიღო მან უმაღლესი სასწავლებლის სტატუსი ძნელია, თუმცა არსებობს ვარაუდი, რომ ეს მოხდა XI საუკუნის მეორე ნახევარსა და XII საუკუნის პირველ ნახევარს შორის. კარაგიმინი დღესაც უმაღლეს სასწავლებლად (მუსლიმურ უნივერსიტეტად) ითვლება და იზიდავს სხვადასხვა ქვეყნის ბევრ მორ-

წმენეს, რომელსაც შეუძლია ისარგებლოს ბიბლიოთეკით, სადაც დაცულია მდიდარი ლიტერატურა და 4 ათასამდე ხელნაწერი.

120. მილეთი (millet, არაბ. მილად) ნიშნავს ხალხს, ეთნოსს, რელიგიურ თემს, სარწმუნოებას. ოსმალეთში მილეთი იყო არამუსლიმი მოსახლეობის რელიგიური და პოლიტიკური ორგანიზაცია. მის საქმეებს სტამბოლში განაგებდა რეის ალ-ქუთუბი.

121. საფრანგეთის სამანდატო ადმინისტრაციამ 1939 წელს ისქანდარუნი (ალექსანდრეტას) სანჯაყი, რომელშიც ანტიოქიაც შედიოდა, თურქეთს გადასცა, მაგრამ ანტიოქიის პატრიარქი, როგორც სირიელ მართლმადიდებელთა მეთაური, დამასკოში დარჩა. ანტიოქიის საპატრიარქო დღეს აერთიანებს 23 ეპარქიას: 6 – სირიაში, 6 – ლიბანში, 3 – თურქეთში, 1 – ერაყსა და არაბეთის ნახევარკუნძულზე, 5 – ჩრდილოეთ, ცენტრალურ და სამხრეთ ამერიკაში, 1 – ავსტრალიასა და ახალ ზელანდიაში, 1 – დასავლეთ და ცენტრალურ ევროპაში. თითოეულ ეპარქიას მეთაურობს მიტროპოლიტი (პატრარქ, მრ. პატრიარქი, პატრიარქი).

122. ეკატერინე მთაფარმოწამე იყო ალექსანდრიის მმართველის ქალიშვილი, რომელიც გამოირჩეოდა განსწავლულობით. ქრისტიანობის მიღებისა და ღრმა რელიგიურობისთვის იმპერატორ მაქსიმიანეს (305-313) დროს იგი სიკვდილით დასაჯეს. წმ. ეკატერინეს სახელს ატარებს მონასტერი სინას (სინა') ნახევარკუნძულზე (სინას მთა, ბიზნტ. ხორივი), დაარსებული IV საუკუნეში. წმინდანის სახელი მონასტრის დაუპყრელად XI საუკუნეში. ბერძნებთან, სირიელებთან და არაბებთან ერთად იქ მოღვაწეობდნენ ქართველი ბერებიც.

123. სომეხ-გრიგორიანელთა მონოფიზიტური ეკლესიის ფუძემდებლად ითვლება გრიგოლ განმანათლებელი (დაახლ. 239-326), ხოლო რელიგიური ცენტრია ენშიაძინი (სომხ. ენშიაწინი, ადრინდელი ვალარშაპატი) დღევანდელ სომხეთში. ენშიაძინში არის სომეხ-გრიგორიანელთა კათალიკოსის რეზიდენცია.

124. მონოფიზიტი იაკობიტების სექტას (არაბ. იაკობიტ, მრ. იაკობა, იაკობიტონ) საფუძველი ჩაუყარა ედესის (დღ. ურფა) ეპისკოპოსმა იაკობ ბარადუესმა (არაბ. იაკობ ბარდანი ან ბარდანი, VI ს.). იაკობიტებმა ფეხი მოიკიდეს სირიასა და ერაყში. ლეთისსახურება ამ ეკლესიაში მიმდინარეობდა სირიულ ენაზე.

125. ნესტორიანელთა (არაბ. ნასტურთ, მრ. ნასატორა, ნასტურიდონ) სექტის შემქმნელად ითვლება კონსტანტინოპოლელი ერესიარქი, ეპისკოპოსი ნესტორი (IV ს.), რომელიც წარმოშობით ანტიოქიიდან იყო. 431 წელს ეფესოს საეკლესიო კრებაზე ნესტორის მოძღვრება მაცხოვრის ბუნების შესახებ უარყოფილ იქნა. მისმა მიმდევრებმა მარცხი განიცადეს ბიზანტიაში, მაგრამ შეძლეს შექმნათ თავისი ეკლესია ირანში, სირიასა და ერაყში. 451 წელს ქალკედონის საეკლესიო კრებამ დაგმო ნესტორიანელობა, რომლის თანახმად „იესო ქრისტე არის მხოლოდ კაცი, რომელშიც სულიწმინდის საშუალებით ჩასახლდა სიტყვა – ღმერთი (ლოგოსი)“.

126. მონოთელიტობა (მონენურგეიზმი) ეწოდება VII საუკუნეში აღმოსავლეთის ქრისტიანულ ეკლესიაში გაბატონებულ მოძღვრებას, რომლის თანახმად ქრისტეში მოცემულია ორი ბუნება, მაგრამ მისი ნება და ქმედებას დამოუკიდებელია. ამ დოგმატის მიზანი იყო მონოფიზიტობის და დიოფიზიტობის გაერთიანება.

127. ბერათი (არაბ. ბარათ, ქართ. ბარათი) ეწოდებოდა სიგელს, საბუთს, რომელსაც ესა თუ ის პირი იღებდა სახელმწიფოს უმაღლესი ინსტანციიდან თავისი უფლებების დამტკიცების და აღიარების ნიშნად. სპარსულში ამავე შინაარსით გვხვდება ტერმინები *ჭერმან*, *ნიშან*.

128. იდიში (გერმ. jüdisch) – ცენტრალური და აღმოსავლეთ ევროპის ებრაელთა ენა. ჩაისახა გერმანიაში X-XI საუკუნეებში გერმანული ენის დიალექტების ებრაულ და არამეულ ენებთან შერევის შედეგად.

129. სახელი სამარტელეი (არაბ. ას-სამირა, სამირი, მრ. სამარიდონ) მომდინარეობს ცენტრალური პალესტინის ძველი სამარიიდან. ბაბილონის ტყვეობის შემდეგ (ძვ.წ. VI ს. დამიკის) ორთოდოქსულ იუდაიზმს გამოეყო ეწ. „სამარტელეთა თემი“. სამარტელეები აღიარებდნენ თორას, მაგრამ უარყოფდნენ ბიბლიის ერთ ნაწილს და ინარჩუნებდნენ განსხვავებულ ზნე-ჩვეულებებს. მათი ენა იყო არამეულის ერთ-ერთი დიალექტი, მაგრამ მუსლიმ არაბთა დამკვიდრების შემდეგ იგი არაბულმა შეცვალა, ძველ ებრაულს კი იყენებდნენ ლიტურგიაში. სამარტელეები ძველთაგანვე გამოირჩეოდნენ სამედიცინო საქმის კარგი ცოდნით. ამ თემის წარმომადგენლები ცხოვრობ-

დნენ დამასკოში, კაიროში და უფრო მეტად მშობლიურ პალესტინაში, კერძოდ ნაბუ-ლეუსისა და იაფას რაიონებში.

130. იუდეველ ტრადიციონალისტებს ან ე.წ. „არაბისტებს“ გამოეყო ერთი ჯგუფი, რომელიც IX საუკუნიდან კარაწების (მხ. კარაწ, არაბ. კარაწილ) სახელითაა ცნობილი. მათთვის დამახასიათებელი იყო ბიბლიის თავისებური ინტერპრეტაცია, ხოლო მთავარ მიზანს წარმოადგენდა ებრაელთა დაბრუნება იერუსალიმში.

131. კაბალა (qabbala) – მისტიკურ-ფილოსოფიური მოძღვრება, რომელიც ჩაისახა იუდაიზმში ჯერ კიდევ ბაბილონის ეპოქაში და განვითარება პოეზია შუა საუკუნეებში. იგი მიზნად ისახავს პიროვნების სრულყოფას, მისი მატერიალურა და სულისერი არსის განსაზღვრას. პირდაპირი მნიშვნელობით (ივრითზე) „კაბალა“ ნიშნავს იმ სიბრძნის მიღებას, რომელიც დაგროვდა იუდეელებში 3300 წლის მანძილზე. მორწმუნეებს მიიანდათ, რომ კაბალაში არის უდიდესი ენერგია, რომელიც შეიძლება მიენდოს მხოლოდ განსწავლულ, გონიერებით და მაღალი მორალური თვისებებით გამოირჩეულ ადამიანს. ამ ფილოსოფიურ-მისტიკური მოძღვრების განვითარებაში დიდი წვლილი შეიტანა რაბი იცხაკ ბენ შელომ ლურია აშქენაზიმ (არიზალი, 1534-1572), რომელიც იერუსალიმში დაიბადა, მაგრამ 1541 წლიდან ეგვიპტეში ცხოვრობდა. 1570 წელს იგი დაბრუნდა პალესტინაში და განაგრძო კაბალაზე მუშაობა საფადში (ცფადი). 1570 წელს არიზალი გარდაიცვალა შავი ჭირის ეპიდემიის დროს სულ 38 წლის ასაკში (ნ. ბაბალიაშვილი, კაბალა. – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 5, თბ., 1980, 291).

132. არამ.-ებრაული მაშნაჲ, მშნჲ, არაბული ალ-მასნჲ ნიშნავს მესიას. ყურანში მესიად მოიხსენიება „იესო ძე მარიამისა“ („ალ-მასნჲ 'ისა იბნ მარამჲ“, 345). იხ.: ყურანი. სურა მესამე, სურა მეოთხე, სურა მეხუთე. თარგმანი არაბულიდან და კომენტარები აჰოლონ სილაგაძისა, თბ., 2009, 8; კომენტ. 40.

133. ალ-ფაზიჯის ოჯახმა არაბულ მეცნიერებას და კულტურას მისცა რამდენიმე გამოჩენილი მოღვაწე. იბრაჰიმ ალ-ფაზიჯი (1847-1906) იყო ლიტერატორი, პოეტი, ლინგვისტი და ჟურნალისტი. გარდა იმისა, რომ კარგად ფლობდა სალიტერატურო არაბულ ენას, ბიბლიის თარგმანზე მუშაობის დროს იგი იყენებდა ძველ ებრაულს და სირიულს. მკვლევართა აზრით, მის მიერ თარგმნილი ბიბლიიდან განსაკუთრებით საინტერესოა „ძველი აღთქმა“ (Ханна аль-Фахури, История арабской литературы, 2, 428). ლიტერატორები იყენენ იბრაჰიმის შეილები ხაღნი (1858-1889), ჰაბიბი (1833-1870) და ქალიშვილი ვარდა (1838-1924), რომელიც XIX საუკუნის ერთ-ერთი პირველი არაბი პოეტი ქალია. მას ეკუთვნის ლექსების კრებული „ჰადიკათ ალ-ვარდ“ (И.Ю. Крачковский, Избр. соч., III, 232).

134. ფიქრობენ, რომ მარდაიტები (არაბ. ჯარაჯიმა) იყვნენ სირიელი ქრისტიანები, რომლებიც ეხმარებოდნენ ბიზანტიელებს ბრძოლაში მუსლიმ არაბთა წინააღმდეგ. ანტიოქიის აღების შემდეგ (638 წ.) მუსლიმებმა სცადეს მათი განდევნა, მაგრამ სრულ წარმატებას ვერ მიაღწიეს. მარდაიტების ნაწილმა თავი შეაფარა მთიან ლიბანს, ხოლო მეორე ნაწილი მცირე აზიაში გადასახლდა (Ph.K.Hitti, History of the Arabs, 204-205).

135. გაამურტოსი (ჯურჯი მურტუს, 1846-1911) იყო დამასკოელი მართლმადიდებელი არაბი, მოსკოვის აღმოსავლურ ენათა ლაზარევის ინსტიტუტის ერთ-ერთი პირველი პროფესორი. იბრაჰიმ სირიელი მართლმადიდებლების განათლებისა და საპატრიარქოს არაბიზაციისათვის. დაკრძალულია დამასკოს მახლობლად (А. Е. Крымский, История новой арабской литературы, 306-307; Г. Муркос, Почтовые голубы на Востоке. – „Русский Вестник“, т. 156, 1881, 576-590).

136. აეკრიმისკიმ ერთ-ერთმა პირველმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ მისან'ილ ად-დრ-მანში არის იგივე მისან'ილ მშაჲ (ან Mishdaq, 1800-1888), დამასკოელი უნიატი, რომელიც ერთხანს ცხოვრობდა დაიარ ალ-კამარში (ლიბანი) და ეგვიპტეში. უცხოელები მას იცნობდნენ, როგორც ამერიკის კონსულს დამასკოში (А.Е.Крымский, დასახ. ნაშრ., 212-213; А.Н. Hourani, Historians of Lebanon, 237).

137. მაკარი ანტიოქიელის და მისი შვილის პავლეს მოგზაურობა და სამეცნიერო საქმიანობა კარგადაა განხილული და შეფასებული აკად. გი.კრაჩკოვსკის მიერ, ხოლო არაბული ტექსტის ექსიკრატი, რომელიც საქართველოს ეგება გამოცემა აკად. გ. წერეთელმა (იხ. გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, 1975; გ. ჯაფარიძე, მაკარიოსი, ქსე, 6, თბ., 1983, 370; И.Ю. Крачковский, Избр. соч., IV, М., 1957, 687-705).

138. ყურანის თარგმანებისა და გამოცემების შესახებ იხ.: ყურანი. არაბულიდან თარგმნა, შესავალი და განმარტებანი დაურთო გიორგი ლობჯანიძემ, თბ., 2006 (შესავალი, 89-96).

139. ფიქრობენ, რომ არაბული ბიბლია არსებობდა უკვე IX საუკუნეში (И.Ю. Крачковский, О переводе Библии на арабский язык при халифе ал-Мамуне. – Христианский Восток, VI, Ггр., 1918, 189-196. მისი ერთ-ერთი უძველესი ხელნაწერი აღმოჩენილია სინას მთაზე „წმ. ეკატერინეს მონასტერში.“ 1583 წლიდან მოკიდებული, არაბული ბიბლიის სხვადასახეა ნაწილი რამდენჯერმე გამოიცა ევროპაში. 1671 წელს ვატიკანმა გამოსცა „Biblia Arabica“ (I-II ტ. „ძე. აღთქმა“, III ტ. „ახალი აღთქმა“) პარალელური არაბული და ლათინური ტექსტით, მაგრამ ეს გამოცემა არ იქნა კანონიზირებული აღმოსავლეთის ეკლესიების მიერ. XIX ს. 40-იან წლებში ბეირუთში, ამერიკელი პროტესტანტების ელი სმიტის და გან დეიკის ინიციატივით, ცნობილი არაბი მეცნიერების ბუტრუს ბუსთანის, ნასიფ აღ-ჰაზიჯის და მუსლიმი შეიხის ძუსუფ ასირის მონაწილეობით დაიწყო და 1865 წელს დამთავრდა ბიბლიის გამოცემა. ტექსტზე მუშაობისას გამოცემლები სარგებლობდნენ ევროპელი ორიენტალისტების ჰ. ლ. ფლუიშერის და გ. რიოდგერის კონსულტაციებით (А.Е. Крымский, Ист. нов. ар. лит.-ры, 400-405).

140. XVII საუკუნეში იტალიაში არაბული წიგნის ბეჭდვით დაკავებული იყო სულ ცოტა სამი ტიპოგრაფია: 1) მილანის Collegio Ambrosiano, სადაც 1632 წელს დაიბეჭდა კარგად ცნობილი ფირუზაბადის „კამუს“-ის ლათინური თარგმანი სახელწოდებით „Thesaurus linguae arabica“, 4 ტომად; 2) ენეციის სტამბა, რომელიც არსებობდა 1698 წლამდე. მან ორ ტომად დაბეჭდა ყურანის ტექსტი Ludovico Marracci-ს ლათინური თარგმანით, შესავლით და კომენტარებით 3) Reale Stamperia – პალერმოში (სიცილია).

141. პალაბის სტამბის დამაარსებლად ითვლება ანტიოქიის პატრიარქი ათანასე IV (1686-1726), რომელიც სასტამპო საქმეს დაეუფლა ელახეთში ყოფნისას ცნობილი მწიგნობრის, წარმოშობით ქართველი ანთიმოზ ივერიელის (ანთიმ ივერიანუ, დაახლ. 1650-1716) დახმარებით. ასევე ანთიმოზ ივერიელის ხელშეწყობით 1709 წელს სტამბა გაიხსნა თბილისში.

ბ ი ბ ლ ი ო ბ რ ა ზ ი ა

ოსმალთა ბატონობის პერიოდის არაბული ქვეყნების
ისტორიის წყაროები და ლიტერატურა

გ ბ ზ ი ბ ტ ე

1. Anīs, Muḥammad. Madrasat al-ta'riḫ al-Miṣrī fi-l-'aṣr al-'Uṯmānī, Cairo, 1962.
2. [Al-Damurdāshī] Al-Damurdashī's Chronicle of Egypt, 1688-1755 (Al-Durra al-muṣāna fi akhbār al-kināna). Edited and translated by Daniel Crecelius and 'Abd al-Wahhab Bakr, Leiden, 1991.
3. [Ibn Iyās] Muḥammad b. Aḥmad Ibn Iyās, Badā'i' al-zuhūr fi wakā'i' al-duhūr, Būlāq, 1311-12/1894, I-III.
4. [al-Rāfi'] 'Abd al-Raḥmān al-Rāfi', 'Aṣr Muḥammad 'Alī, Cairo, 1951
5. [Rāfiq] 'Abd al-Karīm Rāfiq, Bilād al-Shām wa Miṣr, 1516-1798, Dimashq, 1968.
6. Ramadān, Muḥammad. 'Alī Bik al-Kabīr, Cairo, 1950.
7. [al-Sharqāwī] Maḥmūd al-Sharqāwī, Miṣr fi-l-qam al-thāmin 'aṣhar, Cairo, 1955-6.
8. [al-Tawīl] Tawfiq al-Tawīl, Al-Taṣawwuf fi Miṣr ibbān al-'Aṣr al-'Uṯmānī, Cairo, 1938.
9. Tawfiq, Muḥammad. Ḥasan 'Uṯmān, Ta'riḫ Miṣr fi-l-'Ahd al-'Uṯmānī, – Kitāb al-majmal fi-l-ta'riḫ al-Miṣrī, Cairo, 1942, 231-284.
10. [al-Jabartī] 'Abd al-Raḥmān b. Ḥasan al-Jabartī, 'Ajā'ib al-āthār fi-l-tarājim wa-l-akhbār, 1-4, Būlāq, 1297/1879. 'Abd al-Rahman al-Jabartī's History of Egypt ('Ajā'ib al-āthār fi-l-tarājim wa-l-akhbār), edited by Thomas Philipp and Moshe Perlmann, Stuttgart, 1994. 'Абд ар-Раḥмāи ал-Джабартй, Египет в канун экспедиции Бонапарта (1776-1798). Перевод, предисловие и примечания Х.И. Кильберг, М., 1978 ('Аджа'иб ал-асār фй-т-тарāджим вал-ахбār. II). Удивительная история прошлого в жизнеописаниях и хронике событий, М., 1978; Египет в период экспедиции Бонапарта (1798-1801). Перевод, предисловие и примечания И.М. Фильштинского, М., 1962 ('Аджа'иб ал-асār, III, ч. 1); Египет под властью Мухаммада 'Али (1806-1821). Перевод предисловие и примечания Х.И. Кильберг, М., 1963 ('Аджа'иб ал-асār, IV).
11. [al-Jazīrī] 'Abd al-Qādir ibn Muḥammad al-Jazīrī, Durar al-fawā'id al-munazzama fi akhbār al-hajj wa tarīk Makka al-mu'azzama, Cairo, 1384/1964.
12. [Napoléon] Mémoires de Napoléon, II, Paris, 1823.
13. Description de l'Égypte, ou recueil des observations et recherches, qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, 2-e ed., t. 1-24, Paris, 1821-1829.
14. Olivier G., Voyage dans l'empire ottoman, l'Égypte et la Perse, I-IV, Paris, 1800-1801.
15. [Shaw, Stanford J.] Ottoman Egypt in the Eighteenth Century: The Nizām-nāme-i Miṣir of Cezzār Aḥmed Pasha. Edited and Translated from Original Turkish by Stanford J. Shaw, Cambridge, 1962.
16. Turc, Nicolas. Chronique d'Égypte, 1798-1804. Ed., trans., Gaston Wiet. Cairo, 1950.
17. Volney C.-F., Voyage en Égypte et en Syrie. Publié avec introduction et des notes par Jean Gaulmier, Paris, 1959. Вольней К.-Ф., Путешествие Вольнея в Сирию и Египет, бывшее в 1783, 1784 и 1785 годах, ч.1-2, пер. с немецкого, М., 1791-1793; СПб, 1898.

18. Клот-Бей, Египет в прежнем и нынешнем своём состоянии. Пер. с французского А.А. Краевского, СПб., 1845.
19. Люизиньян С., История о возмущении Али бей против османской Порты с различными новыми известиями о Египте, Палестине, Сирии и Турецком государстве, также о путешествиях из Алеппо в Бальзару. Пер. с немецкого, СПб., 1789.
20. Мачарадзе В.Г., Грузинские документы из истории русско-грузинско-египетско-эфиопских отношений 80-х годов XVIII века, Тбилиси, 1967 (Грузинские документы и их перевод).
21. Наполеон, Избранные произведения, М., 1956; Наполеон Бонапарт, Египетский поход. Под ред. Р. Светлова, СПб., 2000.
22. [Суханов А.] Проскинатрий Арсения Суханова, 1649-1653, СПб. 1889.
23. ავალიშვილი გ., მგზავრობა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოქვეყნა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., 1967.
24. ბატონიშვილი იოანე, კალმასობა, თბ., 1895.
25. ლუზინიანი ს., ოსმალეთის პორტას წინააღმდეგ ალი ბეის აჯანყების ისტორია. ინგლისურ ტექსტს შესავალი წაუმძღვარა, ქართული თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ბენიამინ სილაგაძემ, თბ., 1973.
26. აღასანია, გიული. ერთ კონკრეტულ მაგალითზე ისტორიის გადაწერის აუცილებლობის შესახებ (სულტანი და ხალიფა). – დავით კაციტაძე 80 (საიუბილეო კრებული), თბ., 2009, 29-50.
27. არჯევანიძე ივ. იოსებ წილოსანის (იგივე ალი-ამედ-ფეხედის) საბიოგრაფიო მასალა. – საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია, აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის, ნაკე. I, თბ., 1946, 25-95; ორი ქართველი ბავშვის თავგადასავალი [ოსმალების მიერ 1812 წ. გატაცებული და ეგვიპტეში გაყიდული ბავშვების შესახებ]. – ჟურნ. „მნათობი“, № 9, თბ., 1969, 173-182.
28. ბეი-შამიკონიანი გ., XVIII ს. ნახევრად დავიწყებული მემუარისტი ერეკლე მეორეზე და მისდროინდელ ქართველებზე. – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, ტ. V, № 2, თბ., 1944, 197-206; ქართველი მამულეუკები ეგვიპტის სუვერენიტეტის აღდგენისათვის ბრძოლაში. – ჟურნ. „მნათობი“, № 9, თბ. 1957, 125-140.
29. კიკნაძე ლ., კობათა ისტორიის საკითხისათვის. – ახლო აღმოსავლეთი და შუა აღმოსავლეთი. ისტორია და თანამედროვეობა, I, რედ. პროფ. ზ. მენთაშაშვილი, თბ., 2002, 76-80.
30. კურდელაშვილი შ., მამულეუკები და საქართველო. – „დროშა“, № 2, თბ., 1959, 17-18; მამულეუკობა და საქართველო. – „დროშა“, № 8, 1959, 17-18. წერილი რედაქციას. – „დროშა“, № 12, თბ., 1959, 18 (წერილში შეფასებულია ეგვიპტელი მამულეუკების ბატონობის შედეგები და პოლემიკური ხასიათისა).
31. ლურსმანაშვილი ნ., აღ-აზმარი და ნაპოლეონ ბონაპარტის „ისლამური ორიენტაციის“ საკითხი ეგვიპტეში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 1, თბ., 2001, 70-73.
32. მაჭარაძე გ., ეგვიპტელი მამულეუკები (ახალი საარქივო მასალების მიხედვით). – „ციცქარი“, № 7, თბ., 1967, 119-145.
33. მენთაშაშვილი ალ., საქართველოს და ეგვიპტის ურთიერთობის ისტორიიდან. – „დროშა“, № 9, თბ., 1958, 18-19; ალი ბეი აღ-ქაბირი. – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, I, თბ., 1975, 308.
34. შთაწმინდელი გ., ალი ბეი ელ-ქებირი. – „დროშა“, № 8, თბ., 1959, 17.
35. სილაგაძე ა., ჯაფარიძე გ., ახალი მასალები XVIII საუკუნის ეგვიპტის ეპიგრაფიკისათვის, თბ., 2002; ნაფის ხათუნის საფლავი კაიროში. – „აღმოსავლეთი და კავკასია“, № 4, თბ., 2006, 170-176; მამულეკთა საფლავები. – ჟ. „ჯვარი ვახისა“, № 20, თბ., 2007, 110-114.
36. სილაგაძე ბ., ლტოლვილი მამულეკი. – გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, № 96, 1957 (10 აგვისტო); ქართველი მამულეუკები ეგვიპტის დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლაში 1798-1807 წლებში, თბ., 1984.
37. ტიკაძე შ., ტერმინი „ეგვიპტელი“ „აბდ არ-რამჰან აღ-ჯაბართის „ქრონიკაში“. – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, თბ., 1991, 339-347 (კრებული მიქელენა გ. გა-

ბაშეილის დაბადების 80 წლისთავს); მამლუკებისა და ელემების როლი ეგვიპტელი ხალხის „განმათავისუფლებელ“ მოძრაობაში XVIII საუკუნის დამლევს (კაიროს ორი – 1798 და 1800 წლების აჯანყების შეფასებისთვის). – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, II, თბ., 1999, 119-142 (კრებული ეძღვნება არაბისტი ისტორიკოსის ეთერ სიხარულიძის ნათელ ხსოვნას).

38. ცამცხვილი ა., მამლუკები. – ჟ. „დროშა“, № 7, თბ., 1961, 19.

39. ჯანელიძე დ., ხონთქრის თურქეთის წინააღმდეგ სახალხო განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან. – „მნათობი“, № 8, თბ., 1958, 143-152; მამლუკთა ბრძოლის ისტორიიდან (1785-89 წწ.). – „ცისკარი“, № 6, თბ., 1959, 142-151; ერთი ახალი ცნობა მამლუკ ალი-ბეის შესახებ. – „მნათობი“, № 3, 1962, 182; ქართველი მამლუკები ეგვიპტეში. – დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე, ქართველი მამლუკები ეგვიპტესა და ერაყში, თბ., 1967; საინტერესო ცნობა ეგვიპტის მამლუკებზე. – „ცისკარი“, № 2, 1969, 78-80; ვოლტერი და მამლუკები. – ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში, № 4, თბ., 1973, 20-24; კარსტენ ნიბურის ცნობები ქართულ მამლუკებზე. – კრებ. „ივანე ჯავახიშვილი 100“, თბ., 1977, 192-194; მამლუკი დედოფალი სიტი ნაფისე (ეგვიპტის მამლუკი ბელადის ალი ბეის მეუღლე – წარმოშობით ქართველი). – „ცისკარი“, № 11, თბ., 1980, 137-139; ნაოლეონის მანიფესტი მამლუკებზე. – ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, თბ., 1971, 311-315; ქართველი მზეთუნახავები უცხოეთში, თბ., 1983; Джанелидзе Д.В., Жан Клод Совари о мамлюках грузинского происхождения. – журн. „Литературная Грузия“, № 7, Тб., 1982, 82-108.

40. ჯაფარიძე გ., მამლუკთა წერილები ეგვიპტიდან. – „დროშა“, № 8, 1971, თბ., 12; ქართველებისა და საქართველოს არაბული სახელწოდებები. – საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, თბ., 1993, 121-145; სამშობლო მამლუკისა. – საქართველო ათასწლეულის გასაყარზე (კრებული), თბ., 2005, 433-439; Джапаридзе, Гоча. Черкесский эгоцентризм в трудах Самира Хотко. – კრებული: „ნოდარ შენგელია 75“, თბ., 2008, 362-371 (სტატია ეხება მამლუკთა წარმომავლობის საკითხს). Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century, 320-341; Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries, 313-337 (იხ. Crecelius D., Djaparidze G.).

41. სუხუნი შ., მამლუკი რუსტანი. – „დროშა“, № 3, თბ. 1955, 19.

42. Ацамба Ф.М., Система административного управления египетской провинции Османской империи (XVI-XVIII вв.). – Восток в новое время. Экономика, государственный строй, М., 1991, 109-128; Ф.М. Ацамба, С.А. Кириллина, Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII - первая четверть XIX в.), Издательство Московского университета, 1996.

43. Веселовский А.И., Джапаридзе Г.И., Силагაძე А.А., Касим-бей – украинский мамлюк, сын казачьего атамана. – ელენიან გაბაშვილი 90 (კრებული), თბ., 2003, 292-301.

44. Голдобин А.М., Народные выступления в Каире XVIII – нач. XIX вв., – Письменные памятники и проблемы культуры народов Востока: XV годичная научная сессия ЛО ИВАН СССР, ч.II (доклады и сообщения по арабистике), М., 1981, 32-38; Некоторые черты городской жизни Каира в XVIII в. – Арабские страны. История и современность (социальные, экономические и политические проблемы), М., 1981, 37-43.

45. Гусейнов Р.А., Султан и халиф. – Палестинский сборник, Вып. 19(82), Ленинград, 1969, 127-138.

46. Зеленев Е.И., Египет. Средние века. Новое время. Изд. С.-Петербургского университета, 1999; Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI - начало XX века), Издат. С.-Петербургского университета, 2003.

47. Кириллина С.А., Родригес М.М., Ислам в судьбах египетско-арабийского субрегиона (XVIII – первая треть XIX века), М., 1995.

48. Кильберг Х.И., Египет в борьбе за независимость, М., 1950.

49. Кириллина С.А., Рыбков М.Г., Система управления и мусульманское судопроизводство Египта в период экспедиции Наполеона I Бонапарта (1798-1801 гг.). – Восток в новое время. Экономика, государственный строй, М., 1991, 129-145.

50. Кобищанов Т.Ю., Грузины в Египте и Эфиопии, V-XVIII вв., – Африка глазами наших соотечественников, М., 1976 (ამ ნაშრომზე იხ. გ. ჯაფარიძის რეცენზია. – გაზ.

„Գոգնոն նախարար“, 14, VIII, 1976); Копты в системе управления Османским Египтом в конце XVIII - начале XIX в. – Вестник Московского университета, сер. 13, Востоковедение, № 1, М. 1998.

51. Крымский А.Е., Миллер Б.В., Всемусульманский университет при мечети аль-Азхар в Каире, М., 1903.

52. Мокроусов А., Христиане в Египте. – „Новое время“, № 44, 5 ноября, 2000.

53. Смилянская И.М., Русско-арабские связи в контексте политики Екатерины II в Средиземноморье. – Арабский мир в конце XX века. Материалы I-ой конференции арабистов ИВ РАН, М., 1996, 1-11.

54. Смирнов В.Е., Некоторые проблемы феодального войска османского Египта. – Вестник Московского университета, Серия 13, Востоковедение, 1992, № 3, 13-23; Система организации и воспроизводства мамлюкского общества в османский период. – Вестник Московского университета, Серия 13, Востоковедение, 1997, №1, 78-102; Экономические позиции мамлюкских „домов“ в османском Египте. – Вестник Московского университета, Серия 13, Востоковедение, 1998, № 2, 30-48; Роль военной организации в формировании и развитии социально-политической структуры османского Египта (XVI-XVIII вв.). Автореферат на соиск. уч. степени канд. ист. наук, М., 2009, 3-28 (ռե. ճանաչ. Զրուցվածն էր)։

55. Соловьев А.К., К вопросу о значении коптской общины в Египте. – Ближний и Средний Восток (экономика, история), М., 1976, 184-191.

56. Фильштинский И.М., Каирские восстания 1798-1800 гг. и описание их в хронике Абд ар-Рахмана аль-Джабарты. – Советское востоковедение, М., № 3, 1958; Хроника Абд ар-Рахмана ал-Джабарты как исторический источник. – Краткие сообщения Института народов Азии, т. XLVIII, М., 1961, 94-100.

57. Хотко С.Х., Черкесские мамлюки, Майкоп, 1993; Черкесские (Адыгские) правители Египта и Сирии в XIII-XVIII веках, Майкоп, 1995; Генезис черкесских элит в султанате мамлюков и в Османской империи, Майкоп, 1999.

58. 'Abdul Raḥīm Abdul Raḥmān, The Ottoman rule and its effect on Egyptian Society (923-1213 A.H., 1517-1798 A.D.). – Journal of Asian and Afrikan Studies, № 13, Leiden, 1977, 67-76.

59. Ayalon, David. The Plague and its Effects upon the Mamlūk Army. – Journal of the Royal Asiatic Society, L.- N.-Y., 1946, 67-73; The Circassians in the Mamlūk Kingdom. – Journal of the American Oriental Society, Vol. 69, № 3, New Haven, 1949, 135-147; Studies on the Structure of the Mamlūk Army. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies Univ. of London, Vol. I, № 15, 1953, 203-228; Studies in al-Jabartī. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans. – Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 3, part 2-3, Leiden, 1960, 275-325; The End of the Mamlūk Sultanate. – Studia Islamica, Paris, № 65, Paris, 1987, 25-148.

60. Baer G., Egyptian Guilds in Modern Times, Jerusalem, 1964; Popular Revolt in Ottoman Cairo. – „Der Islam“, Band 54, Heft 2, Berlin - N.-Y, 1977, 213-242; Egyptian attitudes towards Turks and Ottomans in the 17-th and 18-th centuries. – Prilozi za Orijentalnu Filologiju (POF), Vol. 30, Sarajevo, 1980, 25-34; Village and City in Egypt and Syria: 1500-1914. – The Islamic Middle East, 700-1900. – Studies in Economic and Social History, edited by A.L.Udovitch, Princeton, 1981, 595-652.

61. Behrens-Abouseif, Doris. The political situation of the Copts, 1798-1923. – Christians and Jews in the Ottoman Empire. Edited by Benjamin Braude and Bernard Lewis, Vol. II, New-York – London, 1982, 185-205; Patterns of urban patronage in Cairo: a comparison between the Mamluk and the Ottoman periods. – The Mamluks in Egyptian politics and society. Edited by Thomas Philipp and Ulrich Haarmann, Cambridge, 1998, 224-234.

62. Clément R., Les Français d'Égypte aux XVII-e et XVIII-e siècles, Cairo, 1960.

63. Cusò M., The Pasha's Peasants. – Land, Society and Economy in Lower Egypt, 1740-1858, Cairo, 1994.

64. Creelius Daniel. The Organization of Waqf Documents in Cairo. – International Journal of Middle East Studies, 2, L., July, 1971, 266-277; The Roots of Modern Egypt. A Study of Regimes of 'Ali Bēy al-Kabir and Muhammad Bēy Abu al-Dhahab, 1760-1775, Bibliotheca Islamica, Minneapolis and Chicago, 1981; Russia's Relations with the Mamluk beys of Egypt in the Late Eighteenth Century. – Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder. Edited by

Farhad Kazemi and R.D. McChesney, New York, 1988; *Egypt in the eighteenth century*. – The Cambridge History of Egypt, Vol. 2. Modern Egypt from 1517 to the end of the twentieth century. Edited by M.W. Daly, Cambridge, 1998, 59-86; The Mamluk beylicate of Egypt in the last decades before its destruction by Muḥammad 'Alī Pasha in 1811. – The Mamluks in Egyptian politics and society, 128-149.

65. **Crecelius D. and Djaparidze G.**, Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century. – *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 45, part 3, Leiden, 2002, 320-341; Georgians in the Military Establishment in Egypt in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. – *Annales islamologiques*, 42, Le Caire, 2008, 313-337.

66. **Glubb J.**, *Soldiers of Fortune: The story of the Mamlukes*, New York, 1973.

67. **Griswold W.J.**, A Revolt in Northern Syria, 1607. – *The Muslim World*, Vol. 669, № 2, Hartford, Connecticut, 1979, 101-109.

68. **Guémard G.**, Les réformes en Égypte (d'Alī Bey El-Kébir à Méhémet-Alī: 1760-1848), Cairo, 1936.

69. **Hanna N.**, The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present. Ed. by N. Hanna, Cairo, 1995; Cultural life in Mamluk households (late Ottoman period). – The Mamluks in Egyptian politics and society, 196-204.

70. **Hathaway, Jane.** The Military Household in Ottoman Egypt. – *International Journal of Middle East Studies*, 27, 1, February, L., 1995, 39-52; The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of Qazdağlıs, Cambridge, 1997; Egypt in the seventeenth century. – The Cambridge History of Egypt, Vol. 2. Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. Edited by M.W. Daly, Cambridge, 1998; 'Mamluk households' and 'Mamluk factions' in Ottoman Egypt: a reconsideration. – The Mamluks in Egyptian politics and society, 198, 108-117.

71. **Hassanein R.**, The Training of the Mamluk Faris. – War, Technology and Society in the Middle East. Ed. by V.J. Part, M.E. Yapp, L., 1975.

72. **Holt P.M.**, The 'Cloud-Catcher': Alī Bey the Great of Egypt. – *History Today*, 9, January, L., 1959, 48-58. Egypt and the Fertile Crescent: 1516-1922, New York, 1966. Ottoman Egypt (1517-1798): An account of Arabic historical sources, 3-12; The pattern of Egyptian political history from 1517 to 1798, 79-90. – Political and Social Change in Modern Egypt. Ed. P.M. Holt, L., 1968. Studies in the History of the Near East, L., 1973: Al-Jabartī's Introduction to the History of Ottoman Egypt, 161-176; The Beylicate in Ottoman Egypt during the seventeenth century 177-219; The exalted lineage of Ridwān Bey: Some observations on a seventeenth century Mamluk genealogy, 220-230; The career of Küçük Muḥammad (1676-94), 231-251.

73. **Jomier J.**, Le Maḥmal et la caravane égyptienne des Pèlerins de la Mecque: XIII e – XX e Siècles, Cairo, 1953.

74. **[al-Khashshab] Ismail al-Khashshab**, A Short Manuscript History of the Mamluk Amir Murad Bey. Annot. and trans. by Hamza A. Badr, Daniel Crecelius, Cairo, 1992.

75. **Kimche D.**, The Political Superstructure of Egypt in the Late Eighteenth Century. – The Middle East Journal, Vol. 22, № 4, Washington, 1968, 448-462.

76. **Lachman, Samuel.** The Coins Struck by Alī Bey in Egypt. – The Numismatic Circular, 83, 1975, 198-201, 336-338.

77. **Livingstone J. W.**, 'Alī Bey al-Kabīr and Jews. – Middle Eastern Studies, 7, L., 1971, 221-228; The Rise of Shaykh al-Balad 'Alī Bey Al-Kabīr: A Study in the Accuracy of the Chronicle of al-Jabartī. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, 33, 1970, 283-294.

78. **Louca A.**, Les Mamelouks de Napoleon. – La compagnie d'Égypte (1798-1801). Mythes et réalités, Paris, 1998.

79. **Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid.**, Egypt in the reign of Muḥammad Alī, Cambridge, 1984; Short History of Modern Egypt, Cambridge, 1994; Marriage in late eighteenth-century Egypt. – The Mamluks in Egyptian politics and society, 283-289.

80. [el-Nahal] Galal el-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in 17-th Century*, Chicago, 1970.
81. Piterberg G., *The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in 18-th Century*. – *International Journal of Middle East Studies*, 22, L., 1990, 275-289.
82. Philipp, Thomas. *The Syrians in Egypt (1725-1975)*, Wiesbaden, 1985; *Image and Self-Image of the Syrians in Egypt: From the Early Eighteenth Century to the Reign of Muhammad 'Alī*. – *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, Vol. II, New York- London, 1992, 167-185. *Personal loyalty and political power of the Mamluks in the eighteenth century*. – *The Mamluks in Egyptian politics and society*, 118-127.
83. Pipes D., *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System*, New Haven and London, 1981.
84. Poliak A.N., *Les révoltes populaires en Égypte à l'époque Mamelouks*. – *Revue des études islamiques*, 8, Paris, 251-273.
85. Pekry C.F., *The civilian elite of Cairo in the later Middle Ages*, Princeton, 1981.
86. Description de l'Égypte, ou recueil des observations et recherches, qui ont été faites en Égypte pendant l'expédition de l'armée française, 2-e ed., t. I-24, Paris, 1821-1829.
87. Raymond, André. Une 'revolution' au Cairo sous les Mamelouks: La crise de 1123/1711. – *Annales Islamologiques*, 6, Le Caire, 1965; *Quartiers et mouvements populaires au Caire au XVIIIe siècle*. – *Political and Social Change in Modern Egypt*. Edited by H.V. Holt, L., 1968, p.104-116; *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, I-II, Damas (t.I, 1973; t.II, 1974); *The economic crises of Egypt in the eighteenth century*. – *The Islamic Middle East, 700-1900 : Studies in Economic and Social History*, edited by A.L. Udovitch, Princeton, 1981, 687-707; *The residential districts of Cairo's elite in the Mamluk and Ottoman periods (fourteenth to eighteenth centuries)*. – *The Mamluks in Egyptian politics and society*, 207-223; *The Role of the Communities (Tawa'if) in the Administration of Cairo in the Ottoman Period*. – *The State and its Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*. Ed. by N. Hanna, Cairo, 1995; *Le Caire des Janissaires*, Paris, 1995.
88. [el-Sayed] Afaf Loutfi el-Sayed, *The role of the 'ulamā' in Egypt during the nineteenth century*. – *Political and Social Change in Modern Egypt*. Edited by P.M. Holt, L., 1968, 264-280.
89. Shaw, Stanford J., *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt: 1517-1798*, Princeton, 1962; *The Ottoman Archives as Source for Egyptian History*. – *Journal of the American Oriental Society*, 83 (September-December), 1963, New Haven - Baltimore; *Turkish Source Materials for Egyptian History*. – *Political and Social Change in Modern Egypt*, ed. P.M. Holt, L., 1968, 22-48; *Landholding Land-tax Revenues in Ottoman Egypt*, 91-103.
90. [el-Shayyal] Gamal el-Din el-Shayyal, *Some aspects of intellectual and social life in eighteenth century Egypt*. – *Political and Social Change in Modern Egypt*. Edited by P.M. Holt, L., 1968, 117-132.
91. Shuman M., *The Beginnings of Urban Iltizam in Egypt*. – *The State and Servants: Administration in Egypt from Ottoman Times to the Present*. Ed. by N. Hanna, Cairo, 1995.
92. Vatikiotis P.J., *The History of Egypt*. Second edition, Baltimore, 1980.
93. Weintritt, Otfried. Concepts of history as reflected in Arabic historiographical writing in Ottoman Syria and Egypt (1517-1700). – *The Mamluks in Egyptian politics and society*, 188-195.
94. Winter M., *Turks, Arabs and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt*. – *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands*, 72, Wien, 1980, 97-122; *The re-emergence of the Mamluks following the Ottoman conquest*. – *The Mamluks in Egyptian politics and society*, 87-106; *Egyptian Society under Ottoman Rule, 1517-1798*, L., - New-york, 1992; *Ottoman Egypt, 1515-1609*. – *The Cambridge History of Egypt*, Vol. 2. *Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century*. Edited by M.W. Daly, Cambridge, 1998;
95. Wiet G., 'Alī Bey. – *The Encyclopaedia of Islam*, N. ed., Vol. I, Leiden-london. 1960, 391-392.
96. Ziada, M. Mustafa. *The Fall of the Mamluks, 1516-1517*. – *Bulletin of the Faculty of Arts*, Vol. VI, May – 1942, Cairo,

ს ი რ ი ა, ლ ი ბ ა ნ ი, პ ა ლ ე ს ტ ი ნ ა

1. [‘Abd al-Karīm] Aḥmad ‘Izzāt ‘Abd al-Karīm, *Al-taqṣīm al-idārī li Sūriyya fi-l-‘ahd al-‘Uṣmānī*. – ‘Ain Shams University, „Annales de La Faculté des Lettres,” Cairo, 1951, 127-184.
2. [al-‘Awra] Ibrāhīm al-‘Awra, *Ta’rīkh wilāyat Sulaymān al-‘Ādil*, Sayda, 1936.
3. [al-‘Azam] ‘Abd al-Qādir al-‘Azam, *Al-Uṣra al-‘Azmiyya*, Dimashq, 1960.
4. [Breik] al-Khūrī Mikḥā’il Breik, *Ta’rīkh al-Shām*, 1720-1782, Ḥarīṣā (Lubnān), 1930 (რედ. Quṣṭanṭīn al-Bāshā).
5. [al-Budayrī] Aḥmad al-Budayrī al-Ḥallāq, *Ḥawāḍith Dimashq al-yawmiyya*, 1154-1176/1741-1762, Cairo, 1959 (გამოცემულია დოქტორ აჰმად ‘იზზათ ‘აბდ ალ-ქარინის მიერ).
6. [al-Būrīnī] Ḥasan b. Muḥammad al-Būrīnī, *Tarājīm al-a’yān min abnā’ al-zamān*, 1-2, Dimashq, 1963 (Ṣalāḥ ad-Dīn al-Munajjid-ის რედაქციით).
7. Dimashqī, Mikḥā’il. *Ta’rīkh Ḥawāḍith al-Shām wa Lubnān*, Bayrūt, 1197-1257/1782-1842 (რედ. L. Ma’lūf-ი).
8. [al-Duwayhī] Iṣṭifān al-Duwayhī, *Ta’rīkh al-azmīna*, 1095-1699, Bayrūt, 1950 (რედ. Ferdinand Taoutal-ი).
9. [al-Munajjid] Ṣalāḥ ad-Dīn al-Munajjid, *Wulāt Dimashq fi-l-‘Ahd al-‘Uṣmānī*, Dimashq, 1949 (Ibn Ġum’a, *Kitāb al-Baḥāt wa-l-Qudāt fi Dimashq*; Ibn al-Qārī, *Kitāb al-Wuzarā’ Iladhīn ḥakamū Dimashq*).
10. [al-Muḥibbī] Muḥammad al-Amīn al-Muḥibbī, *Khulāsat al-aḥḥar fi a’yān al-qam al-ḥādī ‘aṣḥar*, 1-4, al-Qāhira, 1284/1869; Bayrūt, 1970.
11. [al-Murādī] Muḥammad Khaliḥ al-Murādī, *Silk al-durar fi a’yān al-qam al-thānī ‘aṣḥar*, I-IV, Būlāq, 1301/1883.
12. [al-Qāsimī] Muḥammad Sa’id al-Qāsimī, *Qāmūs al-ṣinā’at al-Shāmiyya*, I-II, Paris, 1960 (გამოცემულია ზნაფორ ალ-კასიმის მიერ).
13. Qudsi, Elia. ‘Notices sur les corporations de Damas,’ published by Carlo Landberg. – *Actes du VI-e congrès de Orientalistes*, pt. 2, Leiden, 1885 (ტექსტი არის არაბულ ენაზე).
14. [al-Ṣabbāgh] Mikḥā’il al-Ṣabbāgh, *Ta’rīkh al-Shaykh Zāhir al-‘Umar al-Zaydānī*, Ḥarīṣa, 1935.
15. [al-Ṣabbāgh] Laylā al-Ṣabbāgh, *al-Mujtami’u-l-‘Arabī al-Sūrī fi Maṭla’ al-‘ahd al-‘Uṣmānī*, Dimashq, 1973.
16. [al-Shidyāq] Tannūs al-Shidyāq, *Akhbār al-a’yān fi Jabal Lubnān*, Bayrūt, 1859 (რედ. Buṭrūs Bustānī); 1954, I-II.
17. [Shihāb] Ḥaydar Aḥmad Shihāb (Shihābī), *Lubnān fi ‘ahd al-Umarā’ al-Shihābiyyīn*, I-III, Bayrūt, 1933 (F.E. al-Bustānī-ს და A.Rustum-ის რედაქციით); *Ta’rīkh Aḥmad Bāsha al-Jazzār*, 1955 (რედ. A. Shībī და I.A. Khalife), Cairo, 2008.
18. Burckhardt, John Lewis. *Travels in Syria and the Holy Land*, L., 1822.
19. [d’Arvieux] Mémoires du Chevalier d’Arvieux, I-VI, Paris, 1735.
20. [Heyd, Uriel] *Ottoman Documents on Palestine*. 1552-1615, Oxford, 1960.
21. Kurd ‘Alī, Muḥammad. *Khiṭa’ al-Shām*, 1-6, Dimashq, 1925-1929.
22. Laoust H., *Les gouverneurs de Damas sous les Mamelouks et les premiers Ottomans (659-1156/1260-1744)*. Traduction des annales d’Ibn Ṭūlūn et d’Ibn Ġum’a, Damas, 1952.
23. [Mandaville, Jone E.,] *The Ottoman Court Records of Syria and Jordan*. – *Journal of the American Oriental Society*, Vol.86, № 3, New Haven, 1966, 311-319.

24. Russell A., The Natural History of Aleppo. Revised, enlarged and illustrated with notes by Pat. Russell, Vol. I-II, L., 1794.

25. Sandys G., A Relation of a Journey, 2 nd ed., L., 1621.

26. Лехаши, Симеон. Путевые заметки, М., 1965.

27. Проскinitарий Арсения Суханова. Православный палестинский сборник. Под ред. Н.И.Ивановского. Вып.21,(т.VII, в.3), СПб., 1889.

28. გოდერძიშვილი გ., მასალები მეღქტიური ეკლესიის ისტორიისათვის, XVIII ს. – ორიენტალისტური ძიებანი, კრებული 3-4, თბ., 1995, 54-64.

29. მამისთვალაშვილი გ., მემეთი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში. – ნოდარ შენგელა 75 (კრებული), თბ., 2008, 188-193.

30. [მარგველაშვილი თ.] მაკარი ანტიოქიელის ცნობები საქართველოს შესახებ. არაბულიდან თარგმნა თინა მარგველაშვილმა. – „არმაღანი“, თბ., 1982, 88-122.

31. მეტრეველი გ., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVII სს.), თბ., 1962.

32. მეტრეველი გ., რეუზების თემი (წარმოშობა, ჩამოყალიბება და კონსოლიდაციის პროცესი), თბ., 1987.

33. ტიკაძე მ., იბნ იასის ცნობები ოსმალეთის მიერ სირიის ქალაქების დაპყრობის შესახებ. – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, 46-58; სირიის ადმინისტრაციული დაყოფა ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI-XVIII სს.). – თსუ შრომები, 290, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 1989, 127-151; ოსმალეთის იმპერია და არაბული კულტურის სტაგნაციის საკითხი (XVI-XVIII სს. სირიის მაგალითზე). – კულტურის ისტორიის და თეორიის საკითხები, VIII, ივ. ჯავახიშვილის სახ. თბილისის სახ. უნივერსიტეტი, კულტურის ისტორიის კათედრა, თბ., 2000, 129-134; ქართველი მამლუკი სირიის პოლიტიკურ ასპარეზზე (ოსმან ფაშა აღ-ქურჯი, 1760-1771). – ქართული დიპლომატია. წელიწდგული, 7, თბ., 2000, 79-89; ისლამური რელიგიური ინსტიტუტები სირიის საზოგადოებრივ სტრუქტურაში ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI-XVIII სს.). – ტიპოლოგიური ძიებანი, IV, საქ მეცნ. აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახ. აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი, თბ., 2000, 409-414; მუსლიმ პილიგრიმთა დიდი საქარავნო გზა და მისი მნიშვნელობა სირიისათვის ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVI-XVIII სს.). – თსუ შრომები, 341, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 2002, 405-410; ქართველი მამლუკების ბრძოლა სირიისათვის XVIII ს. მეორე ნახევარში (ალი ბეი აღ-ქაბირი და ოსმან ფაშა აღ-ქურჯი). ანაჟი. ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 2002, 124-134; მომთაბარე ტომები და მუსლიმ პილიგრიმთა უსაფრთხოების საკითხი სირიაში (XVIII ს.). – თსუ შრომები, № 349. ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, თბ., 2003, 238-249; ყოველწლიური პაჯი და სირიის რელიგიური სტატუსი ოსმალთა ბატონობის პერიოდში (XVIII ს.). – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 2, თბ., 2004, 113-118; ოსმალური სამხედრო-ლენური სისტემა სირიაში (XVII-XVIII სს.). – ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, 361, აღმოსავლეთმცოდნეობა, თბ., 2004, 391-409; მუსლიმად ხალხი აღ-მურადი და XVIII საუკუნის სირიის არაბული ისტორიოგრაფია. – ნოდარ შენგელა 75 (კრებული), თბ., 2008, 242-245; Исламский фактор и арабо-османские взаимоотношения в Сирии в XVI-XVIII веках. – თსუ აღმოსავლეთის ისტორიის კათედრის 55 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 2005, 24-30; К вопросу о роли сирийских аянов в период османского владычества (XVIII в.). – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 4, თბ. 2006, 111-113.

34. წერეთელი გ., ეთნიკური ტერმინი „ქალდეელი.“ – ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IV, თბ., 2005, 279-281.

35. Базили К.М., Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях, М., 1962.

36. Жантиев Д.Р., Традиция и модернизация на Арабском Востоке: реформы в сирийских провинциях Османской империи в конце XVIII – начале XX века, М., 1998.

37. Зеленев И.М., Эволюция административно-территориального деления Сирии в период средневековья и в новое время. – Древний и средневековый Восток, М., 1987, 143-152.

38. Кантерев Н.Ф., Государство греков в Иерусалимском патриархате с первой половины XVI до половины XVIII века. – Богословский Вестник, 1897.

39. Роднонов М.А., Марониты, М., 1982.
40. Салиби К., Очерки истории Ливана. Пер с англ., М., 1969.
41. Смилянская И.М., Социально-экономическая структура стран Ближнего Востока на рубеже нового времени (на материале Сирии, Ливана и Палестины), М., 1979; Османское провинциальное управление и общественные институты в Сирии XVIII в. – Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах. История и современность, М., 1984, 51-80; Городской бунт (Сирия и Египет XVIII – начала XIX в.). – „Восток“, № 2, М., 1991, 23-31;
42. Тикадзе М.И., Левантийская торговля и города Сирии в XVI-XVIII вв. – История и экономика арабских стран. Сборник статей, М., 1977, 122-143.
43. Abdel Nour, Antoine. Introduction à l'histoire urbaine de la Syrie Ottomane (XVI-XVIII – e siècle), Beirut, 1982.
44. [Abu Husayn] Abdul-Rahim Abu-Husayn, Provincial leaderships in Syria, 1575-1650, Beirut, 1985.
45. Bakhit, M.A., The Ottoman Province of Damascus in the Sixteenth Century, Beirut, 1982; The Christian Population of the Province of Damascus in the Sixteenth Century. – Christians and Jews in the Ottoman Empire. Edited by Benjamin Braude and Bernard Lewis, Vol.II, New York – London, 1982, 19-66.
46. Barbir, Karl K., Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758, Princeton, 1980.
47. Barnai J., The Jerusalem Jewish Community, Ottoman Authorities and Arab Population in the Second Half of the Eighteenth Century: A Chapter of Local History. – Jewish Political Studies Review, Vol.6, 3-4, 1994.
48. Bodman, Herbert L. Jr. Political Factions in Aleppo, 1760-1826, North Carolina Press, 1963. The James Sprunt Studies in History and Political Science, Vol. 45.
49. Charles-Roux Fr., Les Échelles de Syrie et Palestine du XVIII-e siècle, 1928 (Bibliothèque archéologique et historique, Vol. X).
50. Chevallier D., Non-Muslim Communities in Arab Cities. – Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society, Vol.II, New York – London, 1982, 159-165.
51. Cohen A., The army in Palestine in the eighteenth century. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Univ. of London, Vol.34, part I, 1971, 36-55; Palestine in the 18-th Century. Patterns of Government and Administration, Jerusalem, 1973; Population and revenue in the towns of Palestine in the sixteenth century, Princeton, 1978.
52. Douwes D., The Ottomans in Syria. A history of justice and oppression, London-New York, 2000.
53. Firro, Kais M., A History of the Druzes, Leiden, 1992.
54. Grriswold W.J., A Revolt in Northern Syria, 1607. – The Muslim World, Vol.669, № 2, Hartford, 1979, 101-109.
55. Haddad E.N., Political Parties in Syria and Palestine (Qaisi and Yemeni). – The Journal of the Palestine Oriental Society, Vol.I, Jerusalem, 1921, 209-214.
56. Haddad R.M., Syrian Christians in Muslim Society, Princeton, 1970.
57. Hitti Ph. KH., History of Syria including Lebanon and Palestine, L., 1951; Lebanon in History, L., 1957.
58. Hourani A., Syria and Lebanon. A political essay, L., 1946; Historians of Lebanon. – Historians of the Middle East. Edited by Bernard Lewis and P.M. Holt, London, 1962, 226-245.
59. Hütteroth, Wolf-Dieter and Kamal Abdulfattah, Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16-th Century. Erlanger Geographische Arbeiten, Vol. 5, 1977.
60. [al-Hamūd] Nūfān Rajā al-Hamūd, Al-'askar fī Bilād al-Shām, Bayrūt, 1981.
61. Isma'il A.['Ādil Isma'īl], Histoire du Liban du XVII siècle à nos jours, Vol. I: Le Liban au temps de Fakhr-eddin II (1590-1633), Paris, 1955.
62. Lammens H., La Syrie. Précis historique, II, Beirouth, 1921.
63. Lewis B., Ottoman Land Tenure and Taxation in Syria. – Studia Islamica, 50, P., 1979, 109-124.

64. Mingana A., List of the Turkish governors and high judges of Aleppo from the Ottoman conquest to A.D. 1747. – Bulletin of the John Rylands Library (BJRL), X, 2, Manchester, 1926, 512-123.
65. Persen W., The Russian Occupation of Beirut, 1772-1774. – Journal of the Royal Central Asian Society, London, 1955, Vol. XLII, parts III-IV, 275-286.
66. Philipp T., Acre. The Rise and Fall of a Palestinian City, 1730-1831, 1730-1831, New York, 2001.
67. Piri, Oded. Christianity under Islam in Jerusalem. The Question of the Holy Sites in Early Ottoman Times, Leiden, 2001.
68. Poliak A.N., Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and Lebanon, 1250-1900. The Royal Asiatic Society, L., 1939.
69. Porath, Yehoshua. The political awakening of the Palestinian Arabs and their leadership towards the end of the Ottoman period. – Studies on Palestine During the Ottoman Period. Edited by Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975, 351-380.
70. Rafeq, Abdul-Karim. The Province of Damascus, 1723-1783, Beirut, 1970; The local forces in Syria in the seventeenth and eighteenth centuries. – War, Technology and Society in the Middle East. Edited by V.J. Parry and M.E.Yapp, London, 1975, 277-307; Changes in the relationship between the Ottoman central administration and the Syrian provinces from the sixteenth to the eighteenth centuries. – Studies in Eighteenth Century Islamic History. Edited by Thomas Naff and Roger Owen, London and Amsterdam, 1977, 52-73; The Law-Court Registers of Damascus. – Les Arabes Par Leurs Archives (XVI-e – XX-e siècles), Paris, 1976, 141-159; Economic relations between Damascus and the dependent countryside, 1743-71. – Islamic Middle East, 700-1900: Studies Economic and Social History, edited by A.L.Udovitch, Princeton, 1981, 653-685. *ბუჰუტჰი წი-ლ-ა-რ-ი-ჰი-ა-ლ-ი-ჟი-მ-ა-ტ-ი-ლი-ბილ-ა-შ-შ-ამი-ს-ა-ს-რ-ა-ლ-ჰ-ად-ი-ლ-ი-ჰი, ჯამი'ა დიმაშჰი, 1975* (ერეგულში შევიდა 'აბდ ალ-ქარიმ რაფიკის რვა ნაშრომი, ერთი ეგვიპტის და შვიდი ოსმალთა ბატონობის პერიოდის სირიის ისტორიის საკითხებზე გამოქვეყნებული სხვადასხვა დროს არაბულ ენაზე).
71. Mantran R., Sauvaget J., Règlements Fiscaux Ottomans dans les Provinces Syriennes, Bayrūt, 1951.
72. [al-Munajjid] Ṣalāh ad-Dīn al-Munajjid, Al-Mu'arrikhūn al-Dimashqīyūn fl-l-'Ahd al-'Uthmānī, Bayrūt, 1964;
73. Salibi K.S., The Traditional Historiography of the Maronites. – Historians of the Middle East. Edited by Bernard Lewis and P.M.Holt, L., 1962, 212-225; Lebanese Emirate 1667-1841. –, al-Abhāth, Vol. XX, Beirut, 1967, p. 1-16; The Secret of the House of Ma'n. – International Journal Middle East Studies, 4, London, 1973, 272-287.
74. Sanjian Avedis K., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Harvard University Press, 1965.
75. Sauvaget J., Monuments historiques de Damas, Beirut, 1932.
76. Shamir, Shimon. As'ad Pasha al-'Azam and Ottoman Rule in Damascus (1743-58). – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. XXVI, part 1, 1963, 2-28.
77. Sharon, Moshe. The Political Role of the Bedouins in Palestine in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – Studies on Palestine during the Ottoman Period. Ed. by Moshe Ma'oz, Jerusalem, 1975.
78. Singer, Amy. Palestinian peasants and Ottoman officials. Rural administration sixteenth-century Jerusalem, Cambridge, 1994.
79. Tayah W.P., The Maronites. Roots and Identity, Miami (USA), 1987.
80. Tibawi A.L., A Modern History of Syria Including Lebanon and Palestine, L., 1969.
81. Tresse R., Pèlerinage Syrien aux Villes Saintes de l'Islam, Paris, 1937.
82. Venzke, Margaret L., Aleppo's Malikāne-Dīvānī System. – Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. 106, № 3, L., 1986, 451-469.
83. Williams, Sherry Lee. Ottoman Land Policy and Social Change: The Syrian Provinces. – Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae, Budapest, 1981, 89-120.

ერაყი და სპარსეთის ყუროს არაბული ქვეყნები

1. 'Abd al-'Azīz, Nawār. Ta'rīkh al-'Irāq al-Hādīth, Cairo, 1968; Dāwūd Bāshā walī Baghdad, Cairo, 1968.
2. [al-Baghdādī] Ibrāhīm Faṣīh al-Baghdādī, 'Inwān al-Majad fī bayān ahwāl Baghdad wa-l-Baṣra wa Najd, Baghdad, 1962.
3. [al-Ḡhazzāwī] 'Abbās al-Ḡhazzāwī, Ta'rīkh al-'Irāq, I-7, Baghdad, 1353-1376/1935-1956.
4. 'Izz ad-Dīn Yūsuf, Dāwūd Bāshā wa Nihāya al-Mamālik fī-l-'Irāq, Baghdad, 1967.
5. Al-Shaykh Amīn b. Ḥasan al-Ḥalwānī al-Madanī, Khamsa wa khamsūn 'aman min Ta'rīkh al-'Irāq, 1188-1242, Cairo, 1371/1951.
6. [al-Suwaydī] 'Abd al-Rahmān al-Suwaydī, Ta'rīkh Baghdad, Baghdad, 1962; Ta'rīkh Hawādīth Baghdad wa-l-Baṣra, Baghdad, 1987.

7. ბეი-მაიმონიანი გ., ქართველ მამულუქთა მბრძანებლობა ერაყში XVIII და XIX საუკუნეებში. – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მოამბე“, ტ. V, № 7, თბ., 1944, 733-742.

8. ბლიაძე ლ., ვაჰაბიზმის ისტორიიდან (ქარბალას აოხრება). – „პერსპექტივა – XX“, IV, თბ., 2002, 16-18.

9. თოფურბე ი., დაუდ ფაშას რეფორმები ერაყში 1818-1831 წლებში. – ჟურნ. „პერსპექტივა XXI“, № 3, თბ., 2001, 35-38; ერაყის პირველი მამულუქი გამგებელი ჰასან ფაშა (1704-1723 წწ.). – „პერსპექტივა-XXI“, № IV, თბ., 2002, 60-64; სულეიმან აბუ ლაილას (1749-1761 წწ.) ბრძოლა ერაყის გაერთიანებისთვის. – რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის შრომები. ქუთაისის აკ. წერეთლის სახელობის უნივერსიტეტი, I, 2003 (10-12 ოქტომბერი), 210-214; იქვე: ერაყი ამჟამად ფაშას გამგებლობის პერიოდში (1723-1747 წწ.), 76-84; ჰასან ფაშას წარმოშობის შესახებ. – „პერსპექტივა – XXI“, VII (2), თბ., 2005, 62-65; ერაყელი ისტორიკოსის აბუ-ლ-ხაირ 'აბდ არ-რაჰმან ბინ 'აბდ ალ-ლაჰ ბინ ალ-ჰუსაინ ას-სუვაიდის ცხოვრება და მოღვაწეობა 1721-1786 წწ.). – „აღმოსავლეთი და კავკასია“, № 4, თბ., 2006, 53-57; სულეიმან ფაიკ ბექი, როგორც მამულუქური ერაყის მემკვიდრე. – „პერსპექტივა – XXI“, № VIII(2), თბ., 2006, 88-92; ერაყის გამგებლის დაუდ ფაშას პირადი მემკვიდრის 'უსმან ბინ სანად ალ-ვა'ილი ალ-ბასრის ცხოვრება და მოღვაწეობა (1766-1827). – „პერსპექტივა – XXI“, № IX, თბ., 2007, 25-31; სა'იდ ფაშას მმართველობა ერაყში (1813-1816). – აღმოსავლეთი და საქართველო, V, თბ., 2008, 97-105 (კრებული ეძღვნება პროფესორ ოთარ გიგინეიშვილის ხსოვნას).

10. ლეონიძე გ., დაუთ ფაშა. – ჟურნ. „დროშა“, № 3, თბ., 1954, 12-20.

11. ნატროშვილი თ., ბრძოლა მორმუხისათვის (ირან-პორტუგალიის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI საუკუნის პირველ ნახევარში). – „პერსპექტივა – XXI“, VIII, თბ., 2006, 123-128

12. სილაგაძე ბ., ერაყ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან. – სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 91, თბ., 1960, 355-383; XVIII საუკუნის ერაყის ქართველ მამულუქთა ისტორიიდან. – თბილისის სახ. უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 99 (III), 1962, 321-339; ერაყის ქართველი ქულებების დინასტიის ისტორიიდან (სულეიმან ფაშა ბუიუქი). – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მაცნე“, № 5, თბ., 1965; 1966, № 2; ქართველი მამულუქები ერაყში. – დ. ჯანელიძე, ბ. სილაგაძე, ქართველ მამულუქები ეგვიპტესა და ერაყში, თბ., 1967; ერაყის ქართველი ქულებების დინასტიის ისტორიიდან (ალი ფაშა). – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგად. მეცნიერებათა განყოფილების „მაცნე“, № 3, თბ., 1969, 48-62. Из истории иракско-грузинских взаимоотношений (20-ые годы XIX столетия), Публикация документов. – აღმოსავლური ფილოლოგია, თბ., 1969, 72-99; ოსმალეთის აღმოსავლეთის პროვინციების სერასკერის მუჰამედ სალიჰის მიმართება მუსლიმანი მოსახლეობისადმი. – ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, თბ., 1973, 108-116; ერაყი მამულუქთა გამგებლობის ხანაში (1749-1831), თბ., 1978.

13. ჯანელიძე დ., საქართველო და აღმოსავლეთი, თბ., 1984.

14. Адамов А., Ирак арабский. Бассорский вилайет в его прошлом и настоящем, С.-Петербург, 1912.
15. Abu Hakima, A.M., History of Eastern Arabia 1750-1800. The rise and development of Bahrain and Kuwait, Beirut, 1965; The Modern History of Kuwait, 1750-1965, L., 1983.
16. Badger C.P., The Nestorians and their rituals, 2 Vol., L., 1852.
17. Longrigg S.H., Four centuries of modern 'Iraq, Oxford, 1925.
18. Miles S., The countries and tribes of the Persian gulf, Vol. 1-2, London, 1919.
19. Rush A., Al-Sabah. History and genealogy of Kuwait's ruling family, 1752-1987, L., 1987.
20. Wilson A.J., The Persian gulf. An historical sketch from the earliest times to the beginning of the twentieth century, Oxford, 1928.
21. Zahlan, Rosemary Said. The Making of the Modern Gulf States, L., 1989.

ა რ ა ბ ე თ ი ს ნ ა ხ ე გ ა რ კ უ ნ ძ ე ლ ი დ ა
ა ლ მ ო ს ა ე ლ ე თ ა ფ რ ი ძ ა

1. I. 'Abd al-Wahhāb, Muḥammad. Masā'il al-Jāhiliya, Cairo, 1348/1929; Uṣūl al-Iymān, Cairo, 1375/1955.
2. [al-'Amrī] Ḥusayn b. 'Abd Allāh al-'Amrī, Mi'at 'ām min ta'rīkh al-Yaman al-ḥadīth (1161-1264/1748-1848), Dimashq, 1984; The Yemen in the 18-th and 19-th centuries. A political and intellectual history, L., 1985.
3. [al-Bahkalī] 'Abd al-Rahmān al-Bahkalī, Khulāṣat al-'Asjad, Dimashq, 2000.
4. [Ibn Bishr] 'Uthmān ibn Bishr, 'Unwān al-Majd fī Ta'rīkh Najd, 1-2, Makka, 1349/1930.
5. [Ibn Ghannām] Ḥusayn ibn Ghannām, Ta'rīkh Najd, 1-2, Cairo, 1949.
6. Ibn al-Najjār, Akhbār Madīnat al-Rasūl, Makka, 1366/1947.
7. Sayyid A.F., Maṣādir Ta'rīkh al-Yaman, Cairo, 1974.
8. [al-Sibā'ī] Aḥmad al-Sibā'ī, Ta'rīkh Makka, Cairo, 1372/1952.
9. Quṭb al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad al-Naḥrawālī al-Makkī, Al-Barq al-Yamānī fī-l-fath al-'Uthmānī, al-Riyād, 1967.
10. Rayḥānī, Amīn. Mulūk al-'Arab, Bayrūt, 1929.
11. Rāshid, Aḥmed. Ta'rīkh-i Yemen wa Ṣan'ā', I, Istanbul, 1291/1874.
12. [Riḍā] Muḥammad Rāshid Riḍā, Al-Wahhābiyyūn wa-l-Hijāz, Miṣr, 1344/1925.
13. მეტეშაშვილი ზ., აღენი არაბული სახელეოთს და თურქეთის ბატონობის დროს, – ახლო და შუა აღმოსავლეთის ისტორია და თანამედროვეობა, I. რედ. პროფ. ზ. მეტეშაშვილი, თბ., 2002, 89-96.
14. Аравия. Материалы по истории открытия, М., 1981.
15. Валькова Л.В., Английская колониальная политика и освободительная борьба на юге Аравийского полуострова. – Проблемы экономики и истории стран Ближнего и Среднего Востока (Сборник статей), М., 1966, 150-164.
16. Васильев А.М., Пуритане ислама? Ваххабизм и первое гоударство Саудидов в Аравии (1744-1818), М., 1967; История Саудовской Аравии (1745-1973), М., 1982; Библиография Саудовской Аравии, М., 1983.
17. Пирен, Жаклин. Открытие Аравии. Пять веков путешествий и исследования. Пер. с французского И.Г.Мягковой, отв. редактор Г.М.Бауэр, М., 1970.
18. Удалова Г.М., Йемен в период первого османского завоевания (1538-1635), М., 1988.
19. Чураков М.В., „Новая история Неджда“ Амина ар-Рейхани как источник по этнографии Центральной Аравии. – Советская этнография, М., № 1, 1960.
20. Boxer C. R., The Portuguese Seabome Empire, 1415-1825, L., 1977.
21. Dresch P.K., Tribes, government and history in Yemen, Oxford, 1989.
22. de Gaury G., Rulers of Mecca, L., 1951.
23. Goitein S.D., The Jews of Yemen. – Religion in the Middle East, Vol.1, Cambridge, 1969.

24. Pococke R., Description of the East and some other countries, L., 1743-1745.
25. Dames, M. Longworth. The Portuguese and Turks in the Indian Ocean in the Sixteenth Century. — Journal of the Royal Asiatic Society, part I, January, 1921, 1-28.
26. Holt P.M., A Modern History of the Sudan, L., 1963.
27. Philby H.St.J., Saudi Arabia, London, 1955.
28. [Razik] Saḥīb ibn Razik, History of the imams and seyys of Oman (661-1856), L., 1871.
29. Rutter E., The Holy Cities of Arabia, New York, 1928.
30. Serjeant R.B., The Portuguese off the South Arabian Coast, Oxford, 1963.

ა რ ა ბ უ ლ ი მ ა ღ რ ი ბ ი ს ქ ე ე წ ე ბ ი

1. Bashrūsh T., Djumhūriyyat al-dāyat fi Tūnis, 1591-1675, Tūnis, 1992.
2. Fawzi, Muḥammad. Najr, Muḥammad. Tarābulus al-Gharb, Tarābulus, 1973.
3. [al-Fishtāfi] Abū Fāris 'Abd al-'Azīz al-Fishṭāfi, Manāhil al-Ṣafa' fi akhbar al-mulūk al-shurafa', Rabat, 1964.
4. 'Inān M.A., Nihāyat al-Andalus wa ta'rīkh al-mutanassifīn, Cairo, 1958.
5. [Khayr] Fāris Muḥammad Khayr, Ta'rīkh al-Jazā'ir al-Hadīth, Dimashq, 1969.
6. ბეჭაური ბ., პედრო ნავაროს პოლიტიკა არაბულ მალრიბში. — „პერსპექტივა — XXI,“ № 5, თბ., 2003, 5-7; ოსმალეთის ურთიერთობა ალჟირთან XVI საუკუნის I ნახევარში. — „პერსპექტივა — XXI,“ № 7, თბ., 2005, 19-23; ესპანელთა ექსპანსია მალრიბში. — საისტორიო აღმანახი „კლიო 30,“ თბ., 2006, 168-182; ალჟირის იენიჩართა კორპუსის დაარსების საკითხისათვის. — საისტორიო ვერტიკალები. საქ. ტექნიკური უნივერსიტეტი, პუბლიკატურულ-ტექნიკური ფაკულტეტის ისტორიის, პოლიტოლოგიის და საერთაშორისო ურთიერთობის დეპარტამენტის სამეცნიერო ჟურნალი, I (10), თბ., 2006, 131-138.
7. მენტეშაშვილი ზ., ინგლისის და საფრანგეთის საზღვაო ბრძოლა ჩრდილოეთ აფრიკის ქვეყნებთან XVI-XVII სს.-ში. — ორიენტალისტური ძიებანი, რედ. აღ. მენტეშაშვილი (კრებული), 3-4, თბ., 1995, 245-255; დასავლეთ ტრიპოლის თურქეთის მმართველობის ქვეშ. — იქვე, 261-286; დეგების რევიზი დასავლეთ ტრიპოლის ვილაეტში (1603-1711 წწ.), იქვე, 287-303; არაბები და ბერბერები შუა საუკუნეების მალრიბში. — ისტორია-ფილოლოგია (შრომების კრებული), რედ. პროფ. ზ. მენტეშაშვილი, II, თბ., 2000, 436-488.
8. ფერაჟე გ., ქართველი მამლები თუნისში XVIII-XIX სს. (წინასწარი ცნობა). — კრებული მიძღვნილი პროფესორ არჩილ ჩხეიძის 80 წლისთავისადმი, თბ., 2002, 200-212; ქართული წარმოშობის ოსმალთ დიდებური, — „ომეგა,“ № 4, 2002 წ. აპრილი. გურჯის მესეთი ტრიპოლიში. — „ჩვენი მწერლობა,“ თბ., 2008 წ. 12 სექტემბერი, 55-58; თუნისის მამლუქთა საქორწინო კავშირები. — „აღმოსავლეთი და კავკასია.“ № 2., 2004, 119-126; ეთნიკური სოლიდარობის შესახებ XVIII ს. მიწურულს და XIX ს. დამდეგს ოსმალეთის სახელმწიფოს მოხელეთა შორის. — ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, IV. კრებული ეძღვნება პროფ. კარლო კუციას დაბადებიდან 70 წლისთავს, თბ., 2005, 82-88; ქართველები ალჟირში XVIII საუკუნის ბოლოს და XIX საუკუნის დასაწყისში. — საისტორიო კრებული, ტ. I, თბ., 2011, გვ. 155-170.
9. ქარცივაძე თ., რაბატი — არაბული მალრიბის ცენტრი. — აღმოსავლეთი და კავკასია, №1, თბ., 2003, 88-9; ქალაქი მარაქეში (არაბული მალრიბის ისტორიიდან). — აღმოსავლეთი და კავკასია, №2, თბ., 2004, 127-130.
10. Лев Африканский, Африка — третья часть света. Перевод с итальянского, Л., 1983.
11. Васильев В.В., К вопросу об истории Мавритании до начала французской колонизации. — Актуальные проблемы стран Арабского Востока и Северной Африки, М., 1977, 29-71.
12. Видясова М.Ф., Социальные структуры доколониального Магриба, М., 1978.
13. Жюльен Ш.-А., История Северной Африки. Тунис, Алжир, Марокко. Пер. с французского, т. 2, М., 1961.

14. Киселев Г.С., О ранней исламизации Северной Нигерии. – Африка. История, историография. Сборник статей, М., 1980, 25-39.
15. Лауда Р. Г., Общность культурных традиции Магриба и арабо-мавританской Андалусии. – Проблемы арабской культуры, М., 1987; Страны Магриба. Общество и традиции, М., 1988; Мориски в Магрибе. – „Вопросы истории“, № 3, М., 1997.
16. Маховский Я., История морского пиратства, М., 1972.
17. Орлов В.В., Традиционная социальная организация алауитского Марокко (XVII – первая треть XIX в.), М., 2003.
18. Прошин Н.И., Триполитания под властью испанцев и Мальтийского ордена (1510-1551 гг.). – Актуальные проблемы стран Арабского Востока и Северной Африки, М., 1977, 189-215. История Ливии в новое время (середина XVI – начало XX века) М., 1981;
19. Хазанов А.М., Португальские конкистадоры в Марокко XV-XVI вв. – „Вопросы истории“, № 1, М., 1976, 115-127.
20. Abdesselem A., Les historiens tunisiens des XVII e, XVIII e et XIX e siècles, essai d'histoire culturelle, Paris, 1973.
21. [Abun-Nasr], Jamil M. Abun-Nasr, A History of the Maghrib, Cambridge, 1971; The beylicate in seventeenth-century Tunisia. – International Journal of Middle East Studies (L. – New York), VI, 1975, 70-77; The Tunisian state in the eighteenth century. – Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée (Aix-en-Provence), XXXIII, 1982, 33-61.
22. El-Ballush, Ali Mas'ud, A History of Libyan mosque architecture during the Ottoman and Karamanli period, 1551-1911, Tripoli, 1979.
23. Brandford E., The Sultan's Admiral, the life of Barbarossa, London and New York, 1968.
24. Chérif M.-H., Prouvoir et société dans la Tunisie de Husayn bin 'Alī, 1705-1740, Tunis, 1984.
25. Chouraqui A. N., Between East and West. A history of the Jews of North Africa, New York, 1973.
26. De Grammont, H.-D., Histoire de l'Alger sous la domination Turque (1515-1830), Paris, 1887.
27. Fisher, Godfrey. Barbary Legend. War, Trade and Piracy in North Africa, 1415-1830, Oxford, 1957.
28. Hess, Andrew C., The Forgotten Frontier : The Ottoman North African Provinces during the Eighteenth Century. – Studies in Eighteenth Century Islamic History, London and Amsterdam, 1977, 74-87.
29. Hill, Derek and Lucien Golvin, Islamic Architecture in North Africa, L., 1976.
30. Latham D., Towards a study of Andalusian immigration in Tunisian history. – „Cahiers de Tunisie“, XIX-XX, 1957, 203-252.
31. Lea H.Ch., The Moriscos of Spain, Philadelphia, 1901.
32. Lane-Poole S., The Barbary Corsairs, L., 1896.
33. Lévi-Provençal E., Les Historiens des Chorfa, Paris, 1922.
34. Penz Ch., Les Captifs français du Maroc au XVII e siècle (1577-1699), Rabat, 1944.
35. Rossi E., Storia di Tripoli e della Tripolitania, Roma, 1968.
36. Sebag P., Tunis au XVII e siècle. Une cité barbaresque au temps de la course, Paris, 1989.
37. Terrasse H., Histoire du Maroc, Casablanca, 1949.
38. Mantran R., L'évolution des relations des relations entra la Tunisie et l'empire ottoman du XVI e au XIX e siècle. – „Cahiers de Tunisie“, XXVI-XXVII, 1959.
39. Maouloud, Gaid. L'Algerie sous les Turcs, Alger, 1974.
40. Masson P., Histoire des Etablissements et du Commerce Français dans l'Afrique Barbaresque (1560-1795), P., 1903.
41. Valensi L., Le Maghreb avant la prise d'Alger, Paris, 1969.
42. Westermarck E., Ritual and Belife in Morocco, Vol. I-II, L., 1926.
43. Wright J., Libia, a modern history, London, 1982.

**ო ს მ ა ლ ე თ ი , ა რ ა ბ უ ლ ი ქ გ ე ყ ე ნ ე ბ ი დ ა
ა ხ ლ ო ა ლ მ ო ს ა გ ლ ე თ ი (XVI ს. – XIX ს. დამდეგი)**

1. აბულაძე ც., ქრისტიანთა გამამჰალიანების ოსმალური წესი. – ქართული წყაროთმცოდნეობა, VII, თბ., 262-275; წმინდა საფლავების მოხილვის ოსმალური კანონი. – მრავალთაფი, XIX. საქ. სსრ მეც. აკადემია, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი. ქმდენება ილია აბულაძის დაბადებიდან 100 წლისთავს, თბ., 2001, 373-379.
2. ბაბალიკაშვილი ნ., კაბალა. – ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, 8, თბ., 1980, 291.
3. გაბაშვილი გ., უნდილანთ ფეოდალური სახლი XVI-XVII სს. ირანში (ქართული წყაროების მიხედვით). – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, II, თბ., 1972, 64-84; ტყუის სყიდვა შუა საუკუნეების საქართველოში (ქართულ ტყეშთა ისტორიის ევროპული მასალები). – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მაცნე“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია, 4, თბ., 1983, 29-48.
4. გელოვანი ნ., ქალთა რიბატები შუა საუკუნეების აღმოსავლეთში. – „გერსეპეტივა XXI“, № 11, თბ., 2009, 34-37.
5. გელოვანი ნ., სანიკიძე გ. ისლამი. რელიგია, ისტორია, ცივილიზაცია, თბ., 2009.
6. გიგინეიშვილი თ., ნარკვევები ოსმალეთის ისტორიიდან, თბ., 1982; თურქიზმი და ოსმალეთის საგარეო პოლიტიკა, თბ., 1963.
7. გოდერძიშვილი ვ., მისიონერული საქმიანობის ისტორიიდან თურქეთსა და ერაყში XVI-XVIII საუკუნეებში. – აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1993, 49-59; მასალები მეღვინეობის ისტორიიდან (XVIII ს.). – ორიენტალისტური ძიებანი, კრებული 3-4, თბ., 1995, 54-64.
8. ერკოლინო ე. (რომი), ქართველები ოტომანთა იმპერიაში. – ქართველოლოგი, 9, თბ., 2002, 72-77.
9. კაციტაძე დ., ირანის ისტორია, III-XVIII სს., თბ., 2001; ქართველები XVI საუკუნის ირანში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №2, თბ., 2004, 74-80; ქართველები XVII საუკუნის ირანში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, №3, თბ., 2005, 118-139.
10. კიკნაძე ლ., ქრისტიანობა არაბული აღმოსავლეთის კონფესიონალურ სისტემაში. – აზიისა და აფრიკის ქვეყნების ისტორიის საკითხები, I (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი). რედ. აღ. მენთეშაშვილი, ზ. მენთეშაშვილი, თბ., 2003, 31-40.
11. კილახონია ა., ტყეებით ვაჭრობის ორგანიზაცია და ცენტრები შუა საუკუნეების დასავლეთ საქართველოში. – საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის „მაცნე“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, 1982, 107-114; ტყეშთა გამოყენების საშუალებები და მისი სამართლებრივი რეგულირება საქართველოში XVIII საუკუნეში. – საისტორიო ძიებანი. წელიწდეული, III, თბ., 2000, 229-240.
12. მამისთვალეშვილი ვ., ქართლის სამეფო და იერუსალიმის საპატრიარქოს ურთიერთობის ისტორიიდან (XVII საუკუნის მეორე ნახევარი). – ქართული დიპლომატია. წელიწდეული, 8, თბ., 2001, 328-339.
13. მახარაძე მ., ოსმალეთის და სეფიანთა ურთიერთობა XVI საუკუნის დასაწყისში. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 2, თბ., 2004, 107-112; ისმაილ I-ის რელიგიური პროპაგანდა. – აღმოსავლეთი და კავკასია, № 4, თბ., 2006, 86-89.
14. მენთეშაშვილი აღ., ქურთები და ქურთისტანი (სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების საკითხები), თბ., 1977; ახლო აღმოსავლეთის ქურთების ისტორიის საკითხები (X-XX სს.), თბ., 1978.
15. კურდღელაშვილი შ., ქართული სტამბის ისტორიიდან, თბ., 1959.
16. ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიიდან (ფეოდალური ხანა), გ. ნ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1957.
17. კუცია კ., სეფიანთა ირანის ქალაქები. – ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან, გ. ნ. გაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1966, 70-121.
18. სანიკიძე გ., შიიზმი და სახელმწიფო ირანში, თბ., 2005.

19. საერთაშორისო ურთიერთობანი ახლო აღმოსავლეთში ოსმალეთ-ირანის ომების დროს და საქართველო (XVI საუკუნე), რედ. ისტ. მ. დოქტორი, პროფ. მიხეილ სვანიძე, თბ., 2008 (კრებული).

20. სვანიძე მ., ოსმალეთის იმპერიის ადმინისტრაციული წყობა და პრივინციული მართვა-გამგეობა XVI საუკუნეში. – მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1963, 89-111; ოსმალეთის ისტორია (XIV-XVI სს.), თბ., 1999; თურქეთის ისტორია (1299-2000), თბ., 2007; სულეიმან I-ის პირველი ლაშქრობა ირანის წინააღმდეგ 1533-1535 წლებში და საქართველო. – „პერსპექტივა – XXI“, № IX, თბ., 2007, 25-31; ოსმალეთ-ირანის ურთიერთობის ისტორიიდან 1556-1577 წლებში. – ნოდარ შენგელია 75 (კრებული), თბ., 2008, 231-235.

21. [სიხარულიძე ე.] მკუთის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. არაბული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ეთერ სიხარულიძემ, თბ., 1964.

22. სპარსული საისტორიო ტექსტები (ქრესტომათია), I. შეადგინეს ჯემშიდ გიუნაშვილმა და დავით გაციტაძემ, თბ., 1972.

23. უიარაღო, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. I, თბ., 1957.

24. ფერაჰე კ., ქართული წარმოშობის ოსმალთ დიდებური. – „ომეგა“, 4, თბ., 2002, 70-72.

25. [ფუთურიძე გ.] ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი.“ თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკე II, თბ., 1973.

26. ყურანი. არაბულიდან თარგმნა, შესავალი და განმარტებები დაურთო გიორგი ლობჯანიძემ, თბ., 2006 (ყურანის თარგმანებისა და გამოცემების შესახებ იხ. შესავალი, 89-96).

27. ყურანი. სურა პირველი, სურა მეორე; სურა მესამე, სურა მეოთხე, სურა მეხუთე. თარგმანი არაბულიდან და კომენტარები აჰოლონ სილაგაძისა, თბ., 2009.

28. შენგელია ნ., გადასახადები და საგადასახადო სისტემა XVI ს.-ის ოსმალეთში. – საქ. სსრ მეც. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 6, თბ., 1962; XV-XIX საუკუნეების საქართველოს ისტორიის ოსმალური წყაროები, თბ., 1974; XVI-XVIII საუკუნეების ოსმალური დოკუმენტური წყაროები. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, ტერმინოლოგიური ლექსიკონით, ფაქსიმილეებით და საძიებლებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ, ნაწ. I, თბ., 1987.

29. ჩოჩიევი გ., ირანისა და ოსმალეთის 1736 და 1746 წლების საზავო ხელშეკრულებები. – თსუ შრომები, 99, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია (III), თბ., 1962, 271-305; ირანის საერთაშორისო მდგომარეობა ირან-ოსმალეთის 1727 წლის საზავო ხელშეკრულების მიხედვით. – თსუ შრომები, 116, აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია (V), თბ., 1965, 401-419.

30. წერეთელი გ. არაბული ქრესტომათია, თბ., 1949, 1975.

31. ჯანელიძე დ., ოსმალეთის ლაზი სარდლები და სახელმწიფო მოღვაწეები, (1783-1788 წწ.), რამდენიმე საარქივო ცნობა). – „მნათობი“, № 3, 1962, 178-181; საქართველო და აღმოსავლეთი, თბ., 1984.

32. ჯაფარიძე გ., მაკარიოსი. ქსე, 6, თბ., 1983 370; საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს.-ის პირველ მესამედში, თბ., 1995.

33. Бартольд В.В., Халиф и султан. – Сочинения, IV, М., 1966, 5-78.

34. Бат-Йеор, Зимми. Евреи и христиане под властью ислама, т.2, Иерусалим, 1991.

35. Вербицкий Э.Д., К вопросу о ближневосточной политике России на рубеже XVIII и XIX веков. – Колониальная политика и национально-освободительное движение, Кишинёв, 1965.

36. Весела З., К вопросу о положении христианской церкви в Османском государстве. – Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура, М., 1990, 118-132.

37. Витол А.В., К вопросу о значении института великих везиров в системе государственного управления Османской империи конца XVII – начала XVIII в. – Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XIII годич. научн. сессия ЛО ИВАН СССР, М., 1977. Османская империя (начало XVIII в.), М., 1987.

38. Гордлевский В.А., Был ли турецкий султан халифом? (Привесок к монографии В.В.Бартольда). – Избранные сочинения, III, М., 1962, 187-197.
39. Дандиг Б.М., Русские путешественники на Ближнем Востоке, М., 1965.
40. Гудиашвили Д.А., Ремесленные организации городов Турции по „Сеяхат-наме“ Эвлии Челеби. – Экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока, М., 1975, 80-87.
41. Еремеев Д.Е., Мейер М.С., История Турции в средние века и новое время, М., 1992.
42. Иванов Н.А., О типологических особенностях арабо-османского феодализма. – „Народы Азии и Африки, № 3, М., 1978, 54-66; Османское завоевание арабских стран (1516-1574), М., 1984; Арабо-османский цех в XVI-XVII вв. – Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура, М., 1990, 185-202; Система миллетов в арабских странах XVI-XVII вв., – „Восток,“ № 6, М., 1992, 29-41. О некоторых социально-экономических аспектах традиционного ислама (На примере арабо-османского общества). – Ислам в странах Ближнего и Среднего Востока, М., 1982.
43. История Востока, т. III. Восток на рубеже средневековья и нового времени, XVI-XVIII вв., М., 1999.
44. Кобищанов Т.Ю., Христианские общины в арабо-османском мире (XVII – первая треть XIX в.), М., 2003.
45. Крачковский И.Ю., Избранные сочинения, III, IV, V, М., 1956, 1957, 1958; О переводе Библии на арабский язык при халифе ал-Ма'муне. – Христианский Восток, VI, Вып. II, Петроград, 1918, 189-196.
46. Крымский А.Е., История новой арабской литературы, М., 1971.
47. Курдгелашвили Ш.Н., Из истории первопечатания в Грузии и на Арабском Востоке. – *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო. რედ. ისტ. მ. დოქტორი ღ. ციციტიშვილი, თბ.*, 1991, 330-338.
48. Куция К.К., Социально-экономическая структура и социальная борьба в городах Сефевидского Ирана, Тбилиси, 1990.
49. [А.П.Лебедев] История греко-восточной церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени. Профессора Московского университета А.П.Лебедева. Изд. второе, С.-Петербург, 1903.
50. Луцкий В.Б., Новая история арабских стран, М., 1965.
51. Лорд Кинросс, Расцвет и упадок Османской империи. Под ред. доктора ист. наук М.С. Мейера, М., 1968.
52. Маркова О.П., Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966.
53. Мейер М.С., Влияние „революции цен“ в Европе на Османскую империю. – Народы Азии и Африки, № 1, М., 1975; Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса, М., 1991.
54. Муркос Г., Почтовые голуби на Востоке. – „Русский Вестник,“ т.156, 1881, 576-590.
55. Новичев А.Д., История Турции, 1. Эпоха феодализма (XI – XVIII вв.), М., 1963; К истории рабства в Османской империи. Система девширме. – Тюркологический сборник, М., 1978.
56. Орешкова С.Ф., Османская империя в первой четверти XVII века. – Сборник документов и материалов, 1984.
57. Панченко К.А., Османская империя и судьба православия на Арабском Востоке (XVI – начало XIX века), М., 1998.
58. Перминов П., Три эпизода из истории русско-арабских связей в XVIII веке. – „Азия и Африка сегодня,“ 7, М., 1987, 54-59, 8 – 56-58, 9 -51-54.
59. Петросян И.Е., Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI-XVII вв., – Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов, М., 1984; К истории создания янычарского корпуса. – Тюркологический сборник, 1978, М., 1984, 191-200.
60. Петросян Ю.А., Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки, М., 1986; Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки, М., 1990.
61. Смирнов В.Д., Кучибей Гёмюрджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции, Спб., 1873.

62. Тарле Е.В., Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаге, 1769-1774, М.-Л., 1945.
63. Тверитинова А.С., Фальсифицированная версия о турецком халифате (из истории панисламизма в Турции). – Известия отделения общественных наук А.Н. Таджикской ССР, Вып. V, Сталинабад, 1954, 167-180. Законоположения о провинциях Османской империи в XV-XVI вв. – Краткие сообщения Института востоковедения, т. XXVI, М., 1958, 92-108; Аграрный строй Османской империи XV-XVII вв. Документы и материалы, М., 1963; Книга законов султана Селима I. Публикация текста, перевод, терминологический комментарий и предисловие А.С. Тверитиновой, М., 1969.
64. Учок, Бяхрие. Женщины правительницы в мусульманских государствах. Пер. с турецкого З. М. Бунятова. Отв. редактор М.С. Мейер, М., 1982.
65. Фадеева И.Л., Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи (Османизм-панисламизм), XIX – начало XX века, М., 1985.
66. аль-Фахури, Ханна. История арабской литературы, 1-2, пер. с арабского, М., 1961.
67. Abou-el-Haj, Rifaat. The Social Uses of the Past: Resent Arab Historiography of Ottoman Rule. – International Journal of Middle East Studies, Vol. 14, N. 2, London – N.Y., 185-201.
68. Atiya, Aziz S., A History of Eastern Christianity, London, 1968.
69. Barkan, Ömer Lütfi. Research on the Ottoman Fiscal Surveys. – Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day. Edited by M.A. Cook, L., 1970, 163-171.
70. Baer G., The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds. – International Journal of Middle East Studies, Vol. I, № 1 (Jan., 1970), 28-50.
71. Birken A., Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Wiesbaden 1976.
72. Brockelmann C., History of the Islamic Peoples with a Review of Events 1939-1947 by Moshe Perlmann. Trans. by J. Carmichael and M. Perlmann, N.-Y., 1947.
73. Creasy, Edward S., History of the Ottoman Turks, with a new introduction by Zeine N. Zeine, Beirut, 1961.
74. Gibb H.A.R. and H. Bowen, Islamic Society and the West, Vol. I, part. I, L., 1950, part II, 1957.
75. Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman. Vol. I-XVIII, Paris, 1835-1843.
76. Hathaway Jane, with contributions by Karl Barbir, The Arab Lands under Ottoman Rule, 1516-1800, Gr. Britain, Pearson Education Limited, 2008.
77. Historians of the Middle East. Edited by Bernard Lewis and P.M. Holt, L., 1962.
78. Hitti Ph. Kh., History of the Arabs, L., 1974.
79. Hourani A., The Changing Face of the Fertile Crescent in the XVIII-th Century. – Studia Islamica, VIII, Paris, 1957, 89-122.
80. [al-Huṣṣrī] Sāṭi' al-Huṣṣrī, Al-Bilād al-'Arabiyya wa-l-Dawlat al-'Uṭhmāniyya, Bayrūt, 1960.
81. Inalcik, Halil. Ottoman methods of conquest. – Studia Islamica, II, Paris, 1954, p. 103-129; The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300-1600. Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber, London, 1973; Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. – Studies in Eighteenth Century Islamic History. Edited by Thomas Naff and Roger Owen, London and Amsterdam, 1977, 27-52.
82. Itzkowitz, Norman. Eighteenth Century Ottoman Realities. – Studia Islamica, XVI, Paris, 1962, 72-94.
83. Lapidus T.M., Muslim Cities in the Middle Ages, Cambridge, 1967.
84. Lewis B., The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands. – Journal of the Royal Asiatic Society, part ¾, L., 1951, 139-155; Notes and Documents from the Turkish Archives. – Jews in the Ottoman Empire. Oriental Notes and Studies Published by the Israel Oriental Society, N 3, Jerusalem, 1952, 22-45; The Arabs in History, L., 1966.
85. Masson P., Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII e siècle, I-II, Paris, 1911.
86. Masters B., Christians and Jews in the Ottoman Arab World, Cambridge, 2001.
87. [Muṣṭafā] Aḥmad 'Abd al-Raḥīm Muṣṭafā, Uṣūl ft-l-ṭarīkh al-'Uṭhmānī, Cairo, 1424/2003.
88. Naima. Annals of the Turkish Empire from 1591 to 1659 of the Christian Era. Translated from the Turkish by Charles Fraser, L., 1832.
89. d'Ohsson, Mouradgea. Tableau général de l'Empire Othoman, I, Paris, 1788.
90. Peri O., Christianity under Islam in Jerusalem, Leiden 2001.

91. Pipes D., *Slave Soldiers and Islam. The Genesis of a Military System*, New Haven and London, 1981.
92. [Rāfiq] 'Abd al-Karīm Rāfiq, al-'Arab wa al-'Uṭhmāniyūn, 1516-1916, Dimashq, 1974.
93. Raymond A., *Les provinces arabes (XVI-XVIII-e siècles)*. – Histoire de l'Empire Ottoman. Sous la direction de Robert Mantran. Publié avec le concours du Centre national des lettres, Fayard, 1959, 341-420; *The Ottoman Conquest and Development of the Great Arab Towns*. – International Journal of Turkish Studies, Univ. of Wisconsin, Vol.1, N.1, 1979-80, 84-101.
94. Sabbagh, Leila. *Aspects of intellectual life in the Arab provinces during the Ottoman period*. – History of the Ottoman State, Society and Civilisation, Vol.2. Edited by Ekmeleddin Ihsanoğlu, Istanbul, 2002.
95. Shalaby, Ahmad. *History of Muslim Education*, Beirut, 1954.
96. [al-Shānāwī] 'Abd al-'Azīz Muḥammad al-Shānāwī, al-Dawlat al-'Uṭhmāniyya, 1-2, al-Cairo, 1980.
97. Sonyel S.R., *Minorities and the destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993.
98. Sousa N., *The Capitulatory Régime of Turkey, its History, Origin and Nature*, John Hopkins University Press, 1933.
99. Stripling G.W.F., *The Ottoman Turks and the Arabs (1511-1574)*, Urbana, 1942.
100. Taqī al-Dīn, Sulaymān. Al-Dawlat al-'Uṭhmāniyya wa taḥawwar nizām al-iqtisād al-Sharqī fī-l-Dawlat al-Islāmiyya fī-l-'aṣr al-wāsit. – „At-Tarīq“-6, Bayrūt, 1979, 113-129.
101. Teixeira, Pedro. *The Travels*. Translated and Annotated by William F. Sinclair. – The Hakluyt Society, Sec. series, N. IX, L., 1902.
102. Tibawi A.L. *Origin and Character of al-Madrasah*. – Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London, Vol.XXV, part 2, 1962, 225-238.
103. Tritton A.S., *Materials of Muslim Education in the Middle Ages*, London, 1957.
104. Wood Al. C., *A History of the Levant Company*, London, 1935.
105. Zeine N. Zeine., *Arab-Turkish Relations and the Emergence of Arab Nationalism*, Beirut, 1958.

ენციკლოპედიები, ლექსიკონები და ბიბლიოგრაფიული ლიტერატურა

1. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (ქსე), 1-11, თბ., 1975-1987.
2. ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი, თბ., 1993.
3. პეტროზილო [პიერო პეტროზილო], ქრისტიანობის ლექსიკონი. იტალიურიდან თარგმნა მარიკა სააკაშვილმა, რედაქტორი შერაბ ღალანძიძე, თბ., 2011.
4. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი. ავტორ-შემდგენელი ენრიკო გაბიძაშვილი (ხელმოღწეული), შაია მამაცაშვილი, ანა ღამბაშიძე, თბ., 2007.
5. წერეთელი გ., არაბულ-ქართული ლექსიკონი, თბ., 1951.
6. Баранов Х.К., Арабско-русский словарь, М., 1957.
7. Босворт К.Э., Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича, М., 1971.
8. Ислам. Энциклопедический словарь, М., 1991.
9. Советская историческая энциклопедия, 1-16, М., 1961-1976.
10. Цыбульский В.В., Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. Синхронистические таблицы и пояснения, М., 1964.
11. Brockelmann C., *Geschichte der Arabischen Literatur*, 1-5, Brill, 1996.
12. Pearson J. D., Roper G. J., *Islamicus Yearbooks Index*, Brill Academic Publishers, 2004.
13. Petersen A., *Dictionary of Islamic Architecture*, - New York, 1996, 1999.

14. **The Great Ottoman-Turkish Civilization.** Editor in chief prof. **Kemal Çiçek**, Ankara, 2000, Vol.1-4.
15. **Encyclopaedia of Islam (EI)**, New ed., 12 vols. with index and etc., Leiden: **E. J. Brill**, 1960-2005.
16. **The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World**, Oxford University Press, 1995.
17. **Turkologischer Anzeiger.** Turkology annual, 1-24, Wien, 1975-1999 (რედ. **Georg Hazai**, **Andreas Tietze**).
18. **Encyclopedia of Arabic Literature**, Vol. 1-2. Edited by **Julie Scott Meisami** and **Paul Starkey**, London - New York, 1998. Reprinted 1999.
19. **Encyclopaedia Iranica**, Vol. 1-15. Center for Iranien Studies, Columbia University, USA, 1985-2009.
20. **Encyclopedia of Islamic Civilisation and Religion**, London, 2008.
21. **Shorter Encyclopaedia of Islam.** Edited by **H.A.R. Gibb** and **J.H. Kramers**, Leiden, 1953. Reprinted 1974.

დ ა ნ ა რ თ ი

არაბულ-თურქული (ოსმალური) ტერმინები

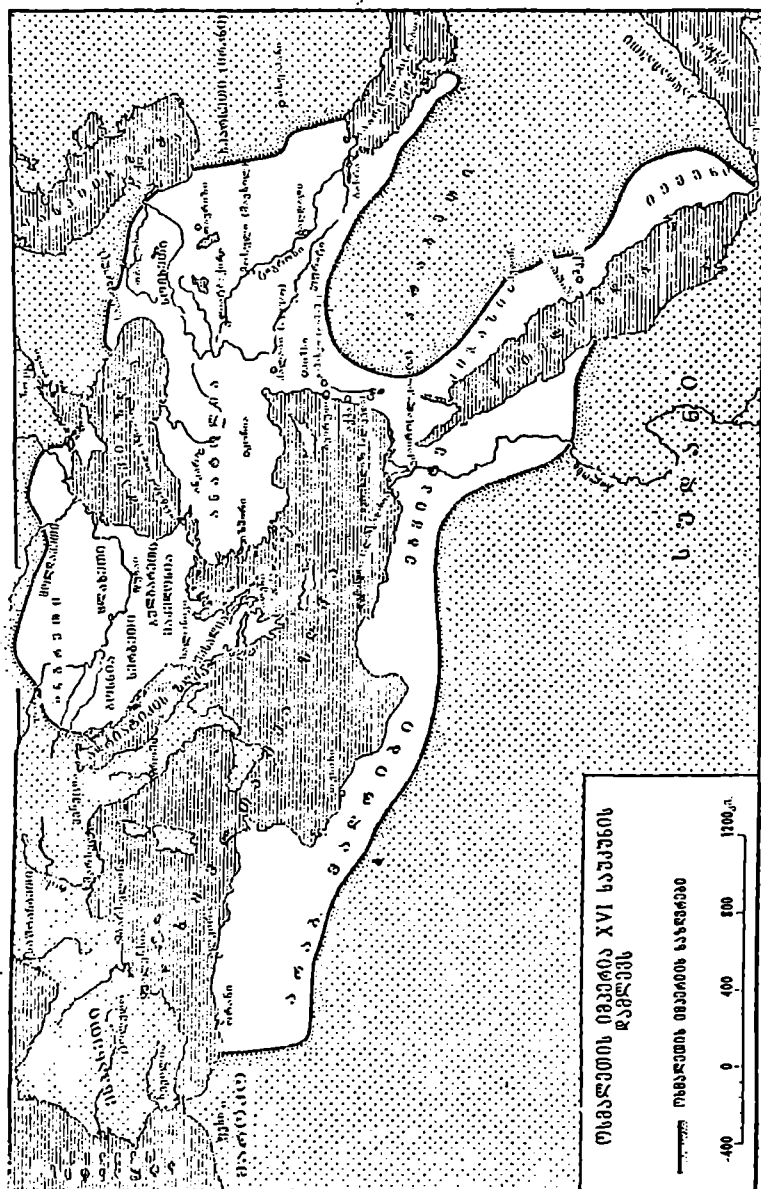
აბნა' დიმაშე (იხ. შენიშვნა 55)	أبناء دمشق
'აგანიშა (გამომცემალეულობა)	عوانية
'აგარიღ, თურქ. 'აგარიზ (საგანგებო გადასახადი)	عوارض
აელნდ აღ-არაბ (არაბები)	أولاد العرب
აელნდ ან-ნას (მამლუქთა შეილები)	أولاد الفلاس
აელნდ აშ-შამ (სირიელები)	أولاد الشام
'აზაბ (ოსმალეთის ჯარის ერთ-ერთი სახეობა)	عزب
აკე (ქართ. ახნა, არაბ. აჯჯა, ასპერი). იხ. შენ. 23.	أقچه، ألقه = أسير
აკე 'უჰმან (ოსმალური ახიე)	أقچه عثمانی
ნლაი ბეგი (ოსმ. სამხ. მოხელე)	آلای بك
'ელიმ, მრ. 'ულამ' (სწავლული, მეცნიერი)	علم (علماء)
ამან (უსაფრთხოების სიგელი)	أمان
'ამიდ, მრ. 'უმიდ - მუჰაჰიდი	عمل (عُمل)
ამინ, მრ. უმანა, თურქ. ემინი (რწმუნებული, ზედამხედველი)	أمين (أمناء)
ამინ ათ-თუჯჯარ (ვაჭრების რწმუნებული)	أمين التجار
ამინ ას-ჰურრა, თურქ. ჰურრეთ ემინ (სურრეს მოხელე)	أمين الصنعة = صنعة أميني
ამირ, მრ. უმარა, ქართ. ამირა (იხ. შენ. 5)	أمير (أمرأه)
ამირ მისრ (მამლუქების მეთაური)	أمير مصر
ამირ აღ-ხაზნა (საგადასახადო მოხელე)	أمير الخزانة
ამირ აღ-ჯარდა, ჯარდაჯე ბაშა (იხ. ჯარდა)	أمير الجردة = جردهي باشا
ამირ აღ-ჰაჯჯე, ამირ აღ-შაჯჯე (იხ. შენ. 26)	أمير الحاج، أمير الحاج
არნაფუტ, არნაფუტიი (მრ. არანიტა), იხ. შენ. 45	أرنافوط، أرنافوطي (أرنافطة)
'ასქარ აშ-შამ (სირიის იენიურები)	عسكرا الشام = الأكرشية
აქბორუ = ა'ან	أكبر
აღა (თურქ.), არაბ. აღ, მრ. აღანთ (ბატონი, მეთაური. იხ. შენ. 22)	أغا (أغوات)
ა'ან (წარსინებულნი), იხ. შენ. 60.	أعوان
ახი (ხელოსანთა გაერთიანება, სამოსი)	أخی
ახი ბაშა (ხელოსანთა სამოსის წინამძღოლი)	أخی باشا
აჯირ, მრ. უჯარა' (დაქირავებული მუშა, მსახური)	أجير (أجرأه)
აჰლ აღ-ბაით (მოციქულის ოჯახი)	أهل البيت
აჰლ აღ-კალამ (კალმის ხალხი, ბიუროკრატია)	أهل العلم
აჰლ აღ-ილმ (სწავლული ხალხი, მეცნიერები)	أهل العلم
აჰლ ბაბ აღ-წლი (სულონის უმაღლესი კარი)	أهل باب العالي
ბადალ, მრ. აბდალ, თურქ. ბედელიე (გამოსასყიდი)	بدل (البدل)، بدلية
ბაით (სახლი, მამლუქთა სამოსი)	بيت (بيوت)
ბაით აღ-შალ (ხაზინა)	بيت المال
ბაკშეშ (ძღვენი, სანუქარი)	باشيش (باشيش)، بخشيش
ბატრეკ (პატრიარქი)	بطريك
ბაშა, მრ. ბაშაფთ, თურქ. ფაშა (იხ. შენ. 18)	باشا (باشوات)، باشا
ბაშაფთიი, მრ. ბაშაფთი (საყაშო)	باشوية (باشويت)
ბაშ რად ბაშ (თურქ. სამხ. მოხელე)	باش أوصا باشي
ბაჯ (ქართ. ბაჟი)	باچ
ბეგი, ბეი (იხ. შენ. 5)	بك، بك (بکوات، بکوات)، بای
ბაქაფთიი, ბაქაფთი (ბეგის წოდება)	بکوة، بکوة
ბეგლარბეგი - ფაშა	بك البکوات، بکاريك، بيلري
ბეილიკი (Beylik) (ოსმალეთის ადმ. ერთეული)	بکلك
ბერათი (სულონის სიგელი, იხ. შენ. 126)	برات
ბულუქმან (საქიანების მეთაური)	بکوکباشي
გონულაინები (თურქ. Gönüllüyan, იენიჩართა ერთ-ერთი რაზმი)	جولن

ღაბიტი, მრ. ღუბატი (სამხედრო პირი, მეოთხური)	ضابط (ضابط)
დავლათ აღ-მამულქიდა (მამულქოთა სახელმწიფო)	دولة المملوكية
დავლათ აღ-უმანსიდა (ოსმალთა სახელმწიფო)	دولة العثمانية
დავრა, მრ. დავართ (ეალის საინსპექციო მოგზაურობა)	دورة (تورات)
დამ, მრ. დამთ, თურქ. დემ (გამგებელი არაბ. მადრიბის ქე-ში)	دای (دايات)
დაღლთიდა (დაქორავებულთა ერთ-ერთი რაზმი)	دلتية
დაჭთარ ამინი, თურქ. დეჭთერ ღმინი	دفتر اميني
(საკარგავებისა და შემოსავლის უწყების უყროსი).	
დაჭთარდარ, თურქ. დეჭთერდარ (დაეთარდარი, იხ. შენ. 21)	دفتردار
დეჭთერი მუჭასქალ (ეილაუთისა და ხანჯაყების აღწერა, რეესტრი)	دفتر مفصل
დეჭთერ-ხანე (დაეთრების შესანახი დაწესებულება)	دفتر ختة
დეჭთერმე (ოსმალეთის ჯარის დაკომპლექტების წესი, იხ. შენ. 25)	دفتر مة
ღიფან, მრ. დავიფან (იხ. შენ. 20)	ديوان (ديوانين)
ღიფან ახ-ქაღარ (მცირე დივანი)	ديوان الصغير
ღიზდარ (სამხედრო პირი, ციხისთავი)	نزدار
ღიზდარლიკ (ციხისთავის საკონტროლო ტერიტორია)	نزدارليق
ფილეთ, ფილათ (ფილათი) = ვილნა (საყაშო)	فيلة (فيلات)
ფეფენდიდა (თურქ. განათლ. პირები. ინტელიგენცია)	الفندي
ფაზარ, მრ. ფუზარა* (შდრ. ქართ. ვეზირი)	وزير (وزراء)
ფაზარ აშ-შეშ (დამასკოს ფაშა, ეალი)	وزير الشام
ფაზარ ფაშა (სამთუღიანი ფაშა)	وزير باشا
ფალო, მრ. აფლომ* (წმინდანი)	فالي (اولياء)
ფალო, მრ. ფულათ (პროვინციის გამგებელი, ფაშა)	فالي (ولاية) [فولي]
ფალო ადნ (პოლიციის მოხელე)	فالي اعا
ფაჭ, მრ. ფუჭა, აფაჭ (მუსლ. რელიგ. ინსტიტუტების ქონება)	وقف (وقوف, وقف)
ფაჭ ნაშე (ვაკუის სიგელი, იხ. შენ. 12)	وقف ناه
ფატან, მრ. აფტან (აღმ. ერთ. ალკირში)	وطن (اوطان)
ფატლ, მრ. ფუჭაღ* (ფილიპტის მეოთხური ალკირში)	وکیل (وکلاء)
ფილნა, მრ. ფილნათ (აღმ. ერთეული, საყაშო)	ولاية (ولايات)
ზაჭთ (რელიგიური გადასახადი, იხ. შენ. 91)	زكاة
ზა'ნმ, მრ. ზუ'ანმ (ზეამეთის მფლობელი)	زعيم (زعماء)
ზეამეთი (თურქ. საკარგავი)	زعامت
ზურბა, მრ. ზურბანთ, თურქ. ზორბა (ჯოჯი; მემბრისიკ)	زربة (زربوات)
თანზინთ (რეფორმა, იხ. შენ. 17)	تنظيمات
თინარ (ოსმალური სამხედრო ღენი)	تيمار
თინარ დეჭთერდარ (თინარების რეესტრის მოხელე)	تيمار نفرداري
თუჭენჭენ, თურქ. თუჭენჭი (ინინაროთა ერთ-ერთი რაზმი)	تلقجي
თუჭენჭენ ბან (თუყენჭების მეოთხური)	تلقجي باشي
თული, თურქ. तुल, ოსმ. ბუნრუკ (იხ. შენ. 18)	تجورق
მერლიდა (ადგილობრივი იენიორები, იხ. შენ. 55)	يزلية
ინინარო, არაბ. ინქიშარიდა, მრ. ინქიშარიდა (იხ. შენ. 25)	انتكشري (انتكشرية)
იჯარ, მრ. იჯართ (ქართ. იჯარა)	ايجار (ايجارات)
იკტა, მრ. იკტანთ (სამხ. ღენი)	قطاع (اقطاعات)
იკლამ, მრ. აკლამ (ოლქი, ადმ. ერთეული)	إقليم (أقاليم)
ილთიზამ (იხ. შენ. 27)	الترام
იმამ, მრ. ა'იმამ (იმამი)	إمام (إممة)
ინჩიტატ (ლაქეითობა)	إنحطاط
კა'იდ, მრ. კადა, კუფად (ბელადი, მეოთხური)	قائد (قادة, قائد)
კა'იდ აღ-ასქარ (რაზმის მეოთხური)	قائد المسكر
კაბუღან = კუბტან, მრ. კაბუღანთ (გემის კაპიტანი)	قيدان (قيدونات)
კაბუღან ბან (კაყუღან ფაშა, ოსმ. ფილიპტის ადმირალი)	قيدان باشا
კაბუღულ, კაბუღულ, თურქ. კაფუ ტულუ, (იხ. შენ. 54)	قبول, قبول, قبولي
კადა, მრ. აკლიდა (ადმ. ერთეული)	قضاء (القضية)
კადი, მრ. კულან (მოსამართლე, ყადი)	قاض (قضات)
კად აღ-კულან (მთავარი ყადი)	قاضى القضاة
კად აღ-ასქარ (ეგვიპტეში დანიშნული ყადი, XVI ს.)	قاضى المسكر, قاضى مسكر

კაზდალიშია (კაზდალის სამშო ეგეიპტეში)	قازداية
კალა, მრ. კილა (ქალაქის ცირადელი, ციხისმაგრე)	قلعة (قلاع)
კანმაკამ (ვალის მიაადგილე)	قلم ملام
კანუნანაშე (იხ. შენ. 14)	قانونه
კარანიხა (იხ. შენ. 6)	قراينة
კასიშია (კასიშიას სამხედრო ჯგუფი, ყურაქცია ეგეიპტეში)	قاسية
კაფუჯი ბაში (იხ. შენ. 52)	قافجي باشي
კაფუჯან ფაშა (ოსმალეთის აღმირალი)	قافجان باشا
კირშ (მრ. კურუშ), არაბ. ღირშ (იხ. შენ. 47)	قرش (قروش) = غرش
კილიჯ (თურქ. კილიჩ ' მახეილი)	قليج
კულ (თურქ. მონა)	قول
ლანგან (ლევანდი, დაქირაებული რაზმი)	لوند، لاوند
ლიფა, მრ. აღვიშია (ლიფა, აღმ. ერთეული)	لواء (الوية)
მავლ (ბატონი)	مولا
მავლან (მალალი ხასულიერი პირების ტიტული)	مولانا
მალ აღ-ბადალ (გამოსასხიდი, საკომუნსაციო თანხა)	مال البهل
მალ-ი ირსალიე (სტამბოლში გასაცხენი გადასახადი)	مال ابرسانية
მალ შირ (სახელმწიფო მიწების გადასახადი, შენ. 28)	مال ميري
მალ აღ-ხარაჯ (ხარაჯის გადასახადი)	مال الخراج
მალქი აღ-უმარა (ტიტული)	ملك الأمراء
მალქანე (იხ. შენ. 63)	ملكته
მალარბა (დაქირაებული ჩრდ. აფრიკელები)	مقارب
მალ-შაის აღ-ურბან (ბელუჯების ბელადები)	المشايع العربان
მალ-შაის აღ-ქიბარ (ასე უწოდებდნენ ღიბანელ ყეიდალებს)	المشايخ الكبر
მაქალლა (ქალაქის კვარტალი, უბანი)	محلة
მაქაშა, მრ. მაქაშ (სასამართლო)	محكمة (محاكم)
მილეთ, მრ. მილა (მილეტი, იხ. შენ. 119)	ملة (ملل)
მილეთ-ბაში (მილეტის წინამძღოლი, მეთაური)	ملة باشي
მირ-ლიფა = სანჯაყბეგი	ميرلوا
მირ-მირან = ბეგლარბეგი	ميرميران
მუბაშირ (იხ. შენ. 61)	مباشر
მუდაბბირ (საჟინანსო მოხელე)	مدبر
მუზარა'ა (მოწილეობა)	مزارعة
მუთაფალენ (ეაყის ზედამხედველი, იხ. შენ. 13)	مقاولي
მუთასალდამ (ვალის მიაადგილე)	مستلم
მუთასართი (აღმ. მოხელე, ოლქის გამგებელი)	منصرف
მუთასართიშია (აღმ. ერთეული, ოლქი)	منصرفية
მუთასართიკა (ჯარისკაცების პრივილეგიებული რაზმი)	منصرفة
მუთადალიბ (მეამბოხე, მოძალადე)	مقلب
მუკადლაშ (მეთაური, წინამძღოლი)	مقدم
მუკატა'ა, მრ. მუკატა'თ (იხ. ოსთიზამ, შენ. 27)	مقاطعة (مقاطعات)
მუკატა'ჯი (მუკატა'ას მფლობელი)	مقاطعتي
მულთაზიმ (იხ. შენ. 27)	مكترم
მულქ, მილქ, მრ. ამლქ (იხ. მალიქანე, შენ. 50)	ملك، ملك (املاك)
მულქ-ნაშე (მულქის წიგნი, მულქით სარგებლობის წესი)	ملك نامه
მუსლაქიზან (სამხ. ტერმინი ' მცველები, გუშაგები)	مستحفظان
მუქაჭაჭა, მრ. მუქაჭაჭათ (აღმ. ერთეული)	محافظه (محافظات)
მუქაჭი (მუქაჭაჭას გამგებელი)	محافظ
მუქაჭილ = თაქსიდარ (საგადასახადო მოხელე)	مُحصِّل = تحصيلدار
მუქთასიმ (ბაზრის ზედამხედველი)	مُحتسب
ნა'იბ, მრ. ნუგვან (იხ. შენ. 50)	نقيب (نواب)
ნაიბ, მრ. ნუკაბ (მეთაური, უფროსი)	نقيب (نقباء)
ნაიბ აღ-აშრაფ (შარიფების მეთაური)	نقيب الاشراف
ნაიბ ას-სუფეა (იუველირობა ნაიბი)	نقيب الصوفاغ
ნაიშია, მრ. ნაშიადთ (აღმ. ერთეული)	ناحية (واحد، ناحيات)
ნიდაბა (სანა'იბი, იხ. შენ. 50)	نوبه

ნიჭამ აღიზომიანთ აღაჯენაბიშია (იხ. შენ. 31)	نظام الإمتيازات الأجنبية
ნიჭამ აღ-მულქ (მულქის სისტემა)	نظام الملك
რა'იშია, მრ. რა'იამ (მწარმოებელი მოსახლეობა, ჯოგე)	رعية (رعابا)
რა'ის, მრ. რუ'ასა, თურქ. რე'ის (გემის კაპიტანი)	رئيس (رئيسا)
რა'ის ბაჰრი (ფლოტის სარდალი)	رئيس بحري
რა'ის (თურქ. რე'ის) აღ-ქუთთამ (ოსმ. მოხელე, იხ. შენ. 118)	رئيس المكتب
რესმი აღნამ (თურქ. გასახადი ცხერის ფარასე)	رسم اغنام
რისა (ხელმძღვანელობა, მართვა)	رئاسة
რიფე, მრ. არფიკა (ეონიკური სამო „ალ-აზმარში“)	رواق (أروقة)
რიზე, მრ. არზაე (საარსებო სახსარი, პენსია)	نقد (أرزاق)
სადრ აღ-აზამ = გაზირ აღ-აზამ	صدر الاعظم - وزير الاعظم
სალიმანე (თურქ. წლიური შემოსავალი)	ساليقة
სანჯაე, მრ. სანჯიკი (სანჯაე, ადმ. ეროვნული)	سنجق, سنجاق = سنجاق (سنجاق)
სანჯაე-ბეგი, სანჯაე-ბეგი (სანჯაეის გამგებელი)	سنجاق بك, سنجاق بك
სარამი, სარამი, მრ. სარამთ (სასახლე)	سراية, سراي (سرايات)
სარამი აღ-ქუქ (ეალის რეზიდენცია)	سرايا الحكم
საღტანა (სასულთნო)	سلطنة
სარდარ, სერდარ (სარდალი)	سردار, سردار
სარდარ აღ-ჯარდა (ჯარდის ქარაენის მეთაური)	سردار الجردة
სარრაფ, საირაფიში, მრ. საირაფა (ყულის გადამხურდაველები)	سراف (صيرافه)
სარრაფ ბაშ (სარრაფების მეთაური)	سراف باشي
საქბან (იხ. შენ. 57)	سكبان
საქიბ, მრ. ასქიბ (პატრონი, ბატონი)	صاحب (صاحب, اصحاب)
საქიბ აღ-მლიქანე (მელიქანეს მფლობელი)	صاحب للملكة
საქიბ თიშარ (თიშარის მფლობელი)	صاحب تيمار (اصحاب التيمارات)
სერასქირი (თურქ. იხ. შენ. 103)	سر عسكر
სინაზ, სიფან (ოსმალ. ფეოდალ. ლაშქრის მეთაური)	سباهي = سباهي
სუბაშ (თურქ. იხ. შენ. 40)	صوباشي
სუ, მრ. ასეე = ბაზარ	سوق (اسواق) = بزارا
სულტან, მრ. სალტან = ფეიშან	سلطان (سلطنتين) = باشاه
სურრე (თურქ. პიჯაზში გაგზავნილი შესაწირავეი)	سيرة
სურრე ეზინ (თურქ.) = აზინ ას-სურრა	سيرة اميني = امين الصرة
ტა'იბა, მრ. ტაფ'ი (საძმო, კონფესია)	طقفة (طوفاف)
ტა'იბა აღ-ინქაშარიშია (ინფიაროთა სამო)	طقفة الإكشارية
თაფუ, ტაფუ (თურქ. სიგელი)	طاهر, طو
უმარა' ას-საინ (ბედუინთა ბელადები)	امراء المبعيد
უჯაე, ოჯაე (თურქ. ინფიაროთა კორპუსი)	أوجاق, أوجاغ
ფაგარია, ფაგარია (მამულეთა ბაიტი)	فقارية
ფარა (თურქ.) ოსმალური ყული (იხ. შენ. 24)	فاره
ფაზი, ფა'იზ, მრ. ფაფ'იზ (შემოსავალი)	فقط (فوقظ)
ფირმანი, ფირმან, მრ. ფირმანთ, ფარმან (სულთნის წერ. ბრძანება)	فرمان = بيزردي -
ქაბნარ აღ-ფუზარა' (მთავრობის მეთაური ლიბიაში)	كبير الوزراء
ქაბნარ აღ-კაფ (მამულეთა მეთაური ეგვიპტეში)	كبير القوم
ქათბ, მრ. ქუთთამ (მწერალი, კანცელარიის მოხელე, მდივანი)	كاتب (كاتب)
ქარანესარამ = ხან	كروانمراي = خان
ქაჰარა (არამუსლიმთა გადასახადი)	كلارة
ქაშო, მრ. ქუშქა (პროვინციის მამულეთა გამგებელი)	كاشاف (كشاف)
ქახიშია, ქახიშია = ქეთხუდ	كخبة كخيا - كخدا
ქეთხუდ (იხ. შენ. 19)	كخدا (كوخي)
ქეთხუდ ბეგი (დიდი ეგვიპტის მოადგილე)	كخدا بك
ქიზლარ ზღ (სულთნის კარის დიდი მოხელე, იხ. შენ. 98)	كزار آغا
'ულუჭა, მრ. 'აღა'ი (იხ. შენ. 59)	علوفة (علاف)
'უშრ, მრ. აშარ, 'უშერ (გადასახადი „მეათედი“)	عشر (عشور)
შაიხ, მრ. შუაიხ, აშაიხ (ტომის ბელადი)	شيخ (شيوخ, اشياخ)
შაიხ აღ-ბალად (ეგვიპტის გამგებელი)	شيخ البلد
შაიხ აღ-მაშაიხ (ამქერების წინამძღოლი)	شيخ المشايخ

შეიხ-ულ-ისლამი = შაიხ ალ-ისლამ (იხ. შენ. 3)	شيخ الاسلام
შაიხ ალ-ტა'იბა (რელიგიური კონფესიის მეთაური)	شيخ الطائفة
შაიხ ალ-ჰარა (უბნის მამასახლი)	شيخ الحارة
შარჩ, მრ. შურაფ, აშრაფ (მოც. მუსაჰმადის შთამომავალი)	شريف (شرفاء, شريف)
შარჩ მაქქა (შეიხის შარიფი, გამგებელი, იხ. შენ. 87)	شريف مكة
ჩაგუშ (ოსმ. აღმინისტრაციის სპეც. მოხელე)	چاوش, چوش
ჩიქთლიქ (თურქ. იხ. შენ. 53)	چيكتليک
ხაზანდარ, მრ. ხაზანდარიძე (ქარო. ხაზინადარი)	خزندار (خزنداريه)
ხაზინათ ად-დავლა (სახელმწიფო ხაზინა)	خزينة الدولة
ხაღრა, მრ. ხუღრაქ (ჩაცვალი არაბ. მღვრიბში)	خايلة (خلائف)
ხან (ქარავენსარაი)	خان [خاق]
ხარაჯ (გადასახადი)	خراج
ხასხ (მიწათმფლობელობის ყოვრმა)	خلص
ხატტი შარჩ (სულთნის ბრძანება)	خط شري
ხანამ, მრ. ხანამთ	خاندان (خاندانها)
ხანამ ბეზი (მთავარი რაბინი)	خاندان باشي
ხუმს (გადასახადი „მეფეთედი“)	خمسة (خمس)
ხუშდანიძე (მამლუქთა სამო.)	خشدانیه
ჯამშ, მრ. ჯუშუშ (ჯარი)	چيش (چيوش)
ჯამა'ათ ალ-შარაქისა (სურქეზი მამლუქების სამო.)	جماعة الشراكة
ჯანლიძან = გონულისანები	چنليان
აღჭიდა(სამხ. ფრაქცია ეგვიპტეში)	چلفية
ჯარდა, თურქ. ჯერდე (პილიგრიმთა მამლუქი ქარავანი)	چردة
ჯარდაჯი ბეზი (ჯარდას მეთაური)	چردهچي باشا
ჯიზია, მრ. ჯიზან (სულადი გადასახადი)	چزية (جزى)
ჯილბან (მამლუქთა რაზმი, იხ. შენ. 6)	چلبان
ჯუნდ, ჯუნდ, აჯუნდ (შეიარაღებული რაზმი)	چند (چنداء, چنود)
ჯუნდ, მრ. ჯუნდ (რაზმის წევრი)	چندي (چنود)
ჰარა (ქალაქის უბანი, კვარტალი)	حارة
ჰაქიმი აშ-შამ = ჰაზირ აშ-შამ (დამასკოს ეალი)	حاكم الشام - وزير الشام
ალ-ჰაჯჯ ალ-აკბარ (დიდი .ჰაჯი)	الحج الأكبر
ჰულენ (პირდ. გაგებით - ძღვენი, ფაქტ. გადასახადი)	خولن

რუკა შუაღუბილია გ.ბ. ლუცკის ნაშრომის მიხედვით — Новая история арабских стран, М., 1965.